

151. évfolyam (2017) | 2. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
151. évfolyam 2017. 2. szám

Szerkesztőbizottság:
Voitech Dangel, Robert John Weston Evans, Fodor Pál, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Kövér György, Orosz István,
Pál Judit, Pálffy Géza, Rainer M. János, Romsics Ignác, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Bácsatyai Dániel</i> : A 13. századi francia–magyar kapcsolatok néhány kérdése	237
<i>Borbély Zoltán</i> : Homonnai Drugeth (III.) György hűtlenségi pere (1600–1603)	279
<i>Tóth-Barbalics Veronika</i> : A magyar főrendiház választott tagjai	311
<i>Bartha Ákos</i> : A fajvédő párttól a nemzeti radikalizmusig. Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaképe 1926 és 1931 között. I. rész	355

KÖZLEMÉNYEK

<i>Devescovi Balázs</i> : Eötvös József svábhegyi nyaralóhelye: az Eötvös-villa és a Karthausi-lak.....	387
<i>Támás Ágnes</i> : Karikatúrák a propaganda szolgálatában (1939–1944)	407

KRITIKA

<i>Ignác Károly</i> : A korrektívumok és jelöltajánlás kérdése a Horthy-korszak választási rendszerében. Hozzászólás Hollósi Gábor: Az 1937. évi választójogi novella című közleményéhez.....	443
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Enikő Buzási – Géza Pálffy</i> : Augsburg – Wien – München – Innsbruck. Die frühesten Darstellungen der Stephanskronen und die Entstehung der Exemplare des Ehrenspiegels des Hauses Österreich (<i>Németh S. Katalin</i>).....	451
Ifj. Bertényi Iván (szerk.): Törvény, jog, igazság – Széll Kálmán életműve (<i>Ordasi Ágnes</i>)	454
Gyenesei József (szerk.): Hátországban – Kecskemét az I. világháború idején (<i>Fóris Ákos</i>)	458

<i>Tóth Imre</i> : Egy polgári arisztokrata. Kánya Kálmán 1869–1945 (<i>Joó András</i>)	460
Hornyák Árpád (szerk.): A Horthy-korszak Magyarországja jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941 (<i>Hamerli Petra</i>)	464
<i>Ablonczy Balázs</i> : Keletre magyar! A magyar turanizmus története (<i>Ungváry Krisztián</i>)	468
<i>Arday Lajos</i> : Nemzetállamok és kisebbségek. Történelem és identitás Közép-Európában (<i>Izsák Lajos</i>)	472

A 13. SZÁZADI FRANCIA–MAGYAR KAPCSOLATOK NÉHÁNY KÉRDÉSE

800 év múltán is lenyűgöző a 12. században kibontakozó francia szellem frissessége, amely alig néhány évtized alatt termékenyítette meg a keresztény Európa művelődését. E figyelemreméltó gyorsaság részben a keresztes hadjáratokhoz hasonló közös vállalkozásoknak köszönhető, amelyek során Európa a kelet felé tartó hadseregek országútvá vált. Aligha véletlen, hogy a Magyar Királyság a keresztes államok fénykorában, a 12. században vált vonzóvá a francia dinasztikus politika számára, éppen akkor, amikor az ortodox rítusú országok mellett a keleti diplomácia színterén a latin államok is megjelentek. A keresztes hadjáratoké mellett az írott szó kalandjának egyik fontos állomása is épp erre az időre esik: Hajnal István minden joggal tulajdoníthatta az oklevélírás Európa-szerte azonos időben megjelenő egyező betűformáit Párizs valóban egyetemes hatásának.¹ Névtelen *gesta*íróknál, az alighanem egyetemi fokozattal rendelkező P. mesternél az orléans-i iskola hatását² és franciás udvari olvasmányok nyomait mutatták ki,³ s a franciaországi eredetű szerzetesrendek hazai monostoraiban – miként a pontigny-i apátságából Magyarországra kölcsönadott ciszterci könyvek 12. századi jegyzéke igazolja – bizonyosan nem voltak ismeretlenek a francia egyházi szerzők.⁴ A latinok Kárpát-medencei jelenléte a 11. századtól folyamatos, ám a 13. századtól kezdve nem egyszer már a nevét is ismerjük azoknak a francia klerikusoknak és mesterembereknek, akik a szoros egyházi és dinasztikus kapcsolatoknak köszönhetően a Magyar Királyságban jártak, s tevékenységükkel kitörölhetetlen nyomott hagytak a hazai művelődés emlékein.

¹ Hajnal István: Írástörténet az írásbeliség felujulása korából. Bp. 1921.

² Győry János: *Gesta regum – gesta nobilium*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Bp. 1948. 39–65.

³ A francia nyelvű udvari irodalom Anonymusnál tetten érhető elemeiről lásd Győry J.: *Gesta i. m.* 61., illetve *Veszprémy László*: „Álom és hazugság” Anonymusnál. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 109–113.; Bácsatyai Dániel: Levélírás és prologus 12. századi forrásainkban. Történelmi Szemle 52. (2010) 1. sz. 127–131.

⁴ Lovass Gyula: Egy középkori francia kolostor könyvei Magyarországon. Egyetemes Philológiai Közlöny 62. (1938) 224–226.

Nemcsak franciák jártak azonban Magyarországon, hanem – mint ismeretes – a magyar király alattvalói is megfordultak a Francia Királyságban, némelyikük pedig nem is mindennapi karriert futott be új hazájában. Régóta ismertek a párizsi Sainte-Genève apátság iskolájában tanuló magyar diákok;⁵ közülük nem csak a francia földön elhunyt Betlehem diák, s a hazájukba visszatérő Lukács és Jób érsekek, valamint Adorján kancellár sorsának alakulását ismerjük, hanem – mint manapság gyakran elfelejtik – Mihályét is. Jób érsekről írt cikkében már Györffy György is megjegyezte, hogy Mihály szerepel az apátság 13. század közepe előtt vezetett nekrológiumában.⁶ Valóban így van, itt az áll ugyanis, hogy egy június 19-i napon elhunyt *frater Michael, clericus de Hungaria, canonicus noster ad succurrendum*.⁷ Mihály klerikus ezek szerint halála közeledtét érezve kanonoki ruhát öltött (*canonicus ad succurrendum*) a reguláris kanonokokközösséggé alakult egykori apátságban.⁸ Ehhez kapcsolódóan máris egy megjegyzést kell tennünk. Egy másik híres párizsi oktatási központ, a Saint-Victor apátság halottaskönyve ugyancsak megőrzött magyar vonatkozású híradást, megemlékezik ugyanis Gertrúd magyar királyné halálának időpontjáról, hozzátéve, hogy II. András elhunyt felesége egy miseruhát ajándékozott az intézménynek.⁹ Az adományt könnyű lenne a királyné

⁵ *Jakubovich Emil*: P. mester. In: Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai tevékenységének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1925. 185–186.; a középkor későbbi évszázadainak párizsi magyar diákjairól lásd *Gábel Asztrik*: Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban. Egyetemes Philologiai Közlöny 62. (1938) 182–210.

⁶ *Györffy György*: Jób esztergomi érsek kapcsolata III. Béla királlyal és szerepe a magyar egyházi művelődésben. Aetas 9. (1994) 1. sz. 58–63.

⁷ *Obituaires de la province de Sens I–IV*. Szerk. Auguste Molinier. Paris 1902–1923. (a továbbiakban: OPS), I. 1. 502. Az adatot már Gábel Asztrik is ismerte, de nem kötötte Betlehem diák Mihály nevű tanulótságához. Vö. *Gábel A.*: Magyar diákok i. m. 201. A Gábelnél olvashatókkal ellentétben nem állítható, hogy e Mihály klerikus 1219-ben halt volna meg, mint ahogy a *canonicus ad succurrendum* sem kiegészítő kanonokot jelentett lásd *Glossarium mediae et infimae latinitatis I–X*. Szerk. Charles du Fresne Du Cange et al. Niort 1883–1887. II. 96. col. C.

⁸ A Magyarországi Mihályhoz hasonló francia földre szakadt magyar klerikusok használhatták azt a lapszéli jegyzeteiben 11 magyar szó magyarázatát is tartalmazó kódexet, amelyet Oxfordban őriznek (Bodleiana, Ms. Lyell 70). Lásd *Mezey László*: Az oxfordi glosszák. Magyar Nyelv 77. (1981) 372–376. Egy ugyancsak magyar nyelvű glosszát tartalmazó, párizsi vonatkozású kódexre Gábel Asztrik hívta fel a figyelmet. Vö. *Gábel Asztrik*: Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi szentbeszéd gyűjteménye. Egyetemes Philologiai Közlöny 67. (1943) 190–192. Az általa 13. századnak tartott vatikáni kéziratot (Pal. Lat. 460) utóbb 14. századnak írják le. Vö. *Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára*: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–III. Bp. 1988–1994. II. 187. no. 2557.

⁹ V. Kal. Sept. Item anniversarium domine Gertrudis, Hungarorum regine, de cuius beneficio habuimus optimam casulam. – OPS I. 1. 589.

dinasztikus kapcsolataival magyarázni, hiszen Gertrúd sógora – igaz rövid ideig – II. Fülöp francia király volt. Lehetséges azonban, hogy afféle adományról van szó, mint azok a selyemből készült miseruhák, amellyel a Sainte-Genève apátság iskolájában tanuló Betlehem diák szülei örvendeztették meg a monostor előljáróit, s a királyné magyarországi diákok párizsi iskoláztatását honorálta ezen a módon.¹⁰

Kivételes szerencse, hogy fennmaradt a Betlehem sorsáról számot adó levél, amely megőrzött néhányat a párizsi magyar diákok nevei közül; az anyakönyvek hiánya miatt azonban a franciaországi oktatásban részesülő magyar egyháziak nevei elapadnak a 13. század elejére. Mindezt kárpótolnak azok a jobbára világi személyek, akiknek híret megőrizték a kontinens levéltárai és elbeszélő forrásai. Jelen írás az ő nyomukba ered, s néhány olyan izgalmas, bár kétségtelenül nehezen körvonalazható személyt mutat be, akik szerepet kaptak a két nép 13. századi érintkezéseiben.

Hugo de Marchia in Hungaria

A magyar földre lépő és huzamosabb ideig itt tartózkodó franciák között nemcsak egyháziak, trubadúrok,¹¹ *hospesek* és kézművesek,¹² hanem lovagok (nemes családok világi tagjai) is jelen voltak. Közük tartozhatott Courtenay Jolánta unokatestvére, Hugó, aki Troisfontaines-i Albericus híradása szerint a magyar

¹⁰ Attulerunt nobis xenia devotionis vestre duas casulas sericas, et unum vexillum et marcam argenti, cum nummo aureo, et quinque solidis ad faciendum calicem, et equum album ad convehendos lapides in opus edificii nostri liberaliter obtulerunt. – Patrologiae cursus completus, series latina. I–CCXXI. Szerk. Jacques-Paul Migne. Paris 1841–1864. CCXI. 336.

¹¹ Peire Vidalról és Gaucelm Faiditról lásd *Eckhardt Sándor*: Trubadúrok Magyarországon. Irodalomtörténet 49. (1961) 129–137. Korántsem hozzájuk mérhető a harmadik, Magyarországon megfordult társuk, Guillem Raimon. Róla lásd *Zemplényi Ferenc*: Trubadúrok Magyarországon. Vita Falvy Zoltán könyvével. Irodalomtörténeti Közlemények 96. (1991) 619–620. A trubadúrok Magyarországra vonatkozó ismereteiről lásd *Seláf Levente*: Trubadúrok Magyarországon. In: Allegro con brio. Írások Zemplényi Ferenc hatvanadik születésnapjára. Szerk. Bánki Éva – Tóth Tünde. Bp. 2002. 217–229.

¹² Róluk részletesen ír *Székely György*: A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon. In: Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. (István Király Múzeum Közleményei A sorozat 14.) Székesfehérvár 1972. 45–72. A magyarországi vallon kézművesekről összefoglalóan lásd *Szende László*: Francia kézművesség az Árpád-kori Magyarországon. In: Francia–magyar kapcsolatok a középkorban. Szerk. Györkös Attila – Kiss Gergely. Debrecen 2013. 315–326. A manapság már inkább dilettáns műértő-utazónak tekintett Villard de Honnecourt-ról és albumáról lásd *Gerevich László*: Villard de Honnecourt Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 20. (1971) 81–105.; *Takács Imre*: Villard de Honnecourt utazása a művészettörténetben. Ars Hungarica 22. (1994) 1. sz. 15–19.

királyné ismeretlen nevű apai nagynénjének, egy Courtenay-lánynak volt a fia.¹³ A ciszterci történetíró számos unikális genealógiai híradást őrzött meg, amelyek ugyanúgy korábbi feljegyzéseken alapulhatnak, mint Albericus magyarországi értesülései. Hugóról és rokonságáról az 1197. évi bejegyzésben Szent Vilmos chaalis-i ciszterci apát, majd bourges-i érsek (†1209) családfája kapcsán ejt szót történetírónk. Jolánta apai és Hugó anyai nagyanyja, Courtenay Erzsébet ugyanis a szentéletű főpap rokona (*soror vel neptis ipsius*) volt. Ugyanitt emleget Albericus egy másik unokatestvérét is, Izabellát, aki 1200-ban Földnélküli János angol uralkodó felesége lett, ám királyi férje halála után négy évvel (1220) újból férjhez ment, s végül 1246-ban hunyt el. A troisfontaines-i történetíró ezen a helyen Izabellát *moderna regina Anglie*ként említi, ami joggal vethetné fel, hogy a genealógiai feljegyzés 1216, vagy még inkább 1220 előtt íródott, következésképpen Hugó is ekkoriban tartózkodhatott Magyarországon. A krónikát az MGH forráskiadvány-sorozatában publikáló Paul Scheffer-Boichorst azonban arra figyelmeztetett, hogy Izabella második férje, Lusignani X. Hugó oldalán, La Marche és Angoulême grófnéjaként is megtartotta *regina Anglie* címét, amelyet még 1242-ben is használt.¹⁴ A bejegyzés keletkezésének *terminus ante quem*e tehát valószínűleg Izabella halála, azaz 1246, így Hugó magyarországi működését sem helyezhetjük teljes bizonyossággal évtizedekkel e dátum elé.

Albericus a következőképpen nevezi meg Jolánta magyar földön tartózkodó unokatestvérét: *Hugo de Marchia in Hungaria*.¹⁵ A kérdés csak az, hogy a *Marchia* helynév ebben az esetben Hugóhoz vagy Magyarországhoz kapcsolódik-e szervesebben, vagyis, hogy francia avagy magyar földön kell-e keresnünk a kérdéses területet. *Marchia* Franciaországban elsősorban La Marche grófságot jelöli, amelynek urai 1199-től a Lusignanok, az angol korona engedetlen poitou-i hűbéresei voltak.¹⁶ Mivel a La Marche-t birtokló családban a legidősebb fiú

¹³ Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. I–XXXIX. 1826–2009. (a továbbiakban: MGH SS) XXIII. 874.

¹⁴ MGH SS XXIII. 644–645. 27. jegyz.

¹⁵ E megjegyzés a hazai szakirodalomban egyedül Machovich Viktor érdeklődését keltette fel. Lásd *Machovich Viktor*: A magyar–francia cisztercita kapcsolatok történetéhez. Egyetemes Philológiai Közlöny 59. (1935) 278. 34. jegyz.

¹⁶ *Sidney Painter*: The Lords of Lusignan in the Eleventh and Twelfth Centuries. Speculum 32. (1957) 43. A harmadik keresztes hadjáratban is részt vevő Hugó egyike volt azoknak, akik elkísérték Aquitániai Eleonóra angol anyakirálynét német földre, az I. (Oroszlánszívű) Richárd kiszabadítását célzó tárgyalásokra (1194). Uo. 42.

általában a Hugó nevet viselte, így nem zárkozhatunk el attól a lehetőségtől, hogy a mi Hugónk is ehhez a famíliához tartozott. Az első jelölt a La Marche grófi címét legelőbb viselő IX. Hugó, aki – 1180 körül válhatott nagykorúvá – elkísérte I. (Oroszlánszívű) Richárdot a harmadik keresztes hadjáratba, s 1219-ben halt meg Damiettánál az ötödik keresztes hadjárat során.¹⁷ Édesanyját *Aurengard*nak hívták, ám az ő családi kötelekeiről semmi bizonyosat sem tudunk.¹⁸ IX. Hugó nem Courtenay Jolánta, hanem Jolánta édesapja, az ugyancsak 1219-ben elhunyt Courtenay Péter nemzedékéhez tartozott; a magyar királyné házasságkötésekor már legkevesebb ötven éves lehetett.¹⁹ Jóval nagyobb eséllyel jöhet szóba az előbbi fia, X. Hugó (1188 előtt–1249). Az ő édesanyja teljességgel ismeretlen,²⁰ így feltehetjük: akár a Courtenay-családhoz is tartozhatott. A felvetés roppant kétséges lehetőség marad csupán, amelynek hátterében ott a bizonytalanság: miért mulasztotta el Albericus megemlíteni, hogy a Magyarországon tartózkodó Hugó a híres Lusignan-ház feje, La Marche és Angoulême grófja volt? További akadályt jelentene, hogy az azonosság fennállása esetén az Izabella angol királynéval összeházasodó X. Hugó saját unokatestvére hitvesévé vált volna, mivel Izabella Courtenay Péter Alíz nevű húgának lánya volt. Az unokatestvérek közötti házasságot – mint másodfokú rokonságban álló személyek egybekelését – szigorúan tiltották az egyházi törvények. X. Hugó emellett tudomásunk szerint egész életét az angol és a francia uralkodók elleni harccal töltötte, s csak egyszer járt keleten. Ez az utazás azonban egyúttal az utolsónak is bizonyult, mivel apjához hasonlóan keresztesként vesztette életét Szent Lajos oldalán 1249-ben, ugyancsak Damiettánál.

¹⁷ *Uő*: The Houses of Lusignan and Châtellerauld 1150–1250. *Speculum* 30. (1955) 379.

¹⁸ IX. Hugó anyjának nevét egy 1166. évi adomány említi, amelyet Sidney Painter még nem ismert. Vö. *Recueil des documents de l'abbaye de Fontaine-le-Comte (XIIe–XIIIe siècles)*. Szerk. Georges Pons. *Archives historiques du Poitou* 61. Poitiers 1982. 27–29, no. 19. Idézi *Jacques Duguet*: Notes sur les vicomtes de Châtellerauld. 1997. (<http://duguet.pagesperso-orange.fr/Chatel.htm>, letöltés 2016. okt. 21.) Az adat még nem szerepel Duguet 1981-ben megjelent eredeti tanulmányában. Vö. *Uő*: Notes sur quelques vicomtes de Châtellerauld. *Bulletin de la Société des antiquaires de l'ouest* 4e sér. 16. (1981) 265–270.

¹⁹ 1200-ban már felnőtt korú fia volt, így legkésőbb 1185 körül már házas embernek kellett lennie. Vö. *Painter, S.*: The Houses of Lusignan i. m. 378. Mivel édesanyja mellett ő is feltűnik az 1166. évi adományban, így bizonyosan e dátum elé helyezhetjük születését.

²⁰ IX. Hugó egyetlen ismert felesége Angoulême-i Matild volt, ám ő nem lehetett X. Hugó édesanyja. Erre utal az az 1233-ban kelt dokumentum, amelyben Matild évjáradék fejében lemondott angoulême-i és La Marche-i igényeiről X. Hugó és felesége, Izabella javára, a nélkül azonban, hogy egy szóval is utalna arra, hogy X. Hugó a fia. Lásd uo. 378–379.

Úgy vélem, hogy jóval nagyobb valószínűséget tulajdoníthatunk annak a lehetőségnek, hogy Albericus híradásának *Marchiája* az *in Hungariával* áll szorosabb kapcsolatban, azaz Hugó valójában egy magyarországi *Marchia* után nyerte nevét. Köztudott, hogy a korai Árpád-korban déli határispánságként megszervezett terület *marchia* elnevezése a Szerémséget jelölő *Marchia* toponímben élt tovább.²¹ A régióban már a 11. században megtelepedtek latin *hospesek*, s központjukhoz, Francavilla (Nagyolaszi) városhoz legalább két francia kapcsolatokkal rendelkező egyházi intézményt köthetünk. A település mellett korszakunkban premontrei apátság működött, ahova a franciaországi Riével szerzetesei költöztek be,²² s a városon belüli ferences kolostorban nyugodott az első magyarországi ferencrendi provinciális, a holtában csodát tevő János, aki állítólag a francia királyok véréből származott.²³ A rendi hagyományok szerint domonkos kolostor is működött itt.²⁴ A közeli Péterváradra Troisfontaines-ből érkeztek ciszterci szerzetesek, s a régióban a johannitáknak²⁵ és a Szent Sír Kanonokrendnek is volt háza, bár ezek elhelyezkedése sajnos ismeretlen.²⁶ A frankok egykori jelenlétére

²¹ Györffy György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 2. (1952) 338–344.; Zsoltos Attila: Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről. Századok 134. (2000) 112–115.

²² Hervay F. Levente: Frankavilla. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítás a Pannonhalmi Bencés Főapátságban 2001. március 21-től november 11-ig. Szerk. Takács Imre. Pannonhalmi 2001. 489–490.

²³ Borovszky Samu: A ferencziek történetéhez. Történelmi Tár 18. (1895) 750.; Stanko Andrić: Blessed John the French, the First Franciscan Minister Provincial in Hungary, and his Miracles. In: Promoting the Saints. Cults and Their Contexts from Late Antiquity until the Early Modern Period. Essays in Honor of Gábor Klaniczay for His 60th Birthday. Szerk. Gecser Ottó et al. (CEU Medievalia 12.) Bp. 2011. 83–102.

²⁴ Scriptores Ordinis Praedicatorum. I–II. Lutetiae Parisiorum 1719–1721. I. ix.

²⁵ Hunyadi Zsolt: Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam... A johanniták Magyarországon a 14. század végéig. Aetas 17. (2002) 4. sz. 63.

²⁶ Kurecskó Mihály – Stossek Balázs: A Szent Sír Kanonokrend története Magyarországon. In: Capitulum 1. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk. Koszta László. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged 1998. 98. A horvát szakirodalomban általánosan elterjedt nézet, hogy a II. András 1207-ből származó kiváltságlevelében szereplő *domum*... *Dominici sepulchri in Marchia* csupán elírás, s a rendház valójában nem *Marchiában*, hanem a Körös megyei Marča-hegy északnyugati lábánál található Stara Marča területén volt. Vö. Lelja Dobronić: Regularni kanonici Sv. Groba Jeruzalemskog u Hrvatskoj. Croatica Christiana periodica 8, 14. (1984) 23–24. Fennmaradt dokumentumaink azonban egyértelműen vallanak a kérdésről. Az 1207. évi dokumentumot két átirás tartotta fenn, s mind a két helyen kétségtávolan *in Marchia* olvasható (1375: DF 277911, 1629: DL 36114). Lásd még Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA), I. 1. 72–73., no. 230. Emellett a mai

emlékeztet a szőlőjéről híres Tarcál-hegység délszláv Fruška Gora elnevezése, csakúgy, mint a vidék bizánci forrásokban felbukkanó Phrangochorion neve.²⁷ A magyarországi *Marchia* területén tehát aligha lepődhetnénk meg egy francia előkelő felbukkanásán.

Ismeretes, hogy a határvidék egy részét legkésőbb 1223-tól II. András háromszorosan megözvegyült nővére, Margit birtokolta. A Konstantinápolyt elfoglaló latinok vezetőivel is házassági kapcsolatra lépő egykori bizánci császárnét hazatérése után a szerb források a Szerémség úrnőjeként emlegetik.²⁸ Szerémségi és más délvidéki birtokai mellett azonban övé volt Keve vára is, a hozzá tartozó megyével együtt. II. Angelosz Iszaakiosz császártól született második fia, Kaloján herceg a Szerémség ura (*dominus Syrmiae*) titulussal jelenik meg forrásainkban, s bizonyosan ugyanő állt az 1230-as években Temes (1233), Keve (1235) és Bács

Stara Marča falut a középkorban sosem nevezték Marčának; neve az összes írásos emlék szerint Mindszent volt. Vö. *Georg Heller: Comitatus Crisiensis. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München* 10. München 1978. 146. A török által elpusztított falu helyén a 16. század második felében felépült görögkeleti monostor már valóban a Marča nevet viselte, ám ezt a fölötté magasodó hegyről nyerte az intézmény. Erről V. Pál pápa 1611-ben kiadott bullája tudósít, amely a monostort az unitus szerb püspökség központjává tette. Vö. *Nicolaus Nilles: Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris S. Stephani. Oeniponte* 1885. 738–739. A pápai bulla kétségtelenné teszi, hogy a kalugyerek az egykori plébániatemplom romjain alapították monostorukat – egyébiránt Szent Mihály tiszteletére –, így a középkori Mindenszentek egyház és a Stara Marča-i temetőben ma is álló Mindenszentek kápolna közt aligha lehet folytonosság. A 18. században felgyújtott monostor, amelynek helyét az Első Katonai Felmérés még feltünteti, a mai falutól délkeletre, a hegy lábánál volt, s helyén most ortodox kápolna áll.

²⁷ Székely Gy.: A székesfehérvári latinok i. m. 63–64.

²⁸ Életrajzára *Wertner Mór: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek* 1892. 394–406.; *Uő: Margit császárné fiai. Századok* 37. (1903) 590–595. Margit 1216-ig uralkodott Monferrati Bonifáctól született fia, a kiskorú Demeter nevében a Thesszalonikéi Királyságban, ám a helyi lombard nemesség nyomására Demeter helyett féltestvére, Monferrati Vilmos vette át a hatalmat. 1217-ben eltűnnek a forrásokból az ifjú király uralmának támogatói. Vö. *Filip Van Tricht: The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228). Leiden–Boston* 2011. 171. Margit is ezekben az években térhetett vissza Magyarországra: 1219 márciusában III. Honorius pápa II. András kérésére személyét szentszéki *protectio* alá helyezte, négy évvel később pedig már magyarországi birtokait is oltalmába vette. Demetert 1222-től a nyugat udvaraiban, a pápa és II. Frigyes mellett találjuk: de megfordult Magyarországon és Velencében is. Vö. *Wertner M.: Margit császárné i. m. 601–602. A királyság 1224. október 1. és december 31. között veszett el a latinok számára, amikor Theodórosz epiruszi despota elfoglalta a fővárost. Vö. Jean Longnon: La reprise de Salonique par les Grecs en 1224. In: Actes du VIe congrès international d'études byzantines, Paris 27 juillet – 2 août 1948. I. Paris 1950. 141–146.*

(1238–1242) vármegyék élén.²⁹ Nincs adatunk arra, hogy Margit és fia délvidéki uralma előtt valaha is egy kézben összpontosultak volna a fenti határispánságok, ám tulajdonképpen a Szerémség Kaloján előtti urairól sincsenek információink; óvatosan felvethető tehát, hogy *Hugo de Marchia in Hungaria* azonos volt a magyar földön igen ritka – s minden bizonnyal francia eredetre utaló – nevet viselő Hugó kevei ispánnal, aki 1213-ban, még május 29. előtt töltötte be ezt a tisztséget³⁰ – talán feltételezhető szerémségi tisztségével párhuzamosan. A felvetés valószínűségét csökkentő körülmény, hogy az azonosság esetén Jolánta unokatestvérének már az 1215. évi esküvő, sőt már Gertrúd királyné halála előtt (1213. szeptember 28.) Magyarországon kellett tartózkodnia – azt kellene tehát feltételeznünk, hogy a Jolántával kötött házasságtól függetlenül került a királyság területére.

Nem elképzelhetetlen természetesen, hogy *Hugo de Marchia* nem világi, hanem egyházi személy volt. Tudjuk, hogy a Hugó nevet viselte Egres egyik 13. század eleji apátja, aki azelőtt a franciaországi Cercamp élén állt.³¹ Ugyanígy hívták a gyulafehérvári káptalan egy főesperesi rangú kanonokját 1213-ban.³² E két Hugó személye azonban nem köthető a Szerémséghez. Ami *Marchiát* illeti, Albericus írói működésének helyszínén kétségkívül tisztában lehettek azzal, hogy a magyarországi *Marchia* milyen területet jelöl, hiszen 1235-ben Troisfontaines-ből alapították a szerémségi Pétervárad ciszterci apátságát. A Péterváradot említő ciszterci rendi statútumok is ismerik a Szerémség *Marchia* nevét.³³ Mindezek után nem lenne meglepő, ha Hugó Pétervárad egyik első apátja lett volna, csakhogy ezt a gyanút még oly csekély forrásokkal sem tudjuk alátámasztani, mint a kevei ispánnal való azonosságát.

Akár azonos Hugónk az 1213. év kevei ispánjával, akár nem, kétségtelen, hogy Jolánta királyné Hugó nevű unokatestvére Magyarországon tartózkodott valamikor az évszázad első felében. Mindennek kapcsán röviden érintenünk kell egy kérdést, amely az utóbbi két és fél évtizedben számos hazai szerző érdeklődését

²⁹ *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11. Bp. 2011. 127., 161–162., 212.

³⁰ RA I. 1. 90–91., no. 281.

³¹ *Bácsatyai Dániel*: Az egresi ciszterci monostor korai történetének kérdései. Századok 149. (2015) 266–267.

³² Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Szerk. Franz Zimmermann – Carl Werner – Gustav Gündisch. Hermannstadt–Köln 1892–1991. I. 16. no. 27.

³³ 1235: „montana Sancti Petri in Marchia”. Vö. *Hervay Ferenc L.*: Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Bibliotheca Cisterciensis 7. Roma 1984. 133.

felkeltette; azt a vitát tudniillik, hogy ki is nyugodhatott a pilisi ciszterci apátság romjai közt előkerült, lovagalakot ábrázoló kőtöredék alatt, amelyet a művészettörténészek az első hazai lovagi síremléknek tekintenek, és stílusjegyei alapján észak-franciaországi iskolákhoz kötnek.³⁴ Mivel a ciszterciek statútumai szerint csak királyok, királynék, főpapok, valamint a kérdéses monostor alapítói és örököseik (*fundatores seu haeredes fundatorum*) voltak arra méltók, hogy a rend monostoraiban helyezték őket végső nyugalomra,³⁵ így – nem lévén sem király, sem királyné, sem főpap – a 13. században faragott lovagsír tulajdonosa a Pilist alapító III. Béla örököse, azaz vélhetően egyenes ági leszármazottja volt. A Takács Imre által felvetett Courtenay Róbert latin császár uralkodóként valóban jogosult lehetett volna arra, hogy Pilisen nyugodjon, ám nővére, Jolánta királyné révén aligha. A források egyhangú tanúsága szerint Róbert azonban nem Magyarországon, hanem a Peloponnészoszi-félszigeten hunyt el (1228), így sírja is ott keresendő, s nem Pilisen.³⁶ Ismerjük a császár azonos nevű nagybátyjának temetkezésére vonatkozó terveit is; az ő személyét – igaz nagyon óvatosan – Bárány Attila hozta összefüggésbe a pilisi lelettel.³⁷ E másik Róbert a Szentföldön hunyt el 1239-ben, s még 1225-ben úgy rendelkezett, hogy a Courtenay-k régi monostorában, a fontainejeani

³⁴ *Takács Imre*: Esztergomi sírkőtöredék a 13. századból. *Ars Hungarica* 16. (1988) 1. sz. 121–132. Takács Imre itt még az Árpád-ház vagy az Andechs-Meráni hercegi család egyik tagjára gondolt, ám 1994-ben már nevesítette jelöltjeit: András herceget (II. András fiát) és Courtenay Róbert latin császárt. Vö. *Takács Imre*: Lovag síremlékének töredékei, Pilis. In: *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Katalógus. Magyar Nemzeti Galéria*. Bp. 1994. 256–257.

³⁵ A gyakorlat kialakulását nyomon követhetjük a ciszterci statútumokban, illetve a szabályozás betartásának kikényszerítését célzó káptalani rendelkezésekben. 1157: „Ad sepeliendum non nisi fundatores recipiantur.” – *Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786. I–VIII. Ed. Josephus Canivez. Louvain 1933–1941.* (a továbbiakban: SCGOC), I. 68.; 1180: „In oratoriis nostris non sepeliantur, nisi reges et reginae et episcopi, in capitulis abbates, vel etiam praedicti, si maluerint.” – SCGOC I. 87.; 1205: „statutum est et firmatum a capitulo ne *fundatores seu haeredes fundatorum* ad sepulturam aliquam recipiantur ulterius, nisi de consensu et licentia eorum, quorum eos esse constiterit fundatores.” – SCGOC I. 311. Az 1205. évi általánosan megfogalmazott szabályt azért hozta a generális káptalan, hogy Cîteaux apátja saját monostorába vitethesse a maizières-i apátságban eltemetett Sándort, Hugó burgundi herceg 1205-ben elhunyt másodszületett fiát. Valójában arról van tehát szó – s ezt igazolja a Babenbergekről temetkezési helyeként szolgáló heiligenkreuzi ciszterci apátság Benkő Elek által említett példája is –, hogy a ciszterci monostorokba a fejedelmi és főpapi személyeken kívül csak a kegyúr és közvetlen családtagjai (felesége és gyermekei) temetkezhetek, s a rendi monostorok kifejezetten számot tarthattak az örökösök földi maradványaira.

³⁶ *Bárány Attila*: Courtenay Róbert latin császár Magyarországon. In: *Francia-magyar kapcsolatok i. m.* 163–164.

³⁷ Uo. 171–176.

ciszterci apátságban temessék el, ahol egy ideig rokona, a már emlegetett Vilmos bourges-i érsek viselt apáti hivatalt;³⁸ aligha van okunk tehát Magyarországhoz kötni személyét. E két Róberttel ellentétben Jolánta *marchiai* unokatestvérének életrajzáról éppen elég keveset tudunk ahhoz, hogy feltételezhessük: őt temették a pilisi apátságba, jóllehet Benkő Elek jogosan állapította meg, hogy II. András második feleségének rokonságát inkább a Jolánta szívéhez közelebb álló Egresen kereshetnénk.³⁹ A ciszterci szabályozás ismeretében azonban ezt a lehetőséget is el kell vetnünk: Jolánta királyné oldalági rokonaként Hugót semmiképp sem tekinthették III. Béla örökösének, így – ha a szerzetesek valóban betartották generális káptalanjaik előírásait – sem Pilisen, sem pedig Egresen nem temethették volna el. A sírlap tulajdonosát tehát Jolánta rokonsága helyett határozottan az Árpádokhoz köthetjük, s aligha hozhatjuk összefüggésbe mással, mint II. András és Gertrúd 1234-ben elhunyt fiával, András herceggel.

Anselmus dominus de Keu

1253 júliusában IV. Ince pápának egy magyar illetőségű házassági ügyben kellett állást foglalnia, s mint látni fogjuk, az eset szereplői nem jelentéktelenek sem témánk, sem az Árpádok családtörténete szempontjából.⁴⁰ A diszpenzációért folya-
modó pár negyedfokú rokonságban állt egymással, ami a nőszülés megkérdőjelezhe-
tetlen akadályának számított. A házasulókért nem kisebb személy, mint II. András
sógora, II. (Courtenay) Balduin konstantinápolyi latin császár, és a menyasszony
nagyanyja, egy *comitissa Viennensis*nek nevezett előkelő hölgy járt közben. IV. Ince

³⁸ *Jean Du Bouchet: Histoire généalogique de la maison royale de Courtenay. Preuves.* Paris 1661. 29–30.

³⁹ *Benkő Elek: Abenteuerlicher Herrscher oder gütiger Patron? Anmerkungen zu der Rittergrabplatte aus dem Zisterzienserkloster Pilis. Acta Archaeologica* 59. (2008) 481–482. Benkő szerint az egykori sírba legvalószínűbben egy III. Bélához vagy II. Andrásához közel álló *comes* temethettek, aki szerepet kaphatott a pilisi apátság alapításának esetlegesen elhúzódó folyamatában. A sírkőtörödéken valóban szerepel a *comes* szó („PRECIVM COMITVM FVIT HIC ALIORVM”), ám Benkő arra is hoz példát, amikor a kifejezés királyi sírfeliratban olvasható. Igaz, az általa említett II. Henrik angol király – Anjou grófjaként – valóban viselte a *comes* címet. A sírkő felirata – töredékessége miatt – mindenesetre igen szerény támpontot szolgáltat az alatta fekvő személy azonosításához.

⁴⁰ 1253. július 15.: Archivio Segreto Vaticano (a továbbiakban: ASV) Reg. Vat. 23 f. 5v. A bulla regesztáját Élie Berger közölte: *Les registres d’Innocent IV. I–IV.* Szerk. Élie Berger. Paris 1884–1911. (a továbbiakban: Reg. Inn. IV), III. 289. no. 6862.

bullája az ara édesanyjáról őrizte meg a legtöbb információt: a Pozsega úrnőjeként (*domina de Posaga*) emlegetett asszonyt Matildnak hívták, s II. Balduin császár unokahúga volt. Egy hazánkban visszhangtalanul maradt cikkében az amerikai szlavista Gordon Lawrence McDaniel (1943–2011) Matildot Kaloján szerémi herceg feleségével azonosította, s helytálló megoldást ajánlott a Matild édesanyjának címében olvasható *Viennensis* jelzőre vonatkozóan is.⁴¹ II. Balduin császár egyik nővére, Courtenay Margit a luxemburgi Vianden grófjához (*comes Viennensis*), Henrikhez ment feleségül (1215 k.), így a IV. Ince által a latin császár unokahúgaként emlegetett Matild bizonyosan az ő leányuk volt. E családi kapcsolat emlékét őrzi az a freskó, amely a festői viandeni várkastélyban található, s a Courtenay-k családfáját ábrázolja – a genealógiai tábla feltünteteti Courtenay Jolánta férjét, II. Andrást is.⁴²

A pápai bulla természetesen megnevezi az engedélykérőket is: a menyasszony Matild leánya, Mária, míg a vőlegény egy bizonyos *Anselmus de Keu* (a bullákban másképp: *de Kau* vagy *de Quo*), egy vele azonos nevű nemes úr fia volt. A pápa engedélyezte a pár egybekelését, amit a következő év januárjában meg is erősített; e bullából derül ki, hogy Mária apja a néhai Kaloján volt (*Marie nate quondam Caloiohanni*).⁴³ Hamarosan azonban újabb akadály merült fel az immár elhált házassággal kapcsolatban – fény derült ugyanis arra, hogy Mária és *Anselmus dominus de Keu* között nem negyedikkel kevert ötöd-, hanem harmadikkal kevert negyedfokú vérrokonság (*tertius et quartus consanguinitatis gradus*) állt fenn. 1255. január 15-én az új pápa, IV. Sándor ez alól is felmentést adott, s a házaspár együtt maradt.⁴⁴ A pápa felé ezúttal a magyar bíboros, Báncsa István prenestei püspök közvetítette a kérelmet.

⁴¹ Gordon L. McDaniel: On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena. Ungarn-Jahrbuch 12. (1982–1983) 43–50.

⁴² Bárány Attila: King Andrew of Hungary in Philippe Mouskés' Chronique rimée. In: Byzance et l'Occident: Rencontre de l'Est et de l'Ouest. Szerk. Egedi-Kovács Emese. Bp. 2013. 43.

⁴³ 1254. január 13.: ASV Reg. Vat. 11, f. 42r.; Reg Inn. IV. III. 351. no. 7178. – Eddig nem volt ismert, hogy Kalojánnak gyermekei lettek volna. IV. Béla és királlyá koronázott fia 1260-ban Pannónhalmának adományozták Szigligetet, amelyet korábban Atyusz bán és egy bizonyos *Kalyanus comes Grecus* birtokolt. A két oklevél szerint e Kaloján *absque heredibus*, illetve *absque solatio liberorum* halt meg. Vö. A Pannónhalmi Főapátság története. I–VI. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916. II. 309–311. no. 39–40. Ha valóban IV. Béla legkevesebb tíz éve elhunyt unokatestvérééről van itt szó, akkor a fenti fordulatok csakis a fiúgyermek hiányára vonatkozhatnak.

⁴⁴ 1255. január 15.: ASV Reg. Vat. 24, f. 6v. A bulla szövegének kiadását lásd Les Registres d'Alexandre IV. I–III. Szerk. Charles Bourel de La Roncière – Joseph de Loye – Auguste Coulon. Paris 1895–1959. I. 1895. 13. no. 48.

Vajon ki volt Kaloján veje, a bullákban felbukkanó *Anselmus de Keu*? Gordon McDaniel az Anjouk nápolyi levéltárából megmaradt dokumentumok között meggyőző érveket talált a szóban forgó személy azonosításához.⁴⁵ A Capetingek Anjou-ágát megalapító I. Károly, Nápoly és Szicília királya a Balkánon is megvetette a lábát: az 1267-ben meghódított Albániát (*regnum Albanie*) helytartókon keresztül kormányozta. Egyikük, aki *Anselmus de Chau* néven bukkan fel a dinasztia 1943-ban elpusztult nápolyi regisztrumaiban, 1273. május 13-tól töltötte be hivatalát, azonban már 1274. április 12. előtt elhunyt – e rövid idő is elég volt azonban, hogy komoly összetűzésbe keveredjen Durazzo érsekével.⁴⁶ A nápolyi források további adatokat is megőriztek róla és családjáról. 1280. június 7-én I. Károly megtiltotta az apuliai kikötővárosoknak, hogy akadályt gördítsenek egy bizonyos *Maria de Chaur*s nevű nemes hölgy adriai utazása elé, aki lánytestvérét, Szerbia királynéját készült meglátogatni.⁴⁷ Egy évvel később, június 4-én és 5-én a király megismételte parancsát, ám a nemesasszonyt ezúttal *Maria de Chaun*ak és *consanguinea nostrá*nak nevezi, s az engedély immár *Georgius comes*re, a szerb király követére is vonatkozik.⁴⁸ A június 5-i parancs teszi egyértelművé, hogy a szóban forgó hölgy a bő harminc évvel korábbi pápai bullákban említett Máriával azonos, mivel I. Károly *Anselmus de Chau* özvegyeként (*relictam quondam nobilis viri*

⁴⁵ McDaniel a balkáni história neves cseh szakértője, Konstantin Jireček befejezetlenül maradt, német nyelvű Szerbia-történetének (*Geschichte der Serben*. I–II. Gotha 1911–1918.) 1952-ben kiadott, kiegészítésekkel ellátott szerb nyelvű fordítására hivatkozik, amely már említi a IV. Sándor-féle bullát, ám IV. Incéit nem ismeri, pedig valójában ez utóbbiakból derül ki Mária származása. Lásd *Konstantin Jireček*: *Istoriija Srba*. I–II. Belgrád 1952. II. 265. 67. jegyz. A vonatkozó kiegészítés forrását lásd *Constantin Jireček*: *Staat und Gesellschaft im Mittelalterlichen Serbien* III. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien* 58. (1914) 36–37.

⁴⁶ *McDaniel, G.*: *Hungarian-Serbian Relations* i. m. 48. Albániai hivatalviselését a következő dokumentumok igazolják: 1274. május 13.: *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*. I–II. Szerk. Thallóczy Lajos – Konstantin Josef Jireček – Milan Šufflay. Wien 1913–1918. (a továbbiakban: AA), I. 86. no. 299.; 1273. május 23.: uo. 87. no. 303.; 1273. augusztus 13.: uo. 88. no. 304.; 1273. december 30.: I registri della cancellaria angioina I–L. Szerk. Riccardo Filiangieri. Napoli 1950–2010. (a továbbiakban: RCA), XI. 108. Néhaiként emlékezik meg róla: 1274. április 12.: AA I. 89. no. 308.

⁴⁷ 1280. június 7.: „nobilis mulier domina Maria de Chaur cum filia sua et familia eiusdem domine intendit transfretare ad presens ad partes Servie visura dominam reginam Servie sororem suam” – AA I. 140.

⁴⁸ 1281. június 4.: „cum nobilis mulier Maria de Chau, consanguinea nostra charissima et comes Georgius, nuntius illustris regis Servie ad nostram venientes presentiam ad regem eundem ad presens de nostra licentia revertantur.” 1281. június 5.: „nobilem mulierem Mariam relictam quondam nobilis viri Anselmi de Chau dilectam consanguineam nostram et nuntios magnifici principis regis Servie charissimi amici nostri.” – AA I. 140.

Anselmi de Chau) említi. Nem fér tehát kétség Gordon McDaniel megállapításához, amely szerint a bullában szereplő *Anselmus de Keu* I. Károly albániai helytartója, s felesége, Mária révén I. Uroš István szerb király feleségének, Ilonának a sógora volt. A nápolyi Anjouk környezetében élő özvegy Máriának – alighanem lánytestvérnek köszönhetően – a szerbiai tengerparton is volt birtoka; egy 1283. évi adásvételi szerződés a szerbiai (ma montenegrói) tengerparti város, Ulcinj úrnőjeként emlékezik meg róla,⁴⁹ amelyet Mária még 1285-ben is birtokolt.⁵⁰ Mindez összhangban azzal, amit az Ilona királyné származásáról nyilatkozó középkori források állítanak, tudniillik, hogy francia családból, s királyi vagy császári vérből származott.⁵¹ A fentiek alapján egyértelmű, hogy Ilona és Mária III. Béla magyar király és Courtenay Péter konstantinápolyi latin császár dédunokái, valamint II. Iszaakiosz bizánci császár unokái voltak.

Az Ilona szerb királyné származását éles szemmel megoldó McDaniel a pápai bullák *Anselmus*ának *de Keu* jelzőjét valószínűleg helytelenül – bár kétségkívül logikusan – oldotta fel. Valóban, semmi meglepő sem lenne abban, ha a Magyar Királyság déli területein egykor kulcsszerepet játszó Kaloján herceg családjába beházasodó személy a tatárok által elpusztított szerémségi püspöki székhely, Kő egyik francia származású előkelő lakója lett volna.⁵² Régi vélemény azonban a történetírásban, hogy I. Károly szóban forgó albániai helytartója a Latin Császárság

⁴⁹ 1283. április 5.: „in Vlcinio in curia domine Marie de Cau, domine Vlcinii” – AA I. 140. no. 470.

⁵⁰ 1285. április 6.: AA I. 149. no. 498. – Itt kell szót ejteni arról a vélekedésről, amely szerint az 1280. június 7-én kelt parancsban feltűnő, Szerbiába áthajózó *Maria de Chours* nem azonos az egy évvel később ugyanoda utazó *Maria de Chauval*. Míg az utóbbi valóban egy bizonyos Anselmus özvegye volt, addig az előbbi, a szerb királyné testvére, nővérével együtt a nápoly-szicíliai Anjou-udvarban karriert befutó Chaources-családhoz tartoztak volna. Vö. *Nicolas Petrovich*: La reine de Serbie Helène d’Anjou et la maison de Chaources. *Crusades* 14. (2015) 167–181. Nyilvánvaló e vélemény tarthatatlansága: ha *Anselmus* özvegye nem volt rokonságban a szerb uralkodóval, ugyan miért látogatott volna Szerbiába, s miért birtokolhatta volna a szerbiai Ulcinj városát? Az 1280-ban feltűnő *Maria de Chours* alak alighanem a regisztrum írnoka hibájának tudható be.

⁵¹ Az előbbi értesülés II. Danilo érsek 14. századi elbeszélésében, míg az utóbbi Danilo folytatójánál maradt fenn. Vö. *McDaniel, G.*: Hungarian-Serbian Relations i. m. 46. McDanielhez hasonlóan gyakran állítják – Georgiosz Akropolitészre hivatkozva –, hogy I. Uroš István a magyar király veje volt. Ez azonban félreértés, ugyanis az idézett Akropolitész-hely nem a szerb királyra, hanem az „orosz úrra,” a halicsi Raszisztzlávra vonatkozik, aki valóban IV. Béla leányát, Anna hercegnőt vette feleségül. Vö. *George Akropolites: The History*. Szerk., ford. Ruth Macrides. Oxford 2007. 303–304. jegyz. Ugyancsak gyakran olvashatjuk, hogy Ilona II. Balduin császár leánya volt; ennek cáfolatára lásd *Wertner Mór*: A középkori délszláv uralkodók genealogiai története. Temesvár 1891. 52–54.

⁵² *McDaniel, G.*: Hungarian-Serbian Relations i. m. 48–49.

egyik jelentős bárója, Anseau de Cayeux volt, aki a több mint fél évszázadig tartó keleti kaland vége után az új keresztes hadjáratot tervező Anjou uralkodó oldalán találta meg a szerencséjét.⁵³ A nápolyi dokumentumok valóban *camerarius Imperii Romanie*ként emlegetik az I. Károly udvarában tartózkodó Anseau-t,⁵⁴ akárcsak özvegyének, Máriának és azonos nevű fiának egy 1277-ben kelt franciaországi adománya, amely az elhunyt hitvest Konstantinápoly néhai nagy bárójának és kamarásának (*camberlenc*) nevezi.⁵⁵ II. Balduin latin császár nyugati utazása idején (1237–1240) a régensséget (*baillie*) egy ideig (1237–1238) valóban egy Anseau de Cayeux nevű báró viselte.⁵⁶ A boulogne-i eredetű Cayeux családban az Anzelm (Anseau) név generációról generációra öröklődött, s a családnév egykorú írott alakjai nem állnak távol a bullában olvasható formáktól sem.

A genealógusok dolgát alaposan megnehezíti, hogy Konstantinápoly 1204. évi elfoglalása és 1273 és 1274 között számos híradás szól a keletre szakadt Anseau de Cayeux-ról. E hosszú időtartam nem teszi kétségesé, hogy több – legalább kettő, de lehetséges, hogy három – e nevet viselő személy is szerepet játszott a Latin Császárság történetében. A 13. század első három évtizedében egy ezekről különböző Anseau nevű családtag is felbukkan, akit gyakran longvilliers-i birtoka után neveznek meg az oklevelek.⁵⁷ Annyi bizonyos, hogy a mi Anseaunk édesapját ugyancsak így hívták – a McDaniel által csupán kivonatból idézett 1254. évi bulla eddig figyelmen kívül hagyott címzése világosan elárulja ezt.

⁵³ Jireček, C.: Staat und Gesellschaft i. m. 36–37.; Francesco Cerone: La sovranità napoletana sulla Morea e sulle isole vicine. Archivio storico per le province napoletane 41. (1916) 208.

⁵⁴ Pl. 1270. június 13.: RCA IV. 156–157. no. 1050.

⁵⁵ 1277. jún.: „Nous Marie de Kaieu, jadis fame monseigneur Ansel de Kaieu, grant baron et camberlenc de l’empire de Constantinoble, et Anseaus, leur fils, faisons savoir...” – Le cartulaire du comté de Ponthieu. Szerk. Ernest Prarond. Abbeville 1897. 277. no. 212. Hasonló adományokról értesülünk 1275-ből és 1283-ból is. Vö. Michel Champagne: La Châtellerie de Longvilliers du 12e au 14e siècle, ses seigneurs et leur alliances. Wambrechies 2007. 73. Idézi Petrovich, N.: La reine de Serbie i. m. 175.

⁵⁶ Ez a címe (Anselmus de Kaev, baiulus Imperii Romanie) abban a szerződésben olvasható, amelyben a latin bárók Krisztus töviskorona-ereklyéjét egy velencei kereskedőnek zálogosították el. Vö. Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig. I–III. Szerk. Gottlieb Lukas Friedrich Tafel – Georg Martin Thomas. Wien 1856–1857. II. 346–349. no. 296., illetve Akropolites, G.: The History i. m. 178. 20. jegyz.

⁵⁷ Charles Cawley: Medieval Lands. A Prosopography of Medieval European Noble and Royal Families. (http://fmg.ac/Projects/MedLands/NORTHERN%20FRANCE.htm#_ftnref1755, letöltés 2016. nov. 26.)

Pozsega úrnőjének veje lehetett tehát a Konstantinápoly ostromában is részt vevő keresztes lovag fia (esetleg unokája), de a longvilliers-i Anseau közvetlen utóda is.

Mint láttuk, a keleti Anseau de Cayeux-k közül a legidősebb részt vett a negyedik keresztes hadjáratban – vélhetően ő az is, akit 1219-ben a bárók listájának élén találunk egy Velencével kötött megállapodásban. Megkockáztatható, de korántsem bizonyos, hogy az említett régensséget (1237–1238) már egy ifjabb Anseau viselte; s az is csak feltételezhető, hogy ugyanő lett I. Laszkarisz Theodórosz nikaiai császár Eudokia nevű leányának férje is. Georgiosz Akropolitész beszámolója szerint a frigyre a legidősebb nővér: Eiréné és férje, III. Ioánnész nikaiai császár kérésére került sor.⁵⁸ Mindebből következik, hogy a harmadik Laszkarisz-lány, Mária révén egy fiatalabb generációhoz tartozó keleti Anseau a későbbi magyar király, IV. Béla sógora lett. Ahhoz mindenesetre alig fér kétség, hogy a pozsegai úrnő vejeként emlegetett *Anselmus* és I. Károly albániai helytartója azonos személyek.

A IV. Ince és IV. Sándor-féle bullák által megőrzött száraz genealógiai adatok nem adnak egyértelmű feleletet a leginkább érdekfeszítő kérdésekre: miért és mikor jött létre családi kapcsolat Kaloján herceg és Viandeni Matild között, s lányaik milyen körülmények között lettek a szerb Uroš István király, valamint a Latin Császárság bárója, a francia Anseau de Cayeux házastársai. Gordon McDaniel Kaloján és Matild házasságát azzal a harmonikus viszonytal magyarázza, amely II. András királyt sógorságával, a Latin Császárságnak három tényleges császárt is adó Courtenay családdal összefűzte.⁵⁹ Nem lehetetlen, hogy a házasság közvetítésében a menyasszony nagynénje, Jolánta királyné is szerepet kapott; ebben az esetben a frigynek a királyné haláláig (1233) létre kellett jönnie. Nem cáfolná ezt a menyasszony és a vőlegény valószínűsíthető életkora sem. Courtenay Margit első férje 1213-ban hunyt el, ám e frigyből nem született gyermek; második, Viandeni Henrikkel kötött házasságára ezután, legkésőbb 1217-ben, ám minden bizonnyal még szülei konstantinápolyi utazása (1216 vége) előtt került sor.⁶⁰ Matild tehát legkorábban az évtized második

⁵⁸ *Akropolites, G.*: The History i. m. 245. Albericus genealógiai feljegyzése arra is utalhat, hogy az Eirénét feleségül vevő Anseau még Franciaországban, a pikárdiai Ponthieu grófságban született: „[...] Lascarus plures habuit filias de prima uxore [...] duxit quartam Anselmus de Kiev, de Pontivo natus.” – MGH SS XXIII. 911.

⁵⁹ *McDaniel, G.*: Hungarian-Serbian Relations i. m. 45.

⁶⁰ *Du Bouchet, J.*: Histoire généalogique i. m. 57. Henrik 1217-ben már a Margit első házasságából származó berry-i birtokok uraként tűnik fel.

felében jött világra. Kaloján, aki valószínűleg az 1190-es évek első éveiben született,⁶¹ ekkor már belépett a férfikorba; legkorábban 1230 körül már Matild is eladó sorba került, de az se lenne meglepő, ha a frigyre még a menyasszony gyermekségében került volna sor.

Noha Kaloján és Matild házasságát valóban nem volna nehéz beilleszteni II. András dinasztikus politikájának jól ismert elemei közé, más lehetőség is kínálkozik. Bár gyaníthatjuk, hogy IV. Béla nem pártolta apja latin rokonságát – aligha függetlenül az ifjú uralkodó görög feleségének ellenérzéseitől –, mégis felvethető, hogy a szóban forgó nász nem II. András, hanem már Béla király idején kötött. 1239 és 1240 fordulóján Courtenay Jolánta egy másik testvére, II. Balduin latin császár Magyarországon keresztül tért haza már említett európai útjáról.⁶² Az ifjú császár korábban felkereste IX. Gergely pápát, s a francia és az angol királyokat is, hogy rávegye őket karcsúsodó országa megsegítésére a bolgár és a nikaiai uralkodókkal szemben. 1238 nyarán a fegyveres segítségnyújtás alól kibújó magyar király már tudta, hogy a pápa által pártfogolt II. Balduin és serege az ő országán fog átvonulni,⁶³ s a terv télre már a király öccse, Kálmán szlavón herceg előtt sem lehetett titok: a pápa ugyanis novemberben felkérte, hogy engedje át a császárt és keresztéseit az általa ellenőrzött területeken.⁶⁴ II. Balduin azért választotta a szárazföldi utat, mivel aligha reménykedhetett abban, hogy a pápasággal élesen szembenálló és a görögök barátságát kereső II. Frigyes német-római császár, Szicília és Dél-Itália ura megkönnyítené számára az adriai átkelést.

⁶¹ A tízéves Árpád-házi Margit és II. Iszaakiosz 1185-ben házasodott össze. Vö. Wertner M.: Az Árpádok i. m. 386. Mivel a császárt 1195-ben megfosztották trónjától, megvakították és bebörtönözték, ezért feltehető, hogy Margitnak nemzett gyermekei, Manuel és Kaloján is e dátum előtt fogantak.

⁶² II. Balduin magyarországi utazásának legfontosabb forrása Philippe Mouskes *Chronique Rimée*je, ám megemlíti Georgiosz Akropolitész is. Vö. *Chronique rimée* de Philippe Mouskes. I–II. Szerk. Frédéric Reiffenberg. Bruxelles 1836–1845. (a továbbiakban: Mouskes), II. 663–664.; *Akropolites, G.*: *The History* i. m. 203. A latin császár európai körútjára összefoglalóan lásd *Jean-Alexandre Buchon*: *Histoire de l'Empire de Constantinople sous les empereurs français jusqu'à la conquête des turcs par du Fresne du Cange*. I–II. Paris 1826². I. 266–269.; *Karl Hopf*: *Griechische Geschichte*. In: *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* LXXXV, 253–255.; *Benjamin Hendrickx*: *Regestes des empereurs latins de Constantinople (1204–1261/1272)*. Byzantina 14. (1988) 135–136.

⁶³ 1238: „propter instantem Gallicorum adventum, qui per terram nostram transire volunt in partes Romanie” – *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XII. Szerk. Fejér György. Buda 1829–1866. (a továbbiakban: CD) IV. 1. 113.

⁶⁴ CD IV. 1. 122–123.

A három évig elhúzódó nyugati utazás során Balduin családi birtokait is felkereste: átvette anyai örökségét, Namur grófságát, amelynek jövedelmei hozzájárulhattak a lerongyolódott császárság siralmas anyagi helyzetének stabilizációjához.⁶⁵ A németalföldi Namurt ekkoriban Courtenay Margit és Viandeni Henrik birtokolta – a grófi címet felesége jogán egészen idáig az utóbbi viselte, ám most kénytelen volt lemondani róla. Könnyen lehet, hogy nemcsak a grófságnak kellett búcsút inteniük, hanem leányuknak is – felvethető, hogy Balduin ekkor hozta magával keletre unokahúgát, Matildot, hogy alkalmas időben a Latin Császárság diplomáciai érdekeinek megfelelő férjet találjon számára. A császár és nyugaton verbuvált kompániája 1239. június 24. után hagyták el Franciaországot, s német föld felé vették útjukat.⁶⁶ A német-római császár végül mégis szavatolta biztonságukat – igaz, az Itáliában tartózkodó II. Frigyes, akinek számos ellenlábasa volt a Német-római Birodalmon belül is, aligha tudott volna akadályt gördíteni a birodalmán átkelő keresztesek útjába. Ilyen ellenség volt Siegfried mainzi érsek és birodalmi kancellár is, aki Wiesbadenben fogadta a „zarándokokat”.⁶⁷ Balduin és serege a Duna jobb partján folytatták útjukat, s hamarosan a Magyar Királyság területére érkeztek. A Latin Császárság megsegítésére induló pikárdiai urak nevét Philippe Mouskés örökítette meg – köztük volt Thomas de Coucy és a Cayeux-rokonsághoz tartozó Vilmos –, míg a vállalkozásban részt vevő burgundiai nemeseket Troisfontaines-i Albericustól ismerjük.⁶⁸ A burgundi lovagok közé tartozott Humbert de Beaujeu és Josserand de Gros, Brançon ura is, aki most talán öccse, Bertalan pécsi püspök vizontlátásának is örvendezhetett.⁶⁹ A latinok a Duna mentén ereszkedtek le a semlegességet ígérő bolgárok földje felé, s útközben kétségtelenül áthaladtak a Kaloján által bírt délvidéki területeken is. Meglehet tehát, hogy ekkor került sor a szerémi herceg és Viandeni Matild esküvőjére. Bár

⁶⁵ Albericus szerint Namur várát nyomban el is zálogosította IX. Lajos francia királynak 50 ezer párizsi livre-ért Krisztus töviskorona-ereklyéjével egyetemben, amelyet a konstantinápolyi bárók korábban egy velencei kereskedőnél helyeztek letétbe. Lásd MGH SS XIII. 947.

⁶⁶ A dátumról hírt adó Albericus szerint 700 lovag és 30 ezer gyalogos kísérté Balduint Konstantinápolyba (MGH SS XIII. 946), míg az erfurti domonkosok évkönyve csak kétezer zarándokról tud (MGH SS XVI. 33).

⁶⁷ MGH SS XVI. 33.

⁶⁸ Mouskes II. 664.

⁶⁹ MGH SS XIII. 946. – A fivérek néhány évvel korábban bizonyosan találkoztak személyesen, ám ekkor Bertalan püspök kereste fel Josserand-t Burgundiában. Vö. *Vajay Szabolcs*: *Dominae reginae miles*. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp. 1984. 402. 29. jegyz.

ezúttal – Courtenay Róbert latin császár két évtizeddel korábbi magyarországi utazásával ellentétben – nem értesülünk pompás fogadtatásról, mégis nehéz elképzelni, hogy IV. Béla – feltételezhető idegenkedése dacára – ne találkozott volna II. Balduinnal. Talán ekkor – vagyis 1239 utolsó vagy 1240 első hónapjaiban – került sor a Rogerius által elbeszélte kői gyűlésre, ahol a király a kunok széttelepítéséről rendelkezett.⁷⁰ Még arra is van tehát némi esély, hogy a találkozóra azért éppen a Szerémségben kerítettek sort, mert az uralkodó egyébként is a délvidéken tartózkodott; ennek oka pedig az lehetett, hogy atyja 1220. évi példáját követve az országán áthaladó latinok kíséretéül szegődött.⁷¹ Az sem lehetetlen, hogy éppen itt kötöttett szövetség a latin császár és a kunok egy *Jonas* nevű főembere között, amelyet *Jonas* leánya és a császárság régense, Narjot de Toucy esküvője pecsételt meg.⁷² A fenti gondolatmenetben természetesen nagy szerepet játszanak a feltételezések, az azonban világos, hogy első pillantásra nem lenne indokolatlan arra gondolni, hogy Kaloján szerémi herceg és Viandeni Matild házasságát a konstantinápolyi latin császár 1239. évi magyarországi látogatása mozdította elő.

A fenti lehetőség útjában azonban sajnos komoly akadály áll. Wertner Móránál olvashatjuk, hogy Uroš István és Ilona királyné ifjabb fia, Milutin 1253-ban született.⁷³ Ha elfogadnánk, hogy Kaloján és Matild 1239 és 1240 fordulóján házasodott össze, akkor ezzel azt is el kellene ismernünk, hogy Ilona leányuk legkorábban 1240 végén látta meg a napvilágot – ebből azonban az is következne, hogy 1253-ban, második gyermeke születésekor Ilona csak 12 éves lett volna. Könnyen belátható, hogy ez lehetetlen. Bár a Wertner által hivatkozott irodalomból nem

⁷⁰ *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938. Reprint kiadása Szovák Kornél és Veszprémy László jegyzeteivel: Bp. 1999. (A továbbiakban: SRH), II. 557. Mivel Rogerius szerint a kunok 1240 karácsonya előtt több mint egy évvel – vélhetően 1239 őszén – költöztek be Magyarországra, így a kői gyűlésre valamikor ezután kerülhetett sor. Vö. SRH II. 553. 2. jegyz., 560–561.

⁷¹ A Róbert császár útjára vonatkozó legfőbb kútfő – akárcsak öccse, Balduin császár európai utazása esetében – Philippe Mouskes rímes krónikája, amelynek kritikai elemzését lásd *Csákó Judit*: Az Árpád-kori Magyarország a francia területen keletkezett elbeszélő kútfők tükrében. (PhD-disszertáció) Bp. 2015. 359–361. A szerző joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy korántsem egyértelmű Béla herceg – a későbbi IV. Béla – részvétele atyja oldalán abban a kíséretben, amely Róbert császárt Magyarországról Bulgáriába kísért; Mouskes szerint a magyar király fiát ugyanis *Alixandres*-nek hívták.

⁷² Az Albericus által elbeszélte kun-latin szövetségről lásd MGH SS XIII. 950., illetve *Pálóczi-Horváth András*: A Balota pusztai középkori sírlelet. *Cumania* 11. (1989) 135.

⁷³ Wertner M.: A középkori délszláv uralkodók i. m. 67.

derül ki, a Milutin születésére vonatkozó adat forrása Niképhorosz Grégorász volt, aki arról számol be, hogy 1299-ben, öt éves leánya esküvője idején, a negyvenéves II. (Palaiologosz) Andronikosz császár körülbelül öt évvel volt fiatalabb vejénél, Milutin szerb *crales*nál.⁷⁴ Noha a fentiekből adódóan Milutin születési évét egy esztendővel későbbre, 1254-re tehetjük, az ellentmondás továbbra is megmarad. A leghelyesebben akkor járunk el tehát, ha a Kaloján és Matild közti házasságot valamivel korábbra, a 1230-as évek első felére helyezzük.

Nehezebb helyzetben vagyunk, amikor arra keressük a választ, hogy a Latin Császárság nagy bárója, Anseau de Cayeux hogyan került házassági összeköttetésbe a szerémi herceg leányával, Máriával. IV. Béla már említett idegenkedése miatt Anseau aligha számíthatott volna királyi esküvőre Magyarországon. A király IV. Ince pápához intézett levele, amelyben a keresztes államoknak nyújtott segítséggel szemben a tatárok elleni fellépés összehasonlíthatatlan jelentőségére hívja fel a figyelmet, még csak a magyar uralkodó szkepsziséről árulkodik.⁷⁵ Azt a tényt azonban határozott állásfoglalásnak kell tekintenünk, hogy VIII. (Palaiologosz) Mihály oldalán magyar és kun csapatok is harcoltak a Latin Császárság sorsát is megpecsételő 1259. évi pelagoniai csatában, amelyben a nikaiai császár döntő győzelmet aratott a szicíliai-akhaiai-epiruszi koalíció felett.⁷⁶ Ha nem is maradéktalanul, de meggyőzőnek tűnnek Darkó Jenő érvei is, aki nyílt görög–magyar szövetséget feltételezett, amelyet arra alapozott, hogy a *Moreai Krónika* által említett, VIII. Mihálynak segédcsatákat küldő országok és népek (kunok, szerbek, bolgárok) magyar befolyás alatt álltak.⁷⁷ Aligha vágyhatott tehát IV. Béla arra,

⁷⁴ Patrologia cursus completus. Series Graeca posterior. I–CLXI. Szerk. Jacques-Paul Migne. Paris 1857–1866. CXLVIII. 362.

⁷⁵ Admiratur inquam, et admirari non desinit, eo quod apostolica clementia multis provideat, sicut Constantinopolitano Imperio et ultramarinis partibus, que si amitterentur, quod absit, non tantum noceret Europe inhabitatoribus, quantum si regnum nostrum solum a Tartaris contingeret possidere. – CD IV. 2. 222–223.

⁷⁶ Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Szerk. Moravcsik Gyula. Bp. 1984. 318.

⁷⁷ *Eugen Darkó*: Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts. Weimar 1933. 8–19. A görög, francia, aragón és olasz változatban fennmaradt krónika a görögök oldalán álló Karintia herceget is szerepelteti a csatában, akit – az elbeszélés szerint – a görögországi frankok egyik legvitézesebb lovagja, Karytaina ura, Geoffroy de Briel sújt halálra. Ez az epizód legbővebb formában a francia verzióban maradt fenn. Vö. *Recherches historiques sur la Principauté française de Morée et ses hautes baronnies. Le Livre de la conquête de la Morée. Première époque. Conquête et établissement féodal de l'an 1205 à l'an 1333.* I–II. Szerk. Jean-Alexandre Buchon. Paris 1845. I. 135. A tudósítást kisebb-nagyobb eltérésekkel megőrkötő párhuzamos szövegeket lásd *Teresa Shawcross*: *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece.* Oxford 2009.

hogy unokatestvére leánya kiházásítása révén szorosabbra fűzze a szálakat a Latin Császársággal, amelynek csillaga már évtizedek óta lehanyatlóban volt.

Mindezek ellenére nem zárhatjuk ki, hogy a pozsegai úrnő leányainak esküvői valamilyen módon mégis IV. Béla külpolitikai terveit szolgálták, s így szerepet játszottak az ország köré vont függőségi és szövetségi rendszer megszilárdításában. Bizonyos érvek valóban felhozhatók az előbbi állítás mellett, s távolról sem csak az a tény, hogy Mária és Anseau házasságának ügyét 1255-ben a magyar bíboros, Báncsa István terjesztette a pápa elé. Kaloján özvegye egyetlen évben, 1250-ben jelenik meg a hazai forrásokban (ám akkor mindjárt kettőben), s ezen iratok az 1253. évi pápai bullához igen hasonlóan *comitissa de Posogaként* hivatkoznak rá.⁷⁸ Matild további sorsa ismeretlen – lehetséges, hogy 1259-ben még az élők között volt.⁷⁹ Annyi bizonyos, hogy Pozsega hamarosan a magyar királyné, Laszkarisz Mária kezére került, s van arra utaló jel, hogy férje már 1250-ben is neki szánta a területet.⁸⁰ Mint láttuk, a tatárjárás előtti időben Kaloján herceg számos délvidéki megye ispánjaként feltűnik, amelyek közül Bácsban és Szerémben uralma töretlennek tűnik. 1241 után Pozsegát is ő (és neje) bírta, s élhetünk a gyanúperrel, hogy *ulterior Sirmiót*, azaz a Száván túli Macsót is megörökölte édesanyjától, Margittól. Nem tudjuk bizonyosan, hogy mi történt ezekkel a területekkel a Kaloján halála utáni években, hiszen csak az 1250-es évek közepétől

312–314. Az elbeszélés megbízhatóságát joggal vonták kétségbe, hiszen a karintiai hercegi címet ez időben viselő III. Ulrich 1269-ben halt meg. Vö. *John Deno Genakoplos: Greco-latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: the Battle of Pelagonia – 1259*. Dumbarton Oaks Papers 7. (1953) 124. 116. jegyz. A kérészéletű stájerországi magyar uralom emellett nem terjedt ki Karintiára; István stájer herceg és kunjai 1259 elején csupán elpusztították, de aligha konszolidálták e vidéket. Vö. *Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II*. Bp. 1899². II. 232. Lehetséges, hogy a karintiai herceg felbukkanását a *Moreai Krónika* szerzőjének irodalmi célkitűzései indokolták: hogy Karytaina katonai erényekkel ékeskedő ura valóban hozzá hasonlóan vitéz lovaggal, az egyik legbátrabb némettel akadt össze, birtokaik majdnem azonos nevei csak még hangsúlyosabbá teszik. – Ami a VIII. Mihály mellett feltűnő szerbeket illeti, elvileg valóban gondolhatnánk magyar fennhatóság alatt élő képviselőikre, mivel a szerb király, Uroš István korántsem volt a nikaiai görögök barátja. A *Moreai Krónika* francia nyelvű változata azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a szerb király küldte a segédcsapatokat. Vö. *Livre de la conquête de la Morée* i. m. I. 121.

⁷⁸ *Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik*. Bp. 2005. 157–158. Az idézett oklevelek: 1250. július 5.: RA I. 2. 281. no. 927.; 1250. november 21.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I–XVIII. Szerk. Ivan Kukuljevič – Tadija Smičiklas. Zagreb 1874–1990. (a továbbiakban: CDCr), IV. 433.

⁷⁹ CDCr V. 149. Idézi *Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik* i. m. 158.

⁸⁰ Uo. 158–159.

tűnik fel újra egy-egy ispánjuk.⁸¹ Elképzelhető, hogy – Pozsega kivételével – egy ideig IV. Béla veje, a halicsi Raszisztzláv kormányozta őket macsói hercegségével együtt. Az azonban nem vitás, hogy az egykor Kaloján által irányított déli határvidék egy része most az uralkodóház egy másik száműzetésben menedéket lelő külhoni rokona, az említett Raszisztzláv ellenőrzése alá került, s talán feltehetjük: ez volt a helyzet a szerémi herceg *familiájával*, udvartartásával is. Macsó orosz ura meglehetősen tevékenyen avatkozott bele a balkáni politikába: elfoglalta Boszniát, miközben egyik leányát (IV. Béla unokáját) I. Mihály bolgár cárral házastotta össze, majd 1256 nyarán békeszerző közvetítőként lépett föl a veje és II. Laszkarisz Theodórosz nikaiai császár között fellángolt háborúban.⁸² A Bulgária feletti magyar védnökség jele volt az is, hogy IV. Béla felvette a Bolgárország királya címet, amely legelőbb 1255-ben jelent meg titulájában. Mihály cár meggyilkolása (1257) után Raszisztzláv még a fővárosba, Tirnovóba is bevonult, s felvette az *imperator* címet is, ám itt már komoly ellenállással kellett szembenéznie az új cár, Konstantin oldaláról. Ez a IV. Béla érdekeit szolgáló, ám mégis bizonyos fokú autonómiáról tanúságot tevő politika megengedi a feltételezést, hogy Raszisztzláv gondoskodott a déli határvidék élén álló elődje leányainak kiházásításáról is. Ebben az összefüggésrendszerben nem volna nehéz megmagyarázni Ilona és I. Uroš István szerb király esküvőjét,⁸³ de a Latin Császárság szerepe továbbra is fejtörést okoz, hiszen ahhoz a magyar félnek aligha fűződhetett közvetlen érdeke.

Vizsgálódásaink e pontján némileg valószínűbbnek ítéltetjük, hogy nem IV. Béla vagy Raszisztzláv, hanem maguk a pápai diszpenzációért közbenjáró személyek, vagyis II. Balduin császár és testvére, Margit álltak Kaloján Mária

⁸¹ Zsoldos A.: Archontológia i. m. 127. (Bács), 166. (Krassó), 182. (Pozsega), 207. (Szerém). Kevé- ben 1240 és 1272 között nem ismerünk egyetlen ispánt sem (162.).

⁸² Pauler Gy.: A magyar nemzet i. m. II. 229–230., 528. 178. jegyz.

⁸³ Hogy erre mikor kerülhetett sor, rejtély. 1254-ben fegyveres konfliktus tört ki Szerbia és Raguz között, s az utóbbi oldalán lépett föl a bolgár Mihály cár és a halomföldi Radoszláv kenéz is, de korábban az időközben elhunyt Ninoszláv bosnyák bán is biztosította Raguzát támogatásáról. Lásd *Gál Judit*: IV. Béla és I. Uroš szerb uralkodó kapcsolata. Századok 147. (2013) 479. Nem tudjuk pontosan, hogy Bolgárország, Bosznia és Halomföld mikor került Raszisztzláv befolyása alá, de az évtized közepére e függőségi viszony már bizonyosan fennállt. Ha a Raguz elleni háború idején e három terület már magyar protekció alatt állt, akkor az Uroš István és IV. Béla közti viszony sem lehetett éppen felhőtlen, ami nem teszi valószínűvé, hogy a magyar királynak vagy Raszisztzlávnak köze lehetett volna a szerb király házasságához – legalábbis ekkoriban. Mivel – mint láttuk – Ilona második fia 1254 körül született, így annyi bizonyos csak, hogy a szerb királyné az évtized elején már férjnél volt.

nevű lányának esküvője mögött. Viandeni Matilda – talán nem függetlenül a Pozsegára szemet vető Mária királyné latinokkal szemben táplált esetleges ellenszenvétől – 1250 után jobbnak láthatta leányával – esetleg leányaival – együtt elhagyni Magyarországot. Nagybátyja udvarában menedékre lelhetett, ahol Mária a császárság érdekeinek megfelelő házasságot köthetett a konstantinápolyi latin elit egyik vezető alakjával, Anseau de Cayeux-vel.

A dolgot ennyiben is hagyhatnánk, ha a nápolyi Anjou-levéltár töredékeit közlő kiadványokban nem bukkantunk volna további nyomokra Anseau és a Magyar Királyság kapcsolatára vonatkozóan. E nyomok azonban mintha azt a lehetőséget támogatnák, hogy – bárki is gondoskodott kiházásításáról – Anseau feleségének kapcsolatai nem szűntek meg Magyarországgal. Bő másfél évtized múlt el Kaloján gyermekeinek esküvője után, s most újabb nemzedéken volt a sor, hogy dinasztikus házasságot kössön. Ismeretes, hogy 1269 őszén kettős szerződést készítettek elő Nápolyban, amely az I. (Anjou) Károly nápoly-szicíliai király és István ifjabb király közti szövetséget és családi összeköttetést szavatolta. A *iunior rex* és atyja, IV. Béla kapcsolata már régen megfagyott, ám a mélységben forrongó konfliktus szüntelenül kitöréssel fenyegetett. István most a diplomáciai elszigeteltségből kivezető lehetőségként gondolhatott az 1269 decemberében, Sáros várában aláírt egyezményre, amely minden bizonnyal a Béla királlyal szövetséges cseh uralkodó, II. Ottokár ellen irányult.⁸⁴ A nápoly-szicíliai király és az István gyermekei közötti kettős házasság révén a keleti országrész ura felvette a dinasztikus politika II. András halála után elejtett fonalát, s ismét egy távoli latin királysággal fűzte szorosabbra a viszonyt. Ezt még akkor is igen jelentős ténynek ítéltetjük, ha tudható, hogy IV. Béla sem zárkózott volna el attól, hogy leányát, Margitot beházasítsa az Anjou-családba.

⁸⁴ *Patek Ferenc*: Az Árpádok és Anjouk családi összeköttetése. Századok 52. (1918) 462.; *Szücs Jenő*: Az utolsó Árpádok. 2. kiadás. Bp. 2002. 193–198. A kettős házasságot megelőző tárgyalások és a követjárások írott emlékeit lásd Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. Monumenta Hungariae Historica. Acta Extera. I–III. Bp. 1874–1876. (a továbbiakban: MDEA), I. 3–33. Wenzel forráskiadványának jelentőségét emeli, hogy az iratok túlnyomó többségének szövege egyedül itt maradt fenn a nápolyi Anjou-levéltár 20. századi pusztulása után; a dokumentumok keltezését azonban nem egyszer rosszul oldotta fel a kiadó, mivel nem a Dél-Itáliában honos, szeptemberben kezdődő görög *indictio*-hoz igazodott. A Nápolyba küldött magyar követségek résztvevőire, valamint a gestaíró Ákos mester és Kézai Simon e követjárásokban jó okkal feltételezhető szerepére lásd *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. Értekezések a történeti tudományok köréből 58. Bp. 26–41.; *Szücs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*-ában II. Századok 107. (1973) 842–856.

A Nápoly-szicíliai Királyság marsallja, Drogo de Beaumont csak azután szállt tengerre, hogy Izabella hercegnőt a IV. Béla halála után immár egész Magyarország felett egyedül uralkodó V. István udvarába kísérje, miután István leánya, a kis Mária 1269 májusában már megérkezett leendő hitveséhez, Károly salernói herceghez.⁸⁵ A marsall maga is házasodni készült: az utazás előtt Károly nápolyi udvarában, a király jelenlétében kötött házassági szerződést, mégpedig nem mással, mint Anseau de Cayeux-vel, aki leánya, Éva kezét ígérte Drogónak.⁸⁶ A szerződés 1270. június 13-ai aláírásakor II. Balduin is jelen volt, aki a Latin Császárság 1261-ben bekövetkező bukása után kíséretével együtt az Anjou-udvarban talált új otthonra. A mediterráneumi hegemonia I. Károly dédelgetett álma volt, s az Anjou-uralkodó a csatatéren és a diplomácia porondján egyaránt megtett mindent, hogy megvalósítsa a kitűzött célt. A trónját veszített II. Balduin császárnak kulcsszerep jutott mindebben: az ex-uralkodó, aki a nápoly-szicíliai királyhoz hasonlóan a Szentszék hűbérese volt, 1267 májusában – a IV. Kelemen pápa jelenlétében megkötött viterbói szerződésben – I. Károlyra ruházta át a még valóságosan fennálló latin államalakulat, az Akhaiai Fejedelemség hűbéri jogait; mindennek fejében Károly ígéretet tett, hogy visszahódítja Konstantinápolyt.⁸⁷ Hogy a fentieknek nyomatékot adjon, leányát, Beatrixot eljegyezte II. Balduin fiával, Courtenay Fülöppel. Bizonyára I. Károly ösztönzését kell látnunk abban is, hogy az egyik legközelebbi hívének számító Drogo de Beaumont épp a konstantinápolyi latin arisztokrácia egy vezető családjába házasodott be.

Károly most egyaránt mint vérrokonairól emlékezett meg Balduin császárról és a menyasszonyról,⁸⁸ s az utóbbinak a házasság elhálása esetére maga is felajánlott száz uncia aranyat. Az örömapa minden franciaországi birtoka jövedelmét Drogónak adta, azzal a feltétellel, hogy azt ő vagy örökösei tetszésük szerint bármikor visszavehetik háromezer livre lefizetése után. További hozományként

⁸⁵ *Patek F.*: Árpádok és Anjouk i. m. 452–453. A normandiai eredetű, s a szicíliai Anjou-udvar vezető tisztségeit betöltő Beaumont-testvérekre, köztük Drogóra lásd *[Ingeborg] Walter*: Beaumont, Drogone de, Goffredo de, Guglielmo de, Pietro de. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* VII. 1970. 381–386.

⁸⁶ 1270. június 13.: RCA IV. 156–157. no. 1050.

⁸⁷ I. Károly keleti terveiről összefoglalóan lásd *Szűcs J.*: Társadalomelmélet i. m. 842., illetve *Csukovits Enikő*: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Bp. 2012. 43–45.

⁸⁸ Kaloján leányai valóban vérrokonai voltak a Capeting-ivadék Anjou Károlynak: Ilona és Máriaük-, míg Károly szepunokája volt VI. Lajos francia királynak, tehát negyeddal kevert ötödfokú vérrokonság állt fenn közöttük.

600 márkányi ezüstöt kínált fel, ez az összeg azonban elveszett görögországi birtokainak jövedelme volt – az ígéret minden bizonnyal arra volt hivatott, hogy a marsallt e területek visszaszerzésére ösztönözze. Drogo szicíliai jövedelmei harmadát, valamint franciaországi bevételei negyedét ajándékozta jövődöbelijének. Az esküvőre egyelőre nem került sor; I. Károly házassági szerződést megerősítő oklevele szerint „Anseau megígérte, hogy leányát, Évát, abban a hónapban fogja feleségül adni a mondott marsallhoz, miután a marsall István magyar király udvarába érkezett” (*promisit filiam suam Evam se in uxorem daturum infra mensem, videlicet postquam Marescalcus ad presentiam Stephani regis Ungarie pervenerit*). Különösnek tarthatjuk, hogy a dokumentumban nem az áll, hogy az esküvőre Drogo visszatérése után, hanem az, hogy a magyar királyi udvarba történő megérkezését követően kerül majd sor.⁸⁹ A szöveg tehát megengedi, hogy Éva eredetileg a magyar királyi udvarban tartózkodott, s így talán ott is nevelkedett. E feltevést két további körülmény is támogatja.

A nápolyi regisztrumok pusztulása miatt csak egyetlen árva regeszta tanúskodik immár arról, hogy Anseau valamikor az 1270. május 16-a utáni napokban

⁸⁹ Júliusban Filippo di Santa Crocénak, Barletta és Monopoli kikötőparancsnokának (*protentino*) magának kellett gondoskodnia arról, hogy méltón felszerelt hajók szállítsák Izabellát és kíséretét Zarába, mivel az uralkodó a királyi flotta nagy részét az akhaiai latin fejedelem, II. (Villehardouin) Vilmos megsegítésére kívánta elküldeni, maga pedig arra készült, hogy csatlakozik bátyja, IX. Lajos francia király tuniszi keresztes hadjáratához. I. Károly levele, amelyben intézkedett Santa Croce költségeinek megtérítéséről, 1270. szeptember 16-án kelt Karthágó mellett, a követség tehát bizonyosan ezen időpont előtt hagyta el Itáliát. Vö. MDEA I. 27–29. no. 26.; Diplomi inediti di Re Carlo O. d’Angiò riguardanti cose maritime. Szerk. Giuseppe del Giudice. Napoli 1871. 9–10. no. 5.; Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 847. A *protentino* kiadásainak rendezése még 1270. december 13-án is függőben volt (RCA VII.35–36. no. 146.; hibásan júliusra keltezve MDEA I. 20–21. no. 17.), de még 1271 novemberében sem intéződött el a dolog (MDEA I. 32–33. no. 30.). A visszatérés időpontja bizonytalanabb. 1271. január 25. előtt a dalmáciai Almisszából (Omiš) származó kalózok fogságba ejtették a kíséret egyik hajóját, s mivel azon emberek, lovak és más javak („homines, equi et bona alia”) is voltak, ezért feltételezhető, hogy a támadásra az adriai utazás során került sor – az azonban nem derül ki, hogy az oda- vagy a visszaúton. Drogo de Beaumont válaszul meghagyta az apuliai kikötőknek, hogy szabadon lefoglalhatják a velencei fennhatóság alatt álló dalmáciai városok kereskedőinek portékáit. Az intézkedést – velencei panaszra – január 25-én vonta vissza a király (MDEA I. 31. no. 29.). A követségben részt vevő Trani érseket ért károk megtérítéséről csak 1271. június 10-én kapunk hírt, míg Drogo június 7-én – kíséretében magyarokkal – a tengerparti Sipontóban tartózkodott (MDEA I. 26. no. 22., 27., no. 24.). E két adat alapján – bár a fenti körülmények korántsem kényszerítő erejűek – Szűcs Jenő arra hajlott, hogy Drogo és Trani érseke majdnem egy éves távolmaradás után, 1271 nyarán tértek csak haza. Vö. Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 855.

követet akart küldeni István magyar királyhoz.⁹⁰ Nem tudjuk, hogy vajon mit akart közölni az egykori konstantinápolyi báró az új uralkodóval, ám lehetséges, hogy leánya, Éva esküvőjéről is szó esett az üzenetben. Ha így volt, az természetesen arra utalna, hogy Éva Magyarországon, talán az ifjabb király környezetében nevelkedhetett. Elképzelhető, hogy IV. Béla május 3-i halálának gyorsan terjedő híre is hozzájárult, hogy Anseau tollat ragadjon. Akár arra is alkalmasnak tűnhetett az idő, hogy apósa, Kaloján örökségéért szót emeljen, így például Pozsegáért, amelyről némi alappal gondolhatta, hogy jogszerűen a szerémi herceg lányait, így az ő feleségét, Máriát is illeti. Különösen akkor táplálhatott vérmes reményeket, ha tudatában volt az új király és Pozsegát birtokló édesanyja konfliktusának. Természetesen mindez feltételezés, amelyet azért érdemes mégis megfogalmazni, mivel érthetővé tenné egy magyarországi adatunkat. V. Istvánnak a zágrábi egyházmegye kiváltságait megerősítő 1272. június 17-én kelt oklevelében a tanúk között feltűnik egy bizonyos *dominus Anselmus*, kevei és krassói ispán.⁹¹ A magyar földön szokatlan név felbukkanása a déli határvidéken talán arra utal, hogy a görögországi birtokait elvesztő Anseau – felesége jogán – sikerrel érvényesült a Magyar Királyságban V. István uralkodása idején. *Anselmus* ispán épp olyan hirtelen tűnik el István halála (1272. augusztus 6.) után, mint ahogy felbukkant. Anseau 1273. május 13-án kapta megbízását I. Károlytól: Albánia helytartójává nevezték ki.⁹² Ha az azonosság fennáll, akkor új hivatalát magyarországi kalandja után nyerte el.

A másik forrásadat, amely amellet szól, hogy Évát Magyarországról hozta el újdonsült férje, egy évtizeddel később bukkan fel. Néhány hónappal azután, hogy Szicília végérvényesen elveszett az Anjou-ház számára, 1282. október 6-án kelt az a parancs, amelyben I. Károly király Mindenszentek közelítő ünnepe alkalmából megfelelő öltözekről gondoskodott unokái – Magyarországi Mária gyermekei – Martell Károly, Tarantói Fülöp és Anjou Margit, valamint a kis Károly felesége, Habsburg Konstancia számára.⁹³ A király a gyermekek udvartartásához tartozó hölgyek méltó ruházata felől is intézkedett. E kíséretben találjuk Druget

⁹⁰ 1270. május 16. után: *Nobilis vir, Anselinus de Chaus*, „dilectus amicus” vult mittere nuntium ad magnificum principem Stephanum, illustrem regem Ungarie. RCA IV. 96.

⁹¹ 1272. június 17.: „domino Anselmo comite de Kewe et de Krasow” CD V. 1. 195.; RA II. 1. 156–157, no. 2213.

⁹² AA I. 86. no. 299.

⁹³ RCA XXVI. 259. no. 53.

Izabellát, akinek rokonsága később a magyarországi Anjouk oldalán futott be fényes karriert, valamint egy Magyarországi Éva (*Eva d'Ungheria*) nevű személyt is.⁹⁴ Mivel az Éva név nem nevezhető éppen gyakorinak a magyar forrásokban,⁹⁵ s az Anjouk nápolyi regisztrum-köteteit rekonstruáló kiadványsorozatban sem találkozunk vele, így különösen csábító a gondolat, hogy itt a magyar kapcsolatokkal rendelkező Anseu de Cayeux Éva nevű lányáról van szó, akinek az esküvőjére a Nápolyba költöző Magyarországi Máriával közel egy időben került sor.

Ám hiába tűnik vonzó lehetőségnek, hogy az Anjouk nápolyi udvarában élő, magyar kapcsolattal bíró, s azonos neveket viselő személyek valójában azonosak, egy komoly akadály mégis aláássa e már-már bizonyosságnak tűnő feltételezést. Évát még említi egy 1275. április 30-án kelt irat⁹⁶ – tartalma és szövege sajnos nem maradt ránk –, de szeptember 16-án már arról értesülünk, hogy az 1271-től az akkai helytartóságot viselő Drogo új asszonyt, a Korinthoszi-öböl északi partján fekvő Salona latin grófjának lányát, Ágnest vezette oltárhoz.⁹⁷ Kézenfekvő lenne arra gondolni, hogy Éva meghalt, mivel e nélkül nehezen kerülhetett volna sor az Ágnessel kötött házasságra. Épp így feltételezhető persze, hogy a frigyet felbontották, például arra hivatkozva, hogy nem hálták el. Drogo 1277. április 19-én bekövetkezett halálát minden bizonnyal egy korábbi házasságból származó fia, Ádám jelentette a királynak.⁹⁸ Lehetséges, hogy Anseu-nak nem sikerült beváltania a házassági szerződésben tett vállalásait, amelyre 1274 első hónapjaiban történt halálát követően még kevesebb remény maradt, így Drogo valaki olyanal kívánhatott szoros családi kapcsolatba kerülni, akinek valós befolyása volt *Romaniában*, azaz a latin Görögország utolsó bástyaiban. Hogy Anseu egyik

⁹⁴ Eva d'Ungheriáról Fraknoi Vilmos adott hírt. Lásd *Fraknoi Vilmos*: V. István király leánya, nápolyi királyné. Budapesti Szemle 351. (1906) 326–327.

⁹⁵ Fehértói Katalin Árpád-kori Személynévtára csupán egy Évát ismer (Atyusz nembeli Sal egyik leányát 1221-ből), Slíz Mariann Anjou-kori gyűjtése egyet sem. Vö. *Fehértói Katalin*: Árpád-kori Személynévtár (1000–1301). Bp. 2004. 293.; *Slíz Mariann*: Anjou-kori személynévtár 1301–1342. Bp. 2011. II. András és Courtenay Jolánta lányának, Jolánta aragóniai királynénak a dajkáját ugyan-csak Évának hívták. Vö. *Vajay Sz.*: Dominae reginae milites i. m. 408., 412.; *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 108.

⁹⁶ RCA XII. 103. no. 391.

⁹⁷ Sajnos az erről tanúskodó regisztrum-bejegyzés szövege sem maradt ránk, csak utalásból ismert. Vö. *Jean Lognon*: Les Autremencourt, seigneurs de Salona en Grèce (1204–1311). Bulletin de la Société historique de Haute-Picardie 15. (1937) 30. 4. jegyz.; RCA XIII. 138. no. 416.

⁹⁸ RCA XIV. 188. no. 309. Drogo halálának dátumára lásd RCA XV. 42. Hamarosan Ádám is távozott az élők közül, mivel egy 1278. június 23-án kelt irat már néhaiként emlékezik meg róla. Lásd RCA XVIII. 359.

– sajnos név szerint nem említett – leánya 1280-ban még életben volt, azt az a már idézett irat bizonyítja, amelyben I. Károly engedélyezte Máriának és lányának, hogy az Adriai-tengeren átkelve meglátogassák Ilona szerb királynét.⁹⁹ Nem zárható ki az sem, hogy – amennyiben Éva valóban meghalt 1275 folyamán – az Anjou-unokák kíséretében felbukkanó *Eva d’Ungheria* Drogo és Éva korán elárvelt leánya, Martell Károly és testvérei egykorú játszópajtása volt. Létezik olyan forrásadat, amely ezt a lehetőséget támasztja alá.

Már Drogo és Ágnes házassága idején, 1276. június 23-án történt, hogy I. Károly parancsot adott, hogy az udvarhoz tartozó fejedelmi származású gyermekeket: unokáját, Károlyt, kiskorú menyét, Villehardouin Izabellát, valamint saját kislányát és II. Balduin császár elárvelt leányát ezentúl a szicíliai Monforte San Giorgio erődjében őrizték. A gyermekek udvartartásának volt még egy nevesített tagja: egy bizonyos beaumont-i kiasasszony (*domicellam de Bellomonte*).¹⁰⁰ Jó okkal feltételezhető, hogy e *domicella* Drogo de Beaumont és Eva de Cayeux kislánya volt, aki keresztneve mellett a magyarországi származás tudatát is örökölte édesanyjától, s hat évvel később még mindig a közel azonos korú Martell Károly környezetében tartózkodott.¹⁰¹

⁹⁹ AA I. 140.

¹⁰⁰ 1276. június 23.: „Scriptum est castellano Montisfortis etc. Cum nos Karolum nepotem nostrum et Isabellam, uxorem Philippi dilecti filii nostri, cum filia nostra parvula et filia imperatoris, et domicellam de Bellomonte in societate ipsorum, in castro Montisfortis his temporibus morari velimus, f[i]delitati t[ue] mandamus, quatenus dictum Karolum cum omnibus aliis supradictis morari in eodem castro, iuxta eorum beneplacitum, patiaris. Datum Rome, XXIII. Iunii, IV. Ind.” RCA XIII. 128. no. 369. A gyermekek egészen idáig Druget Miklós és felesége felügyelete alatt cseperedtek Nocerában. Vö. 1276. december 12.: RCA XIII. 6. no. 26.; 1276. július 15.: RCA XIII. 7., no. 33. A Druget család az uralkodóház kitüntetett bizalmát élvezte: 1272. október 6-án Druget Miklóst az egyik Anjou-rezidencia, a capuai Torre di Sant’Erasmo kapitányává nevezték ki, ahol Károly salernói herceg és Magyarországi Mária harmadik gyermeke, a majdani Róbert nápolyi király 1278-ban napvilágot látott. Vö. RCA IX. 98. no. 98.; *Walter Goetz*: König Robert von Neapel (1309–1343). Seine Persönlichkeit und sein Verhältnis zum Humanismus. Tübingen 1910. 7.

¹⁰¹ Negyedszázad múltán a boldogtalan, s IV. (Kun) László halála után Nápolyba visszaköltöző Izabella királyné udvarhölgyei közt is felbukkan egy Éva nevű személy (*Eua domina*). Vö. MDEA I. 153. Lehetséges, hogy az özvegy királyné nápolyi udvartartásába magyar kapcsolatokkal rendelkező hölgyek is bekerültek – ebben az esetben nem lenne alaptalan arra gondolni, hogy Eva d’Ungheria is köztük volt. Ha azonban az udvarhölgyeket Izabella Magyarországról hozta magával, akkor természetesen nem lehet szó azonosságról. Izabella egyébiránt nem sokkal 1298. szeptember 30. után tért vissza hazájába, róla és udvartartásáról legközelebb 1300. július 9-én adtak hírt a nápolyi regisztrumok. Vö. MDEA I. 138., 153.

Láthattuk, hogy az Anseau de Cayeux-ra vonatkozó számos híradás ellenére sem könnyű közel kerülni a pozsegai úrnő vejének személyéhez. A konstantinápolyi latin báró pályafutását két adat köti minden kétséget kizáróan Magyarországhoz: 1253. évi házassága a Szerémség ura, Kaloján leányával és 1270. évi kapcsolatfelvétele V. István királlyal. Joggal gondolhatunk arra, hogy az ő unokája volt *Eva d’Ungheria*, Martell Károly magyarországi trónkövetelő játszópajtása. Az iménti értelmezések nemegyszer hipotetikus természete ellenére is kijelenthetjük, hogy Anseau és családja valamiféle folytonosságot képvisel a II. András idején uralkodó latin orientáció és az Anjouk egy évszázaddal későbbi magyarországi hatalomátvétele között.

Andreas Ungarus

A nápolyi Anjou-udvart nemcsak dinasztikus kötelékek, hanem műveltségi szálak is kötötték Magyarországhoz. Az I. (Anjou) Károly dél-itáliai uralmát biztosító beneventói csata (1266. február 26.) krónikása, Andreas Ungarus mester kora legpallérozottabb klerikusai közé tartozott, aki nevét a pápaság és francia hűbéresei szolgálatában tette ismertté.¹⁰² Noha a kortársak és a közvetlen utókor szerzői – a római Saba Malaspina, a páрмаi Salimbene, valamint a firenzei Ricordano Malaspini és Giovanni Villani – részletekbe menően foglalkoztak a nevezetes ütközzettel, mégis Andreas Ungarus jegyezte fel a legrészletesebb – és legcélzatosabb – beszámolót a Manfréd szicíliai király végzetét beteljesítő összecsapásról. A szerző – aki jól ismerte a francia nyelvet – IX. (Szent) Lajos francia király fiának, Péter alençonai grófnak ajánlotta művét. A gróft a *prologus*ban *dominus*ának nevezte, alighanem Péter szolgálatában állt tehát, s Franciaországban élt, amikor a *Descripti*ót lejegyezte. A munka során eredeti iratokat is felhasznált, elsősorban a IV. Kelemen pápa és Anjou Károly közti együttműködés dokumentumait; némelyikből pedig hosszasan idézett is, így például egy francia lovag általa franciáról latinra fordított leveléből, amely a csata közvetlen hatása alatt íródott.

¹⁰² Műve (*Descriptio victoriae a Karolo Provinciae comite reportatae*) egyetlen 15. századi kéziratban (Párizs, BnF lat. 5912) maradt fenn. Kiadását lásd MGH SS XXVI. 559–580. Magyar fordítása Bodor József: Andreas Ungarus krónikája Anjou Károly provencei gróf győzelméről. Temesvár 1916. 29–67.

E jól értesültség és otthonosság ismeretében, amely a szerző művéből Itália ügyeit illetően árad, igencsak különösnek tarthatjuk azt a vélekedést, amely szerint Andreas Ungarus csak az 1269–1271. évi nápolyi magyar követjárások során került nyugatra, s így abból, amit írt, semmit sem tapasztalt meg személyesen. E feltételezés – látszólag – szilárd alapokon nyugszik; maga András mester büszkélkedett ugyanis azzal, hogy korábban a boldog emlékezetű Béla magyar király és utódja, István káplánja és *familiaris*a volt. Aligha van okunk kételkedni a *Descriptio* írójának szavaiban, amelyek a munka datálásában is játszanak némi szerepet: a *terminus ante quem* V. István halálának napja (1272. augusztus 6.), mivel a *felicis recordationis* jelző csak atyjára érvényes, így István király vélhetően még életben volt. A felső időhatárt még tovább szűkíthetjük, a szerző ugyanis még élőnek mondja Bartolomeo Pignatelli messinai érseket, aki 1272 elején hunyt el.¹⁰³ A *terminus post quem* IX. Lajos francia király halálának időpontja (1270. augusztus 25.), a *Descriptio prologusa* ugyanis IV. Bélához hasonlóan boldog emlékezetűként említi.¹⁰⁴

Aligha lehet ellenvetésünk Szűcs Jenő rendkívül leleményes hipotézise ellen, amely szerint András mester 1271 telén csatlakozhatott Péter gróf kíséretéhez, aki nagybátyja Szicíliáján keresztül tért haza a balsikerű tuniszi keresztes hadjáratról. Az a megállapítása azonban már joggal keltheti fel gyanakvásunkat, amely Andreas Ungarus Nápolyba érkezésére vonatkozik, tudniillik, hogy 1270-ben, vagy nem sokkal előtte jutott el az Anjou-udvarba. Ha ugyanis ez korábban történt volna, „nem nevezhetné meg egykori urai gyanánt mindkét magyar királyt.”¹⁰⁵

¹⁰³ *Pietro Dalena*: Pignatelli, Bartolomeo. Dizionario Biografico degli Italiani LXXXIII, 2015. [http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-pignatelli_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-pignatelli_(Dizionario-Biografico)), letöltés 2017. jan. 23.

¹⁰⁴ Létezik olyan álláspont is, amely a *Descriptio* születését egy évtizeddel későbbre, 1282–1283 környékére helyezi. Alençon grófia ugyanis a Szicíliai Vecsernyét követően újra Dél-Itáliába utazott, hogy nagybátyja segítségére legyen a sziget visszafoglalásában. Kevéssé valószínű feltételezések szerint András mester csak ekkor állt a gróf szolgálatába, aki Salernóban hunyt el 1283 áprilisában. Lidia Capo joggal hívta fel a figyelmet, hogy a Vecsernye után aligha uralkodott I. Károly környezetében az az optimizmus és győzelemittasság, ami a műből árad. Vö. *Lidia Capo*: Da Andrea Ungaro a Guillaume de Nangis: un'ipotesi sui rapporti tra Carlo I d'Angiò e il regno di Francia. *Mélanges de l'École française de Rome* 89. (1977) 820. 20. jegyz. A mű keletkezését 1270 és 1282 közé teszi és az ebből fakadó ellentmondások miatt alkalmasint több alkotási fázisra gondol annak legutóbbi kiadója. Vö. *Andreas Ungarus, Descriptio victorie Beneventi*. Szerk. Fulvio Delle Donne. *Fonti per la storia dell'Italia medievale*. (Antiquitates 41.) Roma 2014.

¹⁰⁵ *Szűcs J.*: Társadalomelmélet i. m. 854.

Mivel Istvánt már gyermekségében, 1245-ben királlyá koronáztatta IV. Béla,¹⁰⁶ így András mesternek igenis lehetett alkalma mindkét király szolgálatában állni akár már évtizedekkel 1270 előtt is. S valóban, még 1247-ben felbukkan egy András mester nevű királyi *capellanus* IV. Béla udvarában.¹⁰⁷ Tulajdonképpen azt tarthatjuk valószínűtlennek, hogy mesterünk egyszerre szolgált volna a kibékíthetetlen viszályban álló IV. Béla és István ifjabb király *familiáiban* az 1270 előtti esztendőkből. Ám van itt még egy nehezen megmagyarázható mozzanat: András mester – a magyar követség állítólagos tagja – miért döntött úgy, hogy elhagyja királya szolgálatát, hogy régi urát Péter alençonai gróffal cserélje fel?

Ugyanebben az időben, 1270-ben vesztette el urát egy másik Itáliában tartózkodó Andreas Ungarus *magister*, Báncsa István prenesti püspök-bíboros *familiájának* tagja. Ez az András mester 1262-ben jelenik meg először a forrásainkban, amikor a bíboros-pártfogója közbenjárására elnyerte a korinthuszi káptalan egyik *praebendáját* IV. Orbán pápától. Az Akhaiai Fejedelemségben található kanonoki stallum ügye azonban már IV. Sándor pápa idején (1254–1261) is napirenden volt, így András *capellanus* már 1262 előtt is István bíboros környezetéhez tartozhatott.¹⁰⁸ Az 1270-ben elhunyt magyar főpap végrendeletében is megemlékezett a korinthuszi kanonokról.¹⁰⁹ A névazonosság mellett van néhány körülmény, amely valószínűvé teszi a feltételezést: a két András mester egy és ugyanazon személy volt.

Az első mindjárt a korinthuszi *praebenda*. A korinthuszi érsekség ebben az időben nem számított címzetes egyháztartománynak, hiszen a terület a Latin Császárság 1261. évi bukása után továbbra is latin fennhatóság alatt állt.¹¹⁰

¹⁰⁶ *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. História könyvtár. Monográfiák 24. Bp. 2007. 13.

¹⁰⁷ *Békési Emil*: Magyar írók az Árpádházi királyok korában. III. Katolikus Szemle 10. (1896) 738–739.; RA I. 2. 260. no. 866. Mivel ez az András egyben győri kanonok is volt, így felmerül a gyanú, hogy azonos azzal az Andreas *magisterrel*, aki 1271-ben győri nagyprépost lett. Vö. *Bedy Vince*: A győri székeskáptalan története. Győr 1938. 306. Ebben az esetben a *Descriptio* szerzőjével történő azonosítás természetesen komoly akadályba ütközik.

¹⁰⁸ 1263. november 5.: Les registres d'Urbain IV (1261–1264). I–V. Szerk. Jean Giraud. Paris 1900–1958. III. 134–135. no. 1172.

¹⁰⁹ A végrendelet töredékét Agostino Paravicini Bagliani adta ki. Lásd *Agostino Paravicini Bagliani*: Un frammento del testamento del cardinale Stephanus Hungarus (†1270) nel Codice C 95 dell'Archivio del Capitolo di San Pietro. Rivista di storia della Chiesa in Italia 25. (1971) 179–182. Idézi *Kiss Gergely*: Dél-Magyarországtól Itáliáig. Báncsa nembeli István (1205 k.–1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája. Pécs 2015. 204–208.

¹¹⁰ *John Finley*: Corinth in the Middle Ages. Speculum 7. (1932) 486–487.; *Raymond Janin*: Corinthe. In: Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques. XIII. Paris 1956. 876–880.

Az ismert érsekek azonban aligha tartózkodtak sűrűn görögországi székhelyükön. A burgundiai származású domonkos, Pierre de Conflans például bizonyosan Itáliában és Franciaországban működött korinthuszi érseksége (1268–1278) idején: 1272-ben X. Gergely a francia udvarba küldte, hogy III. Fülöpöt az új keresztes hadjárat ügyének fontosságáról meggyőzze, s bár az évtized közepén a pápa jelentős összeget adományozott az egyháztartomány céljaira, az érseket 1276-ban Viterbóban, 1277-ben pedig ismét III. Fülöp környezetében találjuk.¹¹¹ Utóda, az ugyancsak domonkos Guillaume de Moerbeke bizonyosan ellátogatott érseki székhelyére (1280–1281), ám már korábban is sűrűn megfordult *Romaniában*; a középkori művelődés számos ókori görög munka latin fordítását köszönheti neki.¹¹² Miután II. (Villehardouin) Vilmos fejedelemsége a viterbói szerződés értelmében Anjou-hűbér alá került, a korinthuszi érsekek előszeretettel cserélték fel hivatalukat dél-itáliai egyháztartományokkal: erről tanúskodik legalábbis Trasamund esete, aki 1267-től a szicíliai Monreale érseke lett,¹¹³ s magáé Pierre de Conflans-é is, akit 1278-ban a calabriai Cosenza érsekévé szenteltek. A patrónusát veszített bíborosi *familiaris* 1270 után új pártfogó után nézhetett, s azt legkönnyebben főkáptalanja érseke, Pierre de Conflans személyében találhatta meg, aki a pápa szolgálatában fontos diplomáciai küldetések élén állt. Lehetséges, hogy András már Trasamund érsek idején közeli kapcsolatba került I. (Anjou) Károly Nápoly-Szicíliai Királyságával.

A második érvet, amely szerzőnk és István bíboros káplánjának azonossága mellett szól, a *Descriptio* sajátos perspektívájában lelhetjük meg. A olvasónak könnyen támadhat az az érzése, hogy szerzőnk a pápai kúria közvetlen közelében vált az események tanújává: a beneventói csata előzményeinek színtere Andreas Ungarus munkájának első huszonnégy fejezetében elsősorban éppen Róma. Az itteni történetekről már akkor is tájékozódhatunk, amikor a római szenátori címet elnyerő Károly még meg se érkezett az Örök Városba, hogy a neki ígért királyságot meghódítsa. Ilyen esemény volt az a sikertelenül végződő merénylet, amelyet a *ghibellin* érzelmű római nemesek terveltek ki a nagyra hivatott

¹¹¹ Életrajzára lásd Aleksander Birkenmajer: Der Brief Robert Kilwardbys an Peter von Conflans und die Streitschrift des Ägidius von Lessines. In: *Uő: Vermischte Untersuchungen*. Münster 1922. 65–68.; Palémon Glorieux: Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle. Paris 1933. 124.

¹¹² Glorieux, P.: Répertoire i. m. 119.

¹¹³ RCA IX. 90. no. 73., 97. no. 94.

szenátor vikáriusa ellen.¹¹⁴ Egyes kúriához közel álló személyek viselt dolgairól is részletekbe menő felvilágosítást kapunk, így Pármai Albert pápai káplán és jegyző (*dilectus et familiaris notarius et capellanus*) küldetéséről, amelynek célja Károly – akkoriban Provence grófja – Itáliába csábítása volt.¹¹⁵ Azokhoz a teljes terjedelmükben idézett levelekhez, amelyekben Károly hírt adott IV. Kelemen pápának a csata kimeneteléről (1266. február 26.) és Manfréd holttestének eltemetéséről (1266. március 1.), szerzőnk alighanem az egyházfő környezetében férhetett hozzá legkönnyebben.¹¹⁶ Andreas Ungarus külön fejezetet szentelt az első levél perugiai ünnepélyes kihirdetésének – e helyen joggal támadhat az a gyanúnk, hogy a szerző is jelen volt a pápa és a bíborosok tanácskozásán, ahol Pierre de Charny sens-i főesperes, a pápa kamarása felolvasta Károly üzenetét.¹¹⁷ A csata szempontjából hasonlóan irreleváns adatnak tűnik az is, hogy Károly nocerai győzelmének híre március 27-én jutott el az Apostoli Székhez, s a híresztelés később igaznak bizonyult. Ismét a bíborosok között érezhetjük magunkat: a nocerai ostromról szóló első információ épp azután érkezik, hogy a bíborosok beiktatták Albano püspök-bíborosát szicíliai legátusi hivatalába.¹¹⁸ Csak ezután fog bele írunk, hogy röviden elbeszélje: hogyan is adta meg magát a Manfréd pártján álló város. Aligha tarthatta volna fontosnak a szerző, hogy a hírek kúriai fogadtatásáról is megemlékezzen, ha személyesen nem élte volna át azt, hogy a Károly győzelmeiről szóló értesülések hogyan váltak közkinccsé. Ha a *Descriptio* írója Bánca István prenestei püspök-bíboros *familiájának* tagja volt, nem állhatott előtte akadály, hogy hamar tájékozódjon a hadjárat részleteiről.

Igencsak valószínűnek tartom tehát, hogy a *Descriptiót* Bánca István bíboros magyar káplánja, *Andreas Ungarus magister* írta, aki korábban a magyar királyi család szolgálatában állt, patrónusa halála után pedig a korinthuszi főkáptalanban szerzett ismeretségeknek köszönhetően találhatott új gazdára. Ismereteit I. (Anjou) Károly dél-itáliai hatalomátvételéről nem utólag, hanem az eseményekkel egy időben szerezhette a pápai kúrián, ám jegyzeteit – amelyek között, mint láttuk, oklevélmásolatok is voltak – csak 1271 körül, Péter alençonai gróf

¹¹⁴ MGH SS XXVI. 563–564.

¹¹⁵ MGH SS XXVI. 563.

¹¹⁶ MGH SS XXVI. 577–578., 578–579.

¹¹⁷ MGH SS XXVI. 578.

¹¹⁸ MGH SS XXVI. 579.

szolgálatában öntötte végső formába; s végül azt sem zárhatjuk ki, hogy a mű már egy ideje készen állt, s a *prologus* csak utóbb került a *Descriptio* élére.¹¹⁹

Thomas Laurentianus

A francia forradalom viharában elpusztultak azok a kódexek, amelyek a laoni Szent Márton premontrei prépostságban tisztelt szentek legendáit tartalmazták. A *Bibliotheca Praemonstratensis* koraújkori szerzői azonban még 1633-ban kinyomtatták, így ma is olvashatjuk azt a vélhetően 13. századi legendaszöveget, amely az apátság egy Szent Lőrinc iránt hallatlan buzgalmat tanúsító szerzetesének kalandját tárgyalja.¹²⁰ Az együgyű Tamás, szerzetestársai gúnyolódásának állandó célpontja, aki szenvedélye miatt a *Laurentianus* melléknevet kapta, égi látomás parancsára valamikor 1230 körül zarándokútra indult laoni monostorából, Prémontré egyik első filiájából, amelynek során eljutott Jeruzsálembe, majd Magyarországon keresztül tért haza. Az egri egyházmegyében fekvő leleszi Szent Kereszt-apátságban szállt meg, ahol barátságosan fogadták. Legendánk szerint akkoriban megszámlálhatatlanul sok ereklyét őriztek a leleszi apátságban, köztük Szent Lőrinc Antiochiából származó ereklyéjét is. A legendaíró nem felejt el megemlíteni, hogy a szent maradványokat igen gondatlanul tárolták, így amikor Tamás testvér az ereklyetartók feliratait áttanulmányozva megpillantotta Szent Lőrinc bal karját, nyomban megértette, hogy a szent azért vezérelte ilyen távol hazájától, hogy ereklyéjét, amelyet Leleszen nem éppen vallásos körülmények között helyeztek el (*minus religiose colitur*), olyan helyre vigye, ahol méltóbb tiszteletnek örvendhet majd. A következő éjszaka Szent Lőrinc meg is adta az engedélyt. Amikor a leleszi testvérek a *matutinumot* mondták, Tamás magához vette a karereklyét, majd éjjel, mikor már mindenki az igazak álmát aludta, megszökött a monostorból. Lélekszakadva egy forgalmas város (a latin szöveg *civitast, emporiumot* említ) közelébe jutott, ahol egy kereskedő ingyen felvette a kocsijára, amelynek rakományát Szent Lőrinc közbenjárására nem vámosták el a városkapunál.

¹¹⁹ Emellett szól az is, hogy Andreas Ungarus egyáltalán nem utal Károly másik nagy győzelmére, az 1268-ban vívott tagliacozzói ütközetre, noha a város neve felbukkan a *Descriptio*-ban, mint Manfréd egyik táborhelye. Vö. MGH SS XXVI. 566.

¹²⁰ *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis*. I–II. Szerk. Joannes le Paige. Parisiis 1633. (a továbbiakban: BPO), I. 574–578. A hagiográfiai mű nem került be a *Bibliotheca Hagiographica Latinába* sem.

Talán nem túlzott merészség arra gondolni e korszerű *miraculum* alapján, hogy a Tamást hazáig szállító utazó maga is latin volt, egyike a Bodrog partján futó kereskedelmi út mentén letelepedett vallonoknak. Franciaországba visszatérve hamar híre ment a bolondos szerzetes által szerzett ereklyének, amelyet Douai-i Gautier prépost társaságában maga Anzelm laoni püspök emelt fel Szent Márton apátságában. A szent tolvaj 1259. október 1-jén hunyt el, ám a hivatalos kultusz kezdetét jelentő engedély, amelyben Garnier püspök negyvennapos bűcsút ígért azoknak a zarándokoknak, akik Szent Lőrinc ünnepnapja és oktavája között naponta felkeresték a monostort, 1243 augusztusában kelt.¹²¹ IV. Ince 1244. április 21-én, majd 1245. augusztus 19-én megismételte az engedélyt.¹²² A laoni monostor híres bűcsújáró hely lett, a karereklye pedig átvészelte a forradalmat is, igaz több mint másfél évszázadot kellett várni a relikvia és a történeti hitelét igazoló 18. századi dokumentumok újrafelfedezésére.¹²³

Nem kétséges, hogy a mű azon legendaszövegek sorába tartozik, amelyek sematikus elbeszélésük mögött egyházi intézmények közti konfliktusról tanúskodnak, s az égi legitimációt hívják segítségül egy morálisan éppenséggel nem megkérdőjelezhetetlen cselekedet, jelen esetben a lopás – *furta sacra* – magyarázatául. Nincs azonban okunk kételkedni abban, hogy a néhol sablonos elbeszélői modell történelmi magot rejt: Tamás leleszi tartózkodása és a kereskedőnek köszönhető hazatérése, valamint a Lőrinc-ereklye származási helye olyan egyedi információk, amelyek aligha véletlenül kerültek az életrajzba. A legenda *Bibliotheca Praemonstratensis*ben fennmaradt szövege szerint az ereklyék francia földre szállítására 1230 körül került sor, ám a *Gallia Christiana*ban azt olvassuk, hogy – *ut aiunt schedae veteres* – mindez 1220-ban történt.¹²⁴ Anzelm püspök 1215 és 1238 közötti hivatalviselése illeszkedik az 1220., mind pedig az 1230. évre vonatkozó hagyományhoz, Douai-i Gautier apáté – aki ezen a néven a harmadik volt – azonban nem, elődje, János ugyanis még 1243-ban is a monostor élén állt.¹²⁵ Lehetséges, hogy valójában II. Val-le-Roy-i Gautierről van szó, aki 1212/1214 és 1228 között volt a laoni premontrai rendház

¹²¹ BPO I. 578.

¹²² BPO I. 578–579.

¹²³ *Suzane Martinet*: La relique de Saint Laurent. Mémoires de la Fédération des Sociétés Savantes de Département de l'Aisne 24. (1979) 63–68.

¹²⁴ *Gallia Christiana*. I–XVI. Lutetiae Parisiorum 1715–1865. IX. 121.

¹²⁵ A Saint-Martin 13. század első felében élt apátjaira lásd *Charles Gomart*: Notice sur l'abbaye de Saint Martin de Laon. Bulletin de la Société académique de Laon 18. (1866–1868) 140–143.

apátja. Elfogadható a relikvia antiochiai eredete is, amelyet éppúgy magyarázhat III. Béla első feleségének antiochiai származása, mint a Szentföldre keresztes hadjáratot vezető II. András ereklyék iránti szenvedélye. Annál is inkább gondolhatunk Antiochiai Anna szerepére, mivel bizonyosan ő alapította a hajszentlőrinci társaskáptalant; az utóbbi egyház patrocíniuma mellett szól, hogy a királyné környezetében Szent Lőrinc kitüntetett tiszteletnek örvendett.¹²⁶

Az az állítás sem hihetetlen éppen, hogy az eredetileg nem királyi alapítású leleszi prépostság számos ereklyével büszkélkedett, hiszen az Árpádok különös kegyükkel tüntették ki a monostort; legalábbis erről tanúskodik az intézmény címerében a királyi dinasztia jelvényével egyező kettős kereszt¹²⁷. A hiteleshelyi kiadványokban olvasható *ecclesia regalis* önmegnevezés,¹²⁸ valamint az a körülmény, hogy a leleszi konvent alapítólevele szerint II. András meggyilkolt felesége, Gertrúd királyné bizonyos közelebből meg nem nevezett testrészeit itt temették el¹²⁹ – hihetőnek tűnik, hogy azért, mint Körmendi Tamás megalapozottan véli, mert a gyilkosságra a közelben került sor.¹³⁰ Akárhogy is, az a tény, hogy Lelesz ilyen előkelő porhüvelyt fogadott be (még ha nem is teljes egészében), érthetővé tenné a II. András uralkodási idejére utaló franciaországi híradást az ereklyék sokaságáról, a IV. Béla idején feltűnő kettős keresztes pecsétet, valamint a *királyi egyházi* minőséget is.

¹²⁶ Thoroczkay Gábor Antiochiai Anna Szent Lőrinc-tiszteletét szellemesen a királyné antropológiailag igazolható mozgásszervi betegségével magyarázta. Vö. *Thoroczkay Gábor: A messziről jött királyné prépostsága. A hajszentlőrinci társaskáptalan korai története (1342-ig)*. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I–II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen 2014. I. 322–324. A laoni adat fényében azonban éppúgy felvethető, hogy Lőrinc kultusza szentföldi gyermekkorától fogva elkísérte a majdani magyar királynét.

¹²⁷ Takács Imre ezzel kapcsolatban azonban óvatosságra int, hiszen a jelvény – különösen pecsétgyűrűkön – széleskörűen elterjedt volt. Vö. *Takács Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei*. Bp. 1992. 29.

¹²⁸ Hazai Okmánytár. I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghegy Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. VII. 364. no. 336. Idézi *Kumorovitz Bernát Lajos: A leleszi konvent oklevéladó működése*. Turul 12. (1928) 1.

¹²⁹ „pro anima illustris regine Gertrudis coniugis nostre eidem ecclesie in perpetuum contulimus possidendam et ideo maxime, quod quedam pars corporis eiusdem in eadem est sepulta ecclesia” *Érszegi Géza: A leleszi monostor alapítóleveléről (1214)*. Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 16. (2003) 24.

¹³⁰ *Körmendi Tamás: A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei*. In: *Egy történelmi gyilkosság margojára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. Szerk. Majorossy Judit. Szentendre 2014. 100–103.

Magyarországiak a 13. századi Francia Királyságban

Mint a bevezetőben szoltam róla, vannak arra is adataink, hogy magyarországi eredetű világiak telepedtek le francia földön. Közéjük tartozott az eddig itthon ismeretlen Esztergomi Vilmos is – talán az esztergomi vallon kolónia egy hazatért tagja –, aki a chartres-i katedrális nekrológiuma szerint valamikor a 13. század második felében tett jelentős adományt a székesegyház javára a közeli településeken fekvő birtokaiból.¹³¹ Gábrriel Asztriktól tudjuk, hogy ugyancsak Vilmosnak hívták azt a párizsi magyar lakost, akinek özvegye a premontreiek kollégiuma mellett álló telkét 1285-ben adta el a szerzetesrendnek.¹³² A provins-i Hôtel-Dieu ispotály világhálón is hozzáférhető kisebb kartuláriumában (*Petit Cartulaire*) szerencsésen fennmaradt négy eddig kiadatlan irat, amelyek a champagne-i hercegek szolgálatában álló Jacobus de Hungariára vonatkoznak.¹³³ E Jakab 1212 márciusában kapott adományt Navarrai Blankától, a champagne-i grófság özvegyen maradt régensétől, aki *dilectus meus serviens*-nek nevezte magyar hívét. A csupán egyenes ágon örökíthető adományt 1213 novemberében a korszak egyik jelentős főpapja, az angol Robert de Courçon bíboros, a párizsi egyetem egykori kancellárja és az év eleje óta az ötödik kereszties hadjárat előkészítéséért felelős pápai legátus erősítette meg Troyes-ban, a champagne-i grófok székhelyén.¹³⁴ A megerősítés talán a bíboros kereszties

¹³¹ III. Kal. Apr. Obit Guillelmus de Strigonio, aliter dictus Bediers; ad cuius anniversarium habemus L solidos super medietate domorum suarum, quas emit apud Sandarvillam; item plateam, quam emit apud Fontaneum iuxta domum precarii. Et cum eo, pro anniversario Ade, quondam quoci regis, et Asceline eius uxoris, XL solidos super sex loca que emerat dictus G[uillelmus] apud Fontanetum-super-Auduram. Item dictus G[uillelmus] legavit ecclesie Carnotensi omnes domos suas, quas tenebat in claustris, tempore mortis sue, et residuum dictorum locorum ad usum antiphonarii Beate Marie, diebus sabbatinis, prout in registro capituli et eius testamento continetur. – OPS II. 52.; Cartulaire de Notre-Dame de Chartres. III. Szerk. E. de Lépinois – Lucien Merlet. Chartres 1865. 75.

¹³² Gábrriel A.: Magyar diákok i. m. 185.

¹³³ Személyét – a halála napjáról megemlékező nekrológiából – Gábrriel Asztrik is ismerte. Lásd Gábrriel A.: Magyar diákok i. m. 201.

¹³⁴ Archives Départementales de Seine-et-Marne, Archives hospitalières de Provins A 13, 98v–99r. (http://bvmm.irht.cnrs.fr/resultRecherche/resultRecherche.php?COMPOSITION_ID=16072, letöltés 2016. dec. 6.) – III. Ince éppen azért választotta Robert de Courçon, mivel megfelelő közvetítőt látott benne a kereszties hadjárat sikerét veszélyeztető angol–francia konfliktus megoldásában. A bíborosnak egyéb teendői is akadtak Franciaországban – mindenekelőtt a champagne-i grófságot érintő örökösödési vitában kellett tiszta helyzetet teremtenie. Vö. James M. Powell: Anatomy of a Crusade 1213–1221. Philadelphia 1990². 37–38.

hadjáratokban vállalt szerepével hozható összefüggésbe: hipotézisként felvethető, hogy Jakab felvette a keresztet.

Magyarországi Jakab diplomáciai küldetésben is részt vett úrnője megbízásából. II. Sándor, Skócia ifjú királya, és francia származású édesanyja, Ermengarde anyakirályné a kontinensen, Franciaországban kerestek jövődöbelit Sándor leánytestvére, Margit számára.¹³⁵ A skót uralkodónál csak néhány évvel fiatalabb IV. Thibaut champagne-i gróf – édesapja oldaláról híres kereszties família sarja, anyja révén 1234-től Navarra királya – ideális választásnak tűnt az angol királysággal szemben a kontinensen támogatókat kereső II. Sándor számára. Blanka grófné kartuláriumában fennmaradt az 1219 augusztusában kelt házassági szerződés-tervezet is, amelyet Vilmos reimsi érsek, egy bizonyos *Gaufridus de Parisius* és a mi Jakabunk vitt el Skóciába.¹³⁶ Érthető – miként Melissa Pollock legutóbb rámutatott –, hogy miért éppen a reimsi érsek, Guillaume de Joinville állt a küldetés élén, hiszen a főpap IV. Thibaud nevelője volt. Annál nagyobb fejtörést okozott Pollock számára, hogy a másik két résztvevőt azonosítsa. Mivel nem ismerte a Jakabra vonatkozó egyéb champagne-i forrásokat, így *Jacobus de Hungaria* mögött egy ispotályos vagy templomos lovagot feltételezett; leginkább azért, mert a hatezer márka ezüstnyi hozomány felhasználásának célját az éppen folyó kereszties hadjáratban látta, s az összegért az ispotályosoknak vagy a templomosoknak kellett kezeskedni.¹³⁷ Bár a magyar király valóban szerepet vállalt az ötödik kereszties hadjáratban, 1219 augusztusában azonban II. András már majdnem másfél éve elhagyta a Szentföldet. A házassági tervet hamarosan ejtették – a skót király pénze valószínűleg nem érkezett meg, s Thibaud 1220 novemberében jóval közelebb, a metzi grófságban talált magának előnyös házassági kapcsolatot.

Néhány hónappal a szerződés kelte, s talán a veszélyes északi utazás előtt, 1219 decemberében kelt Magyarországi Jakab végrendelete, amelyből világosan kiderül, hogy a külföldi származású lovag nem mindennapi gazdaságra tett szert: feleségével, Heloise-zal majdnem minden Provins közelében található egyházi intézmény részére tettek adományt. A provins-i ispotály például, amely

¹³⁵ M. A. Pollock: Scotland, England and France after the Loss of Normandy 1204–1296. 'Auld Amitie'. Woodbridge 2015. 93–98.

¹³⁶ Thesaurus novus anecdotorum. I. Szerk. Edmond Martène – Ursin Durand. Lutetiae Parisiorum 1717. 872–873.

¹³⁷ Pollock, M. A.: Scotland, England and France i. m. 94–95.

a grófság egyik leggazdagabb egyházi intézménye volt, egy felépítendő iskola címén részesült az örökségből, míg a sellières-i ciszterci apátság egy olyan kereszt-ereklyetartót kapott, amely Krisztus keresztfájának egy darabját őrizte.¹³⁸ Ez az ereklye ugyancsak egy keresztes hadjáratban való részvételre vagy szentföldi tartózkodásra utalhat.

Csak találgatni tudunk, hogy hogyan kerülhetett Jakab a champagne-i ház szolgálatába: talán III. Béla özvegye, Capet Margit révén, aki Marie de Champagne testvére volt. Tudjuk, hogy a nők életük végéig tartották a kapcsolatot: az özvegy champagne-i grófné 1197-ben Joscelin-t, az ugyan-csak champagne-i Charmoye ciszterci apátját kérte meg, hogy látogassa meg Magyarországon a szentföldi zarándoklatra készülő királynét.¹³⁹ Elképzelhető, hogy Jakab Margit szentföldi magyar kíséretének tagja volt, s itt tett szert a keresztfa-ereklyére is.

Még egy világi emigráns históriája kívánczik ide, amely – mióta Wertner Mór az Árpádok családi története című munkájában ítéletet mondott felette¹⁴⁰ –, legfeljebb az úgynevezett alternatív történetírásban kapott szerepet. A Crouy-Chanel család és az Árpádok állítólagos rokonságáról van szó. Az elszegényedett dauphinéi nemes famíliát a királyi rokonságot igazoló, grenoble-i levéltár-ból származó dokumentumok alapján az 1844. évi országgyűlés fogadta be a magyar arisztokrácia soraiba.¹⁴¹ Az 1848-ban Magyarországon nyomtatásban is megjelent dokumentumok¹⁴² jó részétől nem alaptalanul vonta meg a hitelt számos kiváló 19. századi történetíró, 1892-ben pedig maga Wertner Mór is. Kevésbé ismert, hogy a világháború előestéjén Wertner egy három részes tanulmányosorozat keretében ismét elővette a kérdést, s korábbi álláspontját majdnem teljesen revideálva a rokonság mellett tanúskodó dokumentumok egy részét hitelesnek fogadta el.¹⁴³

¹³⁸ Archives Départementales de Seine-et-Marne, Archives hospitalières de Provins A 13, 97v. Az adományt említi a provins-i ispótyá obituáriuma is: „Pridie Non. Iun. Obiit Jacobus de Hungria in fine assumens habitum religionis nostre, qui cum Heluise, uxore sua, dedit nobis L arpenta terre sita apud Sudoliacum.” – OPS I. 2. 943.

¹³⁹ *Bácsatyi D.*: Az egresi ciszterci monostor i. m. 11. 61. jegyz.

¹⁴⁰ *Wertner M.*: Az Árpádok i. m. 620–628.

¹⁴¹ *Genealogisches Handbuch des Adels*. XXIII. 1960. 84.

¹⁴² *Érdy János*: Magyarországi Crouy nemzetségnek története. Pest 1848.

¹⁴³ *Wertner Mór*: Kihaltak-e az Árpádok 1301-ben? Turul 32. (1914) 26–42., 55–62., 109–127.

Wertner Mór – Nagy Géza nyomán – felismerte, hogy az amiens-i székeskáptalan ún. 6. kartuláriumában olvasható oklevelek szövege, valamint az ugyanezen kódexkolligátumban olvasható 14. századi nekrológium hírei nem hozhatóak összefüggésbe a kései dél-franciaországi hamisítókkal,¹⁴⁴ s híradásaikban valójában nincs okunk kételkedni, mint ahogy nem kételkedtek bennük a kartuláriumot 1912-ben kiadó francia szakemberek sem.¹⁴⁵ Ezekből annyi derül ki, hogy volt egy magyarországinak nevezett András herceg, akinek velencei eredetű Sybilla Cumani nevű feleségétől két fia született. Félixet, aki az idősebb volt, a Somme megyei Croy részbirtokosát a káptalani oklevelek 1284-ben még élőnek mondják,¹⁴⁶ ám 1290-ben már fiai pereskednek nagybátyjukkal, Márkkal.¹⁴⁷ A kartuláriumból és az obituáriumból egyaránt kiderül, hogy Magyarországi Mária francia földön élő leánya, Szicíliai Margit misét alapított az elhunyt emlékére, akit a szöveg mind apai, mind anyai ágon az adományozó *consobrinájaként* emleget.¹⁴⁸

Ha tehát legalább az amiens-i dokumentumokat hitelesnek fogadjuk el, akkor fel kell tennünk a kérdést, hogy miféle András hercegről is lehet szó. A 19. századi történetírás legkedveltebb jelöltje – a velencei kapcsolat miatt – III. András volt, noha ez kronológiai képtelenség: aligha hihető, hogy III. András atyjának, az 1236-ban született István hercegnek 1290-ben már pereskedő dédunokái lettek volna. Ezt a korai korban is jól tudták, így a korai családtörténetekben egészen más jelöltekkel találkozunk. Pontus Heuterus Delfius 1584-ben megjelent genealógiai munkájában II. András király azonos nevű fia szerepel Félix és Márk

¹⁴⁴ Nagy Géza: A Croyak. Turul 30. (1912) 53.

¹⁴⁵ A kódex jelzete: Archives départementales de la Somme 4 G 2971. A kézirat leírását lásd Cartulaire du chapitre de la cathédrale d'Amiens. I–II. Szerk. Joseph Roux – Edmond Soyez. Amiens–Paris 1905–1912. (a továbbiakban: CCCA), I. vii–ix.

¹⁴⁶ 1284 február: CCCA II. 28. no. 485. (f. 42.)

¹⁴⁷ 1290 június 28.: CCCA II. 37–38. no. 494. (f. 103.)

¹⁴⁸ 1292. augusztus 28.: CCCA II. 42–43. no. 498. (f. 33.); „Prid. Idus Iun. [június 12.] Obitus Felicis Hungarie, militis nobilissimi condam condomini de Croyaco supra Somonam, filii natu maioris nobilissimi principis Andree Hungarie et domine Sibylle Cumane Venetarum, pro qua domina Margareta Sicilie, uxor domini Caroli, comitis Vadi, consobrina dicti Felicis per patrem sicut et matrem, fundavit missam perpetuam in capella Sancti Iohannis Baptiste, pro qua dedit huic ecclesie partem decimarum ville d'Arviller, in cuius anniversario dividuntur XX. sol. capiendi supra decimas d'Arviller.” – Nécrologe de l'église d'Amiens suivi des distribution aux fêtes. Szerk. Jean-Baptiste Roze. Mémoires de la Société des Antiquaires de Picardie 8. (1885) 364–365.

atyjaként.¹⁴⁹ Ez az András azonban – hitelt érdemlő források szerint – már apja életében elhunyt Halicsban.¹⁵⁰ Delfiusnál olvasunk először az állítólagos velencei származású édesanya eredetéről is, tudniillik azt, hogy Sybilla apja Pietro Cumani velencei szenátor volt.¹⁵¹ A másik jelölt 1589-ben bukkan fel Jean Scohiernek a Croy-családról írt művében.¹⁵² Kulcsfontosságú, hogy ez a Croy család nem azonos a dauphinéi Crouy-Chanel családdal. Itt ugyanis a legfényesebb hercegi dinasztiák egyikéről van szó, a burgundi hercegek egykori bizalmasairól, egy mai napig virágzó arisztokrata famíliáról.¹⁵³ Scohier úgy okoskodott, hogy a Croyok őse valójában a magyarországi hatalmát elvesztő IV. István magyar király volt, aki kénytelen volt Franciaországba menekülni, s ott fiát, Márkot egy helyi családba beházasítani. Ez még az előzőeknél is nyilvánvalóbb képtelenség.

Wertner Mór egy negyedik megoldással próbálkozott és megkísérelte közös nevezőre hozni a magukat magyar eredetűnek valló, címerükben Árpád-sávokat viselő három francia nemesi család, a Croy hercegek, a Crouy-Chanelek és a korájukban kihalt Rumbeprék hagyományait. Az utóbbi család őse állítólag egy

¹⁴⁹ *Pontus Henterius Delfius: Genealogiae praecipuarum aliquot e Gallia, Francia ac Belgica familiarum VI. Antwerpiae 1583.* 49.

¹⁵⁰ Wertner M.: Az Árpádok i. m. 456–457.

¹⁵¹ Az előkelő Cumani család valójában a Velencétől délnyugati irányban 60 kilométerre, Padova közelében található Monselice városából származott. Az idővel Padovában is felbukkanó klán családfája sajnos nem rajzolható fel a 13. században – mindenesetre 1209 és 1212 között élt egy bizonyos Pietro Cumani Monseliceben. Vö. *Gérard Rippe: Padoue et son contado (Xe–XIIIe siècle).* Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome. 2003. (<http://books.openedition.org/efr/575#bodyftn62>, letöltés 2016. dec. 6.)

¹⁵² *Jean Scohier: La généalogie et descente de la très-illustre Maison de Croy.* 1589. 2.

¹⁵³ A hercegi család – amelynek ugyancsak van olyan tagja, aki a 19. században Magyarországon honosodott meg – 1953-ban helyezte el levéltárát a mons-i levéltárban. A Croy-archívumban őrzött legrégebbi fennmaradt irat a Croyok és a Rentyk között 1357-ben létrejött családi kapcsolatról ad hírt. Vö. *Marie Rose Thielemans: Les Croÿ, conseillers des ducs de Bourgogne. Documents extraits de leurs archives familiales 1357–1487.* Bulletin de la Commission Royale d'Histoire 124. (1959) 20–25. A Croy-hercegek közt a 15. századtól kezdve kimutatható a magyar származás tudata, amit okleveleik éppúgy bizonyítanak, mint a reprezentációjukban feltűnő ikonográfia. Ez utóbbira lásd *Réthelyi Orsolya: Gertrúd királyné és Szent Erzsébet a Németalföldön.* Az Árpád-ház a Croy család reprezentációjában. In: Meráni Gertrúd 231–243. Ami az iratokat illeti, I. Miksa 1486-ban kelt oklevele szerint a Croy hercegek „ex vera et legitima progenie seu origine regum Hungarie” származnak. Kiadását lásd *Scohier, J.: La généalogie* i. m. 58. A Scohier-nél olvasható dokumentumot L. P. Gachard még látta a beaumont-i várban őrzött levéltárban, ám ez Thielemans idézett cikkének megírásakor nem volt kutatható. Vö. *L. P. Gachard: Notice des Archives de M. le Duc de Caraman, précédée de recherches historiques sur les princes de Chimay et les comtes de Beaumont.* Bulletin de la Commission Royale d'Histoire 11. (1846) 109–256.; *Thielemans, M. R.: Les Croÿ* i. m. 1.

Alexander nevű magyar herceg volt, aki elkísérte Szent Lajost 1248. évi keresztes hadjáratára. Mivel Rumbempré és Croy egyaránt Amiens közelében fekszenek, a helynevekkel azonos névalakú családok pedig egyaránt az Árpádok ezüst pólyáit viselték címerükben, s egymástól független magyar eredethagyományuk van, így Wertner Mór bizonyítva látta e családok közös eredetét.¹⁵⁴ Mivel azonban két 13. század közepe felé élő ős is szóba került András és Alexander hercegek személyében, ezért Wertner az elágazási pontot korábbi időben kereste. Így lelt rá – ismét csak Nagy Géza ötletét követve – III. Béla fivérére, Géza hercegre, aki bizánci száműzetésben halt meg.¹⁵⁵ Wertner feltételezte, hogy Géza akkor még ismeretlen nevű fiai közül az egyiket Alexiosznak nevezhették, akiből nyugatra kerülve esetleg Alexander lett.¹⁵⁶

A genealógus hipotézise részben beigazolódott. Vajay Szabolcs egy 1979-ben megjelent tanulmányában felhívta a figyelmet egy a sínai Szent Katalin monostorban található görög kódexre, amelynek genealógiai tárgyú glosszái között a száműzött Géza herceg utódaira vonatkozó információkat is találunk. Vajay kissé elfeledett cikkéből kiderül, hogy Géza görög földön a Ióánnész nevet vette fel, egyik fia pedig magyarul a Géza, görögül azonban az Alexiosz névre hallgatott. A szövegből kiderül az is, hogy II. András kis-ázsiai átkelésekor a Géza fiak rátámadták Szentföldről hazafelé igyekvő unokatestvérükre.¹⁵⁷ Aligha lesz egyhamar bizonyítható, hogy valóban Géza herceg utódai között kell-e keresni az amiens-i káptalan kéziratában felbukkanó András herceget, ám el kell ismerni, hogy Wertner feledésbe merült rekonstrukciója a leginkább hihető hipotézis.

Miként a fentiek mutatják, majdnem minden, amit a 12–13. század francia–magyar kapcsolatairól tudunk, részleteiben nehezen összeilleszthető mozaik-kockáknak tűnhetnek; mégis lenyűgöző e mozaikok változatossága és különös részletei, amelyek miatt a tárgyalt évtizedekben a Magyar Királyság és a francia területek közötti kapcsolat képe felülmúlja a más országokhoz fűződő viszonyról szerzett ismereteinket.

¹⁵⁴ Wertner M.: Kihaltak-e az Árpádok 1301-ben? i. m. 116–118.

¹⁵⁵ Nagy G.: A Croyak i. m. 53–54.

¹⁵⁶ Wertner M.: Kihaltak-e az Árpádok 1301-ben? i. m. 119–120.

¹⁵⁷ Vajay Szabolcs: Byzantinische Prinzessinen in Ungarn. Ungarn-Jahrbuch 10. (1979) 25.

FRANCE AND HUNGARY IN THE 13TH CENTURY:
CONTACTS, QUESTIONS AND OBSERVATIONS

by Dániel Bácsatyai

SUMMARY

While it is widely known that the principally French enterprise of the Crusades brought about a considerable migration to the Outremer, it often remains unnoticed that in the same time the medieval Kingdom of Hungary was also a chief target of the French settlers. The heydays of the dynastic, ecclesiastical and cultural relations between Hungary and the Kingdom of France were in the 12–13th centuries. The aim of this study is to illustrate aspects of these links by attempting to resolve certain riddles concerning some remarkable figures of the 13th century. Some of them were French rising to prominence in Hungary (like Queen Yolanda's cousin Hugo or the Constantinople aristocrat Anseau de Cayeux), others were Hungarians settling in France, such as the historiographer Andreas Ungarus, the emissary of the dukes of Champagne Jacobus de Hungaria, or the mysterious ancestors of the ducal house of Croÿ.

Borbély Zoltán

HOMONNAI DRUGETH (III.) GYÖRGY HÜTLENSÉGI PERE (1600–1603)

Az 1600. évi országgyűlés parázs sérelmi vitáit követően két Abaúj és Zemplén vármegyei nemes, Szokoly Péter és Bánóczy Simon hat vármegye nevében panaszt nyújtott be az országgyűlés elé Dóczy Fruzsina és fia, Homonnai Drugeth György hatalmaskodásai miatt, aminek állításaik szerint a malácza birtokaik voltak a legnagyobb kárszenvedői.¹ Ezen az országgyűlésen már kiemelt figyelmet kaptak a rendi sérelmek között a katonai kihágások és az idegen katonaság kártételei, valamint a háborútól pusztított területek borzalmas közállapotai. Szokoly és Bánóczy beadványa igen körültekintően fogalmazott a hatalmaskodással vádolt személyeket illetően, és a néhai Teuffenbach Kristóf felesége és fia, Homonnai György hatalmaskodásait panaszolta el, taktikusan rájátszva a diétai hangulatra. Közvetlenül a beadványuk előtt ráadásul Thelekessy Mihály ellen, aki Vitéz Mihály havasalföldi vajda Rudolf menlevelével Prágába tartó követségét kifosztotta és legyilkolta, példaértékűen szigorú fellépést rendelt el az országgyűlés.² Thelekessyt, mint közönséges gonosztevőt és rablót rendes bírói eljárás elé idézték, és személyes megjelenésre kötelezték, majd a következő évben nyilvánosan kivégezték Pozsonyban, birtokait pedig konfiskálták.³

A tatárok dúlása és a nagyszámú idegen katonaság jelenléte egyébként is komoly problémákat okozott az ország északkeleti részén, így a rendek határozottan és keményen próbáltak fellépni a békebontókkal szemben. A leleszi konvent hiteles vizsgálataival alátámasztott okirat komoly meggyőző erővel rendelkezhetett az országgyűlés előtt, és Homonnai ügyében is „megállapították, hogy ezekkel szemben úgy járjanak el, mint a hogy a nyilvánosan bepanaszlottak ellenében szoktak eljárni.”⁴ Ez szintén rendes bírósági eljárást vont maga után, amely általá-

¹ Štátny archív v Prešove. Drugeth Humenné (1292–1945) inv. c. 503. 1. Fasc. 4. No. 10. (a továbbiakban: ŠA Prešov DH).

² Magyar Országgyűlési Emlékek IX. Bp. 1885. 357. (a továbbiakban: MOE IX.)

³ *Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső*: Magyar Törvénytár. II. 1526–1608. Bp. 1899. 888–889. 1600. évi XXII. tc. A bíróság fő és jószágvesztésre ítélte Thelekessyt. 1600 szeptemberében Thruzó György konfiskálta Thelekessy birtokait, majd 1601. április 3-án Pozsonyban kivégezték. *Komáromy András*: Thelekessy Mihály (1576–1601) Ötödik és befejező közlemény. Századok 24. (1890) 775–804.

⁴ Magyar Törvénytár II. i. m. 890–891. 1600. évi XXIII. tc.

ban a Magyar Tanács és az országos méltóságok, illetve a kamarák vezetői közül kijelölt bírák jelenlétében, az országgyűlés előtti eljárást jelentette.

Az ügy ekkor került a nagyobb nyilvánosság elé, és a következő mintegy két évben szinte valamennyi udvari tisztviselő előtt megfordult, aki magyar ügyekben a legcsekélyebb mértékben is érdekelt lehetett, majd Dóczy Fruzsina és fia, Homonnai Drugeth György elítélésével és birtokainak elkobzásával zárult.⁵

Az özvegy és a fiatal főúr perét a történetírásban egységesen csak kamarai vagy fiskális pereknek nevezett eljárások sorozatába szokták beilleszteni, és a Bocskai-felkelés propagandisztikus beállítását átvéve a magyar nagybirtokosok vagyonának kisajátítását célzó, központilag szervezett akcióként tartják számon.⁶ Eszerint a tizenöt éves háború időszakában megnövekedett pénzszükséglet vitte rá a kamarákat, hogy különféle mondvacsinált jogcímeken pereket indítsanak a záloguradalmak birtokosai ellen. Ilyen indokok lehettek a hatalmaskodási ügyek, vérfertőző házasságok, törökösség és egyéb főbenjáró bűnök elkövetése, amelyek azonban többnyire az ítélethozatal előtt, a kamarának fizetett váltságdíj lefizetésével végződtek.⁷ Makkai László véleménye szerint egyetlen ilyen esetben sem állapítható meg az a történeti irodalomban szereplő közhely, miszerint a perek célja a vádlott kifosztása lett volna, mivel a perbe fogott személyek java részének bűnössége vitán felül állt.⁸

⁵ A per hivatali ügymenetből származó több száz foliónyi dokumentációja a bécsi Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: ÖStA AVA FHKA HFU) iratanyagában, valamint az Eperjesen őrzött Homonnai Drugeth levéltárban (ŠA Prešov DH inv. c. 503. 1. Fasc. 3–6.) található. A per lefolyását Takáts Sándor egy évszázaddal ezelőtt feldolgozta, munkája azonban több szempontból is átdolgozásra szorul. Lásd *Takáts Sándor*: Régi magyar nagyasszonyok. Bp. 1982. 205–225. Az általa képviselt szemléletmód ugyanis nem teszi lehetővé, hogy a per mögött húzódó folyamatokat megvilágítsa és beillesse a kamarai perekkel kapcsolatos további kutatás perspektívájába. Ennek ellenére kiváló áttekintést nyújt az ügy menetéről és rámutat a jelentősebb csomópontokra, ezért a per végeláthatatlannak tűnő iratanyagát Takáts tanulmánya segítségével dolgoztam fel. Ennek megfelelően esetenként néhány megállapítását átvettem, jelentős részben azonban saját kutatási eredményeimre támaszkodom.

⁶ A vélekedés forrása a szerencsi kiáltvány, amelyben részletesen számba veszi a perek károsultjait. A Bocskaihoz csatlakozott rendek kiáltványa Európa népeihez a szabadságharc kitörésének okairól és a török elleni küzdelem megszakításának ideiglenességéről. In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, II/1–2. Szerk. Sinkovics István Bp. 1968. 295–297. A Qerelae keletkezésével, eszmétörténeti hátterével és propagandisztikus céljaival kapcsolatban alapos forráskritikai vizsgálat eredményeit lásd *Kees Tészelszky – Zászkaliczky Márton*: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606. *Aetas* 27. (2012) 4. sz. 68–91.

⁷ Dobó Ferenc, gersei Pethő, Nádasdy Tamás, Rákóczy Zsigmond, Joó János.

⁸ *Makkai László*: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. *Történelmi Szemle* 17. (1974) 171. Mivel a pereket kezdeményező kamarák élén egyházi személyek álltak, akik

A századforduló kamarai pereivel kapcsolatban Illésházy István hűtlensége pere szokott előtérbe kerülni, ami azonban nem pusztán pénzügyi megfontolásból terebélyesedett ki, hanem az anyagi és politikai veszteségekkel is járó birtokzálogosítási folyamat felszámolására tett kísérletet az udvar azzal, hogy engedélyezte Szentgyörgy és Bazin mezővárosoknak, hogy a zálogösszeg lefizetésével kiváltsák magukat a földesúri függésből és kamarai tulajdonba kerüljenek. Ezt Illésházy úgy értelmezte, hogy az uralkodó földbirtok vásárlását engedélyezte jobbagyközösség számára, ami az ő személyes sérelmén túl az ország törvényeit is sértette, így az ügy politikai síkra terelődött.⁹

Ez az eset azonban közel sem reprezentálja a kincstári pereket, amelyek java része a magyar rendiségen belüli hatalmi harcokkal, a birtokokért folytatott küzdelmekkel és személyes csatározásokkal is szoros összefüggésben állt. Ahogyan Pálffy Géza is rámutatott, a magyar arisztokrácia egyik része elszenvedője, míg mások kifejezetten a haszonélvezői voltak ezeknek a kamarai pereknek.¹⁰ Éppen ezért az eddigi kormányzat- és jogtörténeti megközelítés eredményeinek figyelembe vétele mellett új, társadalomtörténeti irányultságú szempontok bevonása szükséges a kamarai perek szisztematikus feldolgozásához.

Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a Homonnai Drugeth György és anyja elleni per történeti háttérének részleteit, melynek fókuszpontjában az áll, hogy hogyan képes két kisbirtokos nemes – Szokoly Péter és Bánóczy Simon – egy nagy múltú mágnás família ellen országos visszhangot kiváltó pert indukálni és meg is nyerni. Ennek érdekében célszerű mind a vádlottak, mind pedig a felperesek társadalmi háttérének és kapcsolatrendszerének alaposabb vizsgálata és a perrel kapcsolatban felfedezhető indítékok és motivációk beillesztése a 16–17. század fordulójának viszonyaiba. A források ugyanis arról árulkodnak, hogy az ügyben Szokoly Péter és Bánóczy Simon igen körültekintően

a központi kormányzat szemszögéből szemléltek a századforduló viszontagságos állapotait, a magyar nemességet ért támadások összekapcsolódtak a katolikus főrendek rekatolizációs törekvéseivel, amellyel szembeni elégedetlenség igen erős kohéziós tényezője lett Bocskai mozgalmának.

⁹ A pert eddig Károlyi Árpád dolgozta fel a legrészletesebben, amelyben elsősorban a közjogi szempontú megközelítésmód dominál. *Károlyi Árpád: Illésházy István hűtlenségi pöre.* Bp. 1883. Újabban Péter Katalin foglalkozott a per bizonyos részleteivel, számos ponton újraértékelve a per alapkoncepcióját, többek közt rámutatva arra, hogy a szóban forgó mezővárosokat nem emelte szabad királyi város státusra az uralkodó, hanem kamarai városok lettek. *Péter Katalin: Illésházy Istvánról.* In: Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tom. XVIII. Fasc. 2. Miskolc 2008. 142–158.

¹⁰ *Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* Bp. 2011. 354–355.

felépített tervvel rendelkezett, amely szoros összefüggésben állt a felső-magyarországi végvárok ellátásával és a két felperes birtokszerzési ambícióival.

A vádlottak

A Homonnai Drugeth család talán az egyik legkevésbé vizsgált magyar arisztokrata família, noha a 14. század elejétől egészen a 17. század legvégéig az ország északkeleti részének legnagyobb birtokosai és a Magyar Királyság társadalmi-politikai elitjének – időszakonként ugyan változóan fajsúlyos – tagjai voltak. A család korai történetével, elsősorban Károly Róbert hatalmi konszolidálásában játszott szerepükkel és a „Drugeth-tartománnyal” kapcsolatban az utóbbi néhány évben születtek tanulmányok,¹¹ a 16–17. század tekintetében ez idáig mindössze utalásszerűen kerül elő a család egy-egy tagja a történeti irodalomban.¹²

Homonnai Drugeth (III.) György 1583-ban született Homonnai Drugeth (II.) György és nagylucsei Dóczy Fruzsina házasságából. Az apa fiatalkora egy részét Bécsben, II. Miksa udvarában töltötte, ahol 1574-ben Nyáry Istvánnal és Kendy Farkassal asztalnokként szolgált.¹³ Valószínűleg itt ismerte meg feleségét, mivel a nagylucsei Dóczy család több tagja Miksa udvarában (is) tevékenykedett.¹⁴

Szirmay Antal Zemplén vármegyéről írt történeti jegyzeteiben igen kedvezőtlen képet rajzol az apa jelleméről: Homonnai Drugeth (II.) György 1584-ben „egy sötét és viharos éjjelen” szabályos ostrommal foglalta el apjától Terebes várát,

¹¹ *Zsoldos Attila*: A Drugethek és a „hét vármegye”. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 577–585.; *Uő*: A Drugeth-vagyon születése. In: Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. 63–85.

¹² A család kora újkori történetéről lásd *Borbély Zoltán*: A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben. PhD. értekezés. Eger 2015.; valamint újabban Homonnai Drugeth Györgyről lásd *Fazekas István*: Homonnai Drugeth III. György (1582–1620) familiárisainak jegyzéke 1620-ból. Adalék Tállyai Pál pályájához. In: *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála 70. születésnapjára*. Szerk. Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron. Bp. 2013. 277–292.

¹³ *Fazekas István*: Négy levél Bocskai István bécsi és prágai tartózkodásához (1572, 1576). *Lymbus* 2003. 14. I. Rudolf magyar király koronázásán, 1572-ben hasonló szerepben, étkefogóként vett részt a koronázási lakomán is. Lásd *Pálffy Géza*: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok* 138. (2004) 1069.

¹⁴ *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 119–120.

majd a gerényi kúriáját is fegyveresekkel dúlta fel, amely során apja meg is sérült.¹⁵ Az ostromra azért kerülhetett sor, mert apja nem akarta átadni fiának a terebesi várat és a hozzá tartozó uradalmat (amely a későbbiekben a per egyik kulcsfontosságú eleme lesz). György azért tarthatott számot apja ellenében a kiváló adottságokkal rendelkező birtokra, mivel édesanyja, Perényi Erzsébet, a terebesi Perényi család utolsó férfi tagjának, Gábornak a testvére volt, aki végrendeletében hűgára és annak leszármazottaira hagyta Terebest.¹⁶ A következő évben unokatestvérével, Istvánnal kellett hadakoznia Terebes miatt, aki szintén fegyveresen akarta elfoglalni a várat. Az ostrom eredménye az lett, hogy „Dóczy Eufrozina, rémületbe esvén a testvérharc látásától, éretlen magzatot hozott a világra”.¹⁷

Szirmay elbeszélésén kívül más egyéb dokumentum nem ismert György gyermekkorával és neveltetésével kapcsolatban. Felső-Magyarország egyik legvagyonosabb arisztokráciájának egyetlen fiaként azonban bizonyára kapcsolatba került a térség virágzó késő humanista kultúrájával és a reformáció nyomán kibontakozó műveltségi irányzatokkal. Unokatestvéreinek, Bálintnak és Lászlónak egy ideig Bocatius volt a nevelője, aki igen elismerően nyilatkozott Homonnai Drugeth István és fiai műveltségéről, mecénási tevékenységéről és elkötelezett kálvinista hitükről.¹⁸ György gyermekora azonban feszültebb légkörben telhetett, mint unokatestvéreie. Apja 1592. június 18-án végrendelezett, majd nem sokkal később meg is halt.¹⁹ György és testvére, Erzsébet gyámja és az örökségük kezelője 1592 szeptemberétől – apja végrendelete értelmében – Dóczy Fruzsina lett.²⁰ A gyászév letelte után az özvegy Christian von Teuffenbach felső-magyarországi

¹⁵ *Szirmay Antal*: Notitia Historica Comitatus Zempléniensis...Budae, 1804. 89–90. Szirmay művén kívül fennmaradt Zemplén vármegye panasza Homonnai Drugeth György erőszakoskodásai miatt, amit Morvai András zempléni birtokai ellen követett el 1578-ban. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 707 Zichy család zselyi levéltára Fasc. 13. No. 18. Mindezekről Homonnai Ferenc végrendeletében is igen keserűen emlékezett meg és ingó vagyonának örökléséből ki is zárta a fiát. *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II. Bp. 1879. 121–123. Homonnai György ellen már az apja elleni támadást megelőzően is folyt egy per Tussay János megölésének vádjával. Lásd *Szirmay A.*: Notitia i. m. 90.

¹⁶ Perényi Gábor 1563. december 15-én kelt második és Miksa által megerősített végrendeletében Terebesen kívül minden más birtokát a kincstárra hagyta: ŠA Prešov DH inv. c. 273/F4. Nyomtatásban kiadva lásd *Radvánszky B.*: Családélet II. i. m. 1879. 97–101.

¹⁷ *Szirmay A.*: Notitia i. m. 90.

¹⁸ *Joannes Bocatius*: Hungaridos Libri Poematum quinque ... accedunt Epistolae ad Bocatium. Bartphae 1599. 428–433.

¹⁹ Végrendelete: ŠA Prešov DH inv. c.273/F12

²⁰ MNL OL A 57 Magyar Kancellária Levéltára, Libri regii, (a továbbiakban: A 57) 5. k. 12. p.

főkapitányhoz ment feleségül, akinek ekkor már három gyermeke volt.²¹ Köztük a Homonnai Györgytől egy évvel idősebb Rudolf, aki a későbbiekben kimagasló katonai pályát futott be, többek között Dunán inneni főkapitány lett, majd a harmincéves háborúban tábornagyként szolgált a császári seregben.²²

Dóczy Fruzsina gyors újraházasodásának alighanem a birtokait igen gyakran ért fegyveres támadások megfékezése volt az oka, amit az 1594-től fokozódó háborús állapotok csak tovább rontottak. Különösen a Zemplén vármegye déli, sík vidékén fekvő terebesi uradalom volt leginkább kiszolgáltatott helyzetben a portyázó csapatok és a szomszéd birtokosok támadásainak.²³ Tovább nehezítette Terebes ügyét, hogy nem ősi Drugeth birtok volt, hanem mint láttuk, a Perényiektől örökölték, így nem a család kollektív tulajdonát alkotta, ellenben számos környékbeli birtokos igényt formált rá. Mivel a Homonnai rokonság sem ápolt különösebben jó kapcsolatot egymással, ezért Dóczy Fruzsina részéről kézenfekvő megoldásnak tűnt, hogy az országrész katonai vezetőjénél keressen védelmet a két árvájával, a házasságkötés időpontja és pontos körülményei azonban nem ismertek.

A főkapitány hatékonyan közbenjárt a Homonnai javak védelme érdekében és vizsgálatot eszközölt ki a birtokokat ért hatalmaskodások kivizsgálására és Drugeth György végrendeletének érvényesítésére.²⁴ A következő évben határozat is született a végrendelet végrehajtásáról a Drugeth árvák javainak gondnokává pedig Szokoly Miklóst, Paczóth Ferencet és Kellemessy Mihályt rendelték ki.²⁵ Christian von Teuffenbach azonban 1598-ban meghalt, Dóczy Fruzsina és két gyermeke pedig ismét árván maradt a hosszú török háború legkritikusabb periódusában. Az eddigiek alapján könnyen feltételezhető, hogy a kiszolgáltatott helyzetben lévő özvegy és a két árvája felkeltette valamelyik kamara érdeklődését, és a könnyű pénzszerzés lehetőségétől motiválva, valamilyen indokot kerestek a perbefogásukhoz. Erre azonban, mint a későbbiekben részletesen kifejtem, két köznemes, Szokoly Péter és Bánóczy Simon közbenjárásával került sor az 1600.

²¹ *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”.) *Történelmi Szemle* 39. (1997) 273.

²² 1613–1619 között Dunán inneni kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány, egyben érsekújvári főkapitány. Lásd *Pálffy G.*: Főkapitányok i. m. 271.

²³ ŠA Prešov DH inv. c. 503. 1. Fasc. 3. No. 3–4.

²⁴ MNL OL P 707 Fasc. 13. No. 29. Rudolf mandátuma, 1594. december 24.

²⁵ MNL OL A 57 5. k. 134–137. p.

évi országgyűlésen. A tisztánlátás érdekében a két felperes szerepének bemutatása az ügyben elengedhetetlen.

Szokoly Péter és Bánóczi Simon szövetsége

Szokoly Péter Szabolcs vármegyei feltörekvő kisnemesi családból származott, melynek tagjai a 16. század második felében a Telegdi, Várday és ecsedi Báthory családok szolgálatában igen jelentős regionális pozíciókat és birtokállományt szereztek. Péter unokaöccse volt annak a Szokoly Miklósnak, aki a kisVárday várat és uradalmát hosszú évtizedeken keresztül tudta a kamarával és az uralkodói akarattal szemben megtartani, sőt a továbbörökítéséről is gondoskodni.²⁶

²⁶ *Ács Zoltán*: Kísérletek a Várday vagyon megszerzésére: egy XVI. századi háramlási per története. Borsodi Levéltári Évkönyv V. Miskolc 1985. 171–184. Szokoly Miklós neve az irodalomtörténetek körében jól ismert, ugyanis Telegdi Kata férjeként egy kiemelkedő irodalmi jelentőségű verses prózai alkotás lehetséges szerzőjeként azonosították, ebből kifolyólag tüzetesebb kutatásoknak vetették alá személyét és családját. Lásd *Koroknay Gyula*: Losonczy Anna Tiszaszentmártonban. Irodalomtörténeti Közlemények 67. (1963) 731–738.; *Szívák Gábor*: Telegdy Kata, egy XVI. századi magyar verselő nő. Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle 35. (2000) 2. sz. 140.; Jankovics József és Kőszeghy Péter egy eddig nem publikált tanulmányukban megállapították, hogy az 1580-as években két Szokoly Miklós élt, és azok – az eddigi vélekedésekkel ellentétben – nem apa-fia, hanem másodági rokonsági viszonyban álltak egymással, vagyis unokatestvérek voltak, ugyanakkor jelentős különbség volt köztük. Az ifjabb Miklós Várday Anna, a Kisvárdát birtokló Mihály testvérének és Szokoly Istvánnak a gyermeke volt. A család társadalmi helyzetében már pusztán ez is igen nagy jelentőséggel bírhatott. Az idősebb Szokoly Miklós azonban Várday Mihály örököseinek (unokaöccse Várday János és unokahúga Kata) és özvegyének, Dobó Krisztinának kisVárday gondviselője lett, a fiatalabb Miklós pedig Várday Mihály végrendeletének egyik hasznélvezője. A végakarat szerint ugyanis Várday János magtalan halálát követően – akivel 1586-ban kihalt a család – Kisvárdá negyede ifjabb Szokoly Miklósról szállt volna. A kamara azonban már Várday Mihály 1583. december 11-én bekövetkezett halálát követően igyekezett az uralkodó háramlási jogára hivatkozva elfoglalni a várat. Idősebb Szokoly Miklós ekkor fegyveresen állt ellen Nogarola felső-magyarországi főkapitány 100 főnyi német katonaságának, akik a vár átadását akarták kikényszeríteni. Ezzel párhuzamosan, az időközben alispánná választott idősebb Szokoly, a szomszédos szentmártoni uradalom miatt is perbe keveredett a Losonczyakkal, védenői érdekében. Ekkor Várday Kata egy ideig talán ifjabb Szokoly Miklós (elsőfokú unokatestvérének) jegyese volt, amivel a kisVárday vár két örököse egyíthette volna igényeit. A fiatalabb Szokoly Miklós azonban valamikor 1586 előtt feleségül vette Telegdy Katát, a Várday lány pedig Telegdy Pál felesége lett és az egész sógorság a Kisvárdá várbá költözött. Az uralkodói jogok érvényesítésén munkálkodó Szepesi Kamara próbálkozásainak az idősebb és ifjabb Szokoly Miklós együttesen igyekeztek ellenállni. Lásd *Jankovics József – Kőszeghy Péter*: Telegdi Kata verses levele? In: Erdély reneszánsza I. A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai. Szerk. Gábor Csilla – Luffy Katalin – Sipos Gábor. Kolozsvár 2009. 118–140., valamint a tanulmány ”újabb kutatásokra épülő, de még korántsem befejezett változata”, amely csak

A bécsi jezsuiták neveltjének, Szokoly Miklósnak a karrierje az 1590-es évek végén ecsedi Báthory István szolgálatában teljesedett ki, mintegy „vice iudex curiae” az országbíró első munkatársa volt. Ő képviselte Báthoryt az eperjesi oktavakon, az 1598. évi országgyűlésen pedig a nemesi ellenzék vezéréként lépett fel.²⁷ 1595-ben a magyar követség tagjaként diplomáciai feladatokat is teljesített III. Zsigmond krakkói udvarában.²⁸ Kiterjedt kapcsolati hálózata volt az ország keleti részében, valamint az udvari körökben egyaránt. Egykori bécsi iskolatársa közül Náprági Demeter erdélyi püspök lett, Révay István Mátyás főherceg mellett tevékenykedett, Alaghy Ferenc és Melith István pedig a Szepesi Kamara és Felső-Magyarország igazgatásában vettek részt.²⁹ Szokoly Miklós igen aktív kapcsolatban állt a török háború finanszírozását bonyolító nagybirtokosokkal, mint például sógorával, Rákóczi Zsigmonddal, majd 1599-ben a felső-magyarországi adók beszedésével bízták meg (*administrator proventuum*).³⁰ Mint láttuk, 1598-ban őt nevezték ki Paczóth Ferencsel és Kellemessy Mihállyal a kiskorú Homonnai árvák javainak gondnokává is, így igen pontos információi lehettek a gondjaira bízott hatalmas vagyon gazdasági és jogi helyzetéről.³¹

Unokaöccse, Szokoly Péter műveltségének és iskolázottságának pontosabb felderítése a további kutatások feladata, annyi azonban tudható róla, hogy Szuhay István püspök, mint derék katolikust ajánlotta az uralkodó figyelmébe.³² Számtalan beadványa komoly jogi jártasságról és a hivatali adminisztráció rendszerének pontos ismeretéről ad számot, így talán joggal feltételezhetjük, hogy gyakran megfordulhatott nagybátyja mellett, ahol tapasztalatokat és ismereteket is szerezhett.³³ 1599-től bukkan fel a forrásokban, mint aktív cselekvő alany. Rögtön apja halálát követően erőszakkal elfoglalta annak birtokait, amiért

online hozzáférhető. Lásd *Jankovics József – Kőszeghy Péter: Telegdi Kata verses levele?* (https://www.academia.edu/10776832/Telegdi_Kata verses levele, letöltés 2016. máj. 27.)

²⁷ MOE IX. 18–19.

²⁸ III. Zsigmond előtti tisztelegéséről ismert egy verse is: Régi Magyarországi Nyomtatványok I. 1473–1600. Szerk. Borsa Gedeon et al. Bp. 1971. 762.

²⁹ *Szelestei N. László: Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban.* (Rekreációs diárium töredéke). Irodalomtörténeti Közlemények 101. (1997) 146–159.

³⁰ *Hangay Zoltán: Rákóczi Zsigmond kora társadalmában.* Bp. 2011. 161–196.

³¹ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 71. Konv. november fol.190. r. v. A Magyar Kamara elnöke elemzi, hogy Terebes foglalható le a Homonnai javak közül, mert Homonnai György polgári értelemben vett halálával (mortuus civilis) erre nem tarthatnak igényt a rokonok, mivel ez szerzett birtok.

³² *Takáts S.: Magyar nagyasszonyok* i. m. 318.

³³ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 47–79. több tucat beadvány.

testvére, Szokoly György éveken keresztül eredménytelenül perelte.³⁴ 1599 februárjában egri katonák özvegyei is tiltakoztak az egri káptalan előtt Szokoly Péter ellen, aki elfoglalta és használatba vette férjeik birtokait Gömör, Nógrád és Hont megyékben.³⁵ Szokoly igen nagy lendülettel fogott a birtokgyarapításhoz. A századfordulón már Abaúj, Gömör, Nógrád, Hont, Sáros, Szabolcs és Zemplén megyékben is rendelkezett birtokokkal.

A Homonnai György és anyja ellen indított perrel egy időben Szokoly beszállt a felső-magyarországi végvárak gabona és bor utánpótlását biztosító hadiszállításokba is. Arról sajnos nem beszélnek a források, hogy saját birtokainak termését szállította-e Szokoly a végvárakba, de mivel olykor-olykor igen jelentős tételekről esik szó, feltételezhetően más forrásokból jutott a terményekhez. Nem tartom kizártnak, hogy az igen zilált helyzetben lévő tized bérletéből juthatott nagyobb mennyiségű borhoz és gabonához, ezt azonban további – elsősorban a felső-magyarországi tizedjövedelmek beszédését és felhasználását célzó – kutatásokkal lehet tisztázni.

Egy 1603. március 3-án készített kimutatásban összegyűjtötték Szokoly addigi bor és gabonaszállítmányaiért tett kifizetéseket.³⁶ Az első, mintegy 5833 forint 20 krajcár értékű kifizetés még Hans Unterholtzer felső-magyarországi fizetőmester neve alatt szerepel. Ezek a bor és gabonaszállítások tehát még egészen biztos, hogy 1601 vége előtt zajlottak, ugyanis Unterholtzer eddig az időpontig tartózkodott Felső-Magyarországon.³⁷ 1601 decemberében újabb 10 ezer forint értékű bort és gabonát szállított az ónodi, szendrői és diósgyőri várba, a következő év nyaratól pedig már a nevezett végvárak rendszeres ellátásáról állapodott meg a Szepesi Kamarával és további 430 köböl bort szállított, amiért 1721 tallért fizettek és további 7692, 55 krajcárral adósak maradtak neki.³⁸

³⁴ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 67. Konv. 1600. április, fol. 671.; MNL OL E 244 Magyar Kincstári Levéltárak, Szepesi Kamara Levéltára, Minutae (expeditiones camerales) (a továbbiakban: E 244) 238. k. fol. 257v. A következő településekről folyt a vita: Forged, Vasantor, Dedenszeg, Szentmiklós falvak.

³⁵ *Sugár István*: Az Egri Káptalani Hiteleshely nógrádi vonatkozású iratainak regesztái (1378–1700). Salgótarján 2001. 16–17.

³⁶ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 89. Konv. 1605. október, fol. 91. 106–107.

³⁷ *Kenyeres István*: Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1594–1602). In: Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz. Bp. 2008. 221–238.

³⁸ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 71. Konv. 1601. december, fol. 60., MNL OL E 244 238. k. fol. 286v., ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 71. Konv. 1601. december, fol. 60.

Mindez közel sem volt egyedi eset a tizenöt éves háború időszakában. Kenyeres István kutatásai szerint a hosszú háború első évtizedében a felső-magyarországi hadi fizetőmester átlagosan 400 ezer rajnai forintot fizetett ki évente, amely az egyes évek átlagát tekintve igen hektikusan oszlott el.³⁹ Ebben az időszakban a fizetőmester bevételeinek csaknem felét helyi jövedelmekből biztosították, főként a várakhoz tartozó uradalmak élésmesterei révén, valamint a Szepesi Kamarához befolyt jövedelmekből.⁴⁰ Ezek a jövedelmek legalább olyan szoros kölcsönhatásban voltak egymással, mint a váruradalmak provizorai és a kamarai tisztviselők.⁴¹ A hadakozás és hadseregellátás szempontjából a legnagyobb jelentősége a gabona-félék és bor beszerzésének volt.⁴²

A katonaság szükségleteit azonban tisztán a váruradalmakból nem tudták fedezni, így a környékbeli földbirtokosok üzleti kapcsolatokat építettek ki a végvárakkal, de számos esetben ők maguk töltötték be a főkapitányi tisztséget is, ami részben üzleti vállalkozásként is működött a számukra. A 16. század második felében már számos példát találunk a köznemesség körében az egyre szélesedő üzleti gondolkodás kínálta helyzetfelismerésből származó vagyon és presztízsszerzésre. Legjellemzőbben Mágóchy Gáspár testesítette meg az újonnan felemelkedő vállalkozó nemes karakterét, de ide sorolhatjuk a Dobó, Illésházy és Rákóczi családokat is.⁴³ Bor, gabona, vagy pénzkölcsönök fejében zálogbirtokokhoz jutottak, vagy már a meglévő zálogbirtokaik értékét növelték. Így jutott a Dobók birtokába Telkibánya, Gönc és részben Sárospatak, a Mágóchyakhoz számos hegyaljai mezővároson és szőlőn kívül a munkácsi uradalom, vagy Rákóczi Zsigmondhoz Tarcal és Ónod.⁴⁴

³⁹ Felső-Magyarországon tett katonai kifizetésekről lásd *Kenyeres István*: Mennyibe került a tizenöt éves háború? In: *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hervenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körmendi Tamás – Thoroczky Gábor. Bp. 2009. 165–166.

⁴⁰ *Kenyeres I.*: Hans Unterholtzer i. m. 236.

⁴¹ *Kenyeres István*: A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. *Századok* 135. (2001) 1364–1372., 1381–1384.

⁴² Mivel általában a mustra után levonták a katonáknak zsoldjából a számukra már kiosztott élelem értékét, így a katonaság ellátásában mindenképpen nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a természetbeni javadalmazásnak, mint a készpénzben fizetett zsoldnak.

⁴³ *H. Németh István*: Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája (A felső-magyarországi városszövetség és Mágóchy Gáspár). *Sic itur ad Astra* 8. (1994) 1–2. sz. 5–38.

⁴⁴ I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. (1631–1648). Szerk. Makkai László. Bp. 1954. 11. ; *Hangay Z.*: Rákóczi i. m. 60–86.; *Kenyeres István*: Dobó István (1502?–1572). Életrajzi vázlat. In: *Az Egri Vár Híradója* 38. Szerk. Berecz Máttyás. Eger 2006. 186.

Az 1590-es évek hadikonjunktúrája ismét kedvező alkalmat teremtett a hadiszállításokból származó jövedelmek növelésére, és újabb lehetőségek nyíltak meg néhány törekvő közép- és kisnemes számára, mint amilyen Szokoly Péter is volt.⁴⁵

A terebesi uradalom a Zempléni-hegység északkeleti részén helyezkedett el, néhány kilométer távolságra Kassától, a Hegyalja szomszédságában, egy napi járásra Tokajtól. Közvetlenül a terebesi kastélyhoz jelentős nagyságú majorsági szántók, rétek, halastó és két vízimalom, valamint a Hegyalján pontosabban meg nem nevezett szőlők tartoztak.⁴⁶

Teuffenbach halálát követően az uradalmat ért támadások ismét egyre gyakoribbá váltak a környékbeli birtokosok részéről. A Takáts által említett visszaélések közül az olyan lehetetlennek tűnő eseteknek is dokumentált nyomai maradtak, mint Rákóczi Zsigmond visszaélése, aki átvezette saját birtokára a Bodrog folyót, így a terebesi uradalom malmai működésképtelenné váltak.⁴⁷ De Szokoly Péter és Bánóczy Simon is járt a terebesi uradalomban 1598 folyamán, fegyveresek kíséretében, akik nagy károkat okoztak a majorságban.⁴⁸

Ladóczy György, a Homonnaiak terebesi uradalmának provizora, ugyanabban az évben, Szent Ambrus napja (december 7.) körül támadást intézett a Terebessel határos Malácza település ellen, ahol feldúlták Bánóczy Simon feleségének udvarházát.⁴⁹ A támadás okai, körülményei és a benne résztvevők száma az egész peres eljárás alatt tisztázatlan maradt. A rajtaütésben résztvevő személyek száma hatvan és hatszáz között ingadozott a különféle vizsgálatokban és

⁴⁵ A felső-magyarországi nagybirtokosok hadiszállításairól részletesebben lásd *H. Németh István: Végvárak, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer 1526–1593. Történelmi Szemle 42. (2000) 225–232.*

⁴⁶ MNL OL E 156 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones, (a továbbiakban E 156) 59:15 (b). Terebes urbáriuma 1604. december 16. A terebesi uradalomhoz a következő birtokok tartoztak: Terebes, Parics vára, Hardicsa, Nagyruszka, Vécse és Isztánc helységek, Gálszécsen két udvarház, Gálszécs, Pelejthe, Miglész, Kohány, Gerenda, Berettő, Zebegnő, Nagyzsar, Tarnóka, Dorgó, Kereplye és Albin helységekben részek, Vallon pusztá. Ezen kívül Abaújban Alsó Kemencze, Bód, Csákány, Herkány, Ránk, Ruszka, Szinye és Zsír; Sárosban pedig Kosztolány, Lipócz, Mudrócz és Tizsite helységek.

⁴⁷ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 73. Konv. 1602. július, fol. 7–8. Ekkor Szokoly Péter terelte vissza a Bodrogot az akkorra már kezére került uradalomba, ami ellen Rákóczi Zsigmond tiltakozott.

⁴⁸ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 68. Konv. 1600. december, fol. 230–241r. A teljes tanúvallatás: fol. 241–247. „mikor az asszonyom és az úrfi Posoni gyűlésben voltak Anno 1598 esztendőben. Az alath Bánóczy Szakoly Péter és Basó Mihalné az minémű violentiákat cselekedtek arra való”.

⁴⁹ ŠA Prešov DH inv. c. 503. 1. Fasc. 1. No. 5. A leleszi káptalan által lefolytatott vizsgálat anyaga.

beterjesztésekben. A provizor erőszakoskodása egyértelműen bizonyított, az okozott kár nagysága azonban szintén igen kérdéses.

Bánóczy Simon és Szokoly Péter ekkor már kapcsolatban álltak egymással. Erre abból a megállapodásból következtethetünk, amit a Dóczy Fruzsina és fia elleni fellépés kezdetén írásban is rögzítettek, miszerint az ügyből származó nyereséget, vagy esetleges károkat fele-fele arányban osztják el egymás között.⁵⁰ Úgy tűnik azonban, hogy Bánóczy Simon szerepe egyre inkább mellékessé vált az egyre terebélyesedő perben. A források igen szűkszavúan nyilatkoznak Bánóczy kilétéről és úgy tűnik, hogy csupán a felesége révén hozzá került Malácza birtoklása révén kerülhetett Szokoly mellé.⁵¹

Sokkal fontosabb azoknak a szálaknak a felfejtése, ami Szokoly udvari kormányservekkkel való összekötését biztosította, és ami a döntéshozatali eljárásban a javára billenthette a mérleg nyelvét. Könnyen arra gyanakodhatnánk, hogy ebben a perben is a Magyar Kamarát vezető Suhay István egri püspök és Migazzi Miklós váradi püspök, a Szepesi Kamara prefektusa játszott a döntő szerepet a per „koncepció” jellegében. Az eddigi vélekedésekkel ellentétben azonban nem Suhay volt Szokolyék legnagyobb segítségére – noha kétséget kizáróan a pártjukon állt⁵² –, hanem Hosszútóthy István, egy hivatali-értelmiségi pályán feltörekvő, rendkívül ambiciózus személy.

Hosszútóthyval egy újabb, kamarai ügymenetben jártas és hivatalnoki körökben is jól ismert személy sorakoztatható fel Szokolyék oldalán, aki a kincstár érdekei mellett a saját anyagi gyarapodását is szem előtt tartotta. Hosszútóthy István már a család második generációja, amely a hivatal szolgálatában tevékenykedett. Nagybátyja, a Zala megyei középnemesség soraiból származó Hosszútóthy György a bécsi egyetemen folytatott tanulmányainak köszönhetően sokirányú műveltségre tett szert, amit előbb kancelláriai jegyzőként, az 1550-es évek elején

⁵⁰ ŠA Prešov DH inv. c. 503. 1. Fasc. 4. No. 9. „Szokoly Péternek minemü vigezése vot Banoczy Simonnal”.

⁵¹ 1602 augusztusában egy jelentősebb összeg fejében le is mondott minden jogáról, ami a Homonnaiak elleni perrel kapcsolatban megillette volna.

⁵² Suhay István egri püspök az Udvari Kamara elnökének 1600. július 27. „In causam Petri Zokoly contra dominam Euphrosinam Doczi et eiusdem filium sub praeterita Dieta erant sancitus certus Articulus quem ut Sacr[atissima] Caesar[co] r[egiaque] M[ajetas] dominus meus clementissimus Sua diplomate approbaret, prout regnicola omnes fecerunt, ego quoque rogatus humilime institi sperans fore ut hoc pacto non solum malis terror incuteretur verum etiam fisco Sua M[ajes]t[at]is non exiguum lucrum accederet ut tandem familia ista Homonnayana novitatum et dissensionum avida semel compesceretur.” ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 68. Konv. 1600. december, fol. 352r.

Oláh Miklós esztergomi érsek udvarmestereként, majd több mint három évtizeden keresztül a Magyar Kamara tanácsosaként kamatoztatott.⁵³

Hosszútóthy nemcsak karrierjét tekintve épült be a hivatali elitbe, hanem családi kapcsolatait is ebben a körben szövögette.⁵⁴ Saját gyermekei nem voltak, vagy nem maradt fenn róluk információ, unokaöccsei azonban tovább vitték a megszerzett társadalmi tőkét.

László egyházi pályára lépett és évtizedeken keresztül a szepesi Szent Márton társaskáptalan prépostja volt, majd erdélyi, váradi, végül karrierje csúcán váci püspök lett.⁵⁵ A nagybácsi által megkezdett hivatali orientációt István folytatta. A grazi egyetemen folytatott tanulmányok után Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem kamarása lett.⁵⁶ Báthory bukását követően, a századfordulótól azonban Rudolf szolgálatába állt és minden eszközzel igyekezett bedolgozni magát valamilyen udvari hivatalba. Hosszútóthy hosszú időn keresztül úgy vett részt a kamara hatáskörébe tartozó ügyek intézésében, hogy nem viselt semmiféle hivatalos tisztséget, és egyik kormány szervnek sem állt az alkalmazásában. Modern kifejezéssel élve olyan hivatali-értelmiségi „szabadúszóként” tevékenykedett, aki a jogban és a hivatali ügymenetben is jártasan, önként ajánlkozott bizonyos kérdések, elsősorban az uralkodó háramlási jogát is érintő esetek kivizsgálására. Az alább részletelesen is kifejtésre kerülő Homonnai Drugeth per mellett ott találjuk a nagykorúságot elért Mágóchy Ferenc és nevelőapja, Rákóczy Zsigmond közötti örökségi vita megoldására kirendelt kamarai személyek között,⁵⁷ kifejtette véleményét a Dobó-

⁵³ *Gecsényi Lajos*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a XVI. században. In: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből*. Győr 2008. 482–483.

⁵⁴ Kisserényi Ferenc tanácsos-számvevő özvegyének feleségül vételével árváinak nevelője lett. Lásd *Gecsényi L.*: A döntést előkészítő i. m. 483.

⁵⁵ *Benda Kálmán*: A királyi Magyarország tiszti címtára, 1607–1608. *Levéltári Közlemények* 43. (1972) 313.; *Zuzanna Ludíková – Mikó Árpád – Pálffy Géza*: A szepeshelyi Szent Márton-templom, egy felső-magyarországi katolikus központ késő reneszánsz és barokk sírkövei és halotti címerei. *Művészettörténeti Értesítő* 56. (2007) 324–325.

⁵⁶ *Kruppa Tamás*: Korona és kereszt: Báthory Zsigmond és a magyar koronázási jelvények. *Művészettörténeti Értesítő* 54. (2005) 89–90. Kruppa szerint Hosszútóthy pályafutása tipikus példája a Báthory Zsigmond mellett szolgáló katolikus udvaroncok pályafutásának, akiknek a fejedelem lemondását követően patrónus nélkül maradván „útjuk természetszerűen vezetett a császári udvarba”.

⁵⁷ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 76. Konv. 1603. március, fol. 13–17. Hosszútóthy István Wolfgang Unverzagt-nak, az Udvari Kamara elnökének, 1603.02.08. Kassa, Mágóchy Ferenc bevezetése Munkács várába.

örökség kérdésében,⁵⁸ de Illésházy István elítélését és elmenekülését követően a nagyúr Trencsén megyei birtokain is járt a kamara megbízásából.⁵⁹ De maradtak fenn adatok arról, hogy privát ügyekben is eljár. 1603-ban például Alaghy Ferenc megbízásából járt közbe Prágában Regéc kapcsán, amit végül Alaghy meg is szerzett Mágóchy Gáspártól.

Mindeközben Hosszútóthy természetesen a saját érdekeit is szem előtt tartotta. Felső-magyarországi tevékenysége során, 1603-ban a lechnitzi kolostort kérte adományba, ami néhány évtizeddel azelőtt Magóchy Gáspárnak volt egy nagyon jelentős ugródeszka, aminek megszerzésével sikeresen be tudott kapcsolódni a távolsági borkereskedelembe.⁶⁰ A következő évben a trencsényi Likavát szeretne volna zálogba venni, úgy tűnik eredménytelenül.⁶¹ Végrendeletében egy pozsonyi házról és jó néhány Liszka környéki szőlőről is rendelkezett, családi birtokokat nem említett.⁶²

A birtokjogok felkutatása mellett személyes érdekeltségeit is precízen számon tartotta és 1604-ben sikerült elérnie nagybátyja, Hosszútóthy György kamarai tanácsos 1578. évi elmaradt kegydíjának a kifizetését.⁶³

Az anyagi gyarapodástól azonban komolyabb tervei is voltak. 1604 decemberében, a Bocskai-felkelés kitörésének kezdetén kérelmezte az udvarban, hogy nevezzék ki a Magyar Tanács fizetési tagjává, ami a szűk körű elitestület tagjainak körében egyértelmű visszatetszést keltett, de a Pozsonyi és Szepesi Kamarák tagjai sem látták volna szívesen soraik között.⁶⁴ Tanácsosi kinevezését még a nem sokkal később esztergomi érsekké kinevezett Forgách Ferenc (ekkor nyitrai püspök) is határozottan ellenezte.⁶⁵ Mindezek ellenére kitartó munkával sikerült elérnie, hogy 1606. szeptember 4-én kinevezze Rudolf a Magyar Tanács tagjává,

⁵⁸ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 76. Konv. 1603. március, fol. 533–534. Hosszútóthy István 1603. 03. 21.

⁵⁹ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 76. Konv. 1603. augusztus, fol. 413. Rudolf protectionalisa.

⁶⁰ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 78. Kon. 1603. május, fol. 405. Udvari Kamara a Szepesi Kamarától tájékoztatást, lechnitzi kolostorral kapcsolatban, amit Hosszútóthy István kért zálogba.

⁶¹ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 82. Kon. 1604. február, fol. 642–645.

⁶² MNL OL A 57 8. k. 90.

⁶³ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 84. Konv. 1604. március, fol. 216. Mátyás főherceg – Magyar Kamara, Hosszútóthy István kéri nagybátyja, Hosszútóthy Györgynek még 1578-ban ki nem fizetett 1400 forint kifizetését.

⁶⁴ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 87. Konv. 1604. december, fol. 85–105.

⁶⁵ *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 275.

majd két évvel később bárói címet is adományozott neki.⁶⁶ Ezzel egy időben hatatosan közbenjárt testvére szepesi préposti kinevezésével kapcsolatban is.⁶⁷

A mágnások rendjébe emelkedve megfelelő reprezentatív értékkel bíró lakhelyről is gondoskodnia kellett a friss bárónak. Zay Magdolna feleségül vételével a közelébe került az igencsak zilált zálogügyletekkel terhelt liptóújbárai uradalomnak, amire Zay Magdolna első férje, Balassa Zsigmond révén tartott igényt Pogrányi Benedek ellenében.⁶⁸ Hosszan elhúzódó bizonyítási eljárásokat követően azonban 1608 végére Hosszútóthy Istvánnak sikerült megszereznie a zálogjogot, amit élete végéig élvezhetett.⁶⁹

A századforduló évében Hosszútóthy figyelme tehát elsősorban az ország északkeleti felére irányult. A Szokoly Péterrel fennálló kapcsolatát azonban további családtörténeti kutatások segítségével lehet majd tisztázni, ugyanis a forrásokban kölcsönösen testvérként tüntetik fel egymást, ami bizonyára anyai ágon képzelhető el.⁷⁰ Mentalitás tekintetében azonban szemmel látható a hasonlóság kettejük között.

A maláczai birtokot ért támadás kiváló lehetőséget biztosított Szokolyéknak, hogy jogi eszközökkel léphessen fel a Homonnaiak ellen.⁷¹ Először a leleszi káptalan folytatott vizsgálatot az ügyben, majd még 1599 folyamán az egri káptalant is felkérték, hogy készítsen tanúvallatást az eset kapcsán. Ezeknek a vizsgálatoknak az eredményeit fogalmazták bele abba az iratba, amit hat vármegye nevében az országgyűlés elé terjesztettek, abban reménykedve, hogy ezzel meggyorsíthatják az ügy lefolyását.⁷²

⁶⁶ MNL OL A 57 5. k. 885–887.

⁶⁷ Hosszútóthy István folyamodik, hogy testvére Hosszútóthy László kapja meg a szepesi prépostságot: ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 87. Konv. 1606. január, fol. 108–109. Erről a végrendeletében is megemlékezett: „melly sok fáradsággal és költséggel szerzettem én az praepostságot eő kigyelminek az Romai Chiaszartul [...]” MNL OL A 57 8. k. 90. p.

⁶⁸ *Vajay Szabolcs*: A csömöri Zay családról. A bárói nemzedékek, 16–17. század. Második közlemény. Turul 78. (2005) 29.

⁶⁹ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 93. Kon. 1607. augusztus, fol. 301–323. *Majláth Béla*: Liptó-Újbárai történetéből. Századok 18. (1884) 136–138.; Érdemes megemlíteni, hogy Hosszútóthy 1614-ben bekövetkezett halálát követően Zay Mária ötödször is férjhez ment, ezúttal Orllé Miklóshoz, a Szepesi Kamara tanácsosához. Lásd *Vajay Sz.*: A csömöri Zay i. m. 29.

⁷⁰ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 70. konv. 1601. augusztus, fol. 252. „Dominus Zokoly fratrismei” írja Hosszútóthy.

⁷¹ Bánóczy Simon szerepe véleményem szerint annyiban merült ki a perrel kapcsolatban, hogy a felesége birtokában lévő települést érte a támadás.

⁷² ŠA Prešov DH inv. c. 503. 1. Fasc. 4. No. 10.

Az ügy lefolyása és az ítélet

Az 1600. évi országgyűlésen elrendelt bírósági eljárás azonban lassan kezdett csordogálni. Az ügyben természetesen Szokolyék tették meg az első lépést, mégpedig Mátyás főherceg megkeresésével.⁷³ Ezt követően hatalmas energiával vették bele magukat a beadványok gyártásába annak érdekében, hogy elkerüljék az ügyben a rendes bírósági eljárást. Érvelésük legfőbb eszköze az volt, hogy Homonnai és emberei a nemesi szabadságot nyíltan megsértették, amit a hat vármegye nevében benyújtott panaszok is alátámasztanak, így nem érdemlik meg az országgyűlés védelmét.⁷⁴ Javaslatuk szerint az 1600. évi országgyűlésen hozott határozatra támaszkodva a katonaság segítségével is el lehet foglalni a vádlottak birtokait.⁷⁵ Ezt az eljárást azonban mind a Szepesi, mind pedig a Magyar Kamara határozottan ellenezte.⁷⁶ Mindent megtettek annak érdekében is, hogy megtalálják Homonnai György Terebesre vonatkozó birtoklási jogainak gyenge pontját, és minden fellelhető dokumentumot begyűjtöttek ezzel kapcsolatban. Azonban nem találtak rajta fogást, ugyanis Perényi Gábor leánytestvérére, őt követően pedig férfi leszármazottjaira ruházta az uradalmat.

1600 nyarán az ügygel kapcsolatban a Szepesi és Magyar Kamarán kívül kikérték Tiburtius Himmelreich és Kutassy János esztergomi érsek, királyi helytartó véleményét, valamint Mátyás és Miksa főhercegek II. Rudolfal is több levelet váltottak. A véleménycserének okán folyt, hogy Homonnaival és anyjával szemben milyen bírósági eljárást lehet fogantatosítani. Szokolyék a gyors és határozott fellépés mellett voltak és az ügyet rendkívüli bíróság elé akarták juttatni, de a tanúk és a vádlottak kihallgatását minden lehetséges eszközzel akadályozták.

Dóczy Fruzsina és Homonnai György szintén beadványokkal próbálták bizonyítani az ártatlanságukat. Ebben a terebesi jószágra vonatkozó jogaik bemutatása mellett arról számolnak be, hogy a szóban forgó erőszakoskodások alatt

⁷³ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 67. Konv. 1600. május, fol. 754. r. v.

⁷⁴ Valamennyi beadványban az 1546. évi 25. cikkre hivatkoztak, amely kimondta, hogy „A nemesek és a szegény nép elnyomóit [...] minden törvénykezési eljárás nélkül, érdemük szerint mind bent az országban, mind azon kívül, személyükben és javaikban megbüntetni és a kapitányok útján megbüntetettetni” jogában áll az uralkodónak. Magyar Törvénytár II. i. m. 172–173.

⁷⁵ Takáts S.: Nagyasszonyok i. m. 211.

⁷⁶ Szepesi Kamarára lásd MNL OL E 244 238. k. fol. 161r.; Magyar Kamara véleménye: ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 68. Konv. december, fol. 241–246.

éppen az országgyűlésen voltak Pozsonyban.⁷⁷ Szokoly és Bánóczy hat vármegye nevében beadott panasza ellen tiltakoztak, mivel a legtöbb megyében birtokokkal sem rendelkeznek, így a panaszok alapján nem lehet az 1546/25. artikulusban foglaltak szerint, a közbéke felforgatóiként fellépni ellenük.⁷⁸ A beadványokban annak is hangot adtak, hogy alattomos módon a két felperes nem az érsek-helytartó előtt intézi az ügyet, hanem rendkívüli bíróságot szorgalmaznak, ahol ők nem tudják előadni a saját álláspontjukat.

Némi előrelépés csak 1601 legelején következett be, amikorra Kutassy János lefolytatta a szükséges bírósági vizsgálatokat és megállapította, hogy Szokolyék vádjai nem számítanak nyilvános sérelmeknek, így rendes bírósági eljárást rendelt el az ügyben.⁷⁹

A hivatali ügymenet mellett azonban egy másik problémával is szembe kellett néznie az ifjú Homonnai Györgynek. 1600 decemberében Pozsonyban felütötte a fejét az a híresztelés, hogy Homonnai Drugeth György valójában nem is a vér szerinti leszármazottja apjának.⁸⁰ Ennek az alapját az a pletyka adta, miszerint a Lengyelországba készülő Dóczy Fruzsina egyik szolgálólánya nem volt hajlandó követni úrnőjét, hanem Török Fruzsínához, Homonnai Drugeth István özvegyéhez menekült, ahol kitergette a sógornő titkait. Eszerint éveken keresztül titokban kellett tartania, hogy Homonnai Drugeth György és Dóczy Fruzsina egyetlen fiúgyermekét játék közben az egyik dajka fejre ejtette, amibe azonnal

⁷⁷ Idővel szinte formulává merevedett Dóczy Fruzsina és Homonnai György beadványa, amelyből több tucat példány maradt meg. Valamennyi beadvány érvelése a pernek ebben a szakaszában gyakorlatilag ugyanaz volt. Jelen esetben a következőt használtam: ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 70. Konv. 1601. augusztus, fol. 221 r-v.

Itt érdemes megjegyezni, hogy Dóczy Fruzsina az 1590-es évek országgyűlésein személyesen vett részt. 1593-ban Homonnai Drugeth György özvegyeként kapott személyes meghívót, 1601-ben – tehát már a per alatt – pedig Teuffenbach özvegyeként. Lásd <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> Ezzel szemben a család másik ágából a rangidős Homonnai István a harcmezőn tevékenykedett, az országgyűlésen pedig idősebb fia, László vett részt nagybátyja, Révai Ferenc oldalán. Lásd MNL OL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium (a továbbiakban: P 108) rep. 46. Fasc. E. No. 183.

⁷⁸ Ellenben az 1546/26. törvénycikkelyre hivatkoztak, amely szerint a hatalmaskodó mágnások ellen a „rendes bírák előtt kell keresetet indítani.” Magyar Törvénytár II. i. m. 172–173.

⁷⁹ Takáts S.: Nagyasszonyok i. m. 211. Az érsek-helytartó rendeletét ezzel kapcsolatban sajnos egyelőre nem sikerült megtalálnom, így pusztán Takáts megállapítására tudok hagyatkozni, amit a későbbi események teljes mértékben igazolnak.

⁸⁰ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 69. Konv. 1601. január, fol 59. r. v.

belehalt a kisgyermek. Egy szomszéd faluból azonban egy nagyon hasonló gyermeket hoztak és attól kezdve azt nevelték sajátjukként.⁸¹

Talán nem tévedünk nagyot, ha a történet kiszivárogtatását, és mint ahogy később kiderült, a kitalálását is Szokoly Péternek tulajdonítjuk, aki csak Homonnai Drugeth György valós személyének megkérdőjelezésével tudta a Terebesre vonatkozó öröklési jogát kétségbe vonni. Takáts azt is említi, hogy ekkor már valamiféle megegyezés jött létre Szokoly Péter és az udvar között, hogy a terebesi uradalmat a per sikeres lezárását követően Szokoly kapná meg 40 ezer rajnai forint ellenében.⁸²

Homonnai Drugeth Bálint számára azonban még nagyobb lehetőség villant fel a hírrel. Ugyanis, ha György valóban nem természetes leszármazott, akkor a család egyetlen férfi tagjaként az egész Drugeth vagyon őt illeti. A Szepesi Kamara 1601 februárjában arról számolt be, hogy Homonnai Drugeth Bálint csapatokkal körülvette a nevickei várat, ahol Dóczy Fruzsina és gyermekei voltak, majd erőszakkal kényszerítette ki az átadását.⁸³ A várat ugyan megszerezte Bálint, emiatt azonban márciusban hatalmaskodás vádjával ellene is eljárás indult és az országgyűlés elé idézték, amiből ismét csak egy ismert „fiskális” per lett.⁸⁴

⁸¹ „Quod iste Georgius Homonnay, non est verus Homonnay (beoldás: nec realis filius magni quondam Georgy Homonnay) AVA filius enim eius, quem Domina ipsa [Dóczy Fruzsina], ab ipso Georgio Homonnay filius enim eius, quem domina ipsa, ab ipso Georgio Homonnay susceperat, in felici casu interit, nam contigerat, quod eum Nutrix infantem in manibus hinc inde agetaret, et in arceam proiceret, decidit infans mortuus. Videns mater eius Euphrosina Doczy mortuus esse infantem, statim corpus eius in cubiculum suum introduxit, ibique diebus aliquot detinuit, fingendo infantem aegrotum esse, interim procurat Equos suos iungere currui, profectaque est ad Sarnocha oppidum, in montanis partibus situm. Interim tamen nemo intromittebatur in cubiculum, praeterquam ego [mármost a szolgálólány] et mulier una. Modernum Georgium pro filio acceptat, eo quod etiam formam eandem ferre habebat, qui Georgius erat filius cuiusdam consanguinei Domina Euphrosina Doczy, et non ille filius, quem a quondam Georgio Homonnay susceperat.” ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 69. Konv. 1601. január, fol. 68v.

⁸² Én az első adatot erre vonatkozóan a Magyar Kamara Mátyás főherceghez írt jelentésében találtam 1601. május 18-áról. Lásd ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 70. Konv. 1601. augusztus, fol. 222r–v.

⁸³ MNL OL E 244 238. k. fol. 185r. Takáts elbeszélése alapján ekkor „bujdosott ki” Lengyelországba Dóczy Fruzsina Györggyel és Máriával. Takáts S.: Nagyasszonyok i. m. 214. Az ügy lezárásakor született kegyelemlevélből megtudjuk, hogy Bálint elvezette a vizet a vár környékéről, ezzel kényszerítve ki a megadást. MNL OL A 57 5. k. 580.

⁸⁴ MNL OL E 244 238. k. fol. 188. r. Ez ügyben a leleszi konvent, majd a szepesi káptalan járt el, de egyik testület előtt sem jelent meg Drugeth Bálint. Még a nevickei ostrom előtt Homonnai Drugeth György a Szepesi Kamara elé terjesztette a leleszi konvent által készített okiratot, miszerint ő a törvényes fia és örököse Homonnai Drugeth Györgynek. MNL OL E 244 238. k. fol. 186r.

A György hatalmaskodásával kapcsolatos egyeztetések 1601 tavaszán is folytak, elsősorban az Udvari és Magyar Kamara, Mátyás főherceg és Kutassy helytartó között. Az ügyben végül mégis rendkívüli bíróság felállítását rendelték el, amelynek a tagjai nem állhattak rokonságban Homonnaival, így a választás a következő személyekre esett: Almásy Pál és Novák Mihály esztergomi kanonokok, Vizkelety Tamás országbíró helyettes (*vicegerentem Iudicis Curiae*), Perekedei Miklós, Andrassith Mátyás, Hetthesy Bálint, Megyeri Pál és Keresztúri András ítélőmesterek, Újfalussy János a királyi tábla ülnöke és még fél tucat egyházi-hivatali személy. A meghívott főrangú személyek névsora azonban igen rövid, mindössze Nádasdy Ferencet és Erdődy Tamást hívták meg a bárók közül (*ad barones*) és Esterházy Ferenc, valamint Czobor Mihály nevét találjuk a meghívottak között.⁸⁵

A tárgyalás lefolytatását tovább halasztotta Kutassy érsek-helytartó szeptember 16-ai halála, így csak október közepén ült össze a kijelölt bíróság egy része. A meghívott főurak közül a Székesfehérvár és Kanizsa körüli heves harcok miatt senki sem tudott megjelenni a pozsonyi rendkívüli bíróságon.⁸⁶

A tárgyalás kitűzött napján Szuhay István az ügy elhalasztását javasolta, mivel véleménye szerint az ítélet több ponton is támadható a bírósági testület nem megfelelő összetétele miatt. A helytartói poszt Kutassy halála óta betöltetlen volt, sem a regalisták, sem pedig a nemesség képviselőjében nem volt jelen senki, fő- és jószágvesztést azonban a nemesség hozzájárulása nélkül nem lehet elrendelni, végül pedig az eljárásban azt is sérelmezte, hogy a vádlottakat nem hallgatták meg.⁸⁷

Sokatmondó adat, hogy Szokolyt és Bánóczit a per folyamán végig Somogyi István királyi jogügyigazgató képviselte, aki az 1570-es évek végén Szokoly Miklóssal koptatta a bécsi jezsuita kollégium padjait, és már akkor a Corpus Juris Hungaricit kiadó Telegdi Miklóst és Mossóczi Zakariást magasztalta latin nyelvű versében.⁸⁸ Homonnai Györgyöt és anyját ezzel szemben Ladóczy György provizor képviselte, aki maga is vádlott volt az ügyben. Miután október 16-án kimondták rájuk a fő- és jószágvesztést (*capitali sententia*), Homonnai elmenekült

⁸⁵ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 70. Konv. 1601. augusztus, fol. 196r-v.

⁸⁶ Czobor Mihály levele ismert, melyben a Nyitra vármegyei insurrectora hivatkozva mentegetőzik, hogy nem tud ott lenni a tárgyaláson: ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 71. Konv. 1601. október, fol. 233r.

⁸⁷ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 71. Konv. 1601. október, fol. 235r-v., 236 r.

⁸⁸ *Szelestei L.*: Magyarországi diákok i. m. 149.

Pozsonyból.⁸⁹ A következő napon ugyan ez a testület Dóczy Fruzsínát szintén elmarasztalta az ügyben, és mivel elmenekültek az ítélet elől, ezért hűtlenség vétkében is bűnösnek nyilvánították őket.⁹⁰

Az ítélet kihirdetése után szinte azonnal, október 20-án utasították a Szepesi Kamarát, hogy foglalják le a Drugeth birtokokat, köztük is legelőször Terebest. Mikor Plagay Ambrus a tokaji helyőrség ötven német gyalogosával birtokba vette a várat, szomorúan konstataulta, hogy gyakorlatilag semmiféle ingóságot nem találtak a kastélyban, de a környező udvarházakban sem.⁹¹ Mivel Homonnai Drugeth Bálint ellen is per folyt, így a kamarának lehetősége volt a teljes Drugeth vagyont lefoglalni és 1602 folyamán nagyvonalakban felmérni.⁹²

Ennek ellenére úgy tűnik, hogy Drugeth Bálint teljes mértékben ellenőrzése alatt tudta tartani birtokait, miközben fő- és jószágvesztéssel végződő per folyt ellene.

A terebesi uradalmat lefoglalásától kezdve másként kezelte a kamara, mint a többi Drugeth birtokot. Szokoly Péter célja a per kezdetétől fogva a kiváló adottságokkal rendelkező uradalom és kastély megszerzése volt. Az ítélet kihirdetése után azonban mégsem mentek olyan simán a dolgok, mint ahogy ő remélte. Egyrészt a Szepesi Kamara – Mátyás főherceg utasítására – elkezdett tájékozódni, hogy a környékbeli nagybirtokosok mennyit lennének hajlandóak adni Terebesért, de felajánlották Bocskai Istvánnak (szintén egy későbbi „fiskális” per áldozatának) az Ungvár-nevickei uradalmat is.⁹³ Szintén jelentős problémákat vetett fel, hogy Drugeth Máriának, György húgának – aki nem volt érintett a perben – a leánynegyedek ki kellett adni a terebesi jószágból. Ezenkívül ott volt Bánóczy Simon, akivel a „vállalkozás” elején megegyeztek, hogy fele-fele arányban osztják a nyereséget egymás között.

⁸⁹ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 70. Konv. 1601. augusztus, fol. 248r. A Magyar Kamara prefektusának jelentése Pozsonyból, 1601. október 17.

⁹⁰ Homonnai György és Dóczy Fruzsina ítéletlevele (1629-ben készült másolat a Szepesi Kamaránál őrzött eredetiről): ŠA Prešov DH inv. c. 503. 1. Fasc.5. No. 5.

⁹¹ „non auri, non argenti, non vini, nihil aliarumque rerum quidquam (omnia senem dudam antehac absente ac in iudicio Posonii existente filio afferente vidua) in arce repertum est.” MNL OL E 244 238. k. fol. 234.

⁹² MNL OL E 244 238. k. fol. 245v. 246. r., MNL OL E 156 104:8, 104:9. Ungvár, a neviczkei várbirtok és a gerényi kúria urbáriuma, illetve provizori elszámolása az 1602. év gazdálkodásáról. Ugyancsak Homonnai György birtokrészeit foglalta el a kamara, az összeírásban az érintett települések teljes urbáriális adatsorát megadja, de minden esetben külön jelzi, hogy hányad rész esik a kamarára.

⁹³ MNL OL E 244 238. k. fol. 278r-v. 279r.

Nyár elejére valóságos licitálás alakult ki Szokoly és Bocskai között, amelybe az elítélt Homonnai György is beszállt, ugyanis már az év elején oltalomlevélért folyamodott az uralkodóhoz és jelezte, hogy hajlandó fizetni is birtokai visszaszerzéséért és az uralkodó kegyelméért.⁹⁴ Az alkudozásnak júliusban szakadt vége, amikor a kamara megtalálta a legjövedelmezőbb hasznosítási módot: három részre osztották a terebesi uradalmat. Az egyik harmadot adták zálogba Szokolynak 80 ezer forintért, a hivatalos dokumentum azonban csak szeptemberben kerülhetett a kezébe.⁹⁵ Emellett úgy rendelkeztek, hogy neki kell kifizetnie a Homonnai Mária nyolcezer forintnyi leánynegyedét.⁹⁶ Bánóczi Simonnal is ekkor, 1602 augusztusában sikerült megállapodásra jutni, aki az egri káptalan előtt hatezer forint ellenében lemondott minden jogáról, ami a Homonnai perhez kapcsolódott.⁹⁷

Terebes tehát 1602 őszére került Szokoly Péter birtokába, nem csekély anyagi és energia befektetés árán. A perről fennmaradt igen tetemes mennyiségű forrás között sajnos egyetlen olyanra sem bukkantam, amelyből Szokoly motivációjára következtethetnék, ami az eltökéltségét magyarázná. Kortársai közül biztos, hogy ismerte Rákóczi Zsigmondot – akivel a terebesi határok ügyében konfliktusba is került –, Alaghy Ferencet, vagy a Várday uradalmat nagybátyja után átvevő Nyáry Pált, akik minden adandó lehetőséget kihasználva tetemes vagyont gyűjtöttek maguknak és a bárói méltóságra emelkedtek. A *homo novus*ok emelkedésének koreográfiája ugyan más és más volt, de közös bennük, hogy a vagyoni gyarapodás esetenként csak vonzata volt az egyes tisztségek betöltésével járó presztízssnek.

Szokoly esetében még a törekvés sem került elő valamilyen tisztség megszerzését illetően, pedig láthatóan igen otthonosan mozgott a kamarák és a bécsi-prágai

⁹⁴ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 72. Konv. 1602. február, fol. 13–14.

⁹⁵ 1603. szeptember 16. Jelenleg egy 1631-ben készült másolat ismert a terebesi uradalom zálogba vételéről: MNL OL P 707 Fasc. 13. fol. 42–46. Szokolynak a következő települések jutottak: "Oppidum Therebes, nec non villas Parycz, Hardicza, Nagy Ruszka, Vechie, Ztancz in Zempleniensis, item Chiakan, Petteo, Zinin, Kelechien, Deöd, Batiok, Alsokemencze, Rank Harlian, Syr, in Abawywariensis, item Lipocz Modra, Tysiczie, Kostelian, in Sarossiensis, necnon portionibus possessionariis in oppido Galzech, item villis portionariis, Miglez, Nag Azar, Peleiczhe, Beretheö, Albensis, Zebegniö, Dorgo, Gerenda, Kereplie, Tarnoka, Kohan, omnio in Zemplen [...]". A birtokokat Szokoly és Basó Sára bármely nemből származó leszármazottai is örökölhették a szerződés szerint, azok hiányában pedig Basó Sára testvére, Basó Farkas (Wolffgango Baaso) lép elő örökössé.

⁹⁶ Ezt azonban mégsem kellett Szokolynak kifizetnie, mivel Homonnai az uralkodói kegyelemért cserébe magára vállalta a leánynegyed kifizetését. MNL OL E 244 238. k. fol. 294v.

⁹⁷ MNL OL E 244 238. k. fol. 303v 304r.

udvarok hivatali életében. Talán úgy vélte, hogy a reprezentatív terebesi kastély megszerzése belépő lehet a társadalmi emelkedéshez, de az is lehet, hogy előnyös fekvése miatt csupán kereskedelmi tevékenység szempontjából tartotta fontosnak.

A perben aktívan közreműködő Hosszútóthy István 1604. évi beszámolója alapján az ügy mintegy 100 ezer forint hasznot jelentett a kincstárnak, ami csak a felső-magyarországi kifizetések átlagát véve nem tekinthető kiemelkedően jelentős bevételnek. A kisbirtokos, de feltörekvő Szokoly számára azonban meglehetősen nagy összeg volt a Terebesért előírányzott 80 ezer forint, noha a Szepesi Kamara szerint az egész uradalom legalább kétszer ennyit ért. Szokoly a háborús időszak konjunktúráját és személyes kapcsolatrendszerét kihasználva eredményesen kapcsolódott be a hadiszállításokba és néhány év alatt jelentős haszonra tett szert, ez a haszon azonban közel sem volt elégséges Terebes megváltásához.

Az összeget két részletben fizette be: 20 ezer forintot Prágában az Udvari Kamarának, a fennmaradó 60 ezret pedig a Szepesi Kamaránál helyezte letétbe.⁹⁸ Ez utóbbi igen jelentős összeget azonban a hadiszállításokból származó vagyonából aligha teremthette elő. Ehhez ismét egy pénzügyi manőverre volt szükség, amihez a kassai érdekeltségű Szabó család nyújtott segítséget. A Szabó család már az 1550-es évektől igen aktívan részt vett Kassa városának üzleti életében. A Vas és Kalmár családokkal rokonságban jelentős mennyiségű bort adtak el a kamarának és a kassai helyőrségnek, a század végére pedig nemesi armálist is szereztek a kereskedelmi tevékenységük hatékonyságának növelése érdekében.⁹⁹

1602 augusztusában, az Úr színéváltozásának ünnepét követő szombaton az egri káptalan előtt, Szokoly Péter elzalogosított – a még birtokába sem került – terebesi uradalomhoz tartozó jónéhány települését Szabó Györgynek adta, összesen 42 ezer forint értékben.¹⁰⁰ Gyaníthatóan ebből a pénzből sikerült kifizetnie a Szepesi Kamara felé fennálló 60 ezer forintnyi tartozását. Ezzel a három éves pereskedés eredményeként, 1602 végére Szokoly Péter Terebes zálogbirtokosa lett,

⁹⁸ A hadiszállításokból mintegy nyolcezer forintnyi kifizetetlen tartozása volt a kamarának Szokoly felé, amit levontak a fizetendő összegből. ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 89. Konv. 1605. október. fol. 91v.

⁹⁹ *Németh I.*: Végváarak, városok i. m. 235. Szabó György kassai polgárról Szepsi Lackó Máté krónikájában is olvashatunk. Az 1604. január 4-ei kassai templomfoglalást követően Szabónál gyűltek össze a polgárok istentiszteletre, Belgiojoso azonban szétkergette a gyülekezetet, Szabó Györgyöt pedig elfogatta. Lásd ETA III. 41.

¹⁰⁰ ŠA Prešov DH. inv. c. 503.1. fasc. 5. No. 13.

Homonnai György és Dóczy Fruzsina Lengyelországba menekültek, az ügy pedig nyugvópontra került egy időre.

A Homonnai György és Dóczy Fruzsina, valamint az időközben belekeveredő Homonnai Bálint elleni per részleteinek ismeretében egy kissé árnyaltabb képet alkothatunk a szakirodalomban igen sablonosan felbukkanó hűtlenségi és kamarai perekről. Az eddigi megállapításokkal szemben a Homonnaiak esetében nem a kamarák, vagy az uralkodó játszotta a kezdeményező szerepet a per megindításában, hanem egy igen jó kapcsolati rendszerrel rendelkező köznemes. A kamarai adminisztráció és a hivatali élet prominens személyiségei, mint Szuhay István kamaraelnök, vagy Somogyi István királyi jogügyigazgató és az ecsedi Báthory István mellett tevékenykedő Szokoly Miklós közti kapcsolat gyökerei a bécsi jezsuita gimnáziumban folytatott tanulmányokra vezethetők vissza, amely kapcsolatrendszer a per kimenetelében is meghatározó volt. Döntő jelentősége azonban Hosszutóthy István tevékenységének lehetett, aki a rendszer alapos ismeretével és kiterjedt információs hálózatával – amelynek alaposabb feltárása a további kutatások feladata – a háttérből tudta irányítani az ügy menetét. Ez a kapcsolatrendszer teremtette meg az alapját annak, hogy a kamarai és hivatali ügyintézés útvesztőiben Szokoly Péter beadványai a megfelelő személyekhez kerüljenek, akik nem egy előre eltervezett pénzszerzési koncepció jegyében tevékenykedtek, hanem az udvar és az uralkodó érdekeinek megfelelően folytatták le a megindított eljárást. Ha ez az eljárás túllépte a törvényes kereteket, akkor ezt igyekeztek szóvá is tenni, mint ahogy Szuhay is jelezte kétségeit a Homonnaival szemben elrendelt rendkívüli bírósági eljárással kapcsolatban, majd a lebonyolítás mikéntjét is nehezményezte.

A tizenöt éves háború és Rudolf uralkodásának időszakában, a központi hivatalokban könnyedén meg lehetett találni azokat a „kiskapukat”, amelyek révén a magyar kormánysszervek és igazságszolgáltatási fórumok működésére is hatni lehetett. Bizonyára nem csekély szerepet játszott ezekben a kapcsolatokban Szokoly Péter hadiszállítási tevékenysége is, amely részleteiben ugyan még nem teljesen tisztázott, de a hadikonjunktúra kihasználásában rejlő lehetőségek a bécsi és prágai körök előtt is igen jól ismertek voltak.

Végeredményét tekintve ugyan a kincstár is jól járt Homonnai György pereivel, amely egy jelentősebb összeget hozott, a kezdeményezés azonban nem a kamarától indult, hanem egy ambiciózus és megfelelő rálátással rendelkező köznemestől, akinek sikerült egy főnemesi família fiatal tagjától megszerezni egy igen jelentős uradalmat.

Az epilógus

Homonnai Drugeth György tehát 1601 őszén lengyelországi emigrációba kényszerült. Ebben az időszakban egy rendkívül fontos változás történt az életében, ami nemcsak a magyarországi birtokainak visszaszerzésére, hanem élete hátralévő részére is meghatározó befolyással volt. Egy jezsuita elógium ugyanis arról számol be, hogy valamikor az 1600-as évek elején a prágai jezsuita gimnázium diákjaként áttért a katolikus hitre.¹⁰¹ Pontos információk sajnos eddig nem kerültek elő arról, hogy Homonnai György mennyi ideig volt a jezsuiták növendéke és milyen motivációk vezették a felekezetváltáshoz.

Jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt nem térek ki részletesebben a századforduló időszakának nemesi konverzióira és a katolicizmus magyarországi előretörésének ezen első hullámára, de kiemelném, hogy mindezek szervesen kapcsolódnak a Habsburg Monarchia más területein lezajló hasonló folyamatokhoz.¹⁰²

Homonnai György konverziójának okai között feltételezhető egyrészt az is, hogy a katolikus hit felvétele más színben tűnteti fel az uralkodó előtt, aki Takáts Sándor szerint jó véleménnyel volt a fiatal főúrról, akinek „*okos, tanult lélek lakja daliás szép testét*”.¹⁰³ Homonnai későbbi tevékenységét és szinte fanatikus katolikus hitét ismerve azonban a hitbéli meggyőződés sokkal jelentősebb tényezőnek mutatkozik. 1601 októberében – tehát a pozsonyi tárgyalás időpontjában – a krakkói jezsuiták már buzgó katolikusként említették, aki kollégium alapítását fontolgatja Homonnán, így a jezsuita oktatás mindenképpen nagy befolyást gyakorolhatott rá.¹⁰⁴

¹⁰¹ Erről egy jezsuita elógium számol be, amit idéz *Molnár Antal*: Homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. Bp. 2009. 101–102.

¹⁰² *Molnár A.*: Homonnai kollégium i. m. 96–100. A tisztán hitbéli meggyőződés mellett számos példát hoz Thomas Winkelbauer az udvari karrier érdekében tett konverzióra, amihez nagyban hozzájárult a megfelelő képzettség is. A középszintű oktatásban ugyanis a jezsuiták primátusa ekkorra már egyértelművé vált. *Thomas Winkelbauer*: Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. Wien–München 1999. 66–158.

¹⁰³ *Takáts S.*: Nagyasszonyok i. m. 209.

¹⁰⁴ „Rem Catholicam sustinet et promovet catholicissimus vir et nostri amantissimus, Comes Georgius Humenai, qui id maxime molitur, ut Humenae nostris Collegium erigat ac suae genti salutaria pabula inde disseminet.” *Jan Wielowieczki*: Dziennik spraw domu zakonnego 00. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1600 do r. 1608 (włącznie). Historici diarii domus professa Societatis Jesu Cracoviensis annos decem 1600–1608. Kraków, 1886. 22. Kissé meglepő ez az adat, ugyanis éppen ezzel a feljegyzéssel egy időben mondták ki rá a fej- és jószágvesztést Pozsonyban, ahonnan menekülnie kellett.

Ezzel egy időben uralkodói rezidenciákon és székvárosokban fordult meg birtokainak és magyarországi jogainak visszaszerzése érdekében. Bécsben az anyai rokonság járt közben ezzel kapcsolatban. Már 1602 februárjában a megbízásából eljáró Dóczy István és Lőrinc jelentkezett az uralkodónál, hogy Homonnai is hajlandó azt az összeget megfizetni a birtokaiért, ami Bocskai, vagy bárki más kínál érte.¹⁰⁵ Február végétől *salvus conductus* állítottak ki a részére, így már személyesen intézhette az ügyeit. A fiatal főúr ekkor rákényszerült, hogy mozgósítsa saját kapcsolatrendszerét, amely a Homonnai Drugeth család társadalmi rangját és vagyonát tekintve más eszközöket adott a kezébe, mint amilyenek a közneves ellenfele rendelkezésére álltak. Birtokainak konfiskálása ellenére a lengyel emigrációból is mozgósítani tudott olyan anyagi forrásokat, hogy licitálhasson saját birtokaira. György és Bálint ügyében 1602 legelejétől Mátyás főherceg vezette a tárgyalásokat, amelyek kezdettől fogva a kiegyezés feltételei körül zajlottak. Gyorsan körvonalazódott, hogy Terebesről le kell mondania Györgynek, Nyeickét azonban hajlandóak voltak visszaadni neki.

Végül Homonnai 1602. december 1-jén kiállított reverzális levelében hajlandó volt lemondani minden Terebeshez fűződő jogáról és átadni azokat az uralkodói akarat által kijelölt utódoknak, sőt még a húgának járó leánynegyedét is hajlandó volt saját maga megfizetni a kegyelemért cserébe.¹⁰⁶ Emellett megkeltett ígérnie, hogy nem indít pert Terebes visszaszerzéséért. Ezekkel a feltételekkel állították ki a kegyelemlevelet Prágában december 22-én.¹⁰⁷

Homonnai Drugeth Bálint esetében sokkal érdekesebb feltételeket szabtak. Ellene 1601 elején indítottak pert, amiért szabályos ostrommal elfoglalta unokatestvérétől és anyjától Nyeicke várát arra alapozva, hogy Homonnai Drugeth György nem természetes fia az apjának, így őt illeti a teljes Drugeth vagyon. A perben hatalmaskodás miatt őt is bűnösnek találták és rá is kimondták a fő- és jószágvesztést. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy Drugeth Bálint teljes mértékben ellenőrzése alatt tudta tartani birtokait és igen aktív maradt.¹⁰⁸

¹⁰⁵ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 72. Konv. 1602. február, fol. 10–11.

¹⁰⁶ A reverzális egy másolati példánya: ŠA Prešov DH. inv. c. 503.1. fasc. 5. No. 8.

¹⁰⁷ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 74. Konv. 1602. december, fol. 452–455.

¹⁰⁸ 1601 szeptemberében Semsey Ferenc ungvári provizor az őszi vetésekről és az adók beszedéséről tájékoztatta Bálintot. MNL OL P 108 rep. 46. Fasc. F No. 186. 1601. május 9-én pedig Ungvárról írt levelet Nyáry Pál váradi kapitánynak, amelyben közölte, hogy „az kegd kissebik leankaiatth az Juliaczkatth az mi zerelmes kis Attiank fiatth ma ugi mintt zombatton, delliestt harom orakor ueoue ki ez uilagnak arniekabull.” Litterátor politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623).

Zemplén vármegye főispánjaként igen nagy népszerűségnek örvendett a felső-magyarországi rendek között és apja nyomdokain haladva jelentős szerepet játszott a térség hadügyi szervezésében.¹⁰⁹ Az országrész másik jelentős katonai kulcsfigurájával, Rákóczi Zsigmonddal szemben Homonnai azonban saját anyagi erőforrásaira támaszkodva igen jelentős zsoldos hadsereget tartott fenn anélkül is, hogy a központi hadszervezethez kapcsolódó tisztséget vállalt volna.

1601-től egyre inkább a kezébe került a felső-magyarországi hadfogadás szervezése, amiben addig Rákóczi játszotta a főszerepet.¹¹⁰ A kapcsolat kettejük között azonban egyre szorosabbra fűződött, amit Homonnai Bálint és Rákóczi Alaghy Bekény Judittól született lányának, Erzsébetnek 1602. május 19-én, Szerencsen kötött frigye pecsételt meg.¹¹¹ Erzsébet ebben az évben érte el a nagykorúságot és vehette át az Alaghy örökségből rá eső részét, ami a családi egyezkedést követően Regéc várát és uradalmát jelentette. Ez a jelentős birtok Erzsébet 1605 tavaszán bekövetkezett halála után is Homonnai Bálint birtokában maradt.¹¹² Az ellene folyó per tehát közel sem okozott akkora kellemetlenséget számára, mint György számára, sőt, a református nemesség soraiban talán még a népszerűségének is használt az udvarral szembeni passzív ellenállása.

Mindezekkel természetesen a magyar ügyekért felelős Mátyás főherceg is tisztában volt. Trócsányi Zsolt a Homonnai Bálint és Mátyás főherceg közötti közvetítéssel folyó tárgyalásokról azt írta, hogy nagyobb összegű pénzbírság megfizetésére és zsoldosok állítására akarták kötelezni a főurat. Az említett tárgyalások részleteiről sajnos nem rendelkezem pontos adatokkal, az 1603. május 1-jén kiállított kegyelemlevélben azonban az olvasható, hogy Homonnai Bálint a Magyar Kamarával lépett egyezsége, hogy a jövőben milyen szolgáltatokkal tartozik az ország védelme érdekében. Mátyás főherceg közreműködését az okirat szövegében

Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 5. Szerk. Keserű Bálint. Bp.–Szeged 1981. 153. Nyáry Pál első felesége, Török Zsuzsanna ugyanis unokahúga volt Homonnai Bálint anyjának, Török Fruzsínának. A levél szerint tehát Nyáry Pálnak volt egy lánya az első feleségétől, aki az ungvári Drugeth udvarban nevelkedett.

¹⁰⁹ 1600-tól töltötte be Zemplén vármegye főispáni tiszttét. Beiktatására lásd ŠA Prešov DH. inv. c. 828/8. No. 128.

¹¹⁰ *Trócsányi Zsolt: Rákóczi Zsigmond.* (Egy dinasztia születése). Különlenyomat a debreceni Déri Múzeum 1978. évi évkönyvéből. Debrecen 1979. 70.

¹¹¹ Rákóczi Zsigmond meghívója Kassa városának: Kassa Város Levéltárából. Közli: Kerekes György. Magyar Történelmi Tár új folyam 8. (1907) 267.

¹¹² *Szabó András: Respublica Litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról.* Bp. 1999. 54–55.

is egyértelműen kihangsúlyozzák, így Trócsányi megállapítását is elfogadhatjuk bizonyos számú katonaság fogadásáról és fenntartásáról.¹¹³ Különösen annak tudatában, hogy Homonnai Drugeth György egy hasonló megállapodást kötött a kincstárral szinte napra pontosan tíz évvel később.

Az 1602 végén adott reverzálisban ugyan azt ígérte, hogy nem próbálkozik Terebes visszaszerzésével, ezt az alkupontot azonban nem sikerült betartania. A terebesi uradalom elvesztése a teljes Drugeth vagyonnak ugyan csak egy töredékét tette ki, azonban ez volt az egyetlen olyan birtoktest, amin nem kellett osztoznia Bálinttal.

Nem tudni, hogy Homonnai György mikor térhetett vissza Felső-Magyarországra, de a Bálinthoz fűződő kapcsolata bizonyára nem siettette azt. Mondhatni, hogy Bálint és György viszonya egyenes leképződése az előző évszázadban élt őseik vetélkedésének, ami a Drugethek közös birtoklásából fakadt.¹¹⁴ Tovább ronthatta a helyzetet, hogy György buzgó katolikusként érkezett vissza a sajtáságos peregrinációból, amit a református Bálint talán nehezen fogadott el. Nem meglepő tehát, hogy György minden eszközt megmozgatott Terebes visszaszerzése érdekében.

A Szepesi Kamara fogalmazványai alapján úgy tűnik, hogy Szokoly Péter Terebes megszerzését követően nem folytatta tovább a bor- és gabonaszállítást a felső-magyarországi végvárakba. Az oszmán támadások a háború utolsó éveiben javarészt az ország nyugati részét érintették, északkeleten pedig viszonylag békés állapotok uralkodtak, ami nyilván a hadsereg utánpótlási vonalait is módosította.

¹¹³ „Interveniente tamen pro illo apud Maiestatem nostram serenissimis Principis Matthiae Archiducis Austriae, et Fratrís nostris charissimí, diligenti intersessione ac diversorum fidelium nostrorum humilima supplicatione Partim vero [...]” MNL OL A 57 5. k. 580–582. A kalocsai érsek egy 1602 márciusában fogalmazott véleményében a Homonnaiak elleni perrel kapcsolatban már részletesen kifejtette, hogy a Drugethek már Izabella és I. Ferdinánd küzdelmeinek időszakától kezdve 200 katonát kötelesek kiállítani és eltartani, sőt évente kétezer forintnyi takarmányt is felajánlottak. Pethe Márton kalocsai érsek, 1602. március 30-án Mátyás főhercegnek. ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 72. Konv. 1602. január, fol. 62–63.

¹¹⁴ Csak egy példa a birtokviszonyokból származó konfliktusokra, amikor 1604. április 8-án Giacomo Barbiano felső-magyarországi főkapitány intézkedett a Bálint és György közti birtokviszály rendezése miatt, nehogy az egyébként is igen feszült helyzetben nagyobb probléma kerekedjen: MNL OL P 108 rep. 46. Fasc. A No. 2-ben leírt ügyről olvashatunk Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvében is. A vármegye határozottan kiállt a főispánja mögött Györggyel szemben, aki Világh nevű falut akarta eltulajdonítani Bálinttól: MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Sátoraljaújhegyi Fiókleveltár IV. 2001. a. Protocolum A. No. 6. 18–19. p.

Anyagi nehézségei vihették rá Szokolyt, hogy a terebesi jószágokból további birtokrészeket zálogosítson el Szabó Györgynek.¹¹⁵

Ezen a jogtalanságon felbuzdulva indítatott Homonnai György kamarai vizsgálatot az ügyben, de a panaszával nem a Szepesi, hanem a pozsonyi székhelyű Magyar Kamarához fordult. Szokoly azonban a Pozsonyba utazás magas költségeire hivatkozva kérelmezte, hogy utalják az ügyet a Szepesi Kamara hatáskörébe és helyezték át a tárgyalásokat Kassára.¹¹⁶ Az ügy azonban az 1604. őszi felkelés miatt nem jutott döntésig. Ekkora Szokoly Péter áthelyezte a tevékenységi körzetét Szabolcs vármegyébe. Ecsedi Báthory Istvántól még valamikor 1603 előtt zálogba vette Nyírlugast háromezer forintért.¹¹⁷ 1604-ben testvérével, Györggyel elfoglalták nagybátyjuk, Szokoly Albert birtokait, amit végrendeletben Szokoly Erzsébetre hagyott.¹¹⁸ A törvényes örökös védelmében Jármay János szabolcsi alispán az egész vármegyei tisztikarral kivonult visszafoglalni a javakat, a Szokoly fivérek azonban „lovass és gyalog katonáikkal, kik puskákkal és kopjával voltak fölfegyverkezve” elkergették őket.¹¹⁹

Ebből következően fegyveres csapatok élén vehettek rész Bocskai mellett a felkelés eseményeiben, majd Szokoly Pétert ott találjuk a fejedelem halottas menetében is 1607 februárjában.¹²⁰ Az Ecsed környéki birtokoknak köszönhetően az erdélyi fejedelmi székért kialakult versengésben Báthory Gábor érdekszférájába

¹¹⁵ „quas Camera haec iam antea a Georgio Szabo, oppignoratis ei duobus prae arces Terebes levavit, iamque numeretur Zokoliana illa, sed quominus vel ille eam in officium solutionem bellicarum hactenus deponere vel arx Terebes per Cameram ei assignare potuerit, haec quae sequuntur sunt impedimento.” MNL OL E 244 238. k. fol. 294r.

¹¹⁶ Szentkereszty György levele (solicitaris aulicii) Homonnai Györgynek. 1604. május 12. MNL OL P 108 rep. 46. Fasc. E. No. 113.

¹¹⁷ *Vadász Veronika*: Ecsedi Báthory István végrendelete 1603. Szeged 2002. 64. Az országbíró végrendeletéből úgy tűnik, hogy utólag nem tartotta túlzottan jó döntésnek a zálogosítást. Testamentumában már a település visszaváltását írta elő Beli Pálnak.

¹¹⁸ Szokoly Erzsébet a fentebb ismertetett humanista műveltségű Szokoly Miklós lánya volt, akinek ekkor már Melih Péter volt a férje. Lásd *Radvánszky Béla*: A Zokoly és kis-Várday Zokoly család. Századok 7. (1868) 511.

¹¹⁹ *Radvánszky B.*: Zokoly i. m. 511.

¹²⁰ Szepsi Laczkó Máté információjának érdekességét az adja, hogy a Bocskai holttestét Erdélybe kísérő követtség tagjainak felsorolásakor Homonnai György mellett említi Szokolyt. Lásd Szepsi Laczkó Máté krónikája. In: Erdélyi Történelmi Adatok III. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár 1858. 116. A Kassáról meginduló temetési menetről készült jegyzékben azonban nem tűntették fel. Lásd *Horn Illdikó*: Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból. Irodalomtörténeti Közlemények 102. (1998) 762–763.

került és a hajdúk 1607 augusztusától egyre jelentősebb mozgolódásának egyik aktív szervezőjévé lépett elő.¹²¹

A Felső-Magyarországra küldött Forgách Zsigmond és Dóczy András királyi biztosokkal szoros együttműködésben álló Homonnai György, saját birtokai érdekében is a hajdúk mihamarabbi leszállításában volt érdekelt. Az ősz folyamán fogságba vetette a hajdúk toborzásával foglalatосkodó Szokoly Pétert és ezzel egy időben elfoglalta Terebest is.

A lefogás okainak és körülményeinek részletei ugyan még tisztázásra várnak, Homonnai eljárásával kapcsolatban azonban komoly kifogásokat emelt a vármegyei nemesség. Az 1608 nyarán tartott kassai részgyűlésbe küldött Szabolcs megyei követek instrukciójában többek között az is szerepel, hogy „Zokoly Péter urunk felől az több vármegyékkel együtt törekedni az nemes országnál megszabadulásában”.¹²²

A kassai tárgyalásokon azonban nem foglalkoztak érdemben az üggyel, de az 1609. évi országgyűlésen annál inkább, ahol artikulust is hoztak a szabadon bocsátásáról és a megfelelő bírósági eljárás megindításáról.¹²³ Homonnai mindezek ellenére sem volt hajlandó kiengedni a kezei közül Szokolyt, hanem 1610 folyamán Pozsonyba küldte, ahol továbbra is őrizet alatt maradt.¹²⁴ 1610 szeptemberében Szokoly felesége háromezer forintot ajánlott fel mintegy óvadékként férje szabadon bocsátásáért, de ekkor már megindult a vizsgálat ellene, a királyi jogügyszagató vezetésével.¹²⁵

¹²¹ „Cum autem tumultuoso illo tempore quo praefatus Zokoly novam factionem expansis signis militaribus extitare intendebat, fluctuantibus hominum animis facile prior patria tempestas recrudescere potuisset [...]” ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 99. konv. 1610. október, fol. 103.

¹²² Dunamelléki Egyházkerület Levéltára, Ráday Levéltár. Benda Kálmán irathagyatéka. 16. kartondoboz. MOE 1607–1608. Levéltári kutatási jegyzetekkel. MOE Kassai részgyűlés 1608. július–augusztus. Szabolcs megye utasítása a kassai gyűlésre küldött követeknek. (2554) 1608. július 21.

¹²³ „Az ország karai és rendei a fogságban levő Zokoly Péter érdekében is esedeznek, hogy Ő felsége őt arra alkalmas személyeknek a kezessége mellett kegyelmesen szabadon bocsátani méltóztassék [...] akik őt arra a határidőre, a melyet ügyének megvizsgálására a nádor úr ki fog tűzni, a végett, hogy tettének ítéletét vegye a nádor úr és az ország rendes bírái előtt személyesen törvény elibe állítsák.” Magyar Törvénytár. III. 1608–1654. Szerk. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső. Bp. 1900. 55–56.

¹²⁴ 1610. április 15-én Zemplén vármegye közgyűlése a nádor elé akarta terjeszteni panaszait, amiben Szokoly ügye is szerepelt. Úgy tűnik azonban, hogy ők nem a személyes védelmében akartak eljárni, hanem az elfogása körülményei miatt tiltakoztak, ami „ma raita, hónap masonnis megh eshetik.” ŠA Prešov DH. inv. c. 904/3. Ekkor Homonnai György már a vármegye beiktatás előtt álló főispánja volt.

¹²⁵ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 115. Konv. 1618. január, fol. 127. r.

Lippay Jánosnak azonban nemcsak a hajdúfelkelésben játszott tevékenységét kellett kivizsgálnia, hanem Georg Kopp bécsi polgár panaszát is, aki 35748 tallér 23 krajcár tartozásról számolt be – a kamatokat is gondosan felszámolva –, amit Szokoly 1601-től fokozatosan gyűjtögetett össze nála.¹²⁶

A vizsgálat a következő év tavaszáig húzódott és az 1611 májusában Eperjesen összeült nyolcados törvényszéken került tárgyalásra. A közbeeső időszakban Homonnai György Terebes visszaszerzése érdekében sorra küldte Prágába a beadványait.¹²⁷ A bíróság tagjai szintén határozottan Szokoly Péter ellen foglaltak állást, aki a bécsi végzésekkal és a kassai gyűlés határozataival mit sem törődve a béke megbontására törekedett, de Homonnai György közbelépésével megelőzte a nagyobb békebontást.¹²⁸

Érdeemes kitérni a bíróság összetételére is: Thurzó György nádor, Forgách Zsigmond országbíró, egyben felső-magyarországi kapitány, Daróczy Ferenc, Czobor Mihály, az öreg Alaghy Ferenc, Révay Péter koronaőr, Zichy Tamás és Almási Pál. A bíróság elmarasztaló véleménye alapján júniusban határozat született Szokoly vagyonának lefoglalásáról.¹²⁹ Az elkobzott jószágok közül Terebesre vonatkozóan már a nyolcados törvényszék véleményt fogalmazott, miszerint Homonnai György költségeket nem kímélve szolgálja az uralkodót és a Terebeshez fűződő jogaitól érdemtelenül és jogtalanul fosztották meg, ahogyan azt az 1608. évi 24. artikulusban az országgyűlés is megállapította.¹³⁰

A főúri szolidaritás mellett azonban sokkal gyakorlatiasabb okai voltak annak, hogy egységesen kiálltak a bíróság tagjai Homonnai György és a terebesi igénye mellett. 1611 tavaszától ugyanis Forgách Zsigmond gőzerővel szervezte a Báthory Gábor elleni hadjáratát, amihez minden lehetséges anyagi forrást igyekezett bevonni. Homonnai György ekkor már a Drugeth javak egyedüli birtokosa volt, amivel nemcsak Felső-Magyarország legvagyonosabb főúrnak számított, de országos viszonylatban is az élvonalba sorolható. Bálint 1609. novemberi halálát követően különösen nagy lendülettel fogott birtokai gyarapításához, amelyben

¹²⁶ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 115. Konv. 1618. január, fol. 115–120.

¹²⁷ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 100. Konv. 1611. június, fol. 54., 55., 60., 62.

¹²⁸ ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 100. Konv. 1611. június, fol. 52. v.

¹²⁹ Szokoly Péter ítéletlevelének módosított változatát kézhez kapja Hoffmann György: MNL OL E 244 238. k. fol. 472v.

¹³⁰ Magyar Törvénytár III. i. m. 36–38.

prioritását tekintve Terebes visszaszerzése kiemelt helyet foglalt el György birtokügyei között.

Forgách számára tehát kiváló lehetőséget biztosított a terebesi ügy, hogy megnyerje Homonnai támogatását az erdélyi hadjáratához. Ebben Hoffmann György, a Szepesi Kamara elnöke is egyetértett vele és szintén azt ajánlotta II. Mátyásnak, hogy 20 ezer forintért kapja vissza Homonnai Terebest, az összeget pedig az erdélyi hadjáratra kell fordítani.¹³¹ Végleges megállapodás 1611 nyarán ugyan nem született Terebes adományozásáról, Homonnai György azonban aktív résztvevője volt a Báthory Gábor elleni hadjáratnak és a kudarcnak is. Ő is azok között volt, akik a főkapitánnyal együtt kimenekültek Erdélyből, majd Moldván és Lengyelországon keresztül tértek vissza Kassára 1611 decemberében.¹³²

Szokoly Pétert időközben fő- és jószágvesztésre ítélték, majd 1612. április 27-én Pozsonyban kivégezték.¹³³

Terebes ügye csak 1613-ban nyert végleges rendezést. Első körben az országgyűlésen hoztak törvényt Homonnai György rehabilitálásáról és az 1600. évi 23. artikulus eltörléséről, valamint „a megnevezett Zokoly Péter és Bánóczy Simon követeléseivel szemben teljesen ártatlannak és hibátlannak nyilvánították, a mit Ő felsége is kegyelmesen megerősített [...]. Ennek okáért az összes karok és rendek azt kérik, hogy a császári felség még ez országgyűlés alatt méltóztassék módját találni annak, hogy a terebesi várát és fekvőjószágokat, ennek a Homonnay úrnak (mint az egész ország ítélete és határozata szerint teljesen ártatlannak, a kit az ő fekvőjószágaitól minden elégséges ok nélkül fosztottak meg) visszaadják”.¹³⁴ Ekkora a visszaadás feltételeiről már régen folytak a tárgyalások Pozsonyban. Annak ellenére, hogy az országgyűlés határozata szerint teljesen jogtalanul fosztották meg Homonnait Terebestől, igen komoly feltételeket szabtak annak visszaadásáért.

Homonnai 1613. május 18-án kiállított reverzálisában 200 lovas és ugyanennyi gyalogos katona fegyverben tartását vállalta minden év május első napjától október utolsó napjáig, amely haderőt az ország határain belül szabadon

¹³¹ „ut summam Viginti Millium florenorum Ma[ies]t[em] V[est]ra[m] ad prasentem expeditionem Transsylvanicam convertendam [...]” ÖStA AVA FHKa HFU r. Nr. 100. Konv. 1611. július, fol. 32. r.

¹³² Veress Andrei: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești, VIII. (1607–1613) București 1935. 219–221.

¹³³ Radvánszky B.: Zokoly i. m. 509–512.

¹³⁴ Magyar Törvénytár III. i. m. 118.

felhasználhat az uralkodó. Ezen kívül vállalta, hogy 20 ezer forint értékű bort és gabonát szállít a végvárak szükségletére.¹³⁵ Első ránézésre igen jelentős anyagi követeléseknek tűnnek ezek a feltételek, az 1610-es évek közepére azonban már egy szoros gazdasági és sokoldalú politikai érdekszövetség alakult ki Homonnai György és az udvar/kincstár között, amelynek célja Bethlen Gábor erdélyi fejedelem megbuktatása és a keleti részek Habsburg érdekszférába vonása volt.¹³⁶

THE TRIAL OF GYÖRGY DRUGETH OF HOMONNA FOR HIGH TREASON

by Zoltán Borbély

SUMMARY

Hungarian historiography has generally regarded centrally organised procedures, commonly known as chamber or fiscal suits as one of the chief noble grievances in the period preceding the Bocskai revolt those. These were aimed at appropriating the landed wealth of Hungarian magnates for the state. Young György Drugeth of Homonna and his mother, Fruzsina Dóczy, fell victim to such a trial, whereupon they were exiled into Poland, and their landed assets were confiscated. Through a detailed analysis of the case, the exploration of the social background of its participants, and the examination of their social network, the study aims to prove that the procedure, instead of being a simple effort by the central government at raising money, was deeply embedded in the power struggles within the Hungarian political elite, a quest for land and personal conflicts.

¹³⁵ ŠA Prešov (DH) inv. c. 503/1. Fasc. 5. no. 24.

¹³⁶ *Borbély Zoltán*: A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka et al. Kolozsvár 2014. 295–309.

A MAGYAR FÖRENDIHÁZ VÁLASZTOTT TAGJAI*

A főrendiházban a választott tagság intézményét az 1885. évi VII. tc. hozta létre. A főrendiház szervezetét módosító törvény 25. §-a kimondta, hogy „élethosszigan tagjai lesznek a főrendiháznak azok, kiket a mostani [ti. a reform végrehajtása előtti] főrendiház igazolt tagjai, azon igazolt tagok közül, kik az eddig gyakorolt személyes tagsági jogot jelen törvény életbelépte után nem fogják többé gyakorolhatni, ilyenekül megválasztanak. E tagok száma az ötvenet meg nem haladhatja.” Az idézett paragrafus a törvény „Átmeneti intézkedések” fejezetében szerepelt, ugyanis a választásra egyszeri alkalommal került sor. Az 1885 májusában megválasztott félszáz személy ennél fogva fokozatosan csökkenő létszámú csoportot alkotott a tagságon belül.

A választott főrendek csoportja több szempontból is vizsgálatra érdemes. A választás bevezetése ellentmondásos jelenség volt. A reformtörvény a második kamara¹ korszerűsítését szolgálta,² az újítás célja azonban ebben a konkrét esetben a tagság korábbi összetételének konzerválása volt. A választott tagokra vonatkozó rész a törvényjavaslatban eredetileg nem szerepelt, az országgyűlési tárgyalás során került a kiegészítés a szövegbe, Tisza Kálmán miniszterelnök többek között ezzel biztosította a törvény főrendiházi megszavazását. A választott tagokra vonatkozó korábbi elképzelések és a törvényjavaslat módosulásának folyamata mellett azt is vizsgálatra érdemesnek tartom, hogy az ötven tag kiválasztására

* A tanulmány A magyar főrendiház a dualizmus időszakában, különös tekintettel a ház 1885. évi reformjára és annak következményeire a magyar politikai életben című PhD értekezésem vonatkozó fejezeteinek átdolgozásával és kiegészítésével készült. Elkészítését az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok – OTKA K 112429 nyilvántartási számú, A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése címet viselő pályázata támogatta.

¹ A második kamara kifejezést modern értelmében, a felsőház szinonimájaként szerepeltetem, szemben a 19. században elterjedt szóhasználattal, amely általában az alsóházakat nevezte második, a többnyire arisztokratikus felsőházakat pedig első kamarának.

² Nem szorul magyarázatra az, hogy ezen ősi intézmény ezen alakjában a megváltozott viszonyok között állandóan meg nem maradhat, s hogy annak is módosulnia kell. – Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [! 27-ére] hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I–XXIV. (Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [! 27-ére] hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1884–1887. (a továbbiakban: KI 1884–1887.) I. Melléklet a 25. számú irományhoz (Tisza Kálmán indoklása a törvényjavaslatához) 140.

milyen politikai, szakmai, személyes vagy egyéb szempontok mentén került sor. Kapcsolódó kérdés, hogy a tagok ezen csoportja milyen tevékenységet fejtett ki a főrendiházban. A főrendiház átalakítására vonatkozó értekezések, röpiratok, korabeli hírlapok tudósításai, a főrendiház nyomtatott irományai, valamint főrendiházi, miniszterelnökségi és kabinettirodai levéltári források segítségével igyekszem választ adni a fenti kérdésekre. A választott főrendek törvényhozói és politikai magatartásának, aktivitásának megismeréséhez a főrendiház iratai mellett a dualizmuskori országgyűlési almanachokra és közelmúltban megjelent, tudományos igényű életrajzgyűjteményekre támaszkodom, egyes személyeknél a korabeli publicisztikát (Mikszáth Kálmán és Ady Endre cikkeit) vagy magánjellegű feljegyzést (Justh Zsigmond naplója) is segítségül hívva.

A választott tagokra vonatkozó elképzelések

A magyar országgyűlés a 17. századtól a szokásjog alapján két törvényhozási kamara, az alsó- és a felsőtábla keretében ülésezett. Az 1608. évi (koronázás utáni) I. tc. rögzítette a táblák összetételét. Ennek megfelelően a felsőtáblán az egyházi főurak és a világi főurak foglaltak helyet. A felsőtábla (felsőház, főrendiház)³ egyházi tagjai voltak a katolikus érsekek, a megyés és a címzetes püspökök, a panonhalmai apát, az aurániai perjel, a jászói prépost és a zágrábi prépost (1625. évi LXI. tc.). 1792. évi X. tc. felsőtáblai tagságot biztosított a görögkeleti metropolitának és püspököknek. A világi főrendek ülésrendjét az 1687. évi X. tc. rögzítette. Méltóság, illetve tisztség révén voltak a második kamara tagjai az országbárok (zászlósurak) (a nádor, az országbíró, a horvát–szlavón–dalmát bán, a tárnokmester, a főajtónálló, a főasztalnok, a főpohárnok, a főlovászmester, valamint az 1764/1765. évi VI. tc. alapján a magyar királyi nemesi testőrség kapitánya),⁴ továbbá a pozsonyi gróf, a két koronaőr, a főispánok és a fiumei kormányzó (1807.

³ A második kamara elnevezése 1848–1849-ben nem volt egyöntetű, a felsőtábla (1848. évi III. tc.), a főrendi tábla (1848. évi IV. tc. és V. tc., valamint 1848. július 6-tól a tábla irataiban) és a felsőház kifejezés (a házszabályokban, a képviselőház analógiájára) egyaránt használatban volt. Az országgyűlés tagjai 1861-ben a felsőház és a főrendi tábla, ritkábban főrendiház elnevezést használták, majd az évtized végétől már az utóbbi vált uralkodóvá.

⁴ A nádori méltóság 1848 után nem került betöltésre. Ferenc József császár a magyar királyi testőrséget 1849 novemberében rendelettel feloszlatta. A Magyarország és Horvát-, Szlavón- és Dalmátország közjogi viszonyát szabályozó 1868. évi XXX. tc. 53. §-a megerősítette a bán főrendiházi

évi IV. tc. 1. §.). A magyar királyoktól főnemesi rangadományban részesült, illetve törvényhozás által honfíúsított családok teljeskorú férfi leszármazottai születési jogon kaptak meghívást a főrendiházba. Az 1625. évi LXI. tc. 1. §-a kimondta, hogy a horvát tartománygyűlés által a magyar országgyűlésre delegált követek közül „egynek a mágánások között szavazata legyen”.

Az 1848. évi V. tc. az országgyűlés első kamaráját rendi alsótáblából népképviseleti képviselőházzá alakította át. A másik kamara összetétele azonban 1848–1849-ben nem, és 1867 után is csak annyiban módosult, hogy a horvát országgyűlés által a közös országgyűlés főrendiházába küldött képviselők száma kettőre (az 1868. évi XXX. tc. 36. §.), majd háromra nőtt (1881. évi XV. tc. 3. §.), valamint a román és a szerb ortodox egyháztartományok szétválását becikkelyező 1868. évi IX. tc. 2. §-a a főrendiházi tagságot kiterjesztette a román görögkeleti egyház főpapjaira.

A (szábor küldötteitől eltekintve) rendi eredetű előjogok alapján szerveződött főrendiház reformja, összetételének a polgári államszervezet viszonyaihoz igazodó átalakítása 1848-tól visszatérő témája volt a magyar politikai és államtudományi diskurzusnak. A reformelképzelések egyik eleme volt a választott tagság bevezetésének kérdése. Már 1848-ban napvilágot látott egy erre vonatkozó elgondolás, így a forradalmi időszakban politikai tartalommal bővülő *Magyar Gazdában* március derekán egy szerzőmegjelölés nélkül megjelent cikk azt ajánlotta, hogy a felsőtábla tagjait az alsótábla a norvég törvényhozás mintájára saját kebeléből válassza, az összes képviselő testület negyedrésszében.⁵ A kormányzat az intézmény átalakítását azonban a főnemesség és katolikus felsőpapság támogatásának megőrzése érdekében és sürgető egyéb feladatai miatt ekkor nem tűzte napirendre. 1849-ben pedig tervezet szintjén maradt a főrendi kamara Szemere miniszterelnök által szorgalmazott önfeloszlatása.⁶

A kiegyezést követően, az 1860-as évek végétől eszmecsere bontakozott ki a főrendiház reformjáról. A hazai politikusok, újságírók és tudósok döntő többsége az arisztokratikus jellegű felsőház mellett foglalt állást. Különbségek jelentkeztek

tagsági jogát. A dualizmus időszakára, illetve időszakában a többi zászlósúr közjogi funkciója a királykoronázáskor és más ünnepélyes aktusokban való közreműködésre szűkölt.

⁵ Mit vehetnénk át Norvégiából a magyar alkotmányba? *Magyar Gazda*, 1848. március 26.

⁶ Az 1848–1849. évi elképzelésekre lásd *Tóth-Barbalics Veronika: Reformtervek a felsőtábla átalakítására a 19. század első felében*. In: *Fejezetek a tegnapi világból. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Főszerk. Gergely Jenő. Bp. 2009. 76–91., 86–90.

azonban a tekintetben, hogy a törvényhozásban helyet kapjanak-e, illetve milyen mértékben a választott tagok. A választást szorgalmazó tervek többségében a törvényhatóságok általi választás szerepelt, amelyet többnyire egy arisztokratikus jellegű második kamara kiegészítésére alkalmaztak volna, és csak kevesen voltak azok, akik kizárólagosan ezen az alapon szerveződő felsőházat kívántak. A kevesek közé tartozott az emigrációban élő Kossuth Lajos, aki visszaemlékezése szerint már 1848-ban, forrással bizonyíthatóan az 1850-es évektől a törvényhatóságok választott küldötteiből álló második kamara mellett foglalt állást, és a kiegyezés után is többször írt a második kamara népképviselési alapra helyezett törvényhatósági gyűlések választott szenátussá való átalakításáról. Ezzel a törvényhozás mindkét házának népképviselési jellegét, valamint a népképviselés és az önkormányzati elv összhangját kívánta biztosítani.⁷ A függetlenségi érzelmű Pártos Béla 1882-ben azt hangsúlyozta, hogy a törvényhatóságok általi választás a nemzeti bizalom kifejezésének egyetlen módja.⁸ 1883–1884-ben az aktuális politikai helyzethez alkalmazkodva azonban mind Kossuth, mind Pártos átmenetileg beérte volna azzal, ha a főrendiházban a főispánok helyét a megyék által választott követekkel töltik be.⁹ A Balközép Párt 1868 és 1872 között programjaiban, választfelirati javaslataiban „az egymást felváltó kormányok változásaitól független” és „a közvéleménnyel [...] közvetlen és folytonos összeköttetésben” álló felsőház létrehozását szorgalmazta.¹⁰ Ezek a javaslatok feltehetően a törvényhatóságok által választott felsőházi tagságra utaltak anélkül, hogy a megvalósítás módjára kitértek volna. Meczner József földbirtokos, egyházi gondnok a Balközép sajtóorgánumban, az *Ellenőrben* 1870-ben megjelent cikkében olyan felsőházat javasolt, amelynek tagjai harmadát a kormány nevezi ki, kétharmadát a népképviselési alapon választott megyei bizottmányok választják. Ez utóbbiak tagságában

⁷ *Tóth-Barbalics Veronika*: Kossuth Lajos és a főrendiház polgári átalakítása. In: *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére.* Szerk. Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya. Szeged 2011. 87–99., 87–90.

⁸ *Pártos Béla*: A főrendiház reformja. Bp. 1882. 28–31.

⁹ Kossuth Lajos levele Kende Péter Ung megyei alispánhoz, illetve a megye közönségéhez. Torino, 1883. dec. 10. Közli: Kossuth Lajos iratai. I–XIII. S. a. r. Kossuth Lajos – Helfy Ignác – Kossuth Ferenc. Bp. 1880–1911. X. 123–131.; *Pártos Béla*: A felsőházi törvényjavaslatról. Bp. 1884. 27.

¹⁰ Az 1869-ik évi április hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I–XVI. (Az 1869-ik évi április hó 20-dikára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Pest 1869–1872. I. 7. sz. 19.; Az 1872-dik évi szeptember hó 1-jére kihirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I–XXVIII. (Az 1872-dik évi szeptember hó 1-jére kihirdetett országgyűlés nyomtatványai) Buda[pest] 1872–1875. I. 41. sz. 213.

biztosítékot látott a megyék és saját választókerületeik képviselői közötti esetleges ellentét kiküszöbölésére.¹¹ Taray Andor ítéldbíró 1870-ben megjelent értekezése szerint a magyar felsőház négy egyenlő létszámú alkotórészét a „főrendi követek”, a „királyi követek”, a törvényhatóságok, valamint vagyron(osok) „követeinek” csoportja képezte volna.¹² Tóth Lőrinc jogtudós 1882-ben olyan felsőházat javasolt, amelyben egyenlő arányban kapnak helyet a főnemesi családok által választott arisztokraták, a kormány által kinevezett tagok, valamint a törvényhatóságok képviselői, akiket a legalább 5000 forint évi adót fizető választópolgárok köréből a felerészben virilistákból álló törvényhatósági bizottságok választanak meg.¹³ Taray és Tóth egyaránt azt hangoztatta, hogy a megyék sok százados politikai gyakorlatát nem szabad a törvényhozás javára kiaknáztatlanul hagyni.¹⁴ Tóth Lőrinc a megyei küldöttek mellett hozta fel azt is, hogy életet vinnének a felsőházba, valamint ismerik az ország különböző vidékeinek viszonyait, a helyi érdekeket és a különböző társadalmi rétegek szükségleteit.¹⁵

Az 1870-es években a kormánypárti sajtóban megjelent reformtervek többsége elutasította, hogy az állam területi (közigazgatási) egységeinek érdekei a második kamarában képviseletet nyerjenek. A törvényhatóságok felsőházi képviseletének ellenzői – ide tartozott mások mellett a nagyváradi Farkas Ödön, aki több politikai röpirat szerzője volt, Dezső Gyula és Nagy Ernő jog- és államtudósok, valamint gr. Zichy Jenő közgazdasági író, szabadelvű párti politikus – az ilyen választást a magyar nemzet szempontjából veszélyesnek tartották. Azt is hangsúlyozták, hogy a felsőház nem szerveződhet a képviselőházzal azonos módon. Ezen kívül vitatták a megyék politikai szerepének jogosultságát, óvtak a napi szenvedélyek felsőházba kerülésétől, továbbá felhívták a figyelmet a decentralizáció és a partikularizmus veszélyére. Kétségbe vonták azt is, hogy a „vidék” a felsőházi tagok érett választásához megfelelő „kultúrtársadalmi” fejlettséggel bírna.¹⁶

¹¹ *Meczner József*: Kell-e a felsőház s mily alakban? *Ellenőr*, 1870. április 10. 292.

¹² [*Taray Andor*]: Kiderítése egy parlamenti felsőház szükségének, elemi minősítésének, alkatrészei összeállításának és hatásköre korlátainak. Pest 1870. 74–96.

¹³ *Tóth Lőrinc*: A magyar felsőház reformja. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből VII./4.) Bp. 1882. 80–87.

¹⁴ [*Taray A.*]: Kiderítése i. m. 93–94.; *Tóth L.*: A magyar felsőház reformja i. m. 69.

¹⁵ *Tóth L.*: A magyar felsőház reformja i. m. 84–85.

¹⁶ [*Farkas Ödön*]: A felsőház reformja. Bp. é. n. [1876.] 71–73.; *Dezső Gyula*: A két kamara rendszer kérdése, különös tekintettel a felsőház hivatására és szervezésére. Nagykovács 1878. 36., 41.; *Nagy Ernő*: A felsőházi kérdéshez. Budapesti Szemle 19. (1885) 53–86., 80.; *Zichy Jenő*: A felsőházi törvényjavaslat. Bp. 1885. 8–9., 41–44.

A választott tagokra vonatkozó javaslatok nem korlátozódtak a törvényhatóságok általi választásra. Felmerült, hogy a főnemesség felsőházi tagságát skót vagy ír mintára az érintett családok által választott tagokkal oldják meg.¹⁷ Erre vonatkozó javaslat a közjogi szélsőbal köréből is napvilágot látott: a *Magyar Újság* 1874-ben nem zárkózott el attól, hogy a választás útján létrehozandó felsőházban a nemzet múltja iránti kegyeletből helyet kapjanak az „arisztokratikus osztály” által választott tagok is.¹⁸ Dezső Gyula 1878-ban megjelent terve szerint a választott arisztokrata tagokból és kinevezett törvényhozókból álló felsőházban az előzőek alkották volna a többséget.¹⁹ 1882-ben Pulszky Ferenc és Koroda Pál Bars megyei földbirtokos, ellenzéki politikus, irodalmár egyaránt szintén a főnemesei tagok családonkénti választása mellett foglalt állást anélkül, hogy tagságon belüli arányukra javaslatot tett volna.²⁰ Tóth Lőrinc tervezete szerint, mint említettük, a tagok egyharmada lett volna családi választás útján bekerült főnemes.²¹

Az 1870-es években a kormányzati reformtervekben is szerepeltek (nem törvényhatóságok által) választott tagok. Szilágy József miniszterelnöksége időszakából (1872–1874) két, a kormány megbízásából készült munkát ismerünk. Szilágyi Dezsőnek, a kormány kodifikációs bizottsága munkatársának operátuma²² a legalább 1500 forint földadót fizető, de a felsőházban tagsági jogot nem gyakorló²³ mágnások és nem főnemesei rangú nagybirtokosok számára lehetőséget kívánt adni arra, hogy saját körükből 42 élethossziglani tagot válasszanak a

¹⁷ Az ír arisztokrácia 28 élethossziglani tagot, a skót 16 peert egy-egy országgyűlés időtartamára választott a Lordok Házába. Lásd *A short history of Parliament. England, Great Britain, the United Kingdom, Ireland and Scotland.* Szerk. Clyve Jones. Woodbridge 2009. 150., 197.

¹⁸ *B. B. A.: Democratia és felsőház. Magyar Újság (Hunnia), 1874. augusztus 26. 1–2.*

¹⁹ *Dezső Gy.: A két kamara rendszer kérdése i. m. 37–41.*

²⁰ *Pulszky Ferenc: [Cím nélkül]. Pesti Napló, 1882. március 22. (reggeli kiadás) 1.; Koroda Pál: A főrendiház kérdése. Magyar Szemle 2. (1882) 1. füzet 17–33., 29–31.*

²¹ *Tóth L.: A magyar felsőház reformja i. m. 85.*

²² A „Szilágyi Dezső-féle operátum” feliratot viselő, mintegy 120 oldal terjedelmű tervezeten keltezés nem szerepel. Iktatószám nélkül, lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 26 Miniszterelnökségi Levéltár. Központilag iktatott és irattározott iratok (a továbbiakban: K 26), 1885–1206., 220. cs.

Az operátum születésének lehetséges végidőpontja 1873, ameddig a még Lónyay Menyhért miniszterelnök által 1871-ben létrehozott kodifikációs bizottság működött. *Cieger András: Kormány a mérlegen – a múlt században. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében (1867–1875). Századvég Új folyam 6. (1999) 11. sz. 79–109., 87–88.*

²³ Szilágyi az örökös tagsági jog gyakorlásához 4000 forint földadó-cenzus minimumot kívánt előírni.

felsőházba. A választás öt magyarországi és egy horvát-szlavónországi kerületben történt volna. A Szláv-kormány számára a másik tervet Somssich Pál, a képviselőház nem sokkal korábban leköszönt elnöke, a Deák-párt országgyűlési képviselője készítette.²⁴ Somssich célkitűzése a monarchikus-arisztokratikus és a demokratikus jellegű felsőházat támogató irány összebékítése volt. Azt javasolta, hogy a felsőház tagjainak harmadát (ötven, későbbi tervében hetven főt) a főrendiház örökös tagjai válasszák saját soraikból,²⁵ harmadát a képviselőház válassza volt képviselők közül, harmadát a minisztertanács javaslatára a király nevezze ki a közügyek terén érdemeket szerzett személyek sorából. A két előbbi csoportnál tehermentes földbirtok után legalább 4000 (az 1882-ben közzétett szövegben 3000 szerepel) forint földadó fizetését írta volna elő a választhatóság egyik feltételül. A későbbiekben az első csoport létszámát önmaga, a másik kettőt a képviselőház, illetve az uralkodó egészítette volna ki. Összességében a felsőház tagjai kétharmadának kiválasztására a kormány(párt) közvetlen befolyást gyakorolhatott volna. Szilágyi és Somssich tervezetének minisztertanácsi tárgyalására nem került sor, a reform kérdése lekerült a kormány napirendjéről az 1880-as évek elejéig.

Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 1882-ben röpiratot adott közre a felsőház reformjáról. Ebben kijelentette, hogy „[a] monarchiában a választott felsőház nem felel meg hivatásának s nincs összhangban a monarchia intézményével.” A tagok többségét tekintve arisztokratikus felsőház mellett foglalt állást, és a főnemesi családok általi tagválasztást is elutasította. A családok választott képviselőiről ugyanis azt tartotta, hogy „szónoki machinái volnának egy aristokratikus clique-nek”. A családi képvisellel szemben általánosságban azt hozta fel, hogy a főnemesek felsőházi tagsága nem „családi tulajdon”, hanem olyan „állami funkció”, amely csak „célszerűségi tekintetből” kötődik „bizonyos családokhoz örökösülés alapján”.²⁶

²⁴ Iktatószám nélkül, lelőhelye: MNL OL K 26, 1873-108., 63. cs.

Somssich tervét a főrendiház reformjáról szóló eszmecsere megélénkülését tapasztalva 1882-ben közzétette a sajtóban. Pester Lloyd, 1882. április 5. 2.

²⁵ Az 1882-ben közölt változatban a választásban a főispánok kivételével az összes addigi tag részt vett volna.

²⁶ *Trefort Ágoston: A felsőház reformjáról.* Bp. 1882. 6., 8., 12., 16–17.

A főrendiházi reformtörvény és a választott tagok kérdése

Tisza Kálmán miniszterelnök és belügyminiszter 1883-ban készült, *a főrendiháznak mint felsőháznak szervezéséről* című törvényjavaslatában Trefort tervéhez hasonlóan az örökletes jog alapján tag főnemesei képezték a tagság legnépesebb csoportját és tagsági joguk gyakorlását földadó cenzus korlátozta. A javaslat szerint felsőházi tag lett volna a római katolikus, görög katolikus, görög keleti érsekek és megyéspüspökök, a pannonhalmi, a jászói főapát és az aurániai perjel mellett az izraelita felekezet egy – az egységes egyházszervezet hiánya miatt az uralkodó által kinevezett – képviselője, valamennyi református, evangélikus és unitárius püspök, a szűkebb értelemben vett Magyarország valamennyi, az erdélyi egyházkerület hivatalát legrégebben betöltő református főgondnoka, az evangélikus egyetemes felügyelő és egyházkerületi főfelügyelők, továbbá az unitárius főgondnok. Az uralkodó kifogása nyomán a javaslatot Tisza úgy módosította, hogy csak a hivatalát legrégebben betöltő egyházi, illetve világi előjárók nyerjenek tagsági jogot, összességében a református és az evangélikus felekezet vezetői közül hat-hat, az unitáriusoké közül egy fő.²⁷ Tisza a főispánok hivatalból eredő tagságát meg kívánta szüntetni, szemben a zászlósurak, a koronaörök és a fiúmei kormányzó és a horvát szász három küldöttének tagságával. Felsőházi tagságot szánt a Királyi Kúria elnökének és másodelnökének, valamint a Budapesti Ítéltábla elnökének. A törvényjavaslatban további újítás volt az élethossziglan kinevezett tagság bevezetése. Tisza 1883 elején még elvetette a kinevezhető tagok arányának rögzítését, a minisztertanács által augusztusban tárgyalt törvényjavaslatban azonban már szerepelt korlátozás: eszerint a reformot követően legfeljebb a tagság negyedrésze, a későbbiekben pedig harmada lehetett volna kinevezett tag. Tisza kezdetben elzárkózott a választott tagság minden formájától a horvát szász addig is meglevő küldöttein kívül. A miniszterelnök 1883 augusztusában, a törvényjavaslatot Ferenc József elé előszentesítésre felterjesztő

²⁷ Iktatószám nélkül, lelőhelye: MNL OL K 26, 1883-1004, 195. cs.

Az észrevételekről közvetve, Tisza válaszából tudunk. Tisza Kálmán felterjesztése I. Ferenc Józsefhez. H. n. [Bp.], 1883. szept. 27. 3131-1883-ME, lelőhelye: MNL OL K 26, 1883-1004., 195. cs.

Az uralkodó legfontosabb kifogásait ismerteti (a közölt levéltári alapszám alapján feltételezhetően szintén Tisza válasza alapján) *Püski Levente*: A liberális alkotmányosság és az 1885. évi főrendiházi reform. In: Történeti tanulmányok. I. A KLTE Történelmi Intézetének kiadványa. Debrecen 1992. 67-79., 71.

felségfolyamodványában annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „általában minden felsőháznak gyengesége rejlik abban, ha választásra alapíttatik”, és hosszabban taglalta, hogy a tagok választásának egyes módozatai miért nem alkalmasak a bevezetésre.²⁸ Az angol felsőházba választott ír és skót peerek mintáját nem tekintette adaptálhatónak, mert „választótestület megalkotása, beosztása sok nehézséggel járna”. Azt az eljárást, hogy a második kamara tagjait vagyonos állampolgárok közül nagyobb kerületekben ugyanazon választók válasszák, mint akik kisebb választókerületekben a képviselőket, szintén elutasította. Indoklása a következő volt: „oly nagy tömege a választóknak kellene, hogy egy egyénre szavazzon, s oly nagy területről kellene hogy ezen szavazatok jöjjenek, hogy eltekintve is attól, hogy ily módon a felsőház nagyon könnyen elveszíthetné magyar állami jellegét, maga a célszerűség sem engedi meg ezen módzat elfogadását, mely mellett a választók legnagyobb része nem is lenne azon helyzetben, hogy a jelöltekről csak ismerettel is bírjon.” A választás azon formájáról, amelynél a felsőházi választójogot a képviselőválasztásnál alkalmazott cenzusnál magasabb cenzushoz kötnék (mint a korabeli belga törvényhozás esetében), azt tartotta, hogy „a szegények és a vagyonosok közti ellentét, ellenséges indulat élesztésére vezetne”. Ha a képviselőház választana bizonyos számú tagot saját kebeléből (mint Norvégiában), akkor „a képviselőházi többség meggyengítené magát”, a felsőház pedig csak „visszhangja lehetne a képviselőháznak”, vagy a választást a képviselőházi többség az ellenzék súlyának csökkentésére használná fel, ami szintén további zavarokat okozna a parlament működésében. Ha a képviselőház nem saját soraiból választaná meg a felsőházi tagokat, akkor „valószínűség szerint elsősorban a többséghez tartozó bukott képviselőkkel népesítené be a felsőházat”. Tisza a felsőházi mandátum hosszának kérdését is problematikusnak tartotta: időhöz kötött választás mellett elveszne a felsőházi tagok függetlensége, „a közvélemény szeszélyeitől” függnének, ha viszont élethossziglani lenne a választás, akkor „a választók időszerinti hajlamából eredt képviselőház” befolyásolná évtizedekre a felsőház irányát. A törvényhatóságok általi választást azért ellenezte, mert a megyéket nem politikai tényezőknek, hanem közigazgatási egységeknek tekintette. Ezen kívül úgy tartotta, hogy „aki a magyar állam fennállását akarja [...] [az] azt, hogy Magyarországon az államélet legfőbb nyilvánulásában, a törvényhozásban

²⁸ 2554-1883-ME (Fogalmazvány) és 2554-1883-ME, ér. 3132-1883-ME (Tisztázat). Lelőhelyük: MNL OL K 26, 1883-1004., 195. cs.

bármi legyen, mi rejtetten vagy nyíltan az egységes állam helyett az egyes részek szövetségét, a foederatiót jelzi, soha semmi szín alatt meg nem engedheti”. Különösen elítélte, hogy (mint azt Kossuth Lajos már 1868-tól szorgalmazta) a törvényhatóságok népességük arányában válasszanak tagokat a felsőházba, mert az „a törvényhatóság magyar fogalmával – mely szerint mind egyenlő joggal bír – teljesen ellenkeznék”. Foglalkozott azzal az elképzeléssel is, hogy a felsőház törvényhatóságok általi választása élénkítően hatna a megyei politikai életre. Tisza elismerte, hogy ha rövid időre szólna a mandátum és kötelező utasítással járna, akkor „bizonyos fokig felpezsdülne a politikai élet a megyékben”. Ennek azonban az lenne a hatása, hogy „elvonná a megyét attól, ami igazi feladata, a közigazgatás és társadalmi élet igényeinek teljesítésétől”. Az utasítást egyébként sem tartotta összeegyeztethetőnek a felsőházi tagoktól elvárt függetlenséggel és a parlamenti rendszerrel sem. Tisza szerint a törvényhatóságok által választott második kamara azt eredményezhetné, hogy a felsőház tagjai leszavazzák azt a kormányt, mely pedig a választókerületek választottai többségének (a képviselőházi kormánypártnak) bizalmát bírja, vagy fordítva, és „mindenik esetben lesz összeütközés, elkecsereedés politikai okokból a megye választó népessége és a megye között, mely azután az administratio és a közélet minden terén összeütközésre, rendellenességre” vezetne.²⁹ Tisza a törvényjavaslat országgyűlés elé terjesztett indoklásában a választás elutasításáról nem írt, de azt ott is kijelentette, hogy „a demokratikus elvek logikai kerestülvitelével feladatának megfelelni képes felsőházat szervezni [...] nálunk [...] megkísérteni sem szabad, mert ez annyit tenne, mint a magyar államnak, mint ilyennek egy biztosítékát elvetni és ellentétbe jönni a történelmi fejlemények és szerzett jogok iránti tisztelettel”.³⁰

A főrendiház reformjára vonatkozó törvényjavaslatot a képviselőház plénuma első ízben 1885. február 10. és március 4. között tárgyalta, a javaslat főrendiházi nyilvános tárgyalására március 23-tól 27-ig, majd a módosítások képviselőházi vitájára április 16-tól 23-ig került sor. A javaslat első képviselőházi tárgyalása során valamennyi ellenzéki pártalakulat a részben választott tagokból álló felsőház érdekében lépett fel. A Függetlenségi Párt (belső viták után) azt indítványozta, hogy a törvényhatóságok, a protestáns vallásfelekezetek és az örökös tagok főrendiházi képviselői is választás útján valósuljon meg. Ez utóbbi követelésnek,

²⁹ 2554-1883-ME, érk. 3132-1883-ME (Tisztázat). Lelőhelye: MNL OL K 26, 1883-1004., 195. cs.

³⁰ KI 1884-1887. I. Melléklet a 25. számhoz 140.

amely szerint a hercegek, grófok és bárók vagyoni cenzus nélkül „szabadon és titkos szavazással” meghatározott számú képviselőt választottak volna a felsőházba, a törvényjavaslattal elégedetlen főrendek együttműködésének megnyerése lehetett a célja.³¹ Az Antiszemita Párt soraiból felszólaló képviselők, így például br. Andreánszky Gábor ugyancsak a törvényhatóságok általi választás és az örökös jogon tag nemzetségek választás útján megvalósuló képviselite mellett foglaltak állást.³² A Mérsékelt Ellenzék az általános vitában benyújtott határozati javaslatban az élethossziglan kinevezett tagok számának radikális leszállítása mellett a felsőház törvényhatósági bizottságok által választott tagokkal való kiegészítését indítványozta.³³ A törvényhatósági bizottságok általi választás ellentmondott a közigazgatás államosítására vonatkozó elképzelésnek, amit a párt több vezető tagja, például maga a határozati javaslatot beterjesztő Szilágyi Dezső is vallott. Szilágyi 1885-ben a választott tagok feladatának azt tekintette, hogy a felsőházat a nemzettel „közvetlen összeköttetésbe” hozzák, gr. Apponyi Albert viszont (valószínűleg a főrendek megnyerése végett) azt hangsúlyozta, hogy a választás folytán bekerülő tagok többsége politikai hagyományát tekintve az örökös tagokkal lenne rokonságban. Apponyi a választott tagokat választóik képviselőjének tekintette, ezzel szemben a kormánypárti felszólalók (például Hegedüs Sándor) azt hangsúlyozták, hogy a felsőházak nem képviseleti, hanem meritokratikus jellegű intézmények. Apponyi úgy vélte, hogy a megyei választások csak akkor vezetnének partikularizmushoz, ha követutasítási és visszahívási joga lenne a törvényhatósági bizottságoknak. Egyes kormánypárti képviselők ezzel szemben kifogásolták, hogy választás esetén a felsőház összetétele (amennyiben nem tükrözné a nemzet többségének akaratát) nem lenne korrigálható a választott tagok mandátumának lejárta előtt. A képviselőházi vita során a Szabadelvű Párt leggyakrabban hangoztatott érve a választott tagok ellen és a főnemesség születési jogon alapuló tagsága mellett a magyar politikai nemzeti érdek védelme volt.

A főrendiházban gr. Andrássy Gyula, aki az intézmény egyik legbefolyásosabb politikusa volt, a törvényhatóságok által választott tagok bevezetése mellett

³¹ Az 1884-dik évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I–XVI. Szerk. P. Szathmáry Károly. (Az 1884-dik évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) H. n. [Bp.] 1884–1887. (a továbbiakban: KN 1884–1887.) IV. 1885. febr. 11. (69. ülés) 80–87.

³² KN 1884–1887. IV. 1885. febr. 17. (74. ülés) 196–197.

³³ KN 1884–1887. IV. 1885. febr. 10. (68. ülés) 72.

és a nagy számú élethossziglani tag kinevezése ellen foglalt állást. A más kérdésekben általában a szabadelvű párti kormányálláspontot támogató Andrássy azt követően is a törvényhatóságok által választott tagok behozatalát szorgalmazta, hogy ismertté vált a Tisza-kormány ezzel ellentétes reformterve. Hegedűs Lóránt szerint azért, hogy az általános választójog esetleges bevezetésének hatását a törvényhozásra a megyék képviselői és az érdekképviselőt ellensúlyozza.³⁴ Ez távlati megfontolás lehetett, mert ekkor sem a kormány, sem az ellenzék nem tervezte a választójog kiterjesztését. Mindenesetre tükrözte azt a liberális (elitista) felfogást, hogy a politikai döntéshozatal ne függjön a gyorsan változó közvélekedéstől, illetve ne legyen kiszolgáltatva a „többség zsarnokságának”.³⁵

Andrássynak a főrendiházi reformra vonatkozó nézetei hasonlóságot mutattak a Mérsékelt Ellenzéknek 1885-ben a képviselőházi tárgyalás során elfoglalt álláspontjával, bár a gróf – a *Pesti Napló* értesülése szerint – a képviselőházi ellenzékkel ellentétben a választást nem a megyei bizottságokra kívánta bízni, hanem az erre a célra alakított választókerületekben közvetett választással akarta végrehajtatni.³⁶ A politikus elzárkózott attól, hogy együttműködjön a Mérsékelt Ellenzékkel, illetve főrendiházi elvbarátaikkal. A törvényjavaslat főrendiházi bizottsági tárgyalása idején Tiszával folytatott megbeszélést, majd a bizottságban a kormány és a főrendiházi ellenzék álláspontja között közvetítő javaslatot terjesztett elő. Elállt a törvényhatóságok által választott tagokra vonatkozó követelésétől, de indítványozta a kinevezhető tagok számának leszállítását a harmadára (110–150 főről ötven főre), valamint az évente kinevezhető tagok számának korlátozását.³⁷ Andrássyt a megegyezés előmozdítására sarkallhatta, hogy ha a törvényjavaslatot a főrendiház leszavazza, az a képviselőházi ellenzéknek alapot ad arra, hogy a kormányt még erősebben támadja, ami pedig akár Tisza bukását is eredményezheti, sőt járulékos hatása lehet a konzervatív erők politikai súlyának növekedése is (hiszen a főrendiházi ellenzékiek jelentős része konzervatív főnemes volt). Tisza valószínűleg osztotta Andrássy Gyula aggodalmát, ezért fogadta el a törvényjavaslat bizottsági

³⁴ Hegedűs Lóránt: Két Andrássy és két Tisza. Bp. 1941. 195.

³⁵ A hatalomgyakorlás ezen liberális (elitista) felfogására lásd Cieger András: A politikus mint hivatás a 19. századi Magyarországon. Korall 11. (2010) 42. sz. 131–150., 144.

³⁶ [Cím nélkül]. Pesti Napló, 1885. február 17. (reggeli kiadás) 1.

³⁷ Br. Orczy Béla király személye körüli miniszter levelei Pápay Istvánnak, az uralkodó kabinettitkárája titkárának. Bp., 1885. márc. 11., márc. 12., márc. 13. MNL OL Kabinettsarchiv. Geheimakten. Nachlass Pápay (a továbbiakban: I 34) Bécsi levéltárból kiszolgáltatott iratok., 2. d.

tárgyalása során az általa javasolt módosításokat. A miniszterelnöknek sikerült elérnie, hogy a módosított törvényjavaslatot Samassa József egri érsek és gr. Zichy Nándor is elfogadja. Zichy támogatása különösen fontos volt, mert addig a törvényjavaslattal szembeni ellenállás szervezésében kulcsszerepet játszott. Zichyt és társait az attól való félelem ösztönözhetette kompromisszumra, hogy a kormány, ha javaslatát leszavazzák, a főrendiház radikális átalakítását viszi majd keresztül. A főrendiházi bizottsági vitában a főrendek által saját tagjaik közül választott tagok gondolata került az előtérbe, ugyanis Zichyék támogatásának feltétele az volt, hogy a kimaradók közül egyszeri alkalommal ötven fő választására kerüljön sor.³⁸ Az intranzigens ellenzéki főrendek azt követelték, hogy a földadó cenzusnál az erdélyi főnemesekre külön szabályokat alkalmazzanak, a cenzus miatt kiesőknek legyen állandó létszámú és folyamatosan kiegészített választott képvisellete a tagok között, és felléptek a törvényhatóságok által választott tagok mellett is. Utóbbi követelés jelezte a főrendiházi és a képviselőházi ellenzék kapcsolatát. Miután azonban a törvényhatóságok által választott tagok bevezetését a képviselőházi többség már előzőleg leszavazta, és valószínűleg azért is, mert a követelést a főrendek többsége sem támogatta, fő követeléssé nem ez, hanem a kimaradásra ítélt főnemesek sérelmének enyhítése vált. A tagok választásának állandósítását azonban nem sikerült elérniük, meg kellett elégedniük a kiesésre ítélt tagok közül ötven tag egyszeri választásával.³⁹ A főrendiházi bizottsági tárgyaláson résztvevő főispánok megosztottak voltak ezen választás kérdésében. Br. Majthényi László Hont megyei és Graefl József Szabolcs megyei főispán több társa nevében kijelentette, hogy a választásban nem akar részt venni. Gr. Degenfeld-Schonburg Lajos viszont tiltakozott a presszió ellen és kijelentette, hogy amíg tagja a főrendiháznak, a tagoknak minden jogával élni fog. A nógrádi főispán egyébként gr. Desseffy Aurél veje volt, örökös jogon a főrendiház tagja maradt a reform után is, azonban 1886-ban szabadelvű párti programmal országgyűlési képviselővé választották. Amikor a törvényjavaslatot tárgyaló hármass bizottságban szavazásra került sor, a főispánok

³⁸ Emellett elérték, hogy az izraelita felekezet hivatalos képvisellete törlésre kerüljön a törvényjavaslat szövegéből, a címzetes püspökök közül a két felszentelt epizkópusz (a nándorfehérvári és a tinini) megőrizhesse tagságát, valamint a főrendiház jogköre tekintetében a status quo fenntartását.

³⁹ A főrendiház plénuma 1885. március 23-tól március 27-ig, négy ülésnapon vitatta meg a törvényjavaslatot. A törvényjavaslat főrendiház által módosított szövegét közli: Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [! 27-ére] hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. I–VII. (Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [! 27-ére] hirdetett országgyűlés nyomtatványai) H. n. [Bp.] 1884–1887. FI 1884–1887. (a továbbiakban: FI 1884–1887.) V. 170. sz. 366–370.

gr. Cziráky Béla Fejér megyei főispán kivételével végül mind arra szavaztak, hogy minden addigi tag legyen választó és választható.⁴⁰ A bizottsági tárgyalás későbbi szakaszában, a részletes vita során a főispánok fellépése szerepet játszott abban, hogy nem került sor a választott tagok kérdésének (a kormány érdekével ellentétes) újratárgyalására.⁴¹

Tiszának a Szabadelvű Párt a törvényjavaslat főrendiházi módosításaival elégedetlen tagjainak többségét sikerült leszerelnie azzal, hogy a javaslat meg nem szavazása esetére kilátásba helyezte lemondását. A módosítások képviselőházi tárgyalása előtt tartott pártértekezleten a több mint 230 képviselőből csak egy mintegy harminc fős liberális töredék tartott ki a módosítások elvetése mellett.⁴² A képviselőházi nyilvános vitában ezek többsége is néma maradt. Az ötven tag egyszeri választása ellen pedig még az ellenzék soraiból sem szólalt fel képviselő. Tisza a módosított törvényjavaslat elfogadását kérő felszólalásában ismét kitért a választott tagok kérdésére, a korábbi érvek mellett most azzal is indokolta a rendszeres választás elutasítását, hogy nem akarja, hogy a felsőház a képviselőházat túlszárnyaló befolyást nyerjen.⁴³

Az 1885. évi VII. tc. (a főrendiház szervezetének módosításáról) eredményeképpen a magyar országgyűlés második kamarája megőrizte arisztokratikus alapvonásait. A törvény az örökletes főrendiházi joggal rendelkező főnemes családok tagjai számára a tagsági jog gyakorlását 3000 forint földadó-cenzus teljesítéséhez, továbbá a más állam törvényhozásában is tagságra jogosultak esetében egész életre szóló optáláshoz kötötte, ennek ellenére továbbra is az örökös jogon tagok képeztek a tagság legnépesebb csoportját. Az Erdélyben annak Magyarországgal történt egyesítése előtt a magyar királytól grófi vagy bárói címet nyert családok (és kimondatlanul a horvátországi, illetve csak Horvát-Szlavón- és Dalmátországban birtokos főnemesek) a szűkebb magyarországi arisztokratákkal megegyező feltételek mellett és jogkörrel gyakorolhatták tagsági jogukat. A törvény a jövőre nézve az új örökös tagok esetében a jog elnyeréséhez a vagyoni cenzus teljesítésén kívül a magyar állampolgárságot is előírta. Ha az új örökös tagok nem leszármazásuknál fogva voltak magyar állampolgárok, akkor a főrendiházi tagság jogával való

⁴⁰ Br. Orczy Béla levele Pápay Istvánnak. Bp., 1885. márc. 15. MNL OL I 34, 2. d.

⁴¹ Br. Orczy Béla levele Pápay Istvánnak. Bp., 1885. márc. 14. MNL OL I 34, 2. d.

⁴² [Cím nélkül]. Egyetértés, 1885. március 26. 1.; A kormánypártból. Pesti Napló, 1885. április 15. (esti kiadás) 1.; A Szabadelvű Párt értekezlete. Nemzet, 1885. április 15. (reggeli kiadás) 1.

⁴³ KN 1884–1887. VI. 1885. ápr. 22. (108. ülés) 17.

felruházás a törvényhozás útján történhetett. Az örökös tagok közül az uralkodóház teljeskorú főhercegeire a fenti megszorítások nem vonatkoztak. Megszűnt a főispánok és a pápa által felszentelt két püspök kivételével a római katolikus címzetes püspökök tagsága. Tagsági jogot kaptak a protestáns felekezetek vezetői (a református felekezet három hivatalát legrégebb óta betöltő püspöke és két gondnoka, az evangélikus felekezet legrégebb óta hivatalban levő három püspöke, illetve egyetemes főfelügyelője és további két, hivatalát legrégebben betöltő kerületi felügyelője, továbbá az unitárius egyház rangidős elöljárója). Az izraelita felekezet vezető tagjának ex officio tagsága azonban (Tisza miniszterelnök és a főrendek között a törvényjavaslat egyéb pontjainak megszavazását biztosítani hivatott megállapodás következtében) kimaradt a törvényből. A tagok közé kerültek a legfelső bírói fórumok vezetői (a Királyi Kúria elnöke, másodelnöke és a budapesti királyi ítélőtábla elnöke),⁴⁴ valamint az uralkodó által élethossziglani tagságban részesített személyek, akik közül 1885-ben harminc, a továbbiakban az ötven tag eléréséig évente legfeljebb öt személy kerülhetett kinevezésre. A tagsági joguk gyakorlásától eleső tagok közül a főrendiház által egyszeri alkalommal, a reform életbe lépése előtt választott ötven fő részvételi és szavazati jogát élete végéig megőrizhette.

A tagságát élethossziglan megőrző ötven főrend megválasztása

Az 1885. évi VII. tc. 25. §-a kimondta, hogy az ötven tag megválasztása „egy a főrendiház által eleve kitűzendő napon és az általa megállapítandó mód szerint egyszer s mindenkorra fog eszközöltetni.” A főrendiház reformjával kapcsolatos intézkedések előkészítésére és végrehajtására a tagok közül választott ún. 21-es bizottság 1885 májusának elején „beható vita után kimondotta, hogy ezen választást titkos szavazás útján viszonylagos többséggel véleményezi megejtendőnek”.⁴⁵ A választásra a főrendiház május 15-i ülésén került sor. A választás előtt br. Prónay Dezső felvetette a kérdést, hogy ha a megválasztottak valamelyike nem fogadná el a reá eső választást, a kiegészítés új választással fog-e történni,

⁴⁴ Az 1896. évi XXVI. tc. értelmében a főrendiház tagja lett a közigazgatási bíróság a kormány előterjesztésére a király által kinevezett elnöke és másodelnöke is.

⁴⁵ A főrendiház által kiküldött 21 tagú bizottság jegyzőkönyve. 1885. máj. 3., máj. 5. MNL OL K 587 Főrendiház által kiküldött bizottságok jegyzőkönyvei, 1. cs. A főrendiház által kiküldött 21 tagú bizottság jegyzőkönyve. 1885. máj. 3., máj. 5.

vagy a választást elutasító helyébe a következő legtöbb szavazatot nyert tag lép. A főrendiház br. Sennyey Pál elnök állásfoglalását támogatva az utóbbi eljárás mellett határozott, majd megválasztotta az ötven tagot.⁴⁶

A választásnál alapvető szerepet játszott a politikai szimpátia. A sajtó beszámolt arról, hogy a választást a kormány és főrendek közötti, illetve a főrendiházi tagok egymással való egyeztetése előzte meg. A közjogi ellenzéki *Egyetértés* a választás napján arról adott hírt, hogy két nappal korábban a főrendek „bizalmas értekezleten” tanácskoztak, és egy, a főrendiház „több vezérlő egyéniségét” magába foglaló „albizottság” megállapított egy névsort, amit másnap a főrendek értekezlete elé terjesztettek. A főrendek a fontos témák plenáris ülésen való tárgyalása, vagy bizottsági választások előtt máskor is tartottak előzetes értekezleteket a különböző álláspontok, vélemények megismerésére és összehangolására. Az előzetes értekezletekről, azok nem hivatalos és időnként bizalmas jellege miatt (a főrendek nézeteltéréseiket nem szívesen tárták a nyilvánosság elé) kevés és általában csak közvetett ismeret áll rendelkezésünkre. Az *Egyetértés* híradása alapján tudjuk, hogy a május 14-i értekezleten a főrendek „nagy számban” jelentek meg, továbbá hogy a tanácskozáson Sennyey főrendiházi elnök elnökölt (a sajtó azonban nem közölte egyetlen más jelenlévő főrend nevét sem). Az értekezlet elé terjesztett névsor, mint a kormánypárti *Nemzet* a választásról beszámoló egyik cikkéből kiderül, nem pusztán az albizottság munkája, hanem „a főrendiház vezető tényezői” és a kormány közötti egyeztetés eredménye volt.⁴⁷ Az *Egyetértés* beszámolója szerint a névsor összeállítói azzal a kommentárral nyújtották be, hogy nem voltak tekintettel a pártkülönbségre, azon voltak, hogy a különben kimaradó családok lehetőleg képviselve legyenek, és hogy az erdélyi arisztokrácia minél több tagját vigyék be a főrendiházba. Az értekezleten élénk vita alakult ki az erdélyi mágnások „képviselétére” nézve. Egyes erdélyi mágnások azt hangoztatták, hogy a „kormánypárt kizárólag pártszempontból indult ki az erdélyi mágnások kijelölése körül”. Felzúdulást okozott, hogy az erdélyi tagok közül jelöltek között három főispán (ti. három erdélyi főnemes főispán), két főispánságra kiszemelt személy, továbbá két állami hivatalnok és néhány olyan mágnás is volt, aki addig

⁴⁶ Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [! 27-ére] hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. I–III. Szerk. Maszák Hugó. (Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [! 27-ére] hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1885–1887. (a továbbiakban: FN 1884–1887.) I. 1885. máj. 15. (41. ülés) 299–300.

⁴⁷ A főrendiház mai üléséhez. Bp., máj. 15. *Nemzet*, 1885. május 16. (reggeli kiadás) 1.

„nemigen vett részt a főrendiház munkájában”. Azt is kifogásolták, hogy a választásra kiszemeltek között vannak olyanok, „akik inkább a kinevezésre tartanak igényt, de a kormány azokat a helyeket olyanoknak tartja fenn, akiket szeretne bejuttatni, de nincs reménye rá, hogy ez a választás útján történjen”. Felvetődött, hogy több erdélyi családra nem voltak tekintettel, így a Lázár családból egy személyt sem javasoltak.⁴⁸ A címzetes püspököknek a listán való szerepeltetését az a kifogás érte, hogy a törvény szerint két címzetes püspök úgyszólván tag marad. Miután a főrendek mintegy egy órán át tartó értekezleten nem jutottak megállapodásra, „az elnök kijelentette, hogy a névsor nem kötelező, s a holnapi választásnál ki-kitetszése szerint változtathat rajta”.⁴⁹ A tagságukat élethossziglan megőrző főrendek megválasztása tehát a főrendiházban máskor, például a bizottságok esetében is alkalmazott módon, vagyis úgy történt, hogy a nyilvános ülésen előre összeállított névsoron jelölték be a főrendek, hogy támogatják-e vagy sem az adott jelöltet (illetve a jegyzéket egyéni jelöltjeikkel kiegészíthették). A mostani választás annyiban tért el a szokásostól, hogy végül nem egy, hanem két eltérő névjegyzék került szavazás alá, továbbá, hogy rendkívül sok volt az „egyéni jelölt”.

A *Nemzet* már a választás napján megjelent esti számában tudósított a főrendiházi ülésről, bár eredményt még nem közölhetett: a 11 órakor elkezdődő ülés csak délután negyed négykor fejeződött be.⁵⁰ Talán ezt a tényt is igyekezett el-
lensúlyozni az élénk stílusú leírással: „Megtelt a nagyterem majdnem egészen, de távolról sem voltak annyian, mint a legutóbbi két »nagy« szavazás alkalmával [...] Ma a főpapok sem voltak olyan nagy számmal, mint akkor. [...] A főrendek mindinkább szaporodó tömege pedig járt föl és alá, nyüzsgött, suttogott, beszélgetett, tárgyalt a kézzel kézre járó jelöltek névsorán, de távolról sem azzal a zajjal, erőlködéssel, mint a múltkori szavazásoknál. Ma bizonyos búskomorság uralkodott a főrendeken, mintha elsíratnák azokat titokban, akik ebben a teremben utoljára hozzák a törvényt.” A szavazatok összeszámolását a jegyzők fél 12-kor kezdték és ¾ 3-kor még nem voltak készen vele. „A közönség időközben mind egy szálig elpárolgott, a terem lassankint átfüledt, a kívülről jövő füst

⁴⁸ A Lázár főnemesi nemzetség tagjai 1885-ig nem kaptak meghívást a főrendiházba. 1885 februárjában gr. Lázár Imre és Jenő eredménytelenül folyamodott regálisért. A főrendiházban örökletes tagsági jogosultsággal rendelkező családokat becikkelyező 1886. évi VIII. tc. a gr. Lázár családot is felsorolta, de 1918-ig egy családtagot sem találtunk a főrendiház tagjai között.

⁴⁹ [Cím nélkül]. Egyetértés, 1885. május 15. 1.

⁵⁰ FN 1884–1887. I. 1885. máj. 15. (41. ülés) 299–300.

lila színűvé tette a levegőt, s a megválasztásukat reménylők közül is mind többen kezdtek lemondani az egész dicsőségről, hogy azonnal tudhassák meg az eredményt.”⁵¹ Az *Egyetértés* másnapi száma szerint a „választási aktus nem volt valami nagyon mozgalmas, sokkal csendesebben ment végbe, mint várni lehetett. A főrendek feltűnően nagy számmal gyűltek össze, s az ülés megkezdése előtt az előcsarnokban meg a teremben alakult csoportok élénk társalgás közben folytatták a kapacitálás nehéz munkáját. Hanem aztán vége volt minden mozgalomnak.” Az újság megjegyezte, hogy szavazásnál, ami „alig pár percig” tartott, két névsor szerepelt. A „többségé” került elfogadásra egy változtatással, ugyanis ifj. gr. Esterházy Mihály helyett hg. Odescalchi Artúrt választották meg. A *Nemzet* tudni vélte, hogy Esterházy „nemsokára várhatóan census alapján tag lesz”, ezért választották meg helyébe Odescalchit.⁵² Az újság azt írta, hogy „a főrendiház vezető tényezői és a kormány közt eleve megállapított névsor” került elfogadásra.

A *Nemzet* értesülése szerint a szavazásra bocsátott másik névsorból, amely még harminc szavazatot sem kapott, hiányoztak a főispánok, a címzetes püspökök és „összességében 21 név volt másikkal helyettesítve.”⁵³ Az *Egyetértés* közzétette a „kisebbség” által támogatott névjegyzéket, ezen a listán azonban nem 21, hanem csak 19 olyan főrendet találunk,⁵⁴ akinek a neve a többség által támogatott névjegyzékről hiányzik. Ráadásul tartalmaz egy-egy főispánt (gr. Bethlen Gábor) és címzetes püspököt (Rónay Jácint) is.⁵⁵ Akár a *Nemzet*, akár az *Egyetértés*

⁵¹ A választó főrendiház. *Nemzet*, 1885. május 15. (esti kiadás) 3. Az előző két főrendiházi tárgy, amelyben „nagy szavazás” volt az izraelita-keresztény polgári házassági törvényjavaslat 1883 végén és 1884 elején történt kétszeri leszavazása és a főrendiházi reformtörvény-javaslat általános tárgyalására során az ellenzéki indítvány elvetésével záruló szavazás volt. Az előbbi két szavazáson 214, majd 255, az utóbbin 315 főrend vett részt, miközben az igazolt tagok létszáma ekkor meghaladta a hétszázat. Az 1881-dik évi szeptember [hó] 24-ére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. I–II. Szerk. Maszák Hugó. (Az 1881-dik évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1883–1884. II. 1883. dec. 11. (90. ülés) 84–85.; 1884. jan. 10. (92. ülés) 117–119.; FN 1884–1887. I. 1885. márc. 24. (27. ülés) 194–196.

⁵² Esterházy 1885 decemberétől gyakorolta örökös tagsági jogát a főrendiházban FN 1884–1887. II. 1885. dec. 1. ([az 1885. évi VII. tc. alapján szervezett főrendiház megalakulásától számított] 8. ülés) 23.

⁵³ A főrendiház mai üléséhez. Bp., máj. 15. *Nemzet*, 1885. május 16. (reggeli kiadás) 1.

⁵⁴ Odescalchival együtt.

⁵⁵ Hg. Odescalchi Artúr, gr. Berchtold Artúr, gr. Czebrián László, gr. Keglevich Gábor, gr. Szapáry Péter, gr. Teleki Domokos, gr. Teleki Ede, gr. Török József, br. Apór Gábor, br. Balassa István, br. Bornemisza Tivadar, br. Fiáth Pál, br. Jósika Andor, br. Liphay Béla, br. Orczy Elek, br. Perényi Péter, br. Podmaniczky Frigyes, br. Simonyi Lajos, br. Vay Dénes. [Cím nélkül]. *Egyetértés*, 1885. május 16. 1.

értesülése volt pontos, biztos, hogy az elfogadott és az elvetett névsor között jelentős volt az átfedés. A leszavazott névsor mellett, hogy mintegy harminc személy esetében megegyezett a másik listával, további néhány esetben ugyanazon főnemesi nemzetségből más családtagot ajánlott megválasztásra, mint a többséget nyert lista. Ez utóbbi famíliák közül az Apor és a Fiáth bárói családból 1885-ben a 3000 forint földadó cenzust egy családtag sem, a gr. Vay családból egy, a br. Jósika családból kettő leszármazott is teljesítette.⁵⁶ Mindkét névjegyzéken szerepelt néhány indigena (törvényhozás útján honosított külföldi eredetű családból származó) főnemes is (br. Berchtold Artúr, gr. Czebrián László, hg. Odescalchi Artúr). A többséget nem nyert névsorban szereplők közül négy személyt 1885 őszén az örökös tagok sorában találjuk (br. Balassa István, br. Czebrián László, br. Jósika Andor, gr. Keglevich Gábor), ők tehát végül mégis teljesíteni tudták a cenzust. Br. Simonyi Lajos pedig kinevezett tagként maradt bent a főrendiházban.⁵⁷ A többség támogatását el nem nyert listán voltak ellenzéki politikusok (például br. Lipthay Béla), de szabadelvű pártiak is (például gr. Keglevich Gábor, gr. Teleki Domokos, br. Perényi Péter, br. Podmaniczky Frigyes). Utóbbiak felvétele a jelöltek közé a kormányt támogató főrendek megnyerését szolgálhatta, miközben a Szabadelvű Párt főrendiházi támogatóinak száma megválasztásukkal ténylegesen (egyelőre) nem nőtt volna, hiszen aktuálisan Perényi, Podmaniczky és Teleki is képviselő volt.

Az *Egyetértés* beszámolója szerint a szavazatok összeszámlálása azért vett csaknem két órát igénybe, mert „a névsorokon igen sok változtatást tettek”.⁵⁸ A *Nemzet* is megemlítette, hogy sok volt „az egyes elágazó szavazat”, és volt olyan szavazat is, amelyen egyik névsorból sem szerepelt egy név sem. Összességében mintegy kétszáz [!] névre adtak le szavazatot,⁵⁹ vagyis a reform végrehajtása során kiesésre ítélt több mint négyszáz személy csaknem fele kapott legalább egy voksot. A szavazáson több mint 144 főrend vett részt.⁶⁰ A megválasztottak közül a legkevesebb, 72 szavazatot Odescalchi kapta, aminek az lehetett az oka, hogy

⁵⁶ A gr. Vayok bárói rangú rokonai közül azonban kettő földadója elérte a 3000 forintot.

⁵⁷ FI 1884–1887. I. 170. sz. 9–13., 178. sz. 93.

⁵⁸ [Cím nélkül]. *Egyetértés*, 1885. május 16. 1.

⁵⁹ A főrendiház mai üléséhez. Bp., máj. 15. *Nemzet*, 1885. május 16. (reggeli kiadás) 1.

⁶⁰ A legtöbb, 144 szavazatot gr. Mikes Miklós és br. Mesznil Viktor kapta, de a szavazók ennél biztosan többen voltak, mert volt olyan, aki az előzetesen összeállított listákon szereplő egyetlen főrendre sem, így Mikesre és Mesznilre sem voksolt.

pótlólag került fel a neve arra a listára, amelyet a többség támogatott (a kisebbségben maradt névjegyzéken már eleve szerepelt), de szerepet játszhattak ellenzéki politikai nézetei és excentrikus személyisége is. Az ötven élethossziglani tagságra megválasztott személy közül negyvenheten több mint száz szavazatot kaptak (közülük 27-re 130–144 társa szavazott).⁶¹

Az *Egyetértés* névtelenségbe burkolózó munkatársa a választást úgy kommentálta, hogy „egyik névsor sem volt jobb a másiknál”, és (némi arisztokráciaellenes élel) a választás csekély jelentőségét hangsúlyozta: „Egyébiránt, hogy mit jelent, mennyit ér, a közügyek folyamatában minő súllyal bír a választás, mely tegnap végbement: ezt semmi se magyarázza meg jobban, mint az a tökéletes közönség [közönyösség] és fel nem vevés, mellyel a nagyközönség és a sajtó e választás elé nézett. A kormányt, a kaszinót s néhány főúri családot kivéve nem volt ez országban társaskör vagy lapszerkesztőség vagy társas összejövetel, mely egy percig is törődött volna azzal, hogy kikre esik s kikre nem esik a választás. Egy lófuttatás, egy távgyaloglási verseny, egy balatoni regatta, egy premier az operában nagyobb országos figyelmet költ, mint az, hogy főrendek körében kikből áll az az ötven férfiú, akikkel a törvényhozók száma megszorodott.” A cikk szerint a közönynek oka volt a kormány és a főrendek eljárása is, hogy „az egész ügyet elvonták a nyilvánosság elől. Egyetlen formáserű, de zártkörű értekezlet előzte meg az egészet. Elvégezték, kicsinálták, megállapították suttyomba, cigarett mellett, néhány szép és előkelő delnőnek is közbeszólásával.”⁶²

A megválasztottak alapvetően a születési jogon tagok közül kerültek ki (a fél-százból 41-en), de több hivatalban levő főispán is volt köztük, így a főispáni kar nesztorai, Kubicza Pál (1816–1893)⁶³ és Szmrecsányi Dárus (1816–1888), valamint a születési jogon is tag hg. Esterházy Pál (1843–1898), gr. Batthyány Lajos (1860–1951), br. Bánffy Dezső (1843–1911), gr. Bethlen András (1847–1898), gr. Bethlen Gábor (1832–1897) főispánok, valamint két címzetes püspök is megtalálható volt sorukban: Majer István (1813–1893) stagnii és Rónay Jácint (1814–1889) skodari püspök. Megállapítható tehát, hogy a főrendiház 1885 májusában

⁶¹ A megválasztottak névsorát a szavazatok számával együtt közölte a főrendiházi napló. FN 1884–1887. I. 1885. máj. 15. (41. ülés) 300.

⁶² A főrendi választás. Egyetértés, 1885. május 17. 1.

⁶³ Kubicza 1867-től 1885-ig Trencsén megye főispánjaként volt főrendiházi tag. Az életpályáját ismertető életrajz tévesen a főrendiház örökös tagjaként említi. Lásd Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp. 2002. 485.

(ha csak jelképes számban is), valamennyi az átalakításkor kieső tagsági csoportból részesített élethossziglan tagsági jogban személyeket.

A választásnál a kormány által (támogatói szavazata útján) érvényesített egyik szempont az volt, hogy a főrendiházban korábban aktív, de a reform során kieső személyek ne kényszerüljenek a ház elhagyására (függetlenül attól, hogy a családból mások teljesítették-e a cenzust). Tisza Kálmán miniszterelnöknek a reformtörvény-javaslat végső, az országgyűlés által elfogadott szövegét az uralkodóhoz szentesítésre felterjesztő felségfolyamodványában azzal indokolta a választott tagokra vonatkozó szakasz elfogadását, hogy „[e]zen § intézkedése némileg ellenkezik ugyan azon alapelvekkel, melyekre a kormány a főrendiházi reformot fektette, s melyek a választásra alapított tagságot egészen kizárni kívánták; minthogy azonban a tárgyban levő intézkedés csak átmeneti, s ily módon a főrendiháznak kiegészítése csakis egyetlenegyszer fog történni; minthogy továbbá ezen úton úgysis csak azon elemek [!] fognak a főrendiházba bejutni, melyekre a kormány is javaslatának eredeti, most már egészen elejtett 24. §-ában súlyt helyezett: a kormány a reform foganatosíthatása érdekében ezen módosításhoz is hozzájárult s azt maga részéről elfogadta.”⁶⁴ A Tisza által említett 24. §. így hangzott: „Az élethossziglani tagságra való kinevezéseknél a felsőház első alakulásakor figyelem fordítandó azokra, kik a főrendiházban bírt jogukat jelen törvény által elvesztik, ha az utolsó három év alatt a főrendiház üléseiben rendesen részt vettek.”⁶⁵ Tisza állításával ellentétben a választásnál ez csak az egyik szempont volt. A választott tagoknak mindössze ötöde szólalt fel a főrendiház nyilvános ülésein 1885 májusáig.⁶⁶

Nagy számban voltak a választott tagok között erdélyi főnemesek. Az ötven tag több mint negyede körükből került ki. Erdélyi származású arisztokrata volt br. Apor Károly (1815–1885), br. Bánffy Dezső (1843–1911), gr. Béldi Ákos (1846–1932), gr. Bethlen András (1847–1898) és Gábor (1837–1897), id. br. Bornemisza Károly (1840–1911), ifj. br. Huszár Károly (1859–1912), br. Jósika Samu (1848–1923), gr. Kálnoky Dénes (1811–1888), br. Kemény Kálmán (1838–1918), gr. Kuun Géza (1838–1905), gr. Mikes Miklós (1814–1893), br. Szentkereszty Ferenc (1846–1891) és gr. Wass Albert (1819–1911).

⁶⁴ 1885. ápr. 24. (Fogalmazvány) 1885-1360-ME, lelőhelye: MNL OL K 26, 1885-II-392., 218. cs.

⁶⁵ KI 1884–1887. I. 25. sz. Törvényjavaslat a főrendiháznak mint felsőháznak szervezéséről. (1884. okt. 20., beadja Tisza Kálmán miniszterelnök) 139.

⁶⁶ Az 1865. december – 1885. szeptember közötti főrendiházi ülések naplóköteteinek névmutatói alapján.

Az erdélyi választott tagok nagy számának okát abban látjuk, hogy a választás során átlagosan alacsonyabb jövedelmű birtokaik miatt az erdélyi birtokosok közül arányaiban kevesebben tudták teljesíteni a földadócenzust, mint szűkebb magyarországi társaik közül.

Szintén jelképes kompenzáció lehetett néhány indigena eredetű nemzetség leszármazottjának megválasztása. Az 1885. VII. tc. 2. §-a azon tilalma, hogy a magyar főrendiházban tagságra jogosult családok tagjai egyidejűleg más állam törvényhozásának is tagjai legyenek leginkább a honosított főnemességet érintette. A választott tagok közül gr. Dezasse Emil (1834–1903), br. Mesznil Viktor (1814–1893), hg. Odescalchi Artúr (1836–1925), br. Ottenfels-Gschwind Zsigmond (1825–1898), örgr. Pallavicini Ede (1845–1914) származott honosított főnemesi családból. Valószínűleg közjogi megfontolásból, a magyarországi és a horvátországi főnemesség egységes voltának kifejezéséként került a választott tagok közé három horvátországi, illetve ott birtokos arisztokrata, ifj. gr. Erdődy István (1848–1922), gr. Pejacsevich Márk (1818–1890) és br. Ottenfels-Gschwind Zsigmond. Voltak olyanok, akiket feltehetően főrendiházon kívüli közéleti, politikai vagy tudományos tevékenységük elismeréseként is választottak taggá, például Rónay Jácint, br. Fejérváry Géza (1833–1914), br. Eötvös Loránd (1848–1919). Szerepet játszhattak a felmenők érdemei is. A választott tagok között találjuk gr. Batthyány Lajos miniszterelnök fiát, Batthyány Elemért (1847–1932) és unokáját, Batthyány Lajost (utóbbi ugyanakkor id. gr. Andrássy Gyula veje is volt), br. Eötvös József író, vallás- és közoktatásügyi miniszter Loránd fiát, valamint br. Vay Miklós koronaőr, főrendiházi alelnök Miklós (1828–1886) fiát. Természetesen a fenti (feltételezett) kategóriák keresztezték is egymást, például br. Mesznil Viktor nemcsak indigena főnemes, hanem 1885 előtt a főrendiházban aktív tag is volt; br. Bánffy Dezső, gr. Bethlen András, gr. Bethlen Gábor nemcsak a census teljesítésére nem képes erdélyi főúr, hanem főispán is; gr. Batthyány Lajos nemcsak az azonos nevű miniszterelnök leszármazottja, hanem főispán; br. Eötvös Loránd nemcsak a nagynevű író és politikus tudósként elismert fia volt, hanem 1885 után a vásárosnaményi Eötvös főnemesi nemzetség egyetlen leszármazottja a tagok között. A többféle szempont egyidejű érvényesülésével és egyes nemzetségek (például a Zichy) kiterjedt voltával magyarázzuk, hogy voltak olyan főnemesi nemzetségek, amelyekből több családtag is bekerült a választott tagok közé (gr. Batthyány, gr. Bethlen, gr. és br. Nyáry, br. Vay, gr. Zichy: két-két családtag, gr. és br. Pongrácz: három családtag).

A választásnál további szempont lehetett, hogy tekintélyes főnemesi családok fiatalabb, már teljeskorú, de a 3000 forint földadó census teljesítésére (még) nem képes leszármazottainak lehetősége legyen a főrendiházi tagságra. Ifj. gr. Erdődy István, hg. Esterházy Pál (1843–1898), ifj. gr. Huszár Károly (1859–1912), ifj. gr. Széchényi Imre (1858–1905), gr. Zichy Antal (1859–1921) sorolható a fiatalabb választott tagok csoportjába. A fiatal(abb) mágnások számának növelése nemcsak a főrendiháztól elvárt politikai nevelési funkció,⁶⁷ hanem az intézmény a korábbinál várhatóan magasabb átlagéletkora miatt is jelentőséggel bírhatott.⁶⁸ Ám ha érvényesült is a fiatalítási szempont, nem volt alapvetően meghatározó: az ötven választott tag között csak tizenöt volt negyven év alatti. Közülük mindössze négyen voltak harminc év alattiak, igaz ez utóbbi korosztálynál a teljeskorúság 24 éves korhatárából következően, az 1884–1885. évi fokozott mértékű meghívó-kérés ellenére is, szűkebb volt a bázis, mint a többi életkori dekádnál. Tizenegy főrend megválasztásakor életének a harmincas, 15 főrend a negyvenes, hat az ötvenes, hét a hatvanas, nyolc pedig a hetvenes éveiben járt. A választott tagok derékhada tehát a főrendiház reformja során középkorú vagy annál idősebb nemzedékből került ki. A megválasztásukkor még negyven év alatti tagok fele már átvette a szülői örökséget, de az nem volt elég a census teljesítéséhez, a többiek többnyire örökös tagsági jogukat a reform után is gyakorló apák egyetlen vagy legidősebb fiai voltak. Kivételt ez alól csak ifj. br. Huszár Károly (1859–1912) és gr. Festetics Vilmos (1848–1931) képezett. Huszár Károly azonos nevű apja (1825–1895) 1884 őszén a főrendiház meghívott tagja volt, de a Szabadelvű Párt képviselője lévén nem jelent meg, a reform során bevezetett földadócenzust pedig nem tudta teljesíteni. Festetics az örökös tagsági jogát 1885 őszén is gyakorló gr. Festetics Dénes (1813–1891) (1885-ben a dégi ág seniora) fiatalabb fia volt. Apja elhunytát követően bátyja, Festetics Kálmán (1847–1928) gyakorolta

⁶⁷ Vö. *Pesti Sándor*: Az újkori magyar parlament. (Osiris tankönyvek. Doktori mestermunkák) Bp. 2002. 59.

⁶⁸ Lásd pl. a Pesti Napló azon fejtegetését, hogy a választott tagok halála után „csupa vén ember fog a padokban ülni”, ugyanis 3000 forint földadót rendszerint „csak az öreg urak fizetnek”. [Cím nélkül]. Pesti Napló, 1885. március 25. (reggeli kiadás) 1. (vezércikk)

Az előrejelzés helyességét mutatja, hogy a főrendiházra Mikszáth Kálmán 1887-ben „a temető előszobája”, Ady Endre 1902-ben a „múmiák háza” metaforát használta. *Mikszáth Kálmán*: A Podmaniczky könyve. [1887]. In: *Mikszáth Kálmán*: Cikkek és karcolatok. S. a. r. Rejtő István et al. (Mikszáth Kálmán összes művei 74.) Bp. 1962. XIV. 16–18.; *Ady Endre*: A hétről. In: Ady Endre összes prózai műve. 2. Újságcikkek, tanulmányok. <http://mek.oszk.hu/00500/00583>, letöltés 2016. okt. 27. (A cikk eredeti megjelenése: Nagyváradi Napló, 1902. május 11.)

a családból az örökös tagsági jogot (1895-től). A választott tagság élethossziglan szólt, míg az örökletes jog gyakorlásában birtokcsökkenés esetén a census nem teljesítése következtében szünetelés következett be. Ennek ellenére hg. Esterházy Pál apja, hg. Esterházy Miklós elhunytát követően 1894-ben az évente több mint 300 000 forint föld- és házadót adózó hitbizomány birtokosaként örökös tagsági joga elismerését kérte, ami meg is történt.⁶⁹ A többes tagsági jogosultság egyébként ritka volt a választott tagok között. Br. Bánffy Dezső, miután 1899-ben visszatért a képviselőházból, mint református főgondnok és mint főudvarmester is tagsági joggal rendelkezett, gr. Batthyány Lajost 1892–1896 között fiumei kormányzóként is hely illette a főrendiházban, br. Kemény Kálmán pedig 1912-től ugyancsak református főgondnokként is tag volt. A fiatal választott tagokhoz visszatérve megállapítható, hogy többen közülük már 1885-re saját jogon kiérmelték a főrendiházi tagsággal való „jutalmazást”. Br. Batthyány Lajos 1883-tól Győr megyei és városi főispánként nagy buzgalommal végezte a helyi (elsősorban a városi) „hanyagságok és visszaélések kiirtását”. „Erélye, tapintatos viselkedése, buzgalma” „magára vonta a kormány figyelmét” és hozzájárult kilenc évvel későbbi fiumei kormányzóvá kinevezéséhez.⁷⁰ A Tisza-kormány gr. Bethlen Andrásnak 1882-től Brassó megyében végzett főispáni tevékenységével való elégedettségét jelezte, hogy 1886-ban Szeben megye főispánságát is rá bízta.⁷¹ Bethlen a Szapáry-kormány alatt még magasabbra emelkedett, földművelésügyi miniszter lett. Br. Eötvös Loránd 1871-ben (23 évesen) egyetemi magántanár, a következő évtől rendes tanár, majd 1878-tól a kísérleti fizika tanszékének vezetője volt. 1873-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1883-ban rendes tagjává választották. Közéleti pályafutása azonban 1885 után érte el csúcspontját,

⁶⁹ Lásd hg. Esterházy Pál levelét a főrendiház elnökségének (1894. márc. 9.) és Szerencs János irodaigazgató válaszát (1894. márc. 12.) (Fogalmazvány). MNL OL K 5 Országgyűlési Levéltár. Főrendiház. Hivatali iratok, 1894-33., 3. cs.; Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. I–XXIII. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) H. n. [Bp.] 1892–1896. (a továbbiakban: FI 1892–1896.) VIII. 411. sz. 444.

Esterházy fiatalon elhunyt második felesége, Eugenia von Croÿ-Dülmen (1854–1889) révén Frigyes főherceg sógora volt. Országgyűlési almanach 1897–1901. Rövid életrajzok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Szerk. Sturm Albert. Bp. 1897. (a továbbiakban: Ogy. almanach 1897–1901.) 68.

⁷⁰ Vasvármegye. Szerk. Sziklay János – Borovszky Samu. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája 24.) Bp. 1898. 593.

⁷¹ *Pál Judit*: Erdélyi főispánok a Tisza-korszak végén (1890–1891). 1–2. rész. *Korunk* 20. (2009) 3. sz. 54–62., 20. (2009) 4. sz. 67–76., 1. rész 68.

1889-ben az Akadémia elnökévé választották, 1894 júniusa és 1895 januárja között vallás- és közoktatásügyi miniszterként képviselte a kormányt az egyházpolitikai törvényjavaslatok vitájában.

Voltak olyan negyven év alatti arisztokraták is, akik főrendiházi tevékenységükkel érdemelték ki a választott tagok közé kerülést, illetve a főrendiház nem akarta nélkülözni a jövőben sem munkáját. Br. Rudnyánszky József (1855–1933) 1876-tól volt a főrendiház tagja, két évvel később a ház egyik jegyzőjévé választották, és ezt a tisztséget majdnem harminc éven át, 1907-os háznaggyá választásig folyamatosan ellátta.⁷² Jogi (ügyvédi) végzettséggel rendelkezett, és a kultuszminisztériumban titkárként, a magyar királyi államvasútnál felügyelőként dolgozott, majd 1888-ban a vallási és tanulmányi alapokat felügyelő és ellenőrző bizottság előadójává nevezte ki az uralkodó.⁷³ Rudnyánszky (egyéb bizottsági tagságai mellett) hosszú ideig (1887–1910) a főrendiház pénzügyi bizottságának jegyzője volt, és két országgyűlés alatt (1892–1896, 1906–1910) a gazdasági bizottság jegyzőségét is ellátta. 1883-tól a közösügyi bizottságban is jegyzőként működött. A főrendiházi szakbizottságokat egyesítő hármass bizottságnak, továbbá az igazoló és a mentelmi bizottságnak egyaránt aktív tagja volt.⁷⁴ Örgr. Pallavicini Ede – Mailáth György országbíró, 1865-től 1883-ig főrendiházi elnök veje – 1872-től 1881-ig főrendiházi jegyző volt. 1869–1880 között a pénzügyminisztérium tisztviselőjeként, majd több pénzügyi és iparvállalat igazgatósági tagjaként szerzett pénzügyi hozzáértésének a főrendiház is hasznát látta: Pallavicini a gazdasági bizottság számvizsgáló albizottságának tagjaként hosszabb időn át végezte a főrendiház számadásainak felülvizsgálatát.⁷⁵ Emellett az igazoló bizottságnak is tagja volt.⁷⁶ A későbbiekben több alkalommal a delegációban a

⁷² Az 1906-dik évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. I–III. (1906-dik évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1906–1910. (a továbbiakban: FN 1906–1910.) II. 1907. okt. 12. (24. ülés) 1–2.

⁷³ Sturm-féle országgyűlési almanach 1901–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk. Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc. Bp. 1910. (a továbbiakban: Ogy. almanach 1910–1915.) 162–163.

⁷⁴ Új országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Szerk. Sturm Albert. H. é. n. [Bp. 1888.] (a továbbiakban: Ogy. almanach 1887–1892.) 147.

⁷⁵ Pallavicini a pénzügyminisztériumi szolgálat után 1880-tól a Magyar Hitelbank vezérigazgatója, majd 1900-tól elnöke, az 1910-es években a Ganz gyár és számos más vállalat elnöke, továbbá az OMGE alelnöke volt. Ogy. almanach 1910–1915. i. m. 161–162.

⁷⁶ Ogy. almanach 1887–1892. i. m. 146.

tengerészeti albizottság elnöke volt.⁷⁷ 1907-től ő töltötte be a főrendiház közgazdasági és közlekedésügyi bizottsága elnöki tisztét.⁷⁸

A választott tagok egy évtizeddel idősebb generációjából gr. Nyáry Jenő (1836–1914) töltött be hosszú időn át jegyzői tisztséget: 1878-tól 1901-ig, háznaggyá választásáig. Nyáryt régészeti kutatásai elismeréseként a Tudományos Akadémia 1883-ban levelező tagjává választotta, több archeológiai és történelmi egyesület vezető tagja volt.⁷⁹ A választott tagok közül az 1885 előtti időszakban volt jegyző ifj. br. Vay Miklós (1865–1868), Kubicza Pál (1869–1872), br. Bánffy Dezső (1875–1885) és br. Pongrácz Emil (1881–1885). Már választott tag korában, 1885-ben került be a jegyzői karba gr. Zichy Antalt (1887-ig volt jegyző) és ifj. gr. Széchényi Imrét (1897-ig volt jegyző, amikor is nem fogadta el újabb megválasztását).⁸⁰ Br. Fiáth Miklóst (1848–1901) 1887-ben választották meg a ház egyik jegyzőjének, 1892-ig töltötte be ezt a tisztségét. Fiáth – a főrendiházon kívül a kormányzati munkában is komoly szerepet vállaló br. Fiáth Ferenc (1815–1885) Veszprém megyei főispán idősebb fia – 1884-től 1891-ig a földművelésügyi minisztérium magyar mezőgazdasági statisztikai ügyosztályát vezette, minisztériumi szakértőként közreműködött számos közgazdasági rendelet és törvényjavaslat létrejöttében. Az 1890-es évek elején a vám- és kereskedelmi kiegyezést célzó tárgyalások egyik referense volt. 1891-től öt éven át állt Fejér megye élén főispánként, ezt követően a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselőjévé választották.⁸¹

A választott tagok közül a legmagasabb főrendiházi tisztséget br. Jósika Samu (1848–1923) töltötte be, aki 1912 szeptemberétől 1917 júniusáig a főrendiház elnöke volt.⁸² Jósika ekkor már szabadelvű párti politikusként befutott karriert tu-

⁷⁷ Az 1910-dik évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. I–V. (Az 1910-dik évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1912–1919. (a továbbiakban: FN 1910–1918.) III. 1914. febr. 26. (52. ülés) 101.

⁷⁸ Ogy. almanach 1910–1915. i. m. 161–162.; FN 1906–1910. I. 1906. jún. 8. (5. ülés) 31.

⁷⁹ Ogy. almanach 1910–1915. i. m. 159–160.; Az 1901-dik évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. I–III. (Az 1901-dik évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1902–1905. (a továbbiakban: FN 1901–1905.) I. 1901. okt. 29. (3. ülés) 8.

⁸⁰ Az 1896-dik évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. I–V. (Az 1896-dik évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) H. n. [Bp.] 1898–1901. (a továbbiakban: FN 1896–1901.) I. 1897. jan. 18. (5. ülés) 41.

⁸¹ Erdős Ferenc – Kelemen Krisztián – Viték Gábor: Vármegyeháza a bástya és a várfal helyén. Szerk. Erdős Ferenc. (Fejér Megyei Levéltár közleményei 28.) Székesfehérvár 2002. 85–91.

⁸² Jósika a „politikai helyzet változására” tekintettel mondott le, gr. Esterházy Móric kormányának kinevezését követően. Gr. Esterházy Móric miniszterelnök levele br. Jósika Samunak. Bp., 1917. jún. 20. MNL OL K 3 Országgyűlési Levéltár. Főrendiház. Elnöki iratok, 1917–221., 66. cs. 1. t.

dott maga mögött (1885 nyarától 1888-ig Kolozs megyei főispán, 1892–1894 között szabadelvű párti képviselő, 1893-tól 1894-ig belügyi államtitkár, 1895 elejétől 1898 elejéig király személye körüli miniszter volt). 1911-től a főrendiház egyik alelnöke volt, innen került gr. Csáky Albin betegség miatti lemondását követően az alelnöki székbe.⁸³ Jósika a főrendiházi alelnöki posztra br. Kemény Kálmán lemondását követően nyert kinevezést. Kemény Jósikához hasonlóan választott főrendiházi tag volt, erdélyi, és egykori szabadelvű párti képviselő (1875-től 1885-ig), valamint főispán (1885-től 1895-ig Alsó-Fehér megyében). A katolikus Jósikával szemben ő református vallású volt.⁸⁴ Az uralkodó a főrendiház alelnökévé Ernuszt Kelemen élethossziglan kinevezett taggal együtt, br. Vay Bélának és Daruváry Alajosnak az alelnökségről való lemondása után, 1900 októberében nevezte ki.⁸⁵ A következő négy országgyűlés elején is kinevezést nyert,⁸⁶ 1910-ben azonban más irányú elfoglaltságára és egészségi állapotára hivatkozva lemondott az alelnöki tisztségről.⁸⁷ 1918 júliusában, az utolsó két főrendiházi alelnök egyikeként került kinevezésre gr. Beldi Ákos választott tag. Beldi az elnökség azon kevés számú tagjai közé tartozott, aki korábban nem volt országgyűlési képviselő. A korábbi, szabadelvű párti kormányokhoz azonban ő is kötődött, 1888-tól 1905-ig Kolozs megye főispánja volt. A főrendiházban jelentősebb aktivitást nem fejtett ki, az üléseken nem szólalt fel. A főrendiház operatív működését irányító háznagyi hivatal betöltői között, mint már szó volt róla, két választott tagot találunk: br. Nyáry Jenő 1901–1907 között viselte ezt a tisztséget, majd 1907-ben br. Rudnyánszky Józsefet választották meg helyébe,⁸⁸ ő volt a főrendiház utolsó háznagya.

Miközben a választott tagok a tagságon belüli legfeljebb egyhetednyi arányukhoz képest a jegyzők és a háznagyok között felülreprezentáltak voltak (az

⁸³ Ogy. almanach 1910–1915. i. m. 158–159.

⁸⁴ Ogy. almanach 1910–1915. i. m. 159.

⁸⁵ FN 1896–1901. V. 1900. okt. 13. (69. ülés) 35.

⁸⁶ Ernuszt lemondását követően 1905 végétől alelnöktársa, gr. Széchényi Sándor örökös tag volt. Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés főrendiháznak naplója. I. (Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai.) Bp. 1906. I. 1905. dec. 19. (9. ülés) 75.

⁸⁷ FN 1910–1918. I. 1911. jún. 30. (13. ülés) 75.

⁸⁸ Rudnyánszky 24:22 szavazat arányban győzött Nyáryval szemben (több jelölt nem volt). FN 1906–1910. II. 1907. okt. 12. (24. ülés) 1–2. A szavazás érvényessége megkérdőjelezhető, mert a hatályos házszabályok szerint a háznagy választásakor viszonylagos többség döntött ugyan, ám annak érvényességéhez legalább ötven tag jelenléte volt szükséges. A főrendiház házszabályai [1886]. In: A főrendiház szervezete megvilágítva a fennálló törvények, szabályok és rendeletek által. Kiad. Szerencs János. Bp. 1893. (a továbbiakban: FHSZ 1886.) 3–4. 4. §., 25. 37. §.

1885–1918 közötti időszak 31 jegyzőjéből hat, három háznagyából kettő volt választott tag),⁸⁹ vagyis az intézmény funkcionális működéséhez más tagsági csoportoknál aktívabban járultak hozzá, addig a főrendiház nyilvános ülésein kevesen szólaltak fel közülük. A plenáris üléseken kifejtett aktivitást a későbbiekben tárgyaljuk, annyit azonban szükségesnek tartunk itt megjegyezni, hogy a felszólalók csekély számában szerepet játszhatott az, hogy az 1885-ben megválasztott ötven tag alig több mint fele érte meg a századfordulót, 1918-ban pedig már csak tizenkettő volt életben közülük,⁹⁰ továbbá számosan országgyűlési képviselőként a törvényhozás másik kamarájában foglaltak helyet. Az 1885. évi VII. tc. 25. §-a úgy rendelkezett, hogy a képviselői mandátumot vállaló főrendiházi választott tag főrendiházi tagsági jogát addig, amíg képviselői megbízatása tart, nem gyakorolhatja, és ha leteszi képviselői megbízatását, főrendiházi tagsági joga csak a következő ülésszakban éled fel. Ez a szabályozás megegyezett az örökös tagok képviselőségére vonatkozó törvényi előírással (12. §.). Br. Kemény Kálmán főrendiházi élethossziglani taggá megválasztásakor már honatya, 1872-től a tordai, majd a szászrégeni választókerület kormánypárti képviselője volt. Főrendiházi megválasztása után nem sokkal azonban lemondott a képviselőségről, miután 1885. május 16-án Alsó-Fehér megye főispánjává nevezték ki (1895-ig töltötte be ezt a tisztséget).⁹¹ A választott tagok közül további 11 a későbbiek folyamán szerzett képviselői mandátumot. Egyes választott tagok 1885-ben nem voltak képviselők, de korábban és később igen. Ezek közé tartozott hg. Odescalchi Artúr, aki 1878–1884 között függetlenségi párti, 1886–1887-ben pártonkívüli mérsékelt ellenzéki honatya volt.⁹² Gr. Bethlen Gábor első ízben 1866-tól 1868-ig a Balközép Párt színeiben képviselősködött, majd miután 1890-ben gr. Szapáry Gyula miniszterelnök az erdélyi szászokkal kötött kompromisszum nyomán

⁸⁹ Ezzel szemben az 1885–1918 közötti tíz főrendiházi elnökből csak egy, 17 alelnökből kettő volt választott tag.

⁹⁰ Az 1927. évi január hó 25-ére összehívott országgyűlés felsőházának irományai. I–XIV. (Az 1927. évi január hó 25-ére összehívott országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1927–1931. I. 3. sz. 73.

⁹¹ *Adalbert Tóth*: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn. 1848–1892. (Südosteuropäische Arbeiten 70.) München 1973. 268.

⁹² Mikszáth Odescalchi Artúrt „vörös hercegként”, majd pártonkívüli képviselősége idején „rózsaszín hercegként” aposztrofálta. *Mikszáth Kálmán*: A t. Házból. [1883. jan. 17.]. In: *Mikszáth Kálmán*: Cikkek és karcolatok. S. a. r. Rejtő István et al. (Mikszáth Kálmán összes művei 69.) Bp. 1962. XV. 70.; *Mikszáth Kálmán*: Fabiny napja. In: *Mikszáth Kálmán*: Cikkek és karcolatok. S. a. r. Rejtő István et al. (Mikszáth Kálmán összes művei 72.) Bp. 1962. XXII. 241.

felmentette Nagy- és Kisküküllő megye főispánsága alól,⁹³ a következő évben az időközi választáson ismét képviselői mandátumot szerzett. A parlamentben a Mérsékelt Ellenzékhez, majd ennek utódjához, a Nemzeti Párthoz csatlakozott.⁹⁴ 1885 után vállalt csak mandátumot gr. Pongrácz Károly (1832/1833–1897), aki a választott tagok közé kerülését és valószínűleg politikai karrierjét is a főrendiházi reformjavaslat tárgyalása során mondott beszédének köszönhetette (korábban kevésbé volt aktív a főrendiházban).⁹⁵ Pongrácz 1887-ben mérsékelt pártonkívüli, 1892-ben szabadelvű párti programmal lett képviselő, az egyházpolitikai törvények miatt azonban elhagyta a kormánypártot, az 1896. évi képviselőválasztáson nemzeti párti programmal indult, de alulmaradt a kormánypárti jelölttel szemben.⁹⁶ Id. br. Bornemisza Károly 1887-től szabadelvű párti képviselő volt 1890-ig, amikor Szolnok-Doboka megye élére került (1902-ig volt a megye főispánja).⁹⁷ Gr. Batthyány Lajos a fumei kormányzói állásról való lemondása után folytatta politikai pályáját a képviselőházban. 1896-tól a korszak végéig képviselő volt, először szabadelvű párti, 1904–1905-ben pártonkívüli 67-es (disszidens), 1905-től 1910-ig alkotmánypárti, majd ismét pártonkívüli programmal.⁹⁸ Br. Fiáth Miklós a főispánságáról leköszönése után, 1896-ben került be a képviselőházba szabadelvű párti programmal. A ciklust kitöltötte, de még a következő választások előtt elhunyt.⁹⁹ A választott tagok között olyanok is voltak, akik korábban képviselőként tevékenykedtek, de 1885 után már nem vállaltak mandátumot. Kubicza Pál 1848-ban a liberális „centrumhoz”, 1865–1867 között

⁹³ *Pál J.*: Erdélyi főispánok 1890–1891. i. m. 1. rész 55.

⁹⁴ *Ogy. almanach 1897–1901.* i. m. 131–132.

⁹⁵ Gr. Pongrácz Károly hozzászólásában az eredeti törvényjavaslatról és a főrendek többsége által a bizottságban elfogadott kompromisszumról egyaránt elítélően nyilatkozott. Az ötven tag egyszeri választásáról úgy vélekedett, hogy az „gűnynek igen, de kárpótlásnak nem nevezhető”. A gazdag mágnásokat a szegényebb főnemesek cserbenhagyásával vádolta. FN 1884–1887. I. 1885. márc. 24. (27. ülés) 167–170.; Országgyűlés. *Pesti Napló*, 1885. március 24. (esti kiadás) 1.

⁹⁶ *Ogy. almanach 1887–1892.* i. m. 285–286.; *Ogy. almanach 1897–1901.* i. m. 139.; *Mikszáth Kálmán*: Országgyűlés. [1890. máj. 29.]. In: *Mikszáth Kálmán*: Cikkek és karcolatok. S. a. r. Rejtő István et al. (Mikszáth Kálmán összes művei 79.) Bp. 1962. XIX. 135–137.; *Toth, A.*: Parteien i. m. 301.

Szalai Miklós gr. Pongrácz Károlyt a Beszterce ostroma „főhősének” nevezi, lásd *Szalai M.*: Főrendiházi reform i. m. 1335. Valójában a főhős modelljeül egyik rokona, gr. Pongrácz István szolgált. *Mikszáth Kálmán*: Beszterce ostroma. Egy külön ember története (<http://mek.oszk.hu/00800/00899/00899.htm>, letöltés 2016. okt. 27.)

⁹⁷ *Pál J.*: Erdélyi főispánok 1890–1891. i. m. 2. rész 71–72.

⁹⁸ *Ogy. almanach 1910–1915.* i. m. 228.

⁹⁹ *Ogy. almanach 1897–1901.* i. m. 238.

a Deák-párthoz tartozott, hasonlóan későbbi főispántársához, Szemere János Dáriushoz. Rónay Jácint 1867-től 1871-ig (amikor Rudolf trónörökös történelemtanára lett),¹⁰⁰ valamint hg. Esterházy Pál főispánná kinevezése előtt, 1869-től 1871-ig ugyancsak Deák-párti honatya volt. Gr. Berényi Ferenc (1818–1888) 1861-ben a Felirati Párt, 1865-től 1878-ig a Deák-párt, majd a Szabadelvű Párt képviselője volt.¹⁰¹ Gr. Pongrácz Ágoston (1841–1899) 1875–1878 közötti képviselői működése során a Jobboldali Ellenzék, majd az Egyesült Ellenzék sorában foglalt helyet.¹⁰² Megállapítható, hogy a főrendiházi tagságuk előtt vagy alatt képviselői mandátummal rendelkező választott tagok túlnyomó többségben kormánypártiak voltak (a 18 képviselő közül csak kettő volt 1885 előtt konzervatív vagy függetlenségi ellenzéki). Ez és a főispánok magas száma (az ötven választott tagból 12 korábbi, vagy 1885–1905 között hivatalban levő főispán volt) azt bizonyítja, hogy a választás során erőteljesen érvényesült a kormányzat érdeke.

A választott tagok közül többen nemcsak képviselők, hanem – mint már érintettük – kormánytagok is voltak. A kormánypárti képviselői mandátum és a miniszterség gyakran együtt járt, ám egybeesésük nem volt törvényszerű. Előfordult, hogy a politikus a kormánytagság elnyerésekor főrendiházi tag volt, és hivatali ideje alatt csak később vagy esetleg egyáltalán nem szerzett képviselői mandátumot. Gr. Bethlen András 1890-től 1894-ig volt földművelésügyi miniszter: miniszteri kinevezése után csaknem öt hónappal szerzett képviselői mandátumot.¹⁰³ Képviselői mandátumát a miniszterségről történt lemondása után is megtartotta, majd 1896-ban újra szabadelvű párti képviselőnek választották.¹⁰⁴ Bethlen korábban, főispánságát megelőzően is volt már képviselő: 1873-tól 1878-ig Deák-, majd szabadelvű párti, azután a kormánypártból kilépve disszidens, egyesült ellenzéki, 1881-től 1882-ig (főispánná való kinevezéséig) ismét kormánypárti képviselő volt.¹⁰⁵ Az 1894. júniusban kultuszminiszterré kinevezett Eötvös Loránd 1894 októberében szerzett képviselői mandátumot, majd a tárcáról 1895 januárjában történt lemondása után tizenegy hónappal a képviselőségtől is

¹⁰⁰ Ogy. almanach 1887–1892. i. m. 155.

¹⁰¹ *Tóth, A.*: Parteien i. m. 226.

¹⁰² *Tóth, A.*: Parteien i. m. 301.

¹⁰³ Az 1887-dik évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I–XXXV. Szerk. P. Szathmáry Károly. (Az 1887-dik évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1887–1892. XIX. 1890. okt. 1. (390. ülés) 4.

¹⁰⁴ Ogy. almanach 1897–1901. i. m. 207.

¹⁰⁵ *Tóth, A.*: Parteien i. m. 226.

megvált.¹⁰⁶ Volt azonban példa kormánytagság előtti országgyűlési képviselőségre is. Br. Bánffy Dezső 1892-től 1899-ig volt szabadelvű párti képviselő, emellett először a képviselőház elnöke, majd 1895-től miniszterelnök. 1899-ben nemcsak a miniszterelnökségről, hanem a szabadelvű párti mandátumáról is lemondott. 1904-ben az Új Párt programjával választották meg újra képviselőnek, 1905-től 1911-ben bekövetkezett haláláig pártonkívüli képviselő volt. Br. Fejérváry Géza viszont nem vállalt miniszterré kinevezése után azonnal mandátumot. 1884-től 1903-ig a honvédelmi tárca, majd 1905–1906-ban a kormány élén állt, de képviselői mandátummal csak 1886-tól 1892-ig, majd 1896-tól 1903-ig rendelkezett.¹⁰⁷ Br. Jósika Samu pedig minisztersége idején egyáltalán nem volt képviselő. 1892-től országgyűlési képviselő volt, de amikor 1893 elején a belügyminisztérium adminisztratív államtitkára lett, lemondott a képviselőségről.¹⁰⁸ 1894-től a főrendiházban gyakorolta választott tagi jogát, képviselői mandátumot 1895 januárját követően, amikor a Bánffy-kormányban elnyerte a király személye körüli miniszter posztját, nem szerzett.

A fentiekben felsoroltakon kívül valószínűleg egyéb, ma már nehezen rekonstruálható szempontok is érvényesülhettek, még ha nem is feltétlenül azok, amelyeket Mikszáth Kálmán a választás eredményének értékelésekor ironikusan felsorolt: „A főrendiházat szépen nyélbeütötték. Meg van választva az ötven örökös tag. S valóban kellő tekintettel voltak öméltóságaik minden irányban. Az ötven közül bejött: *két akadémikus* (báró Nyáry Jenő és báró Eötvös Lóránd [! Loránd]); *két sportsman* (gróf Batthyány Elemér és gr. Sztáray János); *két pap* (Rónai [! Rónay] Jácint és Mayer István); *két tót* (Szmrecsányi Dárius és Kubicza Pál); *két Pulszkyt* is beválasztottak volna még bizonyára – de azt már nem volt honnan. Egyszóval, hogy a Csanády [Sándor, függetlenségi politikus] egyik mai

¹⁰⁶ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I–XXXIV. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1892–1896. (a továbbiakban: KN 1892–1896.) XX. 1894. nov. 12. (376.) 152.; KN 1892–1896. XXVII. 1895. dec. 16. (527. ülés) 500.; Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. I–VII. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) H. n. [Bp.] 1892–1896. (a továbbiakban: FN 1892–1896.) VI. 1896. márc. 26. (98. ülés) 52.

¹⁰⁷ Miniszterelnöksége idején tehát (akárcsak Lányi Bertalan kivételével kormánya többi tagja) nem volt képviselő.

¹⁰⁸ KN 1892–1896. VII. 1893. jan. 13. (133. ülés) 323.

szavát idézzem, a Ház »elegendő« sokat végzett a lefolyt évben, megérdemli a pihenést. [Kiemelések az eredetiben.]”¹⁰⁹

A választott tagok aktivitása a főrendiház ülésein

A továbbiakban a választott tagoknak a név szerinti szavazásokon való részvétele és a plenáris üléseken tett felszólalásai alapján mutatjuk be főrendiház ülésein kifejtett aktivitásukat. A főrendiház házszabályai értelmében név szerinti szavazásra akkor került sor, ha a szavazattöbbség nem volt egyértelműen megállapítható, vagy ha legalább tíz tag kérelmezte a házelnöknél.¹¹⁰ Emellett az 1848. évi házszabályok minden „egész törvényjavaslat elfogadása” feletti szavazásnál (vagyis a végszavazásnál) is előírták a név szerinti szavazást.¹¹¹ Ez a rendelkezés 1865 után is hatályban maradt. 1867 folyamán tizenhét alkalommal került sor ilyen módon név szerinti szavazásra.¹¹² A főrendiház 1867 decemberének végén a „ház igen sok tagjának kívánata” nyomán azonban úgy döntött, hogy mivel a főrendiház elé az „alkotmányos élet” „új korszakában” kerülő nagy mennyiségű törvényjavaslat feletti szavazás „szerfelett sok időt vesz igénybe”, a továbbiakban a név szerinti szavazást a törvényjavaslatok feletti végszavazáskor nem automatikusan, hanem

¹⁰⁹ *Mikszáth Kálmán*: A T. Házból. [1885. máj. 17.]. In: *Mikszáth Kálmán*: Cikkek és karcolatok. S. a. r. Rejtő István. (Mikszáth Kálmán összes művei 70.) Bp. 1962. XX. 212.

Mikszáth művei kritikai kiadásának a cikkekre vonatkozó jegyzete a választott tagokat összekeveri az uralkodó által 1885-ben kinevezett harminc taggal, amikor ezt írja: „M[ikszáth] K[álmán] a névsor közlésével vagy a szállongó híreknek adott helyet, vagy egy tréfa eredménye a nevek felsorolása. A P[esti] H[írlap] 1885. jún. 27-i számában közölte az élethossziglan kinevezett főrendek nevét, de a M[ikszáth] K[álmán] által itt említettek közül egyik sem került a hivatalos listára.” Uo. 423–424.

¹¹⁰ A felsőház rendszabályai [1848]. Pest 1848. (a továbbiakban: FHSZ 1848.) 12. 37. §.; A főrendiház házszabályai [1872]. Bp. 1885. 15. 37. §; FHSZ 1886. 35. 59. §.

A képviselőházban eleinte húsz tag kérésére kerülhetett sor név szerinti szavazásra (A képviselőházi házszabály [1848]. In: A képviselőház irományai 1848–1849. I. 1. sz. 5. 63. §. – https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_Hazszabaly_1848-1849_ah, letöltés 2016. okt. 27., az 1913. évi házszabály-revizíót követően azonban legalább ötven tagnak kellett kérnie (A képviselőház házszabályai [1913]. Bp. 1913. 167–168. 221. §.).

¹¹¹ Névsor szerinti felszólítás mellett, fennszóval. FHSZ 1848. 12. 37. §.

¹¹² A magyar ezredek kiegészítésére szükségelt újoncok megajánlásáról szóló javaslatról (a későbbi 1867. évi IX. tc.-ről) a főrendiház mint képviselőházi határozatról felállással, nem pedig név szerinti szavazással döntött. Az 1865. évi december hó 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. I. Szerk. Greguss Ágost. (Az 1865. évi december hó 10-dikére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Pest 1869. (a továbbiakban: FN 1865–1868.) I. 1867. ápr. 4. (41. ülés) 220.

csak akkor alkalmazza, mint más tárgyaknál, vagyis ha nem állapítható meg a többség vagy ha legalább tíz tag kéri.¹¹³ Adataink szerint a két utóbb említett módon 1865-től a főrendiház reformjáig 14, 1885–1918 között 38 esetben került sor név szerinti szavazásra.¹¹⁴ Az alábbiakban ezeket a szavazásokat vizsgáljuk.¹¹⁵

A választott tagok közül a főrendiház reformját követő évtized név szerinti szavazásain csak kevesen vettek részt. 1889-ben a tiszti vizsga nyelvéről szóló szavazáson az életben levő és tagságát gyakorló 38 választott tagból 16 szavazott (ketten a magyar vagy horvát nyelvű tiszti vizsga lehetőségének törvénybe foglalására, tizennégyen ellene).¹¹⁶ 1893-ban a kormány egyházpolitikájával szembeni bizalmatlansági indítvány szavazásán a 33 választott tagból tíz (hat mellette, négy ellene) szavazott. Egyetlen olyan választott tag volt, aki mind a két alkalommal az ellenzéki javaslatra szavazott, gr. Pongrácz Ágoston. Pongrácz, mint már említettük, korábban mérsékelt ellenzéki országgyűlési képviselő volt.¹¹⁷ A későbbiekben is következetesen a szabadelvű párti kormányok javaslatai ellen szavazott a főrendiházban.

Az 1885 utáni név szerinti szavazások több mint felére (38-ból 22 szavazásra) 1894 májusa és 1895 decemberének vége között, az egyházpolitikai törvényjavaslatokhoz kapcsolódóan került sor. Ekkor a választott tagok aktivitása megnőtt, egy-egy szavazáson kezdetben általában több mint kétharmaduk,¹¹⁸ később is legalább felük részt vett.¹¹⁹ A törvényjavaslatok leghűségesebb támogatója a választott

¹¹³ Az 1865. évi december hó 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. I–II. (Az 1865. évi december hó 10-dikére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Pest 1868–1869. I. 106. sz. 234.; FN 1865–1868. I. 1867. dec. 29. (77. ülés) 316.

¹¹⁴ Az 1885–1918 közötti 38 név szerinti szavazás közül 37 esetében került a főrendiházi naplóban feljegyzésre a szavazatok száma és megoszlása.

¹¹⁵ A vizsgálatba tehát nem vontuk be az 1867 folyamán a törvényjavaslatok végszavazásáról a házszabály előírása folytán történt, valamint a képviselőházzal közös a koronaőr-választó együttes üléseken lezajlott név szerinti szavazásokat.

¹¹⁶ Ez volt a reform után a második név szerinti szavazás, és az első olyan, amely esetében a főrendiházi napló megőrizte a voksolók nevét.

¹¹⁷ Tóth, A.: Parteien i. m. 301.

¹¹⁸ Az 1894–1895-ben életben levő és főrendiházi tagságát gyakorló 28, majd 29 választott tag közül.

¹¹⁹ 1894–1895-ben 35 választott tag volt életben, azonban négy (br. Bánffy Dezső, gr. Bethlen András, gr. Bethlen Gábor és gr. Pongrácz Károly) országgyűlési képviselő volt, gr. Batthyány Lajos pedig fiumei kormányzóként szavazott (rendszeresen a kormány javaslatai mellett). Az ekkori harminc tagként szavazásra jogosult főrend közül 1894-ben 18–26, 1895-ben 15–22 fő voksolt, és csak gr. Nyáry Kálmán (1838–1914) nyugalmazott járásbíró és br. Ottenfels-Gschwind Zsigmond (1825–1898) horvátországi földbirtokos nem vett részt egy név szerinti szavazáson sem.

tagok közül gr. Béldi Ákos Kolozs megyei főispán, br. Bornemisza Károly Szolnok-Doboka megyei főispán, gr. Csáky Zénó (1840–1905), gr. Csáky Albin kultuszminister fivére, 1895-től Szepes megye főispánja, br. Fejérváry Géza honvédelmi miniszter, br. Fiáth Miklós Fejér megyei főispán, br. Kemény Kálmán, aki 1895-ig volt Alsó-Fehér megye főispánja, valamint gr. Wass Albert volt, aki a többiekkel ellentétben nem töltött be 1867 után kormányzati pozíciót.¹²⁰ Az említett hét választott tag valamennyi név szerinti szavazáson részt vett és a kormány egyházpolitikai törekvéseinek védelmezőjeként szavazott. 1894–1895-ben számos szavazáson részt vett és szintén mindig a kormány érdekében szavazott még br. Jósika Samu. Az Országgyűlési almanachban szereplő életrajza szerint államtitkári állásáról azért mondott le 1894 májusában, hogy a főrendiházban az egyházpolitikai reformjavaslatokat megszavazhassa.¹²¹ Jósikát, aki az erdélyi katolikus státus igazgatótanácsának alelnöke volt, egyháza részéről bírálatok érték szavazatai miatt.¹²² Még javában tartott az egyházpolitikai reformok országgyűlési vitája, amikor 1895 elején a Bánffy-kormányban a király személye körüli miniszter lett.¹²³ Ezt követően is támogatta a főrendiházi szavazásokon az egyházpolitikai javaslatokat. Hasonlóan tett br. Eötvös Loránd, aki 1894 folyamán, vallás- és közoktatásügyi minisztersége előtt és alatt szintén részt vett a szavazásokon, és természetesen a kormány által szorgalmazott egyházpolitikai rendezésre voksolt. Gr. Zichy Antal apjával, az örökös jogon tag gr. Zichy Pál Ferencsel ellentétben szintén a törvényjavaslatok mellett szavazott.¹²⁴ A törvényjavaslatok elfogadása mellett szavazó választott tagok közé tartozott még br. Huszár Károly (1859–1912) erdélyi földbirtokos, az azonos nevű kormánypárti képviselő fia, aki 1895-ben minden név szerinti szavazáson részt vett.

¹²⁰ A reformkorban az erdélyi udvari kancellárián, illetve főkormánysezéknél titkár volt, azt követően földbirtokán gazdálkodott.

¹²¹ Ogy. almanach 1897–1901. i. m. 134.

Jósika az államtitkárrá kinevezését követően, 1893 elején mondott le országgyűlési képviselői mandátumáról. Lásd *Jónás Károly – Villám Judit: A magyar országgyűlés elnökei 1848–2002. Almanach.* Bp. 2002. 238. Főrendiházi tagsági joga gyakorlásának feléledését azonban csak később, 1893 végén vagy 1894 elején kezdeményezte. Tagsági jogát az országgyűlés 1894 februárjában kezdődő harmadik ülésszakától gyakorolhatta. FN 1892–1896. III. 1894. jan. 6. (41. ülés) 61.; FI 1892–1896. VII. 369. sz. 137.

¹²² Báró Jósika Samu, Őfelsége személye körüli miniszter. Vasárnapi Ujság, 1895. január 27. 50.

¹²³ 1898-ban lemondott a miniszterségtől, visszavonult a politikai élettől, és csak 1910-ben reaktíválódott a főrendiház alelnöki posztjára kinevezést nyervén.

¹²⁴ Ogy. almanach 1897–1901. i. m. 114., 141.

A választott tagok közül az egyházpolitikai reformok legkitartóbb ellenzője gr. Dezasse Emil (1834–1903) Nyitra megyei, gr. Pálffy Béla (1858–1924) Pozsony megyei földbirtokos, br. Vécsey Miklós (1835–1903) Szatmár megyei birtokos, a főrendiházban számos esetben felszólaló, interpellációt benyújtó gr. Vécsey József konzervatív, örökös tagsági jogát gyakorló főrend fivére, gr. Zichy Gábor (1827–1899) nyugalmazott őrnagy és gr. Pongrácz Ágoston volt. Gr. Sztáray Nepomuk János (1840–1900), az ismert versenystálló-tulajdonos 1895 márciusáig vett részt név szerinti szavazásokon, és addig minden alkalommal a javaslatok ellenzékével szavazott.¹²⁵ Az említett választott tagok tevékenysége a szavazásra korlátozódott, a vitákhoz nem szóltak hozzá. Ögr. Pallavicini Ede, aki 1894–1895-ben a név szerinti szavazások valamivel kevesebb, mint felén vett részt, következetesen az egyházpolitikai javaslatok ellen szavazva, viszont ezen az időszakon kívül is aktív volt szavazóként és felszólalóként is.

Voltak olyan választott tagok, akik csak kezdetben vettek részt a szavazásokon. Gr. Festetics Vilmos (1848–1931) alapvetően nem politikai téren, hanem földbirtokosként tevékenykedett (híres volt ügétőló-istállója és simmenthali tehénészete). Ő 1894 májusában a polgári házassági törvényjavaslatról tartott szavazáson a javaslat ellen szavazott, a későbbiek folyamán azonban távol maradt. Festetics más alkalmakkor, amikor részt vett a név szerinti szavazásokon (1893-ban és 1912-től) minden esetben a szabadelvű, illetve munkapárti kormány érdekében szavazott. Hg. Esterházy Pál, aki 1869-től 1871-ig Deák-párti képviselő, majd az 1870-es évek elején Moson, majd Sopron megye főispánja volt, de ezt követően inkább a lótenyésztésnek és -versenyzésnek szentelte idejét,¹²⁶ 1895 májusáig vett részt az egyházpolitikai viták név szerinti szavazásain, ez idő alatt mindig az ellenzékkel szavazott.

Más választott tagok hol a kormány, hol az ellenzék javaslatát támogatták. Gr. Batthyány Elemér (aki inkább szintén a lóversenysportban, és nem a politikai életben jeleskedett), hg. Odescalchi Artúr és ifj. gr. Széchenyi Imre (a Katolikus Központi Kongruabizottság tagja, agrárius politikus) a vallás szabad gyakorlatairól szóló törvényjavaslatra igennel szavazott, miután a szöveget a főrendiház azt úgy módosította, hogy kimaradtak a felekezeten kívüliség lehetőségét kimondó szakaszok (később a képviselőház azonban visszahelyezte ezeket a törvényjavaslat

¹²⁵ Ogy. almanach 1897–1901. i. m. 141.

¹²⁶ Tóth, A.: Parteien i. m. 243.; Ogy. almanach 1897–1901. i. m. 68.

szövegébe, és a javaslat újabb főrendiházi tárgyalása során elfogadásra kerültek). Széchenyi, aki egyébként a főrendiház egyik jegyzője volt, az állami anyakönyvezés bevezetését is megszavazta, de a további, több mint egy tucatnyi szavazáson a kormányzati egyházpolitikát ellenző álláspontot támogatta. Batthyány és Odescalchi csak néhány további szavazáson vett részt, de akkor ők is az ellenzékkel szavaztak, így Batthyány két alkalommal is az izraelita vallás recepciója ellen voksolt. Míg Batthyány, Odescalchi és Széchenyi az egyházpolitikai reformok többségét ellenezte, csaknem minden esetben a kormány érdekében szavazott ifj. gr. Erdődy István és gr. Kuun Géza (1838–1935). A vallás szabad gyakorlatairól szóló törvényjavaslat tárgyalásakor azonban mindketten ellene szavaztak annak, hogy a törvény jogilag elismerje a felekezeten kívüliséget. Br. Nyáry Jenő (1836–1914) a viták elején kétszer is a házassági törvényjavaslat elfogadása ellen szavazott, 1894 őszétől viszont valamennyi szavazáson igennel voksolt, támogatta az izraelita vallás recepcióját, az állami anyakönyvezés bevezetését és a szabad vallásgyakorlatra vonatkozó javaslatot is. Br. Rudnyánszky József (1855–1938) 1894-ben a házassági, a vallásgyakorlatra, az izraelita vallás recepciójára és az anyakönyvezésre vonatkozó törvényjavaslatokra nemmel szavazott, ezzel szemben amikor 1895-ben a vallásgyakorlatra vonatkozó javaslat másod- és harmadízben is a főrendiház elé került, már támogatta annak elfogadását. Nyáry és Rudnyánszky, az egyházpolitikai tárgyalások idején a főrendiház jegyzői voltak, később háznagyként a ház fizetett tisztségviselői lettek. Az 1895 utáni név szerinti szavazásokon általában a mindenkori kormány érdekében szavaztak, kivételt ez alól Nyáry esetében 1903-ban a Horvátországban kiállított útlevélek nyelvének kérdése, Rudnyánszky esetében a Fejérváry-kormányval szembeni 1905. évi indítványok képeztek csak.¹²⁷

Összefoglalóan megállapítható, hogy a választott tagok közül 1894-ben, és eleinte 1895-ben is többnyire néhányval többen szavaztak az egyházpolitikai törvényjavaslatok mellett, mint ellene, de néhány esetben a szavazáson részt vevő választott tagok többsége a kormány érdekével szemben foglalt állást (a házassági jogi törvényjavaslat első szavazásán és két a felekezeten kívüliségre vonatkozó szavazáson). 1895 májusától megnőtt a szavazatok közötti különbség a kormány

¹²⁷ Az, hogy Nyáry 1905-ben nemmel szavazott a Fejérváry-kormányval szembeni bizalmatlansági és tiltakozó indítványra, hozzájárulhatott ahhoz, hogy 1906-ban vele szemben Rudnyánszky nyert többséget a háznagyválasztáson.

javaslatai mellett szavazó választott tagok javára. A választott tagok szavazatai 1894–1895-ben többször bizonyultak ügydöntőnek, tíz alkalommal a kormánynak, egyszer viszont (az izraelita vallás recepciójáról szóló törvényjavaslat első szavazásán) az ellenzéknek kedvezett szavazati részvételük.

1895 után erősen ingadozott a választott tagok szavazási részvétele. A legmagasabb arányban 1899. január 20-án az *ex lex* állapot miatt az uralkodóhoz intézendő feliratról szóló név szerinti szavazáson vettek részt. Az indítványt gr. Széchenyi Imre választott tag nyújtotta be, és rajta kívül további nyolc választott tag mellett, és ugyancsak nyolc ellene szavazott.¹²⁸ A választott tagok legalacsonyabb számú részvétele az 1905. évi név szerinti szavazásokon volt: júniusban a Fejérváry-kormánnyal szembeni bizalmatlansági szavazáson a húsból mindössze négy választott tag jelent meg,¹²⁹ ugyanazon év októberében pedig, amikor a kormány törvénytelen cselekedeteivel (köztük az országgyűlés sorozatos elnapolásával) szembeni tiltakozásról szavaztak, öt választott tag szavazott.¹³⁰ A következő név szerinti szavazáson, 1910 decemberében, amikor a főrendek a polgári perrendtartás tárgyalásakor arról döntöttek, hogy a tanú adatainak felvételekor vallására is rákérdezzen-e a bíró, a 19 választott tag közül négy szavazott.¹³¹ A még életben levő 16 választott tagból 1912 júniusában tíz, majd kilenc vett részt a gr. Hadik János, illetve gr. Dessewffy Aurél ellenzéki főrendek által arról kezdeményezett szavazáson, hogy a főrendiház a napirenden szereplő törvényjavaslatokat a képviselőháznak küldje vissza, hogy ott a jogszabályi előírásoknak megfelelő módon kerüljenek megtárgyalásra.¹³² 1912 decemberében a képviselőházi őrség felállítására vonatkozó törvényjavaslat általánosságban való elfogadásáról történő szavazáson szintén kilenc választott tag vett részt.¹³³ 1913 tavaszán, amikor két alkalommal is arról szavazott a főrendiház, hogy tudomásul veszi-e Lukács László miniszterelnök a

¹²⁸ FN 1896–1901. III. 1899. jan. 20. (49. ülés) 28.

¹²⁹ Az indítvány ellen szavazott br. Nyáry Jenőn kívül br. Kemény Kálmán, mellette br. Rudnyánszky Józsefen kívül őgr. Pallavicini Ede választott tag. Br. Fejérváry Géza maga is választott tagja volt a főrendiháznak (1885–1886-ban, 1892–1896 között és 1903-tól gyakorolta is tagsági jogát), de az 1905. évi szavazásokon nem szavazott.

¹³⁰ Ekkor gr. Pálffy Béla is az indítvány ellen szavazott.

¹³¹ Gr. Pálffy Béla és őgr. Pallavicini Ede igennel, br. Fejérváry Géza és br. Rudnyánszky József nemmel szavazott gr. Dessewffy Aurél indítványára, amely nem nyert többséget. FN 1910–1918. I. 1910. dec. 20. (6. ülés) 40.

¹³² FN 1910–1918. I. 1912. jún. 15. (25. ülés) 219–221.

¹³³ FN 1910–1918. II. 1912. dec. 14. (34. ülés) 49.

vele szembeni korrupciós vádakat firtató interpellációkra adott választ, hat, majd hét választott tag szavazott.¹³⁴ Az utolsó három név szerinti szavazáson, 1914 februárjában (gr. Tisza István miniszterelnöknek gr. Károlyi Gyula által a román kérdésben, majd gr. Hadik János által a parlamenti őrségnek a delegációbeli alkalmazása tárgyában hozzá intézett interpellációjára adott válaszáról) a 13 választott tagból hét, 1918 áprilisában (gr. Mailáth Józsefnek a választójogi kérdésben a Wekerle-kormány és a Nemzeti Munkapárt alkotta képviselőházi többség között a magyar szupremáciát biztosító megegyezést sürgető határozati indítványáról) a 12 választott tagból szintén hét szavazott.¹³⁵ Megfigyelhető, hogy 1912-től a szavazáson részt vevő választott tagok túlnyomó többsége a nemzeti munkapárti kormányok érdekével összhangban voksolt, az ellenzéki javaslatokra csak gr. Batthyány Lajos és őrrgr. Pallavicini Ede szavazott.¹³⁶ Mindkettőjüket rokoni szálak fűzték ifj. gr. Andrássy Gyula alkotmánypárti politikushoz: Batthyány felesége Andrássy Ilona volt, Pallavicini György nevű fia 1911-től Andrássy Borbála nevű mostohalányának volt a férje. Batthyány, mint említettük 1904-ben a kormánypártból kilépő, Andrássy-féle disszidens csoporthoz, majd az apósa által vezetett Országos Alkotmánypárthoz csatlakozott. Az Alkotmánypárt és az egykori szabadelvű pártiak által alapított Nemzeti Társaskör fúziójában, a Nemzeti Munkapárt létrehozásában azonban nem vett részt. 1910-ben pártonkívüli képviselőként politizált, majd 1911-ben mandátumáról lemondva ismét elfoglalta helyét a főrendiház választott tagjai sorában.¹³⁷

A választott tagok általában hűek maradtak 1894–1895-ben elfoglalt ellenzéki vagy kormánypárti alapállásukhoz. Néhány kivétel azért akadt: az egyházpolitikai javaslatok ellenzékéhez tartozó és egyébként következetesen ellenzéki őrrgr. Pallavicini Ede 1903-ban a nemmel szavazott gr. Esterházy János indítványára, hogy a Horvátországban kiállításra kerülő útlevelek nyomtatványa ne horvát és francia nyelvű legyen, mint az a törvényjavaslatban szerepelt,

¹³⁴ FN 1910–1918. II. 1913. márc. 14. (38. ülés) 95., márc. 15. (39. ülés) 106..

¹³⁵ A főrendiház az interpellációkra adott válaszokat tudomásul vette, Mailáth indítványát megszavazta. FN 1910–1918. III. 1914. febr. 26. (52. ülés) 115., 135.; FN 1910–1918. V. 1918. ápr. 29. (110. ülés) 144.

¹³⁶ A választott tagok közül 1912 júniusában csak Pallavicini, majd senki, 1912 decemberében és az 1913. márciusi első szavazáson Pallavicini és Batthyány, a második szavazáson egyetlen választott tag sem foglalt el ellenzéki alapállást. 1918-ban a Nemzeti Munkapárt politikai pozícióját erősítő indítvány ellen csak Batthyány szavazott (Pallavicini 1914-ben meghalt).

¹³⁷ Ogy. almanach 1910–1915. i. m. 82–83.; FN 1910–1918. I. 1911. jan. 20. (8. ülés) 56.

hanem magyar, horvát és francia nyelvű.¹³⁸ Gr. Pálffy Béla 1905 októberében a Fejérváry-kormánnyal szembeni határozati javaslat ellen, majd 1912 júniusában a Lukács-kormány és Tisza István házelnök képviselőházi ellenzékkel szembeni fellépését kárhoztató indítvány ellen szavazott. A korábban a név szerinti szavazásokról távol maradt br. Nyáry Kálmán 1899-ben támogatta az ex lex miatt az uralkodóhoz intézendő feliratot, ami a Bánffy-kormány menesztését mozdította volna elő, 1913-ban és 1914-ben viszont a Lukács-, illetve a Tisza-kormány érdekében szavazott.

Az 1885-ben tagsága megőrzésére kiválasztott ötven tag között egy tucat személy szólalt fel 1885 előtt legalább egy ízben a plenáris üléseken.¹³⁹ Közülük nyolcan – hét főnemes és Kubicza Pál – az üléseken 1885 előtt aktívak voltak, de választott tag korukban már nem szólaltak fel. Ezek többsége a főrendiház reformját követő években elhunyt (gr. Berényi Ferenc, Kubicza Pál, Mesznil Viktor, gr. Pejacsevich Márk, valamint a jegyzőként is működő br. Pongrácz Emil). Mások a képviselőházba tették át működésüket (gr. Bethlen Gábor, gr. Pongrácz Károly). Br. Nyáry Jenő pedig, bár a plenumon már nem szólalt fel, jegyzőként, majd háznagyként továbbra is részt vett a főrendiház munkájában. Sajátos br. Fejérváry Géza esete, aki a főrendiház reformja utáni időszakban is felszólalt a főrendiházban, de akkor már csak honvédelmi miniszteri minőségében, nem mint főrendiházi tag. Fejérváry 1875-ben a honvédség szervezése körüli érdemeiért nyerte el a magyar bárói rangot és azzal a főrendiházi tagsági jogot. 1872-től a honvédelmi minisztérium államtitkára, majd 1884-től 1903-ig honvédelmi miniszter volt. Amikor a főrendiházban 1885 előtt nem államtitkári vagy miniszteri minőségében szólott hozzá, akkor is csaknem mindig katonai jellegű kérdésekben foglalt állást. 1876 elején ifj. Lónyay Menyhért (Lónyay Menyhért volt miniszterelnök második fia) mentelmi ügyében szólalt fel. A budapesti törvényszék azért kérte Lónyay mentelmi jogának felfüggesztését, mert ellene újoncozás elöl való szökés gyanúja merült fel. Fejérváry javasolta, hogy a főrendiház tekintse hatósági zaklatásnak az ügyet és ne függessze fel Lónyay mentelmi jogát. Lónyay

¹³⁸ A nyomtatott formula kitöltésének nyelvét nem kívánta a törvényben meghatározni. Az 1901-dik évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai. I–XVII. (Az 1901-dik évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1902–1905. IV. 234. sz. 1. sz. mell. 376.; FN 1901–1905. I. 1903. jan. 27. (19. ülés) 63.

¹³⁹ Adatgyűjtés forrásául (pontossága előzetes ellenőrzését követően) a főrendiházi naplókötetek névmutatója szolgált.

mentelmi joga (más okból) végül nem került felfüggesztésre.¹⁴⁰ Fejérváry 1878-ban a büntetőtörvénykönyv-javaslat tárgyalása során indítványozta a véderőtörvény (az 1868. évi XL. tc.) bizonyos szakaszaira hivatkozó betoldásokat. Ezeket az igazságügy-miniszter nem ellenezte, a főrendiház megszavazta a szakaszok felvételét.¹⁴¹ Fejérváry az 1880. évi újoncjutalék tárgyalásakor br. Prónay Dezső felszólalására reflektált (a kormányt a vitában Szende Béla honvédelmi miniszter képviselte). Tagadta, hogy a közös hadsereg germanizálna és hogy szervezete aggasztó lenne. A német nyelv (mint lingua franca) használatát a soknemzetiségű hadseregben elkerülhetetlennek tartotta. Saját előmenetelének példájával cáfolta azt, hogy a magyarokat üldöznék a hadseregben, továbbá rámutatott, hogy a honvédségnél is tiszthiány mutatkozik.¹⁴²

Összesen negyvennégy olyan főrendiházi tagot találtunk, aki az intézmény reformja előtti és utáni időszakban egyaránt felszólalt annak ülésein. Ezeknek a tagoknak háromnegyede rendelkezett örökös tagsági joggal, azonban közülük mindössze hét olyan személy volt, aki mindvégig kizárólag örökös tagsági jogosultsága révén vett részt az üléseken. Három főnemes kinevezett, négy választott tagként gyakorolt a főrendiházban tagsági jogot 1885 után. Ez utóbbi csoportot hg. Odescalchi Artúr, őgr. Pallavicini Ede, gr. Kálnoky Dénes és br. Rudnyánszky József alkotta. Odescalchi Artúr még országgyűlési képviselő-sége idején, 1883-ban egyik vezetője volt a bukovinai székelyeknek az al-dunai Pancsova környékére (kellően elő nem készített) való „hazatelepítésekor”. Szerémi álnéven történeti műveket publikált. Justh Zsigmond múltban élő személyiségként, egy oligarcha és Don Quijote keverékeként örököltette meg naplójegyzeteiben.¹⁴³ Annak érdekében, hogy házasságot köthessen gr. Zichy Júliával

¹⁴⁰ Az 1875-dik évi augusztus hó 28-ára kihirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. I–II. Szerk. Maszák Hugó. (Az 1875-dik évi augusztus hó 28-ára kihirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1876–1878. (a továbbiakban: FN 1875–1878.) I. 1876. febr. 5. (25. ülés) 154–156.

¹⁴¹ FN 1875–1878. I. 1878. febr. 23. (117. ülés) 411.

¹⁴² Az 1878-dik évi október [hó] 17-ére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. I–II. Szerk. Maszák Hugó. (Az 1878-dik évi október hó 17-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1880–1881. I. 1879. dec. 2. (68. ülés) 328–329.

¹⁴³ „Arthur nagyon is egyszerű. Valaki, aki hercegségét komolyan veszi, azt hiszi, lovagkorban él még [...] el van ragadtatva afelett, hogy úgy hiszi, akképpen él, mint az akkori lovagok, feudális nagyurak éltek. Tanulmányoz, de nem úgy, mint ahogy »mi« szoktuk, de olyan genre-ban, mint Faust és Kopernikus tették. [...] Naiv, gyermekkedélyű ember” – írta róla Justh Zsigmond 1889-ben. Justh Zsigmond naplója és levelei. Vál., jegyz., s. a. r., utószó Kozocsa Sándor. (Justh Zsigmond műhelyében) Bp. 1977. 452.

(aki harmadik felesége lett), a családból elsőként a katolikus vallásról áttért az unitárius hitre.¹⁴⁴ Artúr a főrendiházban két mellékes kérdésben szólalt fel.¹⁴⁵ Odescalchival szemben Pallavicini Ede felszólalásait tekintve is jelentékeny munködést fejtett ki a főrendiházban. Jegyzősége idején, a hetvenes években volt a legaktívabb, különösen 1874-ben a földadóról szóló törvényjavaslat tárgyalása során, amihez több szövegezési módosítást is benyújtott. Választott tagként (1905-ben és 1906-ban) a házsabályok betartása érdekében, illetve a gazda és cseléd közötti viszony szabályozásáról szóló törvényjavaslat szövegezéséhez szólott hozzá. Gr. Kálnoky Dénes 1839-től 1847-ig háromszéki királybíró, 1847-ban Fehér megye főispánja volt, amely pozíciójából azonban a következő évben mint konzervatívot felmentették.¹⁴⁶ 1865–1875 között Háromszék főkirálybírójaként jelent meg a főrendiházban, ezt követően születési joga révén gyakorolta tagságát. 1865–1867 között, majd 1872-től haláláig tevékenyen részt vett a főrendiház tanácskozásaiban. Az 1878–1881. évi országgyűlés alatt különösen aktív volt, érdeklődése előterében közigazgatási és nagy horderejű közjogi témák álltak, de több más törvényjavaslatról is véleményt nyilvánított. Az 1880-as évek első felében az állami költségvetési tárgyalásokon is felszólalt, továbbá 1877-ben szűkebb pátriáját, Erdélyt érintő közbiztonsági (határőrizeti) kérdésben interpellációt intézett a miniszterelnök-belügyminiszterhez.¹⁴⁷ Kálnoky 1885-ben részt vett a főrendiház reformjáról szóló vitában, majd br. Nyáry Jenő választott taggal együtt a főrendiházi reform végrehajtásával kapcsolatos intézkedések kidolgozására kiküldött 21 fős főrendiházi bizottságnak is tagja volt. A főrendiház reformját követően 1886-ban először az országgyűlések időtartamának háromról öt évre emelését célzó törvényjavaslat mellett szólalt fel,¹⁴⁸ majd a törvényhatósági törvény részletes tárgyalása során nyújtott be egy kis horderejű módosítványt (a főispánok ellenőrző körútjai tárgyában), amit azonban a főrendiház többsége elutasított.¹⁴⁹ Kritikai észrevételeket is megfogalmazott, de a törvényjavaslatokat minden alkalommal

¹⁴⁴ *Erba-Odescalchi Sándor*: Testamentum. I–II. Életem regénye. Bp. 1991. I. 228.

¹⁴⁵ Mindkét javaslata lezavazásra került. FN 1884–1887. I. 1884. márc. 26. (28. ülés) 199.; FN 1892–1896. IV. 1894. okt. 10. (68. ülés) 141.

¹⁴⁶ Ogy. almanach 1887. i. m. 75.

¹⁴⁷ FN 1875–1878. II. 1877. jún. 30. (92. ülés) 222–223.

¹⁴⁸ FN 1884–1887. II. 1886. jan. 16. ([az 1885. évi VII. tc. alapján szervezett főrendiház megalakulásától számított] 16. ülés) 55–56.

¹⁴⁹ FN 1884–1887. II. 1886. máj. 19. ([az 1885. évi VII. tc. alapján szervezett főrendiház megalakulásától számított] 31. ülés) 183., 187.

elfogadta. Így volt ez utolsó főrendi felszólalásánál is, amelyet a népfelkelési törvényjavaslat vitájában tett. Kifogásolta a törvényjavaslat címét, figyelmeztetett a néptömegek felfegyverzésében rejlő veszélyre, rámutatott a kötelezettség alóli kibúvás lehetőségére és hiányolta az alkalmatlanok pótlását, ugyanakkor „nélkülözhetetlennek” tartotta a törvény megszületését.¹⁵⁰

A választott tagok közül egyedül br. Rudnyánszky József volt 1885 előtt és után egyaránt tartósan aktív, az üléseken hozzászóló főrend. Az 1870-es évek második felétől szinte minden ciklusban felszólalt. Kivételt csak a főrendiház reformja körüli évek és az 1905–1906-os évpár képezett, de jegyzőként ekkor is részt vett az üléseken. Főrendiházi felszólalásai a témák széles skáláját felölelik, de úgy tűnik, hogy legélénkebben pénzügyi- és adókérdések tárgyalásában vett részt.

Az ötven választott tag közül nyolc olyan főnemes volt, aki korábban a plénumon nem volt aktív, de választott tag korában immár felszólalt az üléseken: br. Bánffy Dezső volt miniszterelnök, gr. Bethlen András későbbi földművelésügyi miniszter, br. Fiáth Miklós későbbi Veszprém megyei főispán, br. Kemény Kálmán (1900-tól 1911-ig) főrendiházi alelnök, gr. Kuun Géza, ifj. gr. Széchenyi Imre (1885-től főrendiházi jegyző), br. Szentkereszty Ferenc, gr. Zichy Antal (1885-től jegyző). Közülük azonban csak ifj. Széchenyi Imre fejtett ki lényegesebb aktivitást felszólalóként, a többieknek csak egy-két hozzászólását örököltette meg a főrendiházi napló. Ifj. gr. Széchenyi Imre a főrendiházban a legaktívabb az 1892–1900 közötti időszakban volt, több alkalommal felszólalt az egyházpolitikai és a költségvetési viták során.

Összefoglalás

A főrendiház átalakítására vonatkozó reformtervekben több eltérő formában jelent meg a választás elve. Teljes egészében a törvényhatóságok által választott tagokból álló felsőházat csak Kossuth és néhány hazai követője kívánt. Az alapvetően arisztokratikus, de törvényhatóságok által választott tagokkal kiegészített felsőház viszont ellenzéki és kormánypárti politikusok, jogtudósok tervei között egyaránt felbukkant. Az 1870-es években a kormányfelkérésre készített

¹⁵⁰ FN 1884–1887. II. 1886. máj. 22. ([az 1885. évi VII. törvénycik alapján szervezett főrendiház megalakulásától számított] 33. ülés) 214–215.

tervekben azonban a választás a főnemességre, illetve a nagybirtokosokra korlátozódott volna, Tisza Kálmán 1883-ban született törvényjavaslata pedig elzárkózott még ettől is. A törvényhatóságok által választott tagok mellett hiába léptek fel a képviselőházi ellenzéki pártok és a főrendiházi ellenzék egyes tagjai, a megyei és városi törvényhatósági közgyűlések választottjai csak 1926-tól nyertek bebocsátást törvényhozóként a felsőházba.¹⁵¹ A főrendiház szervezetét módosító 1885. évi törvény a kormány és a főrendiházi többség közötti kompromisszum eredményeként a régi tagság számára lehetőséget adott arra, hogy a reform következtében kiesésre ítélt főrendek közül egyszeri alkalommal ötven tagot válasszon. A kormány ezt az eredeti szándékával ellentétes választást képes volt saját érdekeinek megfelelően alakítani, a választott tagok túlnyomó részben a kormány politikáját támogató, gyakran ahhoz pályájuk során képviselőként vagy főispánként is kötődő személyek voltak.¹⁵² A választás ennél fogva legalább is részben ellensúlyozta a kormány számára a kinevezhető tagok létszámának a törvényjavaslat főrendiházi elfogadtatása érdekében végrehajtott csökkentését. A választott tagok kiválasztásában azonban nemcsak politikai szempontok érvényesültek, a választás lehetőséget kínált arra is, hogy a főrendiház munkaképessége szempontjából fontos, vagy családjuk vagy saját tevékenységük miatt elismerésre méltó főrendek megőrizték tagságukat. A választott tagok főrendiházi alelnök, jegyző, háznagy körében tagságon belüli létszámukhoz képest felülreprezentáltak voltak, és egy főrendiházi elnök is kikerült körükből. A választott tagoknak a név szerinti szavazásokon való részvételét vizsgálva kiderült, hogy az egyházpolitikai reformjavaslatok országgyűlési tárgyalásakor mutattak arányaiban a legnagyobb részvételt. A választott tagok rekrutációjára vonatkozó vizsgálatunk eredménye ismeretében nem meglepő, hogy a szavazásokon részt vevő választott tagok között általában többségben voltak a kormányjavaslatok támogatói. A választott tagok több mint

¹⁵¹ A felsőházat életre hívó 1926. évi XXII. tc. ugyanakkor (szemben az 1918 előtti szabályozással) a földadó cenzust (kétezer pengő, doktori, bírói, ügyvédi mérnöki oklevéllel rendelkezők, valamint akadémikusok esetében ezer pengő) teljesítő örökletes tagokat sem részesítette automatikusan tagságban, saját soraikból feleannyi tagot választhattak a felsőházba, mint amennyit a törvényhatóságok illetve az oktatási, a tudományos intézmények és a gazdasági érdekképviseleti szervezetek. A tagok több mint 60%-a választás útján került a felsőházba. További változás volt, hogy a választás immár nem élethossziglan, hanem tíz évre szólt. *Püski Levente: A magyar felsőház története. 1927–1945.* Bp. 2000. 19.

¹⁵² 1885-ben a főispáni karnak ötöde maradt a főrendiház tagja örökös, választott vagy kinevezett tagként. A törvény azonban megengedte az újraválasztást.

fele sem 1885 előtt, sem azután nem szólalt fel a nyilvános üléseken. A tagok ezen csoportjának aktivitása azonban még így is meghaladta az örökös tagsági jogukat gyakorló főnemeseiket.

Az 1885 májusában élethossziglani tagságra megválasztott ötven személy közül öt (gr. Batthyány Elemér és Lajos, gr. Béldi Ákos, gr. Festetics Vilmos, br. Rudnyánszky József) volt életben 1927-ben az új felsőház megalakulásakor. Az új felsőháznak Batthyány Lajos és Festetics az örökös jogú főnemesi családok képviselői által választott tagjaként, Batthyány Elemér Horthy Miklós kormányzó kinevezésével lett tagja. Batthyány Lajos tizenöt főnemes társával együtt a felsőház ülésezésének kezdetén írásos nyilatkozatban kijelentette, hogy hazafias kötelességérzetből részt vesz az intézmény munkájában, de ezzel nem prejudikálnak „a jogfolytonosság alapján fennálló alkotmányos tényezők, különösen pedig a törvényes király jogainak és az egész magyar nemzet elévülhetetlen igényei” felett.¹⁵³ A két Batthyányt több felsőházi bizottságba is beválasztották, a nyilvános üléseken azonban sem ők, sem Festetics nem szólalt fel 1926 után sem.

ELECTED MEMBERS OF THE UPPER CHAMBER OF HUNGARIAN PARLIAMENT

by Veronika Tóth-Barbalics

SUMMARY

Due to Act VII:1885 about the transformation of the Upper Chamber of Hungarian Parliament, the Upper Chamber elected 50 life members in May 1885. This step was necessary to pass the law through the Upper Chamber. Most of those elected had been earlier members based on their aristocratic origin. Reasons underlying the election included the compensation of families falling short of the land tax limit, recognition of past services, and securing the smooth working of the Upper Chamber. While maintaining the feudal character of its membership, the election also secured governmental influence over parliament.

¹⁵³ FN 1927–1931. 1. köt. 1927. jan. 31. (3. ülés) 9.

A FAJVÉDŐ PÁRTTÓL A NEMZETI RADIKALIZMUSIG

Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaképe 1926 és 1931 között*

I. rész

A Fajvédő Párt színeiben induló Bajcsy-Zsilinszky Endre 1926 végén sikertelenül próbálta megtartani 1922-ben még kormánypártiként megszerzett derecskei mandátumát, majd 1927 novemberében – anyagi okok miatt – az eredmény ellen indított petícióját is kénytelen volt visszavonni.¹ Ugyanebben az időszakban egykori lapja, a *Szózat* is megszűnt, a kampány során szerzett tüdőcsúcshurutját² hónapokon át kényszerült kezelteni, év végén pedig a Magyar Országos Véderő Egylet éléről is távozott. A fajvédő politikus parlamentből történő kibukását – annak összes vonzatával együtt – az életút egyik fontos, eddig kevés figyelemben részesült „sorseseeményének” tartom.³ A személyes életút viszontagságainak hátterében a nagypolitika átrendeződése, a radikális jobboldali csoportok térvesztése és a Bethlen István miniszterelnök neve által fémjelzett, a nemzetközi elvárásoknak sokkal inkább megfelelő konzervatív-liberális vonal megerősödése állt. S bár az 1922 és 1926 közti évekkel ellentétben 1926 és 1931 között Bajcsy-Zsilinszkynek nem volt lehetősége az országházban képviselni nézeteit, ebben az időszakban vált propagandistából karakteres politikussá.⁴ Innen magyarázható

* A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Posztdoktori Kutatói Programja támogatta. Befogadó intézmény: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

¹ Vö. *Ruszoly József*: Derecske és Tarpa: Bajcsy-Zsilinszky Endre választási küzdelmeinek történetéhez 1. Napjaink 25. (1986) 7. sz. 22–25.; *Bartha Ákos*: Fajvédelem vidéken: Bajcsy-Zsilinszky Endre derecskei mandátuma (1922–1926). In: *Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. Szerk. Csikós Gábor et al. Bp. 2017. 189–228.

² *Vigh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886–1944. A küldetéses ember. Bp. 1992. 84–85.

³ Az új kezdetet mint „sorseseeményt” értelmezi *Tengelyi László*: *Élettörténet és sorseseemény*. Bp. 1998. 194–203. Vö. „Minden sorseseemény olyan új és kezdetben teljességgel *önidegen* értelmet szül, amelyet önazonosságunk újjólagos rögzítése révén igyekszünk – több-kevesebb sikerrel – megragadni és ismét csak a *magunkévá tenni*.” [Kiemelések az eredetiben – B. Á.] Uo. 199.

⁴ *Gyurgyák János*: Magyar fajvédők. Bp. 2012. 131.

tanulmányom időkerete is, mely a Bajcsy-Zsilinszkyvel foglalkozó szakirodalom „lap-centrikus” megközelítése helyett (például „Előőrs-korszak”), az 1926 és 1931 közti időszakot állítja a fókuszba.⁵

E pályaszakasz értelmezéséhez ki kell térjek a politikai aréna mozgásainak Bajcsy-Zsilinszkyre gyakorolt hatására, bemutatva azokat a személyeket, akik a húszas évek végén – különböző módokon – figyelemreméltó hatást gyakoroltak a meglehetősen nehéz természetű politikus-publicistára. A hozzájuk fűződő viszonyon túl, visszatérő jelleggel kell szólnom Bajcsy-Zsilinszkynek – az extenzív szakirodalom ellenére eddig össze nem gyűjtött – publicisztikai munkásságáról, az elemzés végpontjaként pedig mérlegre teszem az 1930-ban alapított saját politikai alakulat (Nemzeti Radikális Párt) programját és ideológiáját. A Fajvédő Pártból érkező politikus nézeteire a tárgyalt időszakban általában az „ellentmondásos” és az „eklektikus” jelző használatos; ez a megállapítás igaz a sok mindennel (személyes sérelmekkel, politikai kötődésekkel stb.) terhelt, gyakorta egymással is diskurzust folytató memoáriródalomra is. A pontosabb látülethez korabeli források és publicisztikák nagyszámú bevonása szükséges.

A Fajvédő Párt agóniája

A „Fajvédő Párt”-ként ismert Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt 1924 októberében bontott zászlót azon fajvédő politikusok vezetésével, akik előző év augusztusában kiváltak a kormánypártból. A kormány jobboldali ellenzékeként fellépő alakulat sorsa a Zsilinszky testvérek viszonyán keresztül is megközelíthető. Zsilinszky Endre és Zsilinszky Gábor kapcsolata az 1924-es nyomdászberharc idején mérgesedett el, jóllehet még nem véglegesen.⁶ Az *Est* szerint a Stádium

⁵ Lásd például az alábbi részletes, Bajcsy-Zsilinszky egyes cikkeit hasznosító, ám a kényes kérdéseket nem bolygató, Vigh Károly 1992-es kötetét (gyakorta szófordulataiban is) ismétlő tanulmányt *Farkas Kornél*: Bajcsy-Zsilinszky Endre belpolitikai nézetei 1928–1931 között. Valóság 49. (2006) 6. sz. 46–73.

⁶ Erről tanúskodik egy közösen megtett autótúr (Budapest–Révfülöp) említése édesanyjának 1927. október 29-én írt levelében. Endre az 1929-es tarpai választásokkor is igénybe vette öccse segítségét, de az 1930-ban megjelent Nemzeti Radikalizmus is a Stádium kiadónál jelent meg. Gömbös miniszterelnöksége alatt azonban útjaik elváltak. „Még a temetésekre sem engedem, hogy eljőjj.” – jelentette ki az ellenzéki politikus 1932. október 31-én. A fennmaradt további gyér számú levél alapján kapcsolatuk még ennél is tovább romlott. Endre hol testvére pénzügyi segítségének elmaradását emlegette fel (az egész család vonatkozásában is), hol sértőnek nevezte Gábor ilyen irányú

vezérigazgatója (Zsilinszky Gábor) általában „kereskedelmi szempontokat kívánt érvényesíteni és azt akarta, hogy a nyomda vezetése és üzeme a szerint igazodjék, hogy gyakorlatilag milyen módon lehet az üzemet jövedelmezőbbé tenni”, míg bátyja számára „politikai és egyéb szempontok voltak irányadók. A nézeteltérések rendszeresen azzal végződtek, hogy Zsilinszky Gábor deferált.”⁷ Az 1924-es sztrájk (vagy kizárás) alatt Gábor a kormányerők és a laptulajdonosok által felszított újság-bojkott pártján állott,⁸ míg Endre az ez idő tájt tárgyalt szanálási javaslat miatt létfontosságúnak tartotta, hogy megjelenjen a *Szózat*, mivel szerinte „ez oly végzetes és sorsdöntő ügy”, amely „eldönti félszázadra az ország sorsát, és amely végzetesen befolyásolja Magyarország fejlődését”.⁹ A nézetkülönbségek addig fokozódtak, mígnem Zsilinszky Gábor 1925 elején otthagyta a lap igazgatóságát.¹⁰ A fordulat mögött a korabeli sajtó a két fivér fent említett „elvi és anyagi természetű” konfliktusát sejtette, aminek következtében Gábor eladta részvényeit, a lap pedig kormányközeli kézbe került.¹¹ Más megvilágításba helyezi az ügyletet Gábor egyik, Endrének írt magánlevele. A fiatalabb testvér szerint „megállapítást nyert, hogy Ti éppen úgy kerestétek Kleb-el [Klebsberggel – B. Á.] a szindikátusi megállapodáshoz való lehetőséget, mint mi, mint én. Árulás tehát vagy mindkét részről történt, vagy egyikről sem [...] Az annak idején megkísérelt részvényeladás is ugyanazt célozta, a kormánnyal való nexust, amit Ti most kerestek, s amire szerintem Nektek szükségetek is van.” Ezután Gábor kifejtette,

próbálkozásait. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. Vigh Károly összeállítása Lackó Mihály segítségével. (Gépelte másolatok.) MTA BTK TTI Könyvtár. Az elhidegülésben szerepet játszhatott, hogy Gábor sohasem tisztázta bátyja szerepét Áchim L. András – Endre politikai ellenfelei által újra és újra felmelegített – 1911-es halálában. *Talpassy Tibor – Vigh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre a pálkői törpebérő. A pálkői Bajcsy Zsilinszky-bérlet története. (A Veszprém megyei múzeumok közleményei 8.) Veszprém 1970. 229–230.

⁷ Zsilinszky Endre és Zsilinszky Gábor elvi harca a Stádium nyomdáért. Az Est, 1925. február 8. 7.

⁸ Vasárnap véget ért a nyomdászsztrájk. Az Est, 1924. május 6. 7. Az ügyszö részletesen lásd *Bódy Zsombor*: Egy bérharc dramaturgiája. Esettanulmány. In: Munkástörténet – Munkásantropológia. Szerk. Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia. Bp. 2003. 36–52.

⁹ A napilapok szindikátusa nyilatkozik a Szózatról és a Népről. Pesti Hírlap, 1924. május 6. 4.

¹⁰ Zsilinszky Gábor kilépett a „Szózat” igazgatóságából. Az Est, 1925. január 4. 8.

¹¹ Zsilinszky Gábor kilépett a „Szózat” igazgatóságából. Békésmegyei Közlöny, 1925. január 6. 3.; Miért kellett Zsilinszky Gábornak távoznia a Stádium vezérigazgatói székéből? Békésmegyei Közlöny, január 29. 1.; Hogyan szanálják a „Szózat-ot és „A Nép”-et. Népszava, 1925. május 9. 12. A Szózat „megszelídítését” a Tisza-bizottság (mint „a háború előtti kormánypárt politikai maradványa”) biztosította volna tőkével. Ismét új fordulat van a Stádium-nyomda sorsában. Az Est, 1925. május 24. 10.

hogy a híresztelések ellenére „havi 10–25 millióig terjedő” [kb. 800–2000 P – B. Á.], fizetése nem túlzó, s a lapnak nyújtandó újabb hitelekért nem hajlandó tovább kockáztatni a Stádium miatt így is jócskán megcsappant vagyont és egzisztenciáját.¹² Testvérét féltve arról is értekezett, hogy „a játék nemcsak ellenem, hanem Ellened is megy. Hiszen nyíltan beszélnek, hogy az egyik Zsilinszky »kirúgását« követni fogja a másiké. Hogy a vezér [Gömbös – B. Á.] Téged még kevésbé szeret, mint engem, ezt csak a Te naiv szemeid nem veszik észre. Nem veszed észre, hogy zálogosítja el részvényeidet a visszaválthatóság minden reménye nélkül? Ezért az emberért kár feláldozni testvéredet” – fogalmazott az ekkor még Bethlen mellett érvelő Gábor.¹³ Bajcsy-Zsilinszky ennek ellenére kitartott „vezére” oldalán, sőt még 1926 nyarán is védte az épp külföldön tartózkodó „Gömbös Gyula erős, puritán, a legnagyobb ellensége által is elismerten intakt egyéniségét” *Az Est* támadásaival szemben.¹⁴

A baloldali és a liberális sajtó tehát a jelek szerint okkal feltételezte Klebelsberget a lap – később ideiglenesnek bizonyuló – pénzügyi szanálása mögött,¹⁵ noha más források a Stádium csőd-közei helyzetéről szólnak és egy „zsidó érdekeltségű pénzcsoport” jelentkezését vélik a háttérben. A „keresztény” szanálás érdekében „az ÉME részvényjegyzési akciót indított, és csakugyan sikerült megakadályozni a cég eladását.”¹⁶ Gábor jóslata is valósággá lett, még ha formálisan nem is „rúgták ki” testvérét a *Szózat* éléről. Zsilinszky Endre 1925. március 13-i, Gömbös Gyulának címzett levelében mindenesetre arról számolt be, hogy „a mai napon” elszakította „az összes szálakat e lappal”,¹⁷ noha Gömbös csak 1925 októberében

¹² Az átszámításért és a szövegre vonatkozó hasznos megjegyzéseiért ezúton köszönöm meg Zeidler Miklós segítségét.

¹³ Zsilinszky Gábor keltezés nélküli levele Zsilinszky Endrének. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. MTA BTK TTI Könyvtár. A harmincas évek első felében Gábor már Gömbös köréhez tartozott, amit Endre nehezen élt meg. Rövid portréjához lásd *Bartha Ákos*: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja. *Történelmi Szemle* 58. (2016) 230.

¹⁴ Nyilatkozat. Budapesti Hírlap, 1926. július 16. 7.

¹⁵ Fajvédelem részvénytársasági alapon. *Népszava*, 1925. június 7. 10.; Klebelsberg Kunó és a fajvédők. *Népszava*, június 13. 9.; A *Szózat* eladásának titkaiból. *Pesti Napló*, 1925. június 19. 6. Gábor még 1930-ban is vett (3980 db) Stádium-részvényt öccsétől, összesen 5373 Pengő értékben. Zsilinszky Gábor Zsilinszky Endrének írt elismervénye. 1930. február 15. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. MTA BTK TTI Könyvtár.

¹⁶ *Ungváry Krisztián*: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. Pécs–Bp. 2013. 154.

¹⁷ Zsilinszky Endre Gömbös Gyulának. 1925. március 13. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. cs. 1 d. Zsilinszky Endre. Budapesti lapok. 1926.

vette át a *Szózat* irányítását, Bajcsy-Zsilinszky MOVE miatti leterheltségére hivatkozva.¹⁸ A főszerkesztői pozíciót Zsilinszky bizalmi embere, Kádár Lehel vette át a lapnál, „Gömbös Gyula megbízása alapján”.¹⁹ A volt főszerkesztő cikkei ettől fogva ritkultak, de nem tűntek el a *Szózat* hasábjairól,²⁰ sőt az utódlap, a tiszavirág életű *Magyar Újság* is hozott tőle írást, például azt a nyilatkozatot, melyben cáfolta a Fajvédő Párt konfliktusát Gömbös Gyulával.²¹

A *Szózat* agóniája természetesen kedves témája volt a liberális lapoknak, így a *Világ* arról számolt be nagy részletességgel 1925 augusztusában, hogy a fajvédő orgánus immáron csak nyolc oldalon jelenik meg, ráadásul reggel helyett délután, konkurenciát támasztva ezzel a „szomszédvár” *A Népek*.²² Az *Újság* néhány hónappal későbbi híradása szerint pedig „komoly körökben úgy tudják, hogy a fajvédők lapja az új szerkesztésben kissé elfordul a szélsőjobb irányzatától.”²³ A *Szózat* végül különböző mentőpróbálkozásokat (például nyomdaváltás, oldalszámcsökkentés) követően 1926-ban szűnt meg.²⁴

A lapja körüli bizonytalanságok mellett Bajcsy-Zsilinszkynek 1925 végén a nyomdászberharc alatti viselkedéséért is felelnie kellett. Egyrészt a *Szózat* betiltása ellen írt fajvédő kiáltvány társszerzőjeként került bíróság elé, másrészt (mivel a kiáltványt közölte a lap) „sajtó útján elkövetett rágalmazás” miatt is meg kellett jelennie – a számára nem ismeretlen – Törek Gyé tanácsa előtt,²⁵ ahol végül egyhavi fogházra és ötmillió korona (kb. 400 P – B. Á.) pénzbüntetésre

¹⁸ Gömbös Gyula átvette a *Szózat* irányítását. *Szózat*, 1925. október 18. 10. Bajcsy-Zsilinszky ugyanekkor mondott le igazgatósági tagságáról is, lásd nyilatkozatát, melyben a külföldön tartózkodó Gömböst védi *Az Est* sikkasztási vádjával szemben. Nyilatkozat. Budapesti Hírlap, 1926. július 16. 7.

¹⁹ Gömbös Gyula a *Szózat* szerkesztését Kádár Lehelre bízta. *Világ*, 1925. október 18. 15.

²⁰ Még 1926. március 23-án is közli a lap parlamenti interpellációját. Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre interpellációjára kijelentette Bud János pénzügyminiszter, hogy a Központi Anyagbeszerző Bizottság létesítése csak – terv. *Szózat*, 1926. március 23. 2.

²¹ *Magyar Újság*, 1926. december 28. 1. Ehhez lásd továbbá A fajvédő párt bomlásának híre. Budapesti Hírlap, 1926. december 28. 5.

²² A *Szózat* hétfőtől kezdve délután jelenik meg. *Világ*, 1925. augusztus 8. 6.

²³ Ulain Ferenc lesz a *Szózat* főszerkesztője. *Újság*, 1925. október 16. 6.

²⁴ Részleteiben lásd Csütörtök délután nem jelent meg a *Szózat*. *Világ*, 1926. február 5. 2.; A *Szózat* ma már harmadízben nem jelent meg – pillanatnyi anyagi zavarok miatt. Uo. 1926. március 27. 3.

²⁵ Féja Gyé emlékei szerint Zsilinszky és Törek ellenforradalmi titkos társaságokból ismerték egymást, sőt Zsilinszky többször el is járt az író érdekében a bírónál (például a Viharsarok-per kapcsán). *Féja Gyé: Lapszélre*. Bp. 1982. 158.

ítélték.²⁶ Bajcsy-Zsilinszky mint „becsületes magyar hazafi” és „önzetlen nacionalista harcos” értetlenül állt az ítélet előtt, és nyílt levéllel fordult az igazságügy-miniszterhez, de nem fellebbezett.²⁷ A bíróság döntése barátját, Kozma Miklóst is meglepte: „nem értem azt, hogy mi szüksége volt a kormánynak erre az ítéletre. Az ügyészség nem vádol ilyen esetekben, ha megfelelő utasítást kap” – tette hozzá, fontos adalékot szolgáltatva a korabeli igazságszolgáltatásról.²⁸ Az ellenzékiiség következményeit Bajcsy-Zsilinszky akkor is megtapasztalhatta, amikor 1926 júliusában a klebelsbergi kultúrpolitikát fajvédelmi látószögből kritizálta – immáron MOVE-elnökként – a *Magyarság* hasábjain.²⁹ Az MTI szükségét érezte ennek kapcsán három oldalon keresztül idézni a minisztert ért támadással szembeni élénk tiltakozást, melynek keretében „a nagy koncepciókat meg nem értő törpék” és „az alkotásra tehetetlen irigyek gyűlölködései” ellen ragadtak tollat kispapok és polgári iskolai tanárok.³⁰

Ami a Fajvédő Párt megszűnésének mozgató rugóit illeti, Kozma Miklós szerint ezek „kevésbé politikaiai, mint személyiek” voltak. A médiavezér Gömbös felelősséget hangsúlyozta, mert rosszul kezelte a párt erős egyéniségeinek (mindenekelőtt Zsilinszkynek és Eckhardt Tibornak) ambícióit.³¹ Az utókor emellett okkal mutat rá a társadalmi konszolidáció és a gazdasági rekonstrukció radikalizmust lohasztó hatására, valamint a párt alapvetően értelmiségi, középosztálybeli rétegpárt jellegére is.³²

²⁶ Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre méltatlannak és megaláználak mondotta, hogy bíróság elé hurcoltatja a kormány. Szózat, 1925. december 5. 12.; A bank-oligarchia fölhízlalása a bíróság előtt. Szózat, december 6. 3.; Egyhónapnyi fogházra és ötmillió korona pénzbüntetésre ítélték Zsilinszky Endrét. Békésmegyei Közlöny, 1925. december 6. 2.; Zsilinszky Endrét az összkormány megrágalmazásáért egyhónapnyi fogházra ítélték. Budapesti Hírlap, 1925. december 5. 11.

²⁷ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nyílt levél az igazságügyminiszterhez. Szózat, 1925. december 11. 1–2. Idézetek Uo. 2.

²⁸ Kozma Miklós Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1925. december 6. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. MTA BTK TTI Könyvtár.

²⁹ vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Potemkin kultúrpolitika felé. Magyarság, 1926. július 8. 1–2. A népoktatás, a szociális szellem és a testnevelés fontosságáról értekezve kifejtette: „az erős és diadalmas emberfajok és nemzetek ösztönösen lenéznek a tudományos racionalizmust.” Vö. továbbá Bajcsy-Zsilinszky Endre: Testnevelési politika. Magyarság, 1927. február 25. 1. Bajcsy-Zsilinszky amellyel érvelt, hogy többet kellene költeni a levéltékekre, a Nemzeti Stadionra és „egyéb pályák építésére” is. Uo.

³⁰ MTI Hírkiadás, (belpolitika, külpolitika) 1926. július 15. 10–12.

³¹ Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. I–II. Bp. 2000. I. 151.

³² Püski Levente: A Horthy-rendszer. H. n. [Bp.] 2006. 60.

Az 1926-os választásokon mindenesetre a párt színeiben Gömbös mellett csupán Borbély-Maczky Emil jutott be a parlamentbe, később hozzájuk csatlakozott (felvételt nyerve a pártba) Kontra Károly és Héjjas Iván. Az ismertebb (bukott) fajvédők közül Bell Miklós, Zsirkay János, Lendvai István a kudarc után visszavonult a pártpolitikától (noha fel-feltűntek később Bajcsy-Zsilinszky környezetében), Ulain Ferenc a kisgazdákhoz csatlakozott, Marsovszky György pedig a nyilas Festetics-pártot erősítette a harmincas években. Eckhardt Tibor a Magyar Revíziós Liga alelnöke lett, majd 1931-ben függetlenként került vissza a törvényhozásba, hogy aztán 1932 végétől a Kisgazdapárt elnöke legyen. Budaházy Miklós és Dánér Béla autóbalesetben veszítették életüket.³³ Másokra még komoly szerep várt: így a sokáig Gömbös és Bajcsy-Zsilinszky védőügyvédjeként (is) ténykedő, majd a Kállay- és a Sztójay-kormányban is miniszterségig jutó Antal István és az 1938 végén rövid ideig igazságügy miniszteri tárcát kapó Mikecz Ödön sem tűnt el a közéletből.³⁴

Sikertelen reformok a MOVE élén

Zsilinszky Endrét 1925 júniusában ünnepélyesen vitézzé avatták a Margitszigeten, 304 tisztt, többek közt Kozma Miklós és László Miklós tábornok (volt világháborús parancsnoka) társaságában.³⁵ Az avatás kapcsán vette fel édesanyja vezetéknévét, innentől fogva neve 1935-ig: vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre.³⁶ Nem mellékes, hogy tíz nappal vitézzé avatása előtt – immáron MOVE-elnyökként – egyik vezetője volt a Horthy Miklóshoz, a várba szervezett „hódoló felvonulás”-nak, amely a kormányzó melletti hűséget volt hivatott demonstrálni a Beniczky-ügy idején.³⁷

³³ Tőlük Bajcsy-Zsilinszky érzelemdús nekrológban búcsúzott. Vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Budaházy Miklós és Dánér Béla. Előőrs, 1930. szeptember 13. 5–6.

³⁴ *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Bp. 2001. 181–182.

³⁵ Vitézek avatása a Margitszigeten. Pesti Hírlap, 1925. június 23. 12. Hivatalosan közli: Budapesti Közlöny, 1927. november 15. 1.

³⁶ „Dr. Zsilinszky Endre Kálmán szarvasi születésű, ev. vallású, nőtlen, nemzetgyűlési képviselő, budapesti lakos családi nevének »Bajcsy Zsilinszky« [sic!] névre kért átváltoztatása az 1925. évi 231.883/IX. számú belügyminiszteri rendelettel megengedett.” – Budapesti Közlöny, 1925. június 26. 1.

³⁷ Hódoló felvonulás a kormányzóhoz. Pesti Hírlap, 1925. június 13. 5. A MOVE-elnyök részvételre – és a „forradalmi destrukció” letörésére – buzdító körlevelét fakszimilében közli *Dósa Rudolfné*: A MOVE – egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet. 1918–1944. Bp. 1972. 8. ábra.

Bajcsy-Zsilinszky 1925 januárjában lett az egyik meghatározó ellenforradalmi társadalmi egyesület, a MOVE ügyvezető elnöke, amit esélyként értékelt nagyszabású terveinek megvalósítására. Rosszul mérte fel a viszonyokat, hiszen a tényleges tisztek kényszerű kiválása a MOVE politikai súlyának csökkenéséhez vezetett (jóllehet az ellenforradalmi szervezetek informális hálózata megmaradt).³⁸ Az újdonsült elnök mindenesetre a rá jellemző nagy elszántsággal vetette magát a munkába; saját embereit (Petróczy István, Szeder János, Gálócsy Árpád) juttatva pozícióba a szervezetnél,³⁹ amelynek új – elnöksége alatt ugyan be nem vezetett, de később bizonyos elemeiben felhasznált – alapszabály-tervezetet is készített.⁴⁰ Az új elnök a „magyar faj” érdekében igyekezett a MOVE-t a csehszlovák Sokol mozgalom mintájára átszervezni, „háborút üzenve” azoknak a szövetségeknek, szervezeteknek, amelyek nem állnak keresztény-nemzeti alapon.⁴¹ Bajcsy-Zsilinszky országos méretű keresztény és nacionalista sport-szervezetben gondolkodott, amely burkolt katonai kiképzéssel enyhítené az ország – a trianoni békével ratifikált – katonai hiányosságait. Cserkészek, levették, frontharcosok bevonását tervezte az általa vizionált ernyőszervezetbe, mely nemcsak stabil világnézeti talapzatot, de szükség esetén katonai erőt is jelentene. A MOVE 1927-es soproni sporthetén mondott beszédében a frontharcos szövetséget azért nevezte időszerűnek, mert úgy vélte, hogy a háborús szelekció játékonynak mondott hatása felértékelte a hősök társadalmi-politikai szerepvállalását, s „a második magyar nemzetgyűlés szelleme egészben véve

³⁸ *Gergely J.*: Gömbös i. m. 171. Ugyanakkor Gömbös nem szakított a MOVE-val, tömegbázisként a továbbiakban is számított rá. *Vonyó József*: Gömbös Gyula. Bp. 2014. 120–121.

³⁹ *Kiss József*: Fajvédelemtől a nemzeti demokráciáig. Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai tervei a trianoni Magyarország megújulására (1918–1932). Doktori (PhD) értekezés. DE BTK. 2007. 141.

⁴⁰ Zsilinszky ötféle tagságot különböztetett volna meg, többek között a fegyveres testületek tagjai, illetve a 18 éven aluli fiatalok előtt is kinyitva a kapukat. *Dósa R.*: A MOVE i. m. 143. Egy levél tanúsága szerint az alapszabály-módosítás előmunkálatait meg is kezdte Pálkövén egy „5-ös bizottság”. Zsilinszky Endre Bende Máriának. 1927. augusztus 25. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. MTA BTK TTI Könyvtár.

⁴¹ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nemzeti sportpolitikát! Szózat, 1925. augusztus 2. 1–2. Bajcsy-Zsilinszky a húszas évek elején a Nemzeti Sport részvénytársaságának végrehajtó-bizottságában is szerepelt, többek között Teleki Pál és Gömbös Gyula társaságában (Érdekes milliós részvényjegyzés. Pesti Napló, 1922. december 24. 21.), illetve a Magyar Labdarúgó Szövetség országos amatőr zsűrijébe is meghívták. Megalakult az országos amatőrzsűri. Pesti Napló, 1926. december 2. 16. A jelölést megerősíti (több téves személyes adat társaságában) *Dénes Tamás – Sándor Mihály – B. Bába Éva*: A magyar labdarúgás története I-V. A profikorszak VB-ezüsttel (1926–1944). Debrecen 2014. II. 40.

antimilitarista volt”.⁴² Ezt a gondolatmenetet 1931-ben a parlamentben is megismételte.⁴³

A MOVE-elnök ambiciózus terve természetesen azonnal visszatetszést szült a baloldalon, ahol elsősorban a felelőtlennek tartott katonai szervezkedést és a közpénzből finanszírozott világnézeti nevelést nehezményezték.⁴⁴ Bajcsy-Zsilinszky a legitimista *Nemzeti Újság*ban reflektált az ellene és szervezete ellen indított „baloldali hajszára”.⁴⁵ Hitvallása szerint a MOVE „nem ártja magát politikába, de ha belső vagy külső ellenség bontogatni merészeli Magyarország falait, úgy a MOVE tagjai ököllel fognak sújtani az ellenre”.⁴⁶ Itt kell megjegyezni, hogy Bajcsy-Zsilinszky militarista szemléletű sportfelfogása egyáltalán nem volt új keletű jelenség. Már 1911-ben arról cikkezett a *Békésmegyei Közlöny*ben, hogy mivel a letűnt „harcias kor” után „a modern élet nem nyújtja a természetes akadályokat [...], nekünk magunknak kell ilyen akadályokat teremtenünk, hogy vérünk lüktetése meg ne lassudjon ereinkben.” Nem meglepő módon a rohamozó huszárok „gyönyörűségét” választotta szemléltető eszközül, kiemelve, hogy a „lélek nélküli” kenyérharcban, „a modern élet egyoldalúságának ellen-súlyozására állították be az északi germánok a sportot, mint társadalmi intézményt”.⁴⁷ Zsilinszky – közel másfél évtizeddel később – hasonló szellemben lá-

⁴² *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Frontharcosok. Magyarság, 1927. augusztus 31. 1–2. Míg a Magyar Újságban 1926 őszén arról nyilatkozott (Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre az „ellen-MOVE-ról”. Magyar Újság. 1926. október 19. 2.), hogy a frontharcosok MOVE-ba történő tömörítése foglalkoztatja, néhány évvel később úgy emlékezett, hogy a MOVE csatlakozott volna egy nagy frontharcos gyűjtőegyesülethez, mivel az egyesület nacionalistább az átlag frontharcosnál és ezért nem lehet közös nevező. Bajcsy-Zsilinszky Endre: A magyar frontharcosok. Előőrs, 1930. március 29. 1–3. Az ügyet fontosnak tarthatta, mert új pártját később fuzionáltatta a „Frontharcosok Egyesült Nemzeti Pártja”-val. Megtörtént a fúzió a Nemzeti Radikális Párt és a Frontharcosok Egyesült Nemzeti Pártja között. Előőrs, 1931. május 17. 3–4.*

⁴³ A háborús ifjúság „az élet legnagyobb és alapjában véve legeredményesebb kiválasztással dolgozó iskoláját járta végig [...]”. Annak, aki belenéz a magyar életbe, konstatálnia kell, hogy ezt a háborús ifjúságot gyalázatosabban nem kezelték sehol Európában, mint Magyarországon.” – Képviselőházi Napló. (a továbbiakban: KN) 1931. X. 412. (1932. júl. 1.)

⁴⁴ *f. l.*: „A suba külseje és belseje. Népszava, 1926. március 28. 7.; *f. l.*: „Move és cserkészlet”. Népszava. 1926. április 10. 5. A politikusnak – amíg tehet – a parlamentben is reagálnia kellett a baloldali kritikákra. Idézi Dósa R.: A MOVE i. m. 142.

⁴⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre válaszol a Népszavának. Nemzeti Újság, 1926. április 9. 4.

⁴⁶ A kormányzó Czegléd város hármass ünnepén. Nyírvidek, 1925. szeptember 1. 1.

⁴⁷ *Zsilinszky Endre: A sportról. Békésmegyei Közlöny, 1911. március 30. 2–3. Vö. Bartha Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja i. m. 223.*

tott hozzá a MOVE országos keresztény és nacionalista sportszervezetté történő átalakításához.⁴⁸

Ambiciózus tervei ellenére már 1926 tavaszán „keserűséggel” állapította meg egy vidéki rendezvényen, hogy „ebben az országban, ahol mindennél fontosabb szerepe van a sportnak, nem fejlődhetett abban az arányban, mint más országokban, ahol nincs nemzeti hivatása. Hibás e tekintetben a kormányzat is – fogalmazott –, amely 28 milliárdot emésztett fel az Operával s ugyanakkor csak nehezen áldoz 2 milliárdot a nemzeti sport céljaira. Anyagi támogatás nélkül pedig csak akkor dolgozhatik egy ilyen társadalmi egyesület, ha maga a társadalom áldozhat rá. Erre azonban ma, annyi megpróbáltatás után nem lehet számítani – tette hozzá. Ebből következően a kormányzatnak kötelessége „támogatni a nemzeti sportot, hogy betölthesse azt a hivatását, amelyet az angol sport töltött be a világháborúban”. Bajcsy-Zsilinszky kifejtette továbbá, hogy „amióta elnöke a MOVE-nak, már megkezdte ezt a fejlesztő és összeforrasztó munkát. Az egyesületek száma 17-ről 50-re emelkedett. Most első feladat: a szervezés. A szervezésben van fegyelem s a fegyelemben erő. Olyan erővé akarja fejleszteni a MOVE-t, amely előtt meghajlik mindenki.” E nyilvános fórumon hangsúlyozta azt is, hogy „a MOVE-ban csak nemes gondolkodású keresztény magyar polgárnak van helye”.⁴⁹ Talán már ekkor érezte, hogy elképzeléseit nem fogja tudni véghezvinni, mindenesetre a következő évben lemondott az elnökségről. Ennek okait a nyilvánosság előtt elemezve egyrészt arról vallott, hogy „nem sikerült illetékes körökkel” elfogadtatnia, miszerint a MOVE hivatott „az erősen nacionalista frontharcosokat a maga kereteiben tömöríteni”, másrészt nem sikerült meggyőznie a kormányt a „magyar sport nemzetvédelmi és honvédelmi sorsdöntő jelentőségéről” és nagyvonalúbb támogatásáról. Harmadrészt pedig ellenzékiiségével sem kívánt terhe lenni a szervezetnek.⁵⁰

⁴⁸ Vigh K.: Bajcsy-Zsilinszky i. m. 78–80.

⁴⁹ Move Esztergomi Sport Egyesület közgyűlése. Esztergom és Vidéke, 1926. április 22. 1–2.

⁵⁰ Lemondólevelét közli: Bajcsy-Zsilinszky Endre lemond a MOVE országos elnöki tisztségéről. Magyarország, 1927. december 4. 10.

Mentőövek

Ekkor már Bajcsy-Zsilinszky nem volt a törvényhozás tagja, lapja sem volt, sőt az is világossá vált, hogy az 1926-os derecskei választás érvényessége ellen indított petíciója eredménytelen marad. A törvényhozásból történő kibukás egzisztenciálisan is rendkívül érzékenyen érintette, éppen abban a ciklusban, melynek végére a képviselők fizetése elérte az európai élvonalat.⁵¹ Bajcsy-Zsilinszky állapotát érzékelteti, hogy Kozma Miklós egyik 1927. januári levele szerint „idealista” barátjának teljes vagyona ráment a közéletre, olyannyira, hogy már télkabátja sincsen.⁵² Nehéz helyzetét maga is megerősíti 1927 októberében édesanyjának írt levelében, ahol arról számol be, hogy mivel váltói sanyargatják, áttért az otthoni étkezésre. Mint írta: „rendes kenyérkeresetem még mindig nincs, a *Magyarság*-ba írok hébe-hóba.”⁵³ Valamennyi jövedelme ezen felül rádióelőadásából lehetett, de bevétele összességében a megélhetésre is bajosan volt elegendő, nemhogy politikusi működést lehetett volna belőle finanszírozni.⁵⁴

E nehéz időszakra vonatkozóan tett Féja Géza egy elfeledett megállapítást 1982-es memoárkötetében: „Horthy nem feledkezett meg szegedi hívéről és bajtársáról, a tartalékos huszárfőhadnagyot tényleges huszárszázadosná nevezte ki, szolgálaton kívüli viszonyban. Nem kellett szolgálnia, de rendszeresen élvezte a századosi fizetést. Zsilinszky ettől fogva zakója alatt viselte Horthy katonakabátját” – moralizált Féja, noha Bajcsy-Zsilinszky Horthyhoz fűződő hűsége a korábbiakat illetően sem kétséges.⁵⁵ Az előléptetést alátámasztják Bajcsy-Zsilinszky hagyatékának lovagias ügyekkel foglalkozó dossziéi, ahol a legkorábbi, 1938-as jegyzőkönyvben már mint „szds” szerepel (csakúgy, mint minden ezt

⁵¹ Ez havi 913 pengő jövedelmet jelentett. *Püski Levente*: A Horthy-korszak parlamentje. Bp. 2015. 410–411.

⁵² „Ezt az embert majdnem 7 évi közérdekű munkája után egyik sorscspás a másik után éri, amellet, hogy olyan naiv, mint egy gyerek és annyira nem tud magával törődni se egészségileg, se egyébként, mint ahogy csak az igazi idealisták nem tudnak.” – Kozma Miklós Ritoók Zsigmondnak. 1927. január 17. MNL OL K 429 14. cs. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok.

⁵³ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Bajcsy Máriának, 1927. október 29. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. MTA BTK TTI Könyvtár. 199.

⁵⁴ Ünnepi beszéd a Kormányzó Úr Öfömlétsága névnapja alkalmából. Budapesti Hírlap, 1927. december 4.; vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre felolvasása (Rádióműsorok mindenfelől). Budapesti Hírlap, 1928. január 21. 10.; A MOVE szerepe a magyar testnevelésben. Ujság, 1928. január 27. 6.; A MOVE szerepe a magyar testnevelésben. Ujság, 1928. február 2. 8.

⁵⁵ *Féja G.*: Lapszélre i. m. 82.

követő esetben).⁵⁶ 1945-ben pedig az Ideiglenes Nemzetgyűlés Elnöksége „Bajcsi Zsilinszky Endre szkv. századost” [sic!] léptette elő „szolgálaton kívüli viszonyban vezérőrnaggyá”.⁵⁷ Bár magát a kormányzói intervenciót ezek a források nem erősítik meg, ha a kinevezés 1927-ben történt, mindez 240 és 287 P közti havi jövedelmet biztosított a lapszerkesztőnek, ami szerény, ám tényleges munka nélküli bevételnek tekinthető.⁵⁸

Bajcsy-Zsilinszky valódi munkakeresését mindenesetre nehezítette, hogy a húszas évek második felében a jobboldali radikális újságírók számára csupán egyes vidéki lapok, az MTI, a Magyar Országos Tudósító, rövid ideig a *Magyar Újság*, a *Magyarság* és az *Új Nemzedék* nyújtott esetleg megélhetést, vagy pedig „betagozódhattak más irányú lapok újságírói közé”.⁵⁹ Bár Talpassy Tibor szerint felkínálták számára a *Budapesti Hírlap* főszerkesztői állását, Bajcsy-Zsilinszky más orgánumoknál nem akart elhelyezkedni, „inkább egyes ingóságait zálogosította el.”⁶⁰ Hogy mégsem zárkózott el teljesen akár más beállítottságú lapoktól, a *Magyarságban* 1926 és 1928 között publikált közel kéttucat cikke bizonyítja. Vagyis a fajvédők által gyakorta támadott, legitimista napilapban kezdtek feltűnni a szabad királyválasztó zszurnalizta-politikus vezércikkei. Az egyes arisztokrata körök által pénzelt *Magyarsághoz* egykori kolozsvári diáktársa, Pethő Sándor volt a kapcsolata,⁶¹ akinek *Világostól Trianonig* című munkáját 1925 novemberében elismerően ismertette a *Szózatban* (ekkor még Szekfű Gyulát is méltatva).⁶²

⁵⁶ Jegyzőkönyv Földváry Andor és Bajcsy-Zsilinszky Endre lovagias ügyéről. 1938. augusztus 25. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZKK). Bajcsy-Zsilinszky Endre lovagias ügyeire vonatkozó iratok. 28. fond. 2. 10. Sajnos sem ebben a paksamétában, sem a „Bajcsy-Zsilinszky Endre ellen folytatott becsületügyi eljárásra vonatkozó iratok”-ban (OSZKK 28. fond. 3.) nincsen 1938 előtti dokumentum.

⁵⁷ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Elnöksége. 654/1945. eln. sz. „Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endrének Úrasszonynak” címzett levele. OSZKK 28. fond. 64. Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó megemlékezések és emlékének ápolása során keletkezett egyéb iratok. (Ezután történt „nemzetvédelmi miniszterre” történő posztumusz kinevezése. Vö. Nemzeti Főtanács 61/1945. e. sz. kinevezése. Uo.)

⁵⁸ Az 1927-es tiszti bértáblához *Závodai Szilvia*: Életmód, életkörülmények és mentalitás a magyar katonatiszt-családoknál a 20. század első felében. Doktori (PhD) értekezés. ELTE BTK 2012. 70.

⁵⁹ Sipos Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Bp. 2004. 203.

⁶⁰ Talpassy Tibor: A holtak visszajárnak. Bp. 1971. 11.

⁶¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Pethő Sándorhoz. 1934. okt. 21. OSZKK 28. fond. 105.

⁶² *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Világostól Trianonig. Szózat, 1925. november 1. 3. Zsilinszkynek korábban is lehetett nexusa egykori diáktársához, 1921 őszén például mindketten felszólaltak a Magyar Írók Szövetségének bizalmas sajtógyűlésén. A kurzus sajtóvezérei egymás között és egymás ellen. Pesti Napló, 1921. október 13. 2.

A kapcsolathoz további adalék Bajcsy-Zsilinszky *Magyarságnak* 1925 júniusában adott interjúja. A *Szózat* főszerkesztője a Beniczky-ügy kapcsán igyekezett differenciálni a különböző legitimista csoportok közt, megkülönböztetve ifjabb Andrassy Gyulát a volt belügyminisztertől.⁶³ Ekképp már nem teljesen meglepő, hogy a *Magyarság* 1926 februárjában (névtelen) vezércikkkel állt ki a halódó *Szózat* mellett, noha annak „sok célkitűzésével és gyermekded taktikájával nem érthetünk egyet, amelynek nem egy részletét ártalmasnak és irreálisnak tekinthettük” – fogalmazott Milotay István lapja.⁶⁴

Bajcsy-Zsilinszky sem osztotta mindenben a lap által képviselt nézeteket, ám az elvi ellentétek (zsidóság megítélése, Horthyhoz fűződő viszony) mellett több kapcsolódási pontot is találhatunk a legitimizmus és a fajvédelem között.⁶⁵ Ilyen a bárminemű forradalommal szemben hangoztatott reformkonzervatív hagyomány (például Széchenyi központi szerepe), a századfordulós agrárius gondolat, a történelmi hagyományok (például Szent István) tisztelete és a vallás kiemelt szerepe, jóllehet, a legitimisták kifejezetten a katolikus egyházat preferálták.⁶⁶ Pethőnek és körének komoly szerepe van Bajcsy-Zsilinszky száznyolcvan fokos és élethosszig tartó németellenes fordulatában is, amely már 1927 végén bekövetkezett, ráadásul bármiféle átmenet nélkül vonultatva fel a szinte teljes, haláláig meghatározó érvkészletet. „Nekünk Nyugat-Magyarország nem presztízskérdés: az élet kérdése. Mi nem mondhatunk le a történelmi határokról éppen ott, ahol a német koloszsussal érintkezünk, s nem engedhetjük behorpasztani a bordánkat éppen attól a hatalomtól, amely a csöndes kulturális beszüremkedés módszereivel félelmetesen csúszik előre országunk és nemzetünk szíve felé, és amellyel szemben ezer éven át

⁶³ Vö. Andrassy és Zsilinszky. 8 Órai Újság, 1925. június 7. 8.

⁶⁴ Egy harcos betegágyánál. *Magyarság*, 1926. február 5. 1.

⁶⁵ Bajcsy-Zsilinszky egyik első cikkét, melyben Ajtay József külpolitikai témájú írására reagált, az alábbi bevezetővel közölték: „Közzöljük az érdekes és tartalmas fejtegetést anélkül, hogy nézeteivel mindenben egyetérténénk. (Szerk.)” – *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Külpolitikai „hadijáték.”* *Magyarság*, 1927. február 11. 1–2. Bajcsy-Zsilinszky kritikával illette a német–olasz közeledéstől való félelmet és nem osztotta „Ajtay József hitét a dunai népek tiszta önrendelkezésen alapuló békés megegyezésében” sem, mert szerinte az a trianoni keretek bebetonozását jelentené, pedig csak a történelmi Magyarország lehet a cél. Uo. Vö. *Ajtay József: Nagy Németország – Nagy Olaszország.* *Magyarság*, 1927. február 2. 1. Ajtay itt amellezt érvelt, hogy „a magyar nemzetnek olyan politikát kell folytatnia, amely nem hozza összeütközésbe a nagyobb erővel, hanem azzal kapcsolatot létesítve, igyekszik az elérhető, viszonylag legjobbbat valóra váltani.” Szerinte Magyarország „oly fontos tényezője a Dunavölgyének”, hogy ez megoldható.

⁶⁶ Vö. *Békés Márton: A legitimisták és a legitimizmus.* In: *A magyar jobboldali hagyomány.* Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2009. 222.

kellett véres harcokban védekeznünk.” A háború elvesztésének ritka pozitívuma szerinte, hogy „Budapest megszűnt, és pedig örök időkre, a német impérium, a német kultúra és a német gazdasági hatalom előőrse lenni”. Vagyis Magyarország „gátat jelent az Ausztriával kiegészülni készülő új és minden eddigénél nagyobb és hatalmasabb német birodalom jogosulatlan, kelet felé való terjeszkedései elé” – fogalmazott Bajcsy-Zsilinszky 1927 végén.⁶⁷ 1928 tavaszán pedig már kettős, a „faji imperializmus” szolgálatába szegődött jobboldali és a kisantant zsoldjában álló baloldali német sajtótámadásról érkezett,⁶⁸ vagyis nem állja meg a helyét az a tétel, hogy „a németekben ekkor még csak belső, »biológiai« veszélyt látott”.⁶⁹

Aligha kétséges, hogy a fenti nézetek szöges ellentétben állnak Bajcsy-Zsilinszky korábbi elképzeléseivel.⁷⁰ A miértekkel kapcsolatban egyrészt új szellemi köre, a *Magyarság* szerkesztőgárdájával gyakorlatilag megegyező „napkeleti bölcsek” hatását említi a szakirodalom – méghozzá okkal.⁷¹ Itt kell hangsúlyozni, hogy Pethő olyan emberekkel ismertette meg Bajcsy-Zsilinszkyt, akiknek a fajvédő politikus maga valószínűleg sohasem kereste volna a társaságát. Ide tartozik a Tanácsköztársaság két egykori vezérkari főnöke, Tombor Jenő és Julier Ferenc, valamint Csetényi József, a *Pesti Hírlap* közgazdasági rovatának zsidó származású vezetője. Csetényi Bajcsy-Zsilinszky fordulata előtt egy évvel (1926 decemberében) fejezte be kötetét, melyben arról írt, hogy a „német törzsek” a napóleoni háborúk után egyre inkább egy össznémet birodalom bűvöletében éltek, mely terv szemben áll Magyarország „Duna-medencében” betöltött „történelmi hivatásával”.⁷² A „bölcsek” közül meg kell említeni rajta kívül Ajtay József nyugalmazott

⁶⁷ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Osztrák-magyar Locarno? *Magyarság*, 1927. december 7. 1. Talpassy Pethő mellett Tombor Jenő és – a fajvédő – Kádár Lehel németellenességének hatását is valószínűsíti. *Talpassy Tibor*: A reggel még várat magára. Bp. 1981. 13.

⁶⁸ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Német sajtótámadások. *Magyarság*, 1928. március 23. 1.

⁶⁹ *Ungváry K.*: A Horthy-rendszer i. m. 260. Ezt egyébként az Ungváry által citált mondat („E lap különben is egyik legszentebb hivatásának ismeri elindulása napjától kezdve: ráeszméltetni a magyarságot a német veszedelemre.”) közvetlen folytatása is cáfolja: „Arra is, ami idebent van, arra is, mely kívülről fenyeget.” *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A német veszedelem. Előőrs, 1928. augusztus 26. 1–4. Ungvárynál a cikk közlésének dátuma is téves. Mindez a legújabb kiadásba is bekerült. *Ungváry Krisztián*: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. Bp. 2016. 295.

⁷⁰ Vö. *Bartha Ákos*: Fajvédelem vidéken i. m.

⁷¹ Vö. A magyar Capitoliumon – Pethő Sándor válogatott publicisztikája. Szerk. Závodszy Géza. Bp. 2005. 19.

⁷² Csetényi a „Drang nach Osten” gazdasági (elsősorban vámpolitikai) eszközeit részletezte, ami ellen egy magyar–jugoszláv összefogásra épülő Duna-menti együttműködést javasolt. *Csetényi József*:

közigazgatási bírót, Balla Antal történész-publicistát és Békeffi László színházi szakembert, Lázár Miklóst, Bíró Gézát, valamint a Magyar Revíziós Liga később ügyvezető igazgatóját, Fall Endrét is.⁷³ Aligha lehet eltúlozni ennek az eleinte a Philadelphiában összegyűlő, később a Duna-part kávéházaiban „vándorló” asztaltársaságnak a hatását Bajcsy-Zsilinszky szellemi útkeresésében, világlátásának formálódásában.⁷⁴ Az agglegény politikus-újságíró életében egyébként is megkerülhetetlenek a kávéházak, hiszen a korszak értelmiségijeit jórészt itt cseréltek eszmét, illetve informálódtak a politika aktuális kulisszatitkairól.⁷⁵

A németellenes fordulatnak azonban volt egy politikai oka is, ami érdekes módon a Fajvédő Párt megalapításához vezethető vissza. A fajvédők ugyanis, bár ellenzékbe kerülve szinte ugyanazt hirdették külpolitika terén, mint a kormány (és nem utolsósorban, mint egységes párti frakcióként korábban saját maguk), mindez 1923 őszétől – komoly retorikai mutatóványok árán – erős kormánykritikával párosult. E feladat kivitelezésében Zsilinszky, a *Szózat* vezérpublicistája oroszlanrészt vállalt. Néhány évvel később Berlin visszafogottsága a magyar revíziós igények iránt, illetve Németország locarnói egyezmény (1925) szavatolta nyugati határa (vagyis a kelet felé irányuló „Drang” elméleti lehetősége) is arra sarkallhatta a magyar politikust, hogy igazítson a külpolitikai irányvonalon.⁷⁶ Ettől fogva Németországra regionális veszélyforrásként tekintett és következetesen elválasztotta Berlin revansizmusát Budapest revizionizmusától. 1930-ban arra figyelmeztetett, hogy „soha egy percre sem feledhetjük, hogy a német impérium szomszédságával e szomszéd túlsúlyával, a Duna völgyére nehezedő természetes

Magyarország összeomlásának és újjáépítésének világpolitikai jelentősége – Külpolitikai tanulmány. Bp. 1927. Bajcsy-Zsilinszky egyik Csetényire hivatkozó írása *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nyílt levél Mayer János földművelésügyi miniszterhez*. Előörs, 1929. szeptember 28. 1–4. Csetényihez lásd Zsidó lexikon (1929). (<http://www.elib.hu/04000/04093/html/szocikk/10937.htm>, letöltés 2016. szept. 9.) Julier hatásához *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Görgei*. Előörs, 1930. augusztus 2. 1–3.

⁷³ *Vigh K.*: Bajcsy-Zsilinszky i. m. 88. Időnként ellátogatott a törzsszaltalhoz – többek között – P. Ábrahám Dezső, Biernaczky Szilárd, Kelemen Kornél, Ligeti Ernő és Spectator (Krenner Miklós). Uo. Csetényire és Ajtayra a parlamentben is hivatkozott Bajcsy-Zsilinszky. KN 1931. III. 448. (1931. dec. 16.)

⁷⁴ *Talpassy T.*: A holtak i. m. 271.

⁷⁵ *Sipos B.*: A politikai újságírás i. m. 169. A kiterjedt memoárirodalom alapján az alábbi helyszínek azonosíthatóak a – Szabó Dezső törzshelyeként is számon tartott – Philadelphia mellett: Pannonia, Carlton, Spolarits, Krisztina söröző, Hangli söröző, Horváth vendéglő, Modern kávéház. A „Filához” lásd *Saly Noémi*: A Krisztinaváros és a Philadelphia. Budapesti Negyed 12. (2004) 1–2. sz. 225–252.

⁷⁶ *Pritz Pál*: A fajvédők külpolitikai nézetei, 1918–1936. Századok 124. (1990) 653–659.

hatalmi nehézkedésével és művelődési egyoldalú befolyásával szemben védekeznünk kell”.⁷⁷

A további kapcsolódási pontok miatt itt kell megjegyezni, hogy a náciellenes legitimisták a harmincas években – Bajcsy-Zsilinszkyhez hasonlóan – alkotmányvédelmet hirdettek, a történelmi alapokon nyugvó jogrendet hangsúlyozták és határozottan szemben álltak Gömbös diktatórikus elképzeléseivel. A tömegdemokrácia elutasítása esetükben sem volt összeegyeztethetetlen a szociális gondolattal (vö. „szociális népkirályság” eszméjével), a harmincas évek közepére pedig egy náciellenes alkotmányos közép-európai királyság lebegett szemük előtt. Pethő ráadásul – a középosztálybeli, értelmiségi legitimisták többségéhez hasonlóan és az arisztokratáktól eltérően – nem dinasztiahű royalista, hanem monarchista volt elsősorban, vagyis a királyság intézményének „politikai hasznosságát” hirdette.⁷⁸ A királyság hasznosságát értelemszerűen a szabad királyválasztók sem tagadták, csupán annak mikéntjéről és időszerűségéről gondolkodtak másképp. Bajcsy-Zsilinszky legitimistákhoz fűződő kapcsolatát a parlamentben is igyekezett tisztázni 1931 nyarán: „Engem sokféle ellentét választ el a magyar legitimistáktól, de meg kell vallanom, hogy éppen ezen a téren, a német veszedelemmel szemben való védekezés terén, egy öncélú Magyarország kiépítése felé való törekvésben, egy öncélú Duna-völgyének megalkotása felé való törekvésben igenis nagy közelséget érzek az ő gondolkozásukkal anélkül, hogy annak legitimista kihangsúlyozását elfogadnám.” – fogalmazott.⁷⁹

Útkeresés

Az eszmei közelségen és a közös élményeken túl Talpassy Tibor visszaemlékezései szerint más szerepe is volt Pethőnek Bajcsy-Zsilinszky pályáján. Szerinte ugyanis a Vass József népjóléti miniszterrel jó kapcsolatot ápoló publicista beszélte rá az ambiciózus minisztert, hogy ne a *Három millió koldus* című riportkönyvével épp

⁷⁷ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nemzeti radikalizmus. Bp. É.n. [1930] 143.

⁷⁸ *Békés M.*: A legitimisták i. m. Ráadásul a „magyar fajiság” hangoztatásától nem ódzkodó, integrista revizionista Pethőnek a Horthy-korszak elején voltak egészen fajvédő szellemben megírt munkái is. Vö. *A magyar Capitoliumon* i. m. 5–27.

⁷⁹ KN 1931. I. 278. (1931. aug. 1.)

berobbanó Oláh Györgyöt, vagy Makkai Jánost, hanem a pártpolitikailag épp szabad, ám további politikusi terveket dédelgető Bajcsy-Zsilinszkyt támogassa.

A sárvári csizmadia gyermekéből előbb kalocsai préposttá, majd munkaügyi és népjóléti miniszterre emelkedő Vass nem idegenkedett sem a nagytőke korlátozásától, sem a földreformtól, noha szándékainak mélységét nem ismerjük, mivel nem készült még biográfia Bethlen István változó összetételű kormányainak egyik legstabilabb miniszteréről, a miniszterelnök helyetteséről. Talpassy szerint Vass egyenesen miniszterelnöki álmokat dédelgetett és ennek háttérként szánta volna az induló lapot. Az író azt is tudni vélte, hogy Bajcsy-Zsilinszky Gömböst is bevonta a tervezgetésbe.⁸⁰ Féja Géza ezt a forgatókönyvet cáfolni igyekezett saját visszaemlékezéseiben, hozzátéve: „annyi tény, hogy a kormány tagjai közül Vass Józsefet szerette leginkább [Bajcsy-Zsilinszky – B. Á.], mert benne sejtett demokratikus hajlamokat. Vass pedig, ha elnyerte volna a miniszterelnöki széket, Zsilinszkynek mint ellenzéknek feltehetőleg szabad futást ad, már ezért is, hogy légkört teremtsen, és nyomást fejtessen ki a demokratikus reformok érdekében.”⁸¹ Féja hangsúlyozta továbbá, hogy Zsilinszky mindössze egyszer fogadott el pénzt Vasstól (nyomdaköltségekre), ami nem igaz, noha valóban más módját választotta a jelentős szociálpolitikai vívmányai mellett a halála után a kirobbant panamabotrányról is nevezetes miniszter a támogatásnak.⁸² Például a lakáskiutalását. Közbenjárásának köszönhetően került az ellenzéki politikus 1925-ben az Attila úton újonnan épített hatemeletes állami bérpalota, a Bethlen-udvar egyik négyszobás lakásába,⁸³ noha szerényen berendezett otthonában Féja szerint „évszámra tartozott a lakbérrel, s bizony gyakran csöngetett a végrehajtó” is.⁸⁴

⁸⁰ Talpassy T.: A holtak i. m. 11–17. Vö. Talpassy T.: A reggel i. m. 9–17. A mértéktartó szakirodalom nem szól efféle tervekről Vass kapcsán. Romsics Ignác: Bethlen István. Bp. 1999. 307., 320.

⁸¹ Féja G.: Lapszélre i. m. 60. Mind Féja, mind Talpassy esetében hozzá kell tenni, hogy 1929 előtt nem ismerték személyesen Bajcsy-Zsilinszkyt, vonatkozó információik tehát másodkézből származnak.

⁸² Életpályájához lásd Timár István: A bethleni konszolidáció „szürke eminenciása” – Vass József politikai pályafutásának vázlata. Vasi honismereti és helytörténeti közlemények 22. (1995) 4. sz. 67–73.

⁸³ Új lakó költözik a Bethlen-udvarba. Világ, 1925. szeptember 13. 15. Bajcsy-Zsilinszky mellett itt élt Eckhardt Sándor (1890–1969) irodalomtörténész, nyelvész, politikus; Mihelics Vid (1899–1968) politikus, újságíró; Zolnay László (1916–1984) művészettörténész, régész és Vaszary János (1867–1938) festőművész is. (www.urface.com, letöltés 2016. szept. 9.)

⁸⁴ Féja Géza: Szabadcsapat. Életregény. Bp. 237. Talpassy ehhez hozzáteszi azt a szimbolikus tartalmú részletinformációt, hogy dolgozósobájának falán Kossuth és Tisza (!), majd utóbbi helyén 1930 őszétől Vass József arcképe díszlett. Talpassy Tibor: Betöltötte hivatását. Bp. 1975. 12., 22.

A Vass Józsefhez fűződő kapcsolat biztosította tehát az *Előrs* anyagi és szellemi hátterét,⁸⁵ s e kapcsolat nyomot is hagyott a lapon. Ennek egyik szembetűnő jele a Vass József nevéhez fűződő – kétségtől jelentős, ám a mezőgazdasági szegénységet a rendszeren kívül tartó – öregségi és rokkantsági biztosítás recepciója.⁸⁶ Bár Bajcsy-Zsilinszky új politikáját épp az említett rétegekre igyekezett építeni, Vass törvényjavaslatát a magyar sivatag üdítő oázisaként ünnepelte lapjában,⁸⁷ ahol egy beszédes című és érzelmes riportban a miniszter szociális érzékenységét is méltatták – Vass levelét közölve.⁸⁸

A miniszter 1930 őszén bekövetkezett halála után Bajcsy-Zsilinszky nekrológgal búcsúztatta patrónusát, némi vigasztalásnak nevezve, hogy minden reménysugár a kormánypolitikában „vérbeli magyareMBER [sic!]: Bethlen István, Nagyatádi Szabó István, Vass József és Gömbös Gyula”, akik mind a „magyar faji felsőbbség” hirdetői. Bajcsy-Zsilinszky szerint Nagyatádinak és Vassnak kellett volna összefognia, ám míg előbbi belesodródott a kompromisszumokba, utóbbi tudatosan vállalta azokat. „S talán jól is tette, mert így legalább kórházak, szanatóriumok, anya-, csecsemő- és gyermekvédő intézmények száza, a társadalombiztosításnak összes hibáival is heroikus erőfeszítése, meggyógyult és megmentett magyarok sok ezrei, javuló halálozási statisztika, csökkenő tüdővész jelzik az utat” – tette hozzá. Vass szerint komoly reformok megalkotására volt hivatva, s noha fegyelmezett pártember volt, tudat alatt ellenzéki

⁸⁵ *Talpassy T.*: A holtak i. m. 5–17.

⁸⁶ *Gyáni Gábor – Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 2006. 368.

⁸⁷ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Oázis a sivatagban. *Előrs*, 1928. június 10. 1–3.

⁸⁸ A tanyanép szociális helyzete? Vass József szíve is megesett Sebők Vince tragédiáján. *Előrs*, 1929. november 9. 5–7. Vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Badak uram szerencséje (Egy húszholdas kisbirtok sorsa 1930-ban). *Előrs*, 1930. május 17. 1–3. A cikk alapja – mely igen hasonlít A boldog ember (1935) keletkezéstörténetének legendájára – Badak Gyula parasztgazda budapesti látogatása Bajcsy-Zsilinszky-nél egy esetleges állás ügyében. A Márokpapiból érkező kisbirtokos – akit csupa „zsidós nevű” ügyvéd, molnár, bérlő stb. gáncsolt el élete során – sorsát bemutató cikk végén a lapvezér Vass-t idézi bátor reformer szavaiért. A boldog ember keletkezéséhez lásd *Szilágyi Zsófia*: Móricz Zsigmond. Bp. 2013. 567–569. Móricz és Bajcsy-Zsilinszky kapcsolatához lásd *Bartha Ákos*: „...nem érzem magam távol Zsilinszky Endrétől”. Móricz Zsigmond és Bajcsy-Zsilinszky Endre kapcsolatához. *Irodalmi Magazin* 4. (2016) 1. sz. 37–40. A cikkből egyébiránt per lett, minthogy a szövegben emlegetett „ötven holdas zsidó, Goldmann Ignác” sajtó útján elkövetett rágalmazás címén feljelentette Bajcsy-Zsilinszkyt. Magyar Országos Tudósító. Budapest, 1933. márc. 16. 6. törvényzéki kiadás.

politikát folytatott – érvelt (háttér-információk nélkül igen nehezen követhetően) a lapvezér.⁸⁹

A politikai sakkjátszmák miatt nem mellékes információ, hogy 1927 végén vagy 1928 elején Bajcsy-Zsilinszky kilépett a Fajvédő Pártból.⁹⁰ Döntését ekképp indokolta Csizmadia Lajosnak címzett levelében: „Nem voltam megelégedve azzal, amit a parlamentben és a parlamenten kívül csinálnak. Mi [ő és Eckhardt Tibor – B. Á.] népiesebb és szociálisabb szellemi politikát követelünk, s az egészséges fajvédő gondolatot szociális szellemmel és szociális tartalommal akarjuk megtölteni. Mi annak idején azért léptünk ki a kormánypártból, hogy komolyabb ellenzéki politikát csináljunk, a mostani fajvédő párt azonban már majdnem egészen kormánypárti. Természetes, hogy én továbbra is fajvédő vagyok, fajvédőbb, mint valaha” – tette hozzá.⁹¹ A magyar „fajközösségre” vonatkoztatott szociális érzékenység valóban integráns része volt a megkopott renoméjű fajvédő ideológiának. A „hogyan továbbról” Gömbös Gyulához intézett szavai tájékoztatnak: „a fajvédelem Világosát messze elkerülöm. A súlyosan sérült eszmehajót pedig bevontatom az *Előőrs* kikötőjébe és kis műhelyébe, s kitatarozom, avult dongáit újakkal cserélem ki, modern fegyverekkel szerelem

⁸⁹ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Vass József (nekrológ). *Előőrs*, 1930. szeptember 13. 1–2. Vö. *Féja Géza*: Emlékezés Vass Józsefre. *Előőrs*, 1930. szeptember 20. 5. A lapvezér tehát 1930 őszére igen nehéz helyzetbe került, noha a miniszter utódjánál is próbálkozott a jó nexus megőrzésével. Lőb István vasesztergályos „beszámolt arról a látogatásról, melyet a párt küldöttsége vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetésével tett a népjóléti miniszternél. Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre feltárta a miniszter előtt a Bedeaux-rendszer lényegét és a párt nevében tiltakozott annak bevezetése ellen. Kifejtette, hogy a munkaidő megrövidítésével, a harmincezer külföldi munkás tervszerű eltávolításával átmenetileg sokat lehetne segíteni a helyzeten. Ernst Sándor népjóléti miniszter megígérte, hogy minden panaszt megvizsgál.” – A politika hírei. *Ujság*, 1931. január 30. 8. A *Népszava* Bajcsy-Zsilinszky munkáspolitikusáról nem volt jó véleménnyel: „Lőb István ugyanis néhány év előtt a vasmunkásszövetség tisztviselője volt, amikor 1926 augusztusában a kispesti befizetőhelyen tagsági bélyegekkel manipulált, és pedig radikálisan. Ez alatt azt kell érteni, hogy 2058 pengőt elikkasztott, amivel megkárosította azt a szövetséget, amely keserves fillérekből a munkásokat segítyezi. Lőböt ekkor a szövetségből kizárták, följelentést is tettek ellene, vizsgálati fogságba is került. A rokonai kétségbeesetten a segítségére siettek, kötelezettséget vállaltak az elsikkasztott pénz megfizetésére, ezért a szövetség megkegyelmezett neki és elállott a megbüntetésétől.” – A „nemzeti radikális” *Népszava*, 1930. november 6. 8.

⁹⁰ *Vigh K.*: Bajcsy-Zsilinszky i. m. 89.

⁹¹ Idézi *Vida István*: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Bihar megyei Független Kisgazdapárt megalakulása (1930). *Dokumentumok. Békési Élet* 21. (1986) 298–299.

fel, új kazánt építék bele. És azután – nemsokára – valamiképpen útnak indítom a költő szavaival: »Repülj hajóm!«⁹²

Mivel az idézett szövegrész a korabeli közéleti publicisztika – oly sok parttalan vitát eredményező – metaforikus beszédmódjához igazodik, célszerű közelebbről megvizsgálni az 1928 és 1931 közt született cikkeket. Ezekből látható, hogy a jelzett időszakban új politikai hívószavak kerültek Bajcsy-Zsilinszky szótárába, melyek fokozatosan háttérbe szorították a „fajvédelem” kifejezést. Ilyen új fogalmi konstrukció volt az osztályharcot és az „ortodox-liberalizmust” felváltani igyekvő, egyben a nemzetiszocializmust is elvető „szociális nacionalizmus”, vagy a „nemzeti demokrácia”.⁹³ Utóbbi szerint „az egész magyar nemzetre épülő igazi demokráciára kell törnünk”, noha „a nyugati polgári és munkásszíneződésű demokrácia helyett Magyarországon csak parasztszíneződésű demokrácia képzelhető el”.⁹⁴ Bajcsy-Zsilinszky az általános és titkos választójog „csodaszerét” 1928 nyarán még gúnyosan emlegette,⁹⁵ egy évvel később azonban már a kívánt változások szükséges, ámde nem elégséges feltételének tartotta.⁹⁶ Ugyanakkor – a magyarságra szabott parlamentarizmus önkormányzati hagyományait körvonalazva – nem ítélte el kategorikusan a „modern diktatúrát”, csupán annak magyarországi gyökértelenségét hangsúlyozta.⁹⁷

Utólag visszatekintve az életútra az általános és titkos választójog hirdetése akár egy „baloldali fordulat” kezdőpontja is lehetne, a korabeli források azonban

⁹² *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nyílt levél Gömbös Gyulához. Előőrs, 1928. szeptember 16. 1–4.

⁹³ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nemzeti szocializmus vagy szociális nacionalizmus I–II. Előőrs, 1928. március 24. 1–3. és április 8. 1–2.

⁹⁴ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Polgári vagy nemzeti demokráciát? Előőrs, 1929. augusztus 3. 1–3. A parlamentbe kerülve is megerősíti, hogy „erős gazdasági és politikai demokráciára van szükség.” – KN 1931. I. 276. (1931. aug. 1.)

⁹⁵ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: „Falrafestett forradalom”. Előőrs, 1928. június 3. 1–3.

⁹⁶ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A mi demokráciánk. Előőrs, 1929. július 27. 1–3.

⁹⁷ Bajcsy-Zsilinszky előszeretettel kritizálta Bethlen István kormányzását „piszlicsár-diktatúra”-ként, vagyis nem magát a diktatúrát ítélte el, hanem annak bethleni megnyilvánulását. *Zsilinszky Endre*: Diktatúra és piszlicsár-diktatúra. Szózat, 1923. szeptember 23. 1–2. A diktatúra intézménye iránti nyitottságát épp a parlamentben fogalmazta meg 1924-ben. Nemzetgyűlési Napló. 1922. XXIII. 397. (1924. április 16.) Még 1930 végén is azért kritizálta Bethlent, mert a „modern diktátor nem szolgálkál veszi körül magát, hanem magához méltó férfakkal, munkatársakkal és harcosokkal”. Bajcsy-Zsilinszky nézete szerint Bethlent környezete „vitte félre”. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Bethlen basa és a nemzeti ellenzék. Előőrs, 1930. november 29. 1–2.

másról tanúskodnak.⁹⁸ Újságcikkek bizonyítják, hogy Bajcsy-Zsilinszky térvesztése és reformer nézetei ellenére a két nagy jobboldali egyesületben továbbra is komoly pozíciókat töltött be. 1928 nyarán az ÉME egyik országos alelnökeként ténykedett, sőt a szervezet 1929 tavaszán nagy emlékéremmel jutalmazta Horthy Miklós kormányzó, Vass József népjóléti miniszter, Gömbös Gyula honvédelmi miniszter, valamint Sztranyavszky Sándor belügyi államtitkár társaságában.⁹⁹ A MOVE elnöki tanácsának még 1931-ben is tagja volt,¹⁰⁰ Horthy Miklós kormányzóba vetett bizalmának pedig 1929-ben is félreérthetetlen jelét adta.¹⁰¹ A pártvezérét 1926 végén védő Bajcsy-Zsilinszky kapcsolata Gömbössel sem valamiféle demokratikus eszmélés miatt romlott meg 1927-ben,¹⁰² hanem a fajvédő vezér szerbbarátságának köszönhetően, ami a Mussolini iránt rajongó Bajcsy-Zsilinszky számára elfogadhatatlan volt.¹⁰³ A lobbanékony természetű politikus alighanem rosszul értelmezte a politikai mozgásokat, mivel Gömbös szerb orientációja egyezett a kormány kettős játékával és egyáltalán nem zárta ki az olasz

⁹⁸ A baloldali fordulat mellett érvel publikációiban Vigh Károly. Vö. pl. *Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre pályáivének baloldali fordulata*. Hírel 20. (2007) 11. sz. 91–98.

⁹⁹ A MOVE jubileuma. Budapesti Hírlap, 1929. március 5. 4. Néhány nappal korábban a „magyar középosztály egyesületének”, a Pátria írók és hírlapírók klubjának jelmezes bálján mondott beszédet Kozma Miklós, Eckhardt Tibor, Hornyánszky Gyula és Papp Jenő társaságában. [Cím nélkül.] Pesti Hírlap, 1928. március 2. 9. Jelzésértékű ugyanakkor, hogy két évvel később már Pethő Sándor társaságában tartott előadást ugyanott. A Magyar Nemzetpolitikai Társaság váumuniós vitájának utolsó ülése. Budapesti Hírlap, 1931. április 14. 12.

¹⁰⁰ A MOVE Budapesti Sport Egylet bálja. Budapesti Hírlap, 1931. február 4. 12.

¹⁰¹ „[...] kuruc lobogás és ebura fakó ne sodorjon bennünk egyetlen igaztalan szemrehányó szót, de még gondolatot se a felé a vérünkéből való magyar férfiú felé, aki legalább úgy szenved sorsunk súlya alatt, mint mi” – írta lapjában Horthy tízéves kormányzóságát ünnepeelve. *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Tíz esztendő*. Előrs, 1929. március 1. 1. Húszas évekbeli szerepéhez a Horthy-kultusz építésében lásd *Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz 1919–1944*. Bp. 2015. 79–161.

¹⁰² Mint említettük, 1926 decemberében „a legteljesebb ragaszkodásáról tett nyilatkozatot Gömbös Gyula mellett”. – A fajvédő párt bomlásának híre. Budapesti Hírlap, 1926. december 28. 5.

¹⁰³ „A fajvédők részéről, akik annyi erkölcsi tőkét gyűjtöttek az olasz–magyar barátság következtetés és szakadatlan hangoztatásával, már ez sokkal több a naivságnál.” – Bajcsy-Zsilinszky Endre Kozma Miklósnak, 1927. április 27. MNL OL K 429 14. cs. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok. Vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Magyarok, olaszok, szerbek. Magyarság*, 1927. április 14. 1. Bajcsy-Zsilinszky néhány héttel később is elővette az ügyet és arra a következtetésre jutott: „már látom, hogy ki kell lépnem abból a pártból”. Bajcsy-Zsilinszky Endre Kozma Miklósnak, 1927. május 7. Uo. Kozmával Bajcsy-Zsilinszky megőrizte őszinte, jó viszonyát, s a médiavezér a politikus-publicista új lapjában is nagy népszerűségnek örvendett. Vö. *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nemzeti állam. Politikai tanulmány III*. Előrs, 1930. szeptember 27. 3.

kapcsolatokat, sőt némiképp felértékelte Magyarország fontosságát Rómában.¹⁰⁴ Az *Előrs* számai mindazonáltal arról tanúskodnak, hogy a volt fajvédőpártiak közti ellentétek – és a közismert „búcsúlevél”¹⁰⁵ – ellenére Bajcsy-Zsilinszky eleinte kifejezetten bizakodó volt Gömbös kormánybeli szerepvállalását illetően.¹⁰⁶ Sőt – a képviselőházi napló szerint –, később még miniszterelnökségét is reménykedve fogadta.¹⁰⁷ S bár hajdani vezéréhez képest más utat választott, a „légüres tér” nem volt egészen üres, hiszen egyrészt fontos kormányzati kapcsolatok, másrészt ideológiai tartalmak is megmaradtak Bajcsy-Zsilinszky számára.¹⁰⁸

Az bizonyosan állítható, hogy a kampány alatt megbetegedett politikus 1927-es – Vass József által anyagilag támogatott – olaszországi gyógykezelése alatt már dolgozott egy nagyszabású reformterven, noha ebből aligha vett át mindent 1930-as programkönyvébe. Bajcsy-Zsilinszky 1927-ben még úgy vélte, hogy „a nemzetközi zsidó nagytőke” szervezi és működteti az „arany internacionálét”, a pénzzel megvesztegethetetlenek számára pedig „vörös internacionálét” tart fenn. „E három hatalmas szervezettel”, a megvett hadakkal és az „aljas szórakozóhelyek minden lélekbomlasztó miazmájával: az Antikrisztus egész megszervezett és csodálatosan felszerelt hadseregével” kell a belső erőtlenség által is gyötört keresztényeknek megküzdenni – vélekedett.¹⁰⁹

Három hónappal később, a *Magyarság* hasábjain is hasonlóan fogalmazott, az Ady-vitához kapcsolódó cikkében. Az írását Duce-idézettel záró politikus nem értett egyet sem a zsenikultuszt ápoló (liberális) Fenyő Miksa, sem a destrukciót emlegető (konzervatív) Szász Károly álláspontjával, és bár inkább Szászék felé

¹⁰⁴ Vö. *Kerepeszki Róbert*: Horthy Miklós mohácsi beszéde, 1926: Emlékezhely a politikai gondolkodásban és a nemzetközi kapcsolatok történetében. In: A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai. Szerk. S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós. Debrecen 2013. 315.

¹⁰⁵ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nyílt levél Gömbös Gyulához. *Előrs*, 1928. szeptember 16. 1–4.

¹⁰⁶ Vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Honvédelem. *Előrs*, 1929. október 26. 1–3.; Gömbös Gyula nagytakarítást tart. *Előrs*, 1930. május 3. 4.

¹⁰⁷ Lásd pártja nevében tett parlamenti deklarációját. KN 1931. XI. 107–110. (1932. okt. 12.)

¹⁰⁸ Kiss (F) József szerint Bajcsy-Zsilinszky „a Szózat megszűnése, az 1926 decemberében Derecskén elszenvedett választási vereség és a MOVE-ban betöltött elnöki tisztségéről történt lemondás után – időlegesen – politikai légüres térbe került, melyből csak akkor tudott végérvényesen kitörni, amikor a feltörekvő – nemzeti alapokon létrejött, de az 1920-as évek végére egyre nagyobb szociális érzékenységet mutató – új nemzedék létrehozta a maga szervezeteit, s megindult a mozgalmi tömörülés a népiek soraiban.” *Kiss (F) József*: A pályakezdő Szabó Pál és az *Előrs*. Szolnoki Tudományos Közlemények XIII. (2009) 4.

¹⁰⁹ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A kereszténység válsága. *Uj Élet*, 1927. március 57–61.

húzott, fajvédő interpretációjával új csapást nyitott a polémiában. Mint írta, „a nagy háborút mi verekedtük végig. Mi hoztuk haza katonáinkat fegyverben, és a távollétünk alatt széttözlött haza fegyverezte le őket. És most mi vívjuk a magyar faj [sic!] csendes, mégis véres polgárháborúját a zsidó kapitalizmus, a zsidó liberoradikalizmus [sic!] és a zsidó szociálkommunizmus [sic!] hármasság ellen”.¹¹⁰

Fenyő a *Nyugat* hasábjain reagált az öt „néhány mellékmondatban, kissé sommásan és jóval kevesebb igazsággal” elintéző cikkekre, Ady tiszteletét vitaalpnak fogadva el. A Gyáriparosok Országos Szövetségének igazgatója visszautasította, hogy „a történelmi Magyarország elgyöngült nemzeti társadalmának további” szétmállasztására bujtogatott volna és tagadta az októbrizmus vádját is.¹¹¹ Érvként hozta fel, hogy a Garami Ernő által felkínált államtitkári pozíciót visszautasította, „mert éreztem, hogy a forradalom lejtőjén nincs megállás, és ennek a szerencsétlen kísérletnek végzetesen anarchiába kell fúlnia”. Mint fogalmazott, „semmi közöm októberhez, sem a törtetői közé nem tartoztam, sem meglapultjai közé, ellenben Károlyiék idején szerveztem a polgárság ellenállását”.¹¹² Ez a vallomás megnyugtató lehetett a tördőfés-legendához továbbra is ragaszkodó Bajcsy-Zsilinszky számára.¹¹³

¹¹⁰ *Bajcsy-Zsilinszky Endre: A magyar Ady. Magyarország, 1927. június 26. 1–2.* Bajcsy-Zsilinszky két évvel később is Ady–Mussolini párhuzammal kelt vitára Kosztolányi bírálatával, lándzsát törve a „fejedelmi ember” mellett. *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Az írástudók lázadása. Előörs, 1929. augusztus 10. 1–3.* Egyébként sem ódzkodott hallatni hangját kulturális ügyekben. 1926 őszén Bernard Shaw antimilitaristának tartott darabját (A hős és a katona) olyannyira nehezmenyezte, hogy nyílt levelet írt a kultuszminiszternek. *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nyílt levél Klebelsberg Kuno gróf kultuszminiszterhez. Magyarország, 1926. október 27. 1.* Egy évvel később pedig már egyenesen a Nemzeti Színház igazgatójának elbocsátását követelte a nemzetietlen és giccsparasztot ünneplő előadások miatt. *Bajcsy-Zsilinszky Endre: A Nemzeti Színház válsága. Magyarország, 1927. október 28. 1.* 1933-ban ugyanő a *Nyugat*-ban recenzálta a Rokonokat, sajátos érvekkel méltatva az író: „nagy része van Móricz Zsigmondnak abban, hogy mi fiatalabbak, akik végkép elundorodtunk a 67-es világ avult és hazug, díszmagyaros és szavaló műhazafiságától, megtaláltuk az utat egy új nacionalizmus felé, amely a nemzet fogalmát már a magyar népre készül újjászabni.” – *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Rokonok. Nyugat 1933. I. 182–184.*

¹¹¹ *Bajcsy-Zsilinszky Endre: A magyar Ady. Magyarország, 1927. június 26. 1–2.*

¹¹² *Fenyő Miksa: Polémia Adyról és magáról. Nyugat 1927. II. 787–789.*

¹¹³ „Ha valóban a magyarország életakarata mozgatta volna az októberi kabaréforradalom silány bohócait, önvédelemre készítették és szervezték volna a hazaömlő magyar csapatokat. [...] Az önvédelemre való készülődés mindent magával ragadó lendülete helyett [...] a magyar hadsereg céltudatos, alávaló széttözlésztésére dolgozott apraja-nagyja a »virágos forradalom« rendezőinek, elsősorban a sajto”. – *Zsilinszky Endre: Egy pillantás hátrafelé. Előörs, 1928. április 21. 1–3.*

Figyelemreméltó, hogy Bajcsy-Zsilinszky az 1928-as Ady-ünnepség előkészítésében is részt vett, mediátorként segítve az ünnepség szervezőit a hatósági engedélyek megszerzésében.¹¹⁴ Fenyő Miksával történő pengeváltásából pedig előbb ismeretség, majd „meglepő” barátság lett,¹¹⁵ noha Fenyő később szerényen hozzátette: „hamis pénzverés volna, ha megkockáztatnám az állítást, hogy a barátság hatása alatt Zsilinszky Endre jellemében bármi változás is következett volna be”. Fenyő ezek után igen pontosan részletezte a politikus erősen determinált alaptételeit (a magyarság nagyra hivatottságának dogmája, katonai virtus túlértékelése, a középosztály politikai vezetésébe vetett hit stb.), amelyekről nem volt hajlandó tágítani.¹¹⁶ Ugyanakkor Bajcsy-Zsilinszky antiszemitizmusának „puhulásában”, látókörének tágításában alighanem okkal jelölhetjük ki Fenyő Miksa helyét. Jól tükrözi a politikus metamorfózisát 1930-as színvallása az őt számon kérő Kozmának: „Én tényleg elég szívélyes viszonyban vagyok Fenyő Miksával, akit valóban igen eszes, igen művelt s alapjában jóindulatú embernek tartok, s magyar nosztalgia él benne és ugyanolyan mélyről fakadó tisztelete a magyar tehetségnek, sőt a magyar szépségnek és egyéniségnek is, ami egy-egy kulturált zsidóban meg kell hogy lásson az ember. Mindenesetre nélkülözhetetlen lelki táplálék számára a magyar faji és nemzeti zseni termése [...], mint mondjuk Wolff Károly számára.”¹¹⁷ A kapcsolat további mélyüléséről tanúskodik, hogy Fenyő 1944 novemberében már a háború utáni Magyarország kormányfőjeként számolt Bajcsy-Zsilinszkyvel.¹¹⁸

Az 1928-as Bajcsy-Zsilinszky azonban még nagyon messze volt attól a politikustól, akivé 1944-re változott. Bajcsy-Zsilinszky, aki az 1938 utáni zsidótörvényeket – sajátos érveléssel – elutasította, ekkor még a „demoliberalizmust” ostromozta, a numerus clausust védte és a Numerus Clausust Védő Liga nagybizottságának tagjaként ténykedett.¹¹⁹ Érvelése szerint egy egészséges társadalomnak nem

¹¹⁴ *Gergely Pál*: Az első budapesti Híd folyóirat emléktárából. Irodalomtörténet 61. (1979) 609.

¹¹⁵ Ezzel a jelzővel minősíti Gyáni Gábor Fenyőnek Bajcsy-Zsilinszkyhez fűződő szoros viszonyát, „ami akár barátinak is nevezhető.” *Gyáni Gábor*: A napló mint kordokumentum. Holmi 26. (2014) 1263.

¹¹⁶ Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Szerk. Vigh Károly. Bp. 1984. 104–107.

¹¹⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre Kozma Miklósnak, 1933. április 19. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. MTA BTK TTI Könyvtár. Bajcsy-Zsilinszky közlése szerint ekkoriban két-háromhavonta találkoztak, parlamenten kívül. Uo.

¹¹⁸ *Fenyő Miksa*: Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből. Bp. 2014. 393.

¹¹⁹ *Gergely J.*: Gömbös Gyula. i. m. 186.

lenne szüksége a zárt számra, ám a magyar társadalmat kettős függőség gyötri: a köztisztviselők függnek a kormánytól, a magántisztviselők pedig a „teljesen zsidókézből lévő bankvilág”-tól, amire ránehezedik „a zsidó kapitalizmustól való egyetemes függőség”. A törvényi keretek lazításának következtében így szerinte „megrohamozza majd a mohó, a háborúban sokkal kevesebb embert veszített, a megszállt területről óriási számban idetódult, Galíciából ma is változatlanul özönlő, érvényesülésre és bosszúra szomjas zsidóság a magyar főiskolákat”.¹²⁰ Bajcsy-Zsilinszky zsidóságra vonatkozó nézeteit 1928 februárjában is megismételte. Véleménye szerint „mohó és vak uralomszomjuk [...] példa nélkül álló, évezredek beidegzettségű, tökéletes módszerekkel dolgozó vad és barbár imperialista akarataikat” pedig nagyfokú érzékenységre burkolják. Ráadásul a zsidóság ahelyett, hogy örülne a numerus clausus, úgymond, antiszemitizmus-csillapító hatásának, a gazdasági életben és immáron a parlamentben is újra megerősödvén ágál ellene, sajtójuk pedig „hatalmasabb, mint valaha volt”.¹²¹ A rendelkezést „tetmetve” elismerte, hogy az „nem ideális intézmény”, s legfőbb bajként egyedülvalóságát említette, hiszen ideális esetben „egész sora egészítette volna ki a további törvényhozási intézkedéseknek”. Így például „a nemzeti társadalom autonómiájának kiépülését” kellett volna támogatni a „tősgyökeres magyarság” megerősítéséért – vélekedett.¹²² Ez már kétségkívül a harmincas évek Bajcsy-Zsilinszkyjének beszédmódjára emlékeztető gondolat.

Bármennyire sajátos jelenség is tehát a szabad-királyválasztó fajvédő politikus legitimista lapban közölt zsidóságkritikája, hiba lenne csupán erre az aspektusra szűkíteni reformnézeteit. Hiszen fent idézett zsidóellenes cikkében „az autonóm társadalmi szervezkedést” jelölte meg a „magyar nacionalista társadalom” egyetlen járható útjának.¹²³ 1927 őszén pedig Klebelsberg kultúrfőlény-konceptióját kritizálva „a gyakorlati életpályák, a testi munka, a magasabb rendű munkás- és munkavezetői pályák, ipar, kereskedelem, kertészet, intenzív földművelés”

¹²⁰ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Papírforma és valóság. Magyarország, 1927. november 23. 1–2.

¹²¹ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A numerus clausus és a zsidók. Magyarország, 1928. február 21. 1. Vö. *Vonyó József*: Zsilinszky és a zsidókérdés. In: *Jobboldali radikálisok Magyarországon, 1919–1944: tanulmányok, dokumentumok*. Szerk. Vonyó József. Pécs 2012. 56–71. A zsidósággal kapcsolatos averzióihoz hasonlóan a Népszövetség – és általában az integrációs modellek – iránti ellenszenv is változatlan. Vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: „Európai kultúráramlatok”. Magyarország, 1927. december 29. 1–2.; *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A nagy pör. Magyarország, 1928. január 19. 1.

¹²² *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Epilógus. Magyarország, 1928. március 1. 1.

¹²³ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A numerus clausus és a zsidók. Magyarország, 1928. február 21. 1.

felé igyekezett orientálni a „magyar középosztályt”.¹²⁴ 1928 februárjában ismét Klebelsberget és Bethlent kritizálta, mert, úgymond, nem nemzeti, csupán partikuláris érdekeket képviselnek, s a rendre hivatkozva „minden életrevaló gondolatot, tervet és szervezkedést” elfojtanak. Az „egykor oly szép, független és önérzetes magyar tisztviselői” rétegek ennek következtében korrumpálódnak, a szociális kérdés pedig „elsősorban rendészeti kérdéssé” silányodik, miközben olyan égető problémák maradnak elhanyagolva, mint a „színmagyar földmunkásság” és a „diplomás proletariátus” sanyarú helyzete, vagy éppen a „nemzeti honvédelem”.¹²⁵ Két héttel később ugyanakkor a kivándorlás kényes kérdését tárgyalta, a „betolakodó” „szemétnépek” („galiciánerek”, cseh munkások) ellen agitálva, s helyükbe hangsúlyosan magyar etnikumú tömegek betelepítése mellett kardoskodva.¹²⁶

Bajcsy-Zsilinszky ebben az időszakában került kapcsolatba a Bartha Miklós Társasággal (továbbiakban BMT). „Az 1925-ben javarészt székely eredetű egyetemi hallgatók és ifjú értelmiségiek által alapított Társaság 1928-ra levetkezte kezdeti önképzőkör-jellegét és hozzákezdett a földkérdés tanulmányozásához,” Szabó Dezső és Ady Endre munkásságát véve alapul.¹²⁷ 1928 tavaszától a BMT és az *Előörs* között eleinte kifejezetten intenzív kapcsolat alakult ki, a lap fiatal munkatársainak jelentős része ugyanis innen verbuválódott (Áfra Nagy János, Féja Géza, József Attila, Pintér Ferenc, Simon Andor, Lakatos Péter Pál, Fábíán Dániel).¹²⁸ A BMT-t jól jellemzi, hogy a korabeli rendőri jelentések szerzői sem tudták eldönteni, szélsőjobboldali vagy szélsőbaloldali szervezettel, esetleg a Galilei Kör utódjával állnak szembe, mindössze a radikálisnak minősíthető társadalomkritikát tudták azonosítani.¹²⁹ A bizonytalanság nem feltétlenül a

¹²⁴ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: „Áldatlan örökség”. *Magyarság*, 1927. november 15. 1.

¹²⁵ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Neokonszolidáció. *Magyarság*, 1928. február 10. 1.

¹²⁶ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Tülnépesedés. *Magyarság*, 1927. november 30. 1. Nézeteit az *Előörs*ben is megismételte, még vitriolosabb hangnemben: „Hol késik az a sarkantyús rettentő csizma, mely belerúgjon ezekbe az átkozott gézengúzokba, hogy a belük forduljon ki?! [...] Egy megfelelőbb idegenrendészeti rendszer szinte egy csapásra megszüntetné a munkanélküliséget.” – *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Védelmet követelünk a magyarság számára az idegen bevándorlókkal szemben. *Előörs*, 1929. január 19. 3. A témát egy héttel később nemzetközi kontextusban tárgyalta, idegenkatasztert, a vidéki rendőrhatalóságok kiképzését, az idegenek alkalmazásának megszigorítását, a bevándorlás teljes megtiltását követelve. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Védelmet követelünk a magyarság számára az idegen bevándorlókcal szemben. *Előörs*, 1929. január 26. 1–3.

¹²⁷ *Tasi József*: József Attila *Előörs*-korszaka. Magyar Könyvszemle 97. (1981) 332–337.

¹²⁸ *Sebestény Sándor*: A Bartha Miklós Társaság. 1925–1933. Bp. 1981. 208.; *Tasi J.*: József Attila i. m. 332–337.; *Vigh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre és József Attila. *Hitel* 22. (2009) 4. sz. 83–88.

¹²⁹ *Sebestény S.*: A Bartha Miklós Társaság i. m. 54.

detektívek tájékozatlanságából eredt, hiszen a tagok sokirányú tájékozódását a szervezet meghatározó alakja, Fábián Dániel is elismerte.¹³⁰

Bajcsy-Zsilinszky már „1927-ben feltűnt a Károlyi utcai Fővárosi Képtár előadótermében, ahol a Társaság rendezvényeit tartotta. Többször fel is szólalt e vitaüléseken.”¹³¹ Az egyik ilyen alkalomról a *Magyar Szemle* is megemlékezett. Dénes István előadásához kapcsolódva megállapította, hogy „a középosztály nincs abban a helyzetben, hogy a Dénes vázolta feladatra vállalkozhatna, tehát magának a parasztságnak kell megszerveznie önmagát s az érdekszövetségen felépítendő szervezkedés alapvonalaait vázolta fel.”¹³² Mindez figyelemreméltó hangsúlyeltolódás a fajvédelem középosztályra építő politikájához képest, amit 1928-as, Gömbös Gyulához címzett nyílt levelében is megtagadott,¹³³ noha ekkori érvrendszere sajátos ötvözetét nyújtotta a konzervatív, fajvédő és népi ideológiai elemeknek és szókészleteknek.¹³⁴ A Társaság meghatározó alakja, Fábián Dániel 1928-ban felkérte a párt nélküli politikust, hogy a szervezet világnézeti ankétján mutassa be a fasiszmust, amit Bajcsy-Zsilinszky azzal utasított el, hogy egyrészt „nem fasiszta” és „botor dolognak” tartaná „egy még csak félig kipróbált rendszer átvételét”, másrészt igen elmarasztaló véleményt fogalmazott meg a BMT elméletieskedő, kevés konkrét célt meghatározó „szabad líceumáról”.¹³⁵ Bajcsy-Zsilinszky újdonsült lapjában finoman érzékeltette is ebbéli véleményét. Cikkében elismerően szólt a BMT-ről, de gyakorlatiasabb munkát várt a szervezettől, mert „bele kell merülnie a cselekvő életbe”. Szükségesnek tartotta, hogy a szervezet „termeljen ki magából igazi politikai vezért”, amilyenek például

¹³⁰ Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. 96.

¹³¹ *Fábián Dániel*: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Bartha Miklós Társaság. In: Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. 98.

¹³² *Asztalos Miklós*: Előadássorozat a magyar parasztp problémáról. *Magyar Szemle* 2. (1928) 12. sz. 391.

¹³³ „[...] fajvédelmet és népvédelmet kissé kaszinói mértékek szerint adagoltunk, kicsit a falusi kúria ámbitusából néztük a falut, a falusi középbirtokosokon át kerestük a nép szívét”. – *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nyílt levél Gömbös Gyulához. *Előőr*s, 1928. szeptember 16. 1–4.

¹³⁴ „A parasztságot a magyar élet minden vonalán az öt megillető helyre juttatni: annyit is jelent, hogy e legépebb és legnagyobb és legépebb életrezervoárból kiemelkedő új középosztály ki fogja egyensúlyozni a mai magyar középosztály sok idegenségét, elhasználatlan idegekkel pótolja mai középosztályunk elhasznált idegeit, leomlasztja a kasztszerű elkülönülés mai, Európa-szerte páratlanul álló meredek bástyáit, helyreállítja az egyes társadalmi rétegek között a rendes vérkeringést, fölfrissíti a magyarság megzavart és kiapadt ösztönéletét.” – *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Ellenkezik-e a magyarság fokozott önvédelme Nagymagyarország gondolatával? *Előőr*s, 1928. szeptember 2. 1.

¹³⁵ *Fábián Dániel*: Bajcsy-Zsilinszky Endre i. m. 97–98. Vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Egyöntetű és cselekvőszellemű ifjúságot. *Előőr*s, 1929. október 12. 1–2.

Endre Lászlót tartotta.¹³⁶ Ám nem sokkal később már nemcsak hozzászólásaival gyarapította az összejöveleteket, hanem önálló előadással is. 1929-es szereplése ráadásul szezonnyitó vitaülés volt, így az egyetemi ifjúság igen nagy számban vett részt rajta, vagyis megkülönböztetett figyelem övezte az előadást.

Nem haszontalan hosszabban foglalkozni a Bajcsy-Zsilinszky húszas évek végi reformterveit és azok hangsúlyeltolódásait egyaránt jól érzékeltető eseménnyel. Vigh Károly szerint az előadó „síkra szállt az általános és titkos választójogért, a politikai demokráciáért, a szabadságjogokért, a radikális földreformért, és a kisemberek védelmében javasolta a parasztság, munkásság és értelmiség szervezett együttműködését”.¹³⁷ Az irányában általában nem ellenséges *Budapesti Hírlap* részletes beszámolója azonban nem egészen erről tudósít: „Zsilinszky Endre elgondolása szerint a külön-külön megszervezendő társadalmi osztályokat egy nagy egységes nemzeti táborban kell egyesíteni. Magyarországon nincs szerves kapcsolat a dolgozó rétegek között. Az egyes társadalmi osztályok önmagukban is teljesen szervezetlenek, különösen a magyar parasztság. Ezzel szemben nálunk túlméretezett kapitalista feudalizmus van, amelynek előretolt őrsé a bankkapitalizmus, amely ebben az országban mindent a kezében tart. A magyar lélek emelkedettebb annál, semhogy apró zsebérdek előtérbe állításával kapható volna szervezkedésre: az igazi magyarságot és pedig különösen a magyar parasztot csak magasán szárnyaló hazafias nemzeti programmal lehet megnyerni. Amit az olaszok a faszizmussal megcsináltak, Magyarországon sokkal tökéletesebben meg lehetne és meg kellene csinálni és meg is fogjuk csinálni. Elsősorban a politikai, az érdekképviselési és a termelési organizációt kell megcsinálni a dolgozó tömegeknek és azután az osztályonként megszervezett népet egységes nemzetté kell magasítani. Az ifjúságnak főképpen ez kell, hogy a célja legyen. A magyar ifjúság nem foglalhat helyet a különböző ál-nacionalista szervezetekben, annál kevésbé a szociáldemokrácia táborában, amely a nemzetnek csupán elenyésző töredékét foglalja magában. De még kevésbé állhat a magyar ifjúság az úgynevezett demokrácia sorába sem, amely lelkileg teljesen távol áll a magyar föld népétől, a magyar föld zömétől. A demokrácia különben is titkosan, vagy nyíltan mindenkor a leghívebb kiszolgálója a kapitalizmusnak. A magyar ifjúság célul csak a magyar faj egészét állíthatja maga elé. Ezután pár szóval a

¹³⁶ *Bajcsy-Zsilinszky Endre: A magyar harminc évesek.* Előörs, 1928. szeptember 30. 1–4.

¹³⁷ *Vigh K.: Bajcsy-Zsilinszky i. m. 99.*

pacifizmusról emlékezett meg vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre és azt hangoztatta, hogy Magyarország nem járhat elől a pacifista mozgalomban, mert kisnemzet léte nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy a magyar katona ősi és kiváló faji értékeiről jellegzetes és fajnemesítő tulajdonságairól lemondjon. De nem mondhat le a magyarság – még a mai szomorú helyzetében sem – a birodalmi gondolatáról sem. [...] Magyarország [...] tökéletesebb államszerkezet, mint Európának legtöbb országa és éppen ezért nagy Mátyás királyunk birodalmának gondolatáról soha le nem mondhatunk!”

Figyelemreméltó az alelnöki reakció is: „Fábián Dániel alelnök megköszönte az előadást és kijelentette, hogy a Bartha Miklós Társaságban tömörült egyetemi ifjúság megfogadja a szónok tanácsát, a cselekvő munka terére lép, de azt senki nem kívánhatja az itt helyet foglaló és magas erkölcsi és szellemi színvonalon álló egyetemi ifjúságtól, hogy utcai antiszemitáskodással és komolytalan tüntetésekkel adjon életjelt magáról. Erre ez a társaság nem vállalkozhatik, de a komoly építőmunkára mindenkor a legnagyobb készséggel kapható.”¹³⁸

Az idézett szövegrészből érzékelhető, hogy Bajcsy-Zsilinszky-nél a diákkor óta eszményített, eleinte konzervatív alapozású, majd fajvédő elveken nyugvó „nemzeti egységben” immáron hangsúlyos szerepet kapnak a „dolgozó rétegek”. A gyakorta egyszerű zsidózásba torkolló fajvédő retorikát cizelláltabb megközelítés váltja (vö. „kapitalista feudalizmus”, „bankkapitalizmus”), amit azonban a hallgatóság még a „régimódon” is érthetett. Alighanem épp a kódolt olvasat miatt érezte szükségesnek Fábián óvni a hallgatóságot az utcai politizálástól. Az *Ujság* beszámolója szerint ráadásul az üzenet nem is volt olyannyira kódolt: „az előadóülés szónoka vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre volt, aki előadásában azt fejtegette, hogy az ifjúság ne foglalkozzék meddő elméletekkel. A magyar ifjúság fellegetvárának, a Bartha Miklós Társaságnak a dühös darazsak fészkeének kell lennie, ahonnan a darazsak kieresztik fullánkjaikat, ha a magyar fajt valami veszélyeztetni. Történelmi idők előtt állunk – fejezte be szavait a szónok –, nehéz idők előtt, nehezebbek előtt, mint amilyeneket megéltünk. A magyar ifjúnak nem szabad tétováznia, hanem egyöntetű és cselekvő akarattal kell megteremtenie a jövő új Magyarországit”.¹³⁹ A nemzetkarakterológiai alapvetésű reformokba a

¹³⁸ [Zsilinszky Endre előadása.] Budapesti Hírlap, 1929. október 17. 10.

¹³⁹ A dühös darazsak fészke. Ujság, 1929, október 17. 8.

„tökéletesebben” megvalósított fasizmus is belefért, ugyanakkor figyelemreméltó a „különböző ál-nacionalista szervezetek” emlegetése attól a politikustól, aki a húszas évek első felében oly határozottan épített a Turul Bajtársi Szövetségre és a jobboldali radikális ifjúságra.¹⁴⁰ A (szociál)demokrácia elutasítása, az egzakt módon sohasem definiált „magyar faj” központi szerepeltetése, a domináns militarizmus és a történelmi alapokon nyugvó birodalmi gondolat emlegetése azonban határozottan ellentmondanak Vigh Károly idézett értékelésének és Fábíán Dániel emlékeinek Bajcsy-Zsilinszky baloldali, demokratikus nézeteiről BMT-s időszakában.¹⁴¹ A szervezet és a politikus viszonya egyáltalán nem volt harmonikus. 1929 tavaszán Bajcsy-Zsilinszky „agyrémnek” minősítette a Fábíán nevéhez kötődő „turáni szláv paraszt államot”,¹⁴² 1929 végén pedig, amikor a Társaságban előtérbe került a tudományos szocializmus kérdése, „Bajcsy-Zsilinszky Endre nem tudott azonosulni a barthások baloldali fordulatával”, így a társaság kiszorult az *Előőr*s hasábjairól.¹⁴³

Itt érdemes megemlíteni, hogy hasonló fogadtatásban részesültek a csehszlovákiai Sarló mozgalom tagjai is, akik 1930 márciusának idusán a dunai népek nemzetiszín szalagjai mellett vörös szalaggal is díszített koszorút szerettek volna elhelyezni a budapesti Petőfi-szobornál. „Ebből támadt a nevezetes

¹⁴⁰ 1928-ban már azt nehezményezte, hogy a diákokat összeugrasztják a munkásokkal, s míg a rendőrség „veszi kezelésbe” mindkét csoportot, a „kartell” szabadon garázdálkodhat. *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Államosítják a diákszervezeteket? Előőr*s, 1928. november 4. 1–4.

¹⁴¹ „A világgazdasági válság éveiben a magyar baloldalhoz és ezen belül a Bartha Miklós Társasághoz fűződő kapcsolatai bizonyítják, hogy már ekkor síkraszállt Magyarország demokratikus alapon történő újjászülése érdekében.” – Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. 102. Vö. Bajcsy-Zsilinszky „tagja lett annak a Bartha Miklós Társaságnak, amelynek rendezvényein, Fábíán Dániel felkérésére, Zsilinszky is gyakran felszólalt, hogy – különösen a „nemzeti demokráciá”-ról vallott nézeteivel – nem lebecsülendő hatással legyen a társaság tagjaira.” *Vigh Károly: A fajvédelemről a nemzetvédelemig: Gömbös és Zsilinszky közös politikai útja és szétválásuk története. Valóság* 45. (2002) 6. sz. 65. (Bajcsy-Zsilinszky publicisztikája arról tanúskodik, hogy a Szociáldemokrata Párt 1930-as agrárprogramjának fontosságát saját szempontjai szerint méltányolta. A kormány szégyenének tartotta, hogy ez a program „nagyszabású és gazdagabb és föltétlenül sugallóbb erejű”, mint az Egységes Párté, vagy akár más polgári pártok „elavult” tervezete. Mindez szerinte utolsó figyelmeztetés Bethlennek, „hogy megengedje, sőt jó szemmel nézze egy ellenzéki, de osztályfeletti és minden ízében nemzeti népmozgalom megindítását” – vagyis a sajátját. *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Agrárdemokrácia vagy szociáldemokrácia. Előőr*s, 1930. augusztus 9. 1–2.)

¹⁴² *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Egy el nem mondott márciusi beszéd. Előőr*s, 1929. március 23. 1–3.

¹⁴³ *Tasi J.: József Artala i. m. 336. Bajcsy-Zsilinszky 1929 végén élesen bírálta Asztalos Miklós a BMT Új Magyar Föld című kiadványába írt cikkét is. Bajcsy-Zsilinszky Endre: A magyar államgondolat hanyatlása. Előőr*s, 1929. december 14. 1–3.

»koszorúaffér«, amikor is a rendőrség megakadályozta a koszorú letételét, így a küldöttek Táncsics sírjára voltak kénytelenek helyezni azt [...]. A magyar belügyminiszter, Scitovszky parlamenti beszédében március 19-én felháborítónak nevezte, hogy a sarlósok a kis nemzetek színei mellett vörös szalagot is el akartak helyezni a Petőfi-szobron, ezenkívül azt is kifogásolta, hogy a Sarló küldöttei olyan beszédet akartak elmondani, hogy a Duna-menti nemzetek jövője csakis a dunai konföderáció útján oldható meg.”¹⁴⁴ Bajcsy-Zsilinszky a sarlósok „szerencsétlen, idétlen és méltatlan szerepléséről” értekezett ugyanekkor az *Előőr*sben, leszögezve, hogy csupán az ezeréves határokbán gondolkodó fiataloknak van keresnivalójuk az országban.¹⁴⁵

A helyét kereső politikus azonban nemcsak a korabeli mainstreamen kívül eső radikális erőkkkel, hanem a mérsékelt reformerek – Bethlen István és Szekfű Gyula nevével fémjelzett – gyűjtőhelyével, a konzervatív *Magyar Szemlé*vel is vitázott, például Ottlik László *Új Hungária felé* című külpolitikai víziója kapcsán.¹⁴⁶ Bajcsy-Zsilinszky részben saját gondolatait látta viszont a tervezetben és az új Duna-völgyi politika előfeltételeként – a propaganda helyett – a magyarság faji és népi megújulását, a kontraszelekció megszüntetését, valamint a közigazgatás decentralizálását nevezte meg. Szerinte az Ottlik-féle terv „feltűnően hasonlít Jászi Oszkár Keleti Svájcához”, noha „ezt a neopatrióta új Hungáriát jó magyarok gondolták el, a Keleti Svájcot pedig a magyarsággal szemben legálább is indifferens kultúrsznobok, idegenek. [...] Ez a különbség azonban egy magában nem elegendő ahhoz, hogy egy széles autonómiákra, vagy éppen federációkra épülő új Hungáriát elfogadjunk” – fogalmazott megsemmisítően szarkasztikus cikkében Bajcsy-Zsilinszky.¹⁴⁷

¹⁴⁴ *Vigh Károly*: A felvidéki Sarló-mozgalom története. Valóság 47. (2004) 64–74.

¹⁴⁵ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Ifjú magyarok innen és túl. *Előőr*s, 1930. április 19. 1–3.

¹⁴⁶ *Ottlik László*: „Új Hungária felé”. *Magyar Szemle* 2. (1928) 9. sz. 1–9.

¹⁴⁷ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Neopatriótizmus? *Előőr*s, 1928. október 14. 1–3.

FROM THE RACIST PARTY TO NATIONAL RADICALISM

Endre Bajcsy-Zsilinszky 1926–1931

by Ákos Bartha

SUMMARY

Supported by the Racist Party, late in 1926 Endre Bajcsy-Zsilinszky made an unsuccessful attempt to retain his parliamentary seat that he had won at Derecske as a candidate backed by the governing party in 1922. At the same time, his former review called *Szózat* also ceased to exist, and he himself struggled with a serious illness. He left the presidency of the Magyar Országos Véderő Egylet (Hungarian National Protective Union) at the end of 1927. The fall of the racist politician from Parliament, together with all its manifold consequences, is regarded by the author as a crucial event of Bajcsy-Zsilinszky's life that has so far received unduly little attention. This two-part study accordingly explores in detail the influence that the agitation of the political arena exerted on him and devotes attention to the hitherto uncollected journalistic achievement of the politician and his emerging world view. Finally, the program and ideology of the National Radical Party, founded by Bajcsy-Zsilinszky in 1930, is also assessed.

EÖTVÖS JÓZSEF SVÁBHEGYI NYARALÓHELYE: AZ EÖTVÖS-VILLA ÉS A KARTHAUSI-LAK*

Eötvös József budai és pesti lakásai címmel Belia György írt egy rövid és jegyzetek nélküli esszét a Hatvany Lajos szerkesztésében először 1957 tavaszán megjelent, igazi kritikai és közönség sikert aratott *Beszélő házak* című könyvben. Belia esszéje azonban sajnos több helyen pontatlan: már az akkor rendelkezésre álló adatok is ellentmondanak bizonyos tételeinek, bizonyos esetekben az azóta felkutatott források is mást mutatnak. A jelenleg rendelkezésre álló forrásokból úgy tűnik, pontosabban bemutatathatjuk Eötvös József budai és pesti lakásait – ezúttal a svábhegyi nyaralóhelyéről lesz szó.

Az 1848 szeptember végétől 1850 novemberéig tartó emigrációs időszak után sem Eötvösék, sem Trefort Ágostonék nem tértek vissza a tűzkárt szenvedett Wodianer-házba, ahol a forradalom előtt és alatt éltek.¹ Az Eötvös-család még csak nem is Pesten kezdte újra itthoni életét, hanem Eötvös apjának a Fejér megyei Velencén bérelt birtokán töltötte az első teleket. Maga Eötvös József legfőbb barátjának, Szalay Lászlónak két egymást követő télen is Velencéről küldött levelet – előbb az 1851. december 31-én keltezettben mesélt akkori sorsukról: „Én Velencén lakom, nőmmel, s most már 4 gyermekemmel együtt, kiknek utolsója, Mária szeptember 10 én látta a napvilágot, talán inkább szüléi, mint saját boldogságára. Úgy tartom, esmered Velencét, a táj nyájas, a kilátás főképpen házunkból szép, csakhogy a ház szegény atyám halála óta nagyon hallgatóvá vált”.² A következő évben pedig a január 24-i levelét datálja ugyaninnen. Eötvös Szalay melletti másik legfontosabb barátja és későbbi sógora, Trefort Ágoston önéletírásából tudjuk, hogy először 1851 tavaszán költöztek a fővárosba, pontosabban májusban, és a Svábhegyre. Voinovich Géza pedig 1903-ban megjelent életrajzában azt írja, Eötvös hazatérte után a „telet eleinte atyai birtokán, Velencén töltötte, a nyarat a Svábhegyen.”³

* A tanulmány a NKA Szépirodalom és Ismeretterjesztési Kollégiuma Alkotói támogatása (azonosító: 3802/5330) révén készült.

¹ Erről lásd *Devescovi Balázs*: Eötvös József első lipótvárosi lakhelye: a Wodianer-ház. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120. (2016) 789–798.

² *Eötvös József*: *Levelek*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp. 1976. 218.

³ *Voinovich Géza*: *Báró Eötvös József*. In: *Báró Eötvös József összes munkái*. XX. Bp. 1903. 284.

Eötvös József emigráció utáni magyarországi élete külső körülményeit az életrajzok feltűnően hiányosan ismertetik. A leggyakrabban idézett információk Voinovich Gézától származnak, és alapvető tévedésekhez vezettek. Noha Voinovich világosan kényelmes nyári-lakként említi a svábhegyi Eötvös-villát, esetleg amiatt, hogy nem szól másik fővárosi lakásról, vagy a korabeli szokások alapvetően hiányos ismerete révén, talán elsősorban Belia György dolgozatának köszönhetően, az a hibás hiedelem rögzült, hogy az emigráció után Eötvös állandó fővárosi lakhelye a Svábhegyen volt, és csupán 1867 után, második miniszterségével járó bokros teendői miatt lett a svábhegyi villa már csak nyaralója vagy hétvégi pihenőhelye, hiszen kénytelen volt Pestre áttenni állandó lakását.⁴ Belia ezt írta erről: „1867 előtt még megtehetette, hogy hetenként egyszer vagy kétszer járjon le a városba: a *Politikai Hetilap*ot is a hegyen szerkeszti, és a választási harc idején sem mozdul ki gyakran rejtező helyéről. A kiegyezési kormány minisztere azonban már nem gyalogolhat mindennap le a hegyről és föl a hegyre, nem azért, mert áttolja, hanem mert idejéből nem futja, s gyomorbaja meg tüdőbaja is szorongatja.”⁵ Ráadásul némi kavarodáshoz vezetett a tárgyról született különböző írásokban, hogy Eötvös svábhegyi telkén két ház is állt, az északi végén a mai Eötvös út 12–14. táján az Eötvös-villa, és a délin a mai Karthausi utca 14. szám alatt a Karthausi-lak.

Belia György úgy tartja, Eötvös Frivaldszkyknál találta ki 1845 nyarán, hogy magának is építtet egy nyaralót a Svábhegyen: „Ebben az időben a Svábhegynek a Városkút körüli részén még igen kevés épület van; Frivaldszky Imrének, a kiváló természettudósnak háza a legrégebbiek közül való a Svábhegyen: Frivaldszky 1838-ban vásárolta a telket, melyről a telekkönyv úgy tudja, hogy már 1836 előtt ház állott rajta. Ebben lakik Eötvös egy ideig, s itt kap kedvet arra, hogy ő is építtessen nyaralót a Svábhegyen.”⁶ A Svábhegyről 1929-ben megjelent monográfiájában Siklóssy László azt írta, magának „az *Eötvös-villának* eredetét is homály fedti”: „A hagyomány szerint ezt az objektumot eredetileg *Trefort Ágost* [...], Eötvös kebelbarátja és dolgozótársa vette meg, minden valószínűség szerint még a szabadságharc előtt. Trefort e helyen eleintén vendégül látta Eötvöst. A szabadságharc letörése után együtt mentek külföldre utazni. Innen az ötvenes évek

⁴ Eötvös utolsó pesti lakásáról lásd *Devescovi Balázs*: Eötvös József elfelejtett pesti Erzsébet téri lakhelye: a Sina-ház. *Aetas* 31. (2016) 2. sz. 104–111.

⁵ *Belia György*: Eötvös József pesti és budai lakásai. In: *Beszélő házak és tájak*. Szerk. Hatvany Lajos és Gink Károly. Bp. 1989. 186.

⁶ Uo. 183.

elején hazatérvén, Trefort csabacsüdi birtokára vonult, svábhegyi lakát pedig átengedte Eötvösnek.”⁷ Később Siklóssy László báró Szalay Gábortól megkapta Trefort kiadatlan naplóját, ami valójában az önéletírása volt, és ez alapján *A Pesti Hírlap Vasárnapja* 1931. augusztus 30-i számában *Báró Eötvös József a Svábhegyen. Ismeretlen adatok alapján* címmel újabb cikket írt a témában. Ebben az írásában Siklóssy Trefort feljegyzései alapján így mesélte el az Eötvös-villa eredetét – egyben Belia György nézetének ösváltozatát is lefektetve: Eötvös „1842-ben feleségül veszi Rosty Ágnes. A »pesti por és sár« azonban ő rá is ránehezedik. Hová menekülhet az, akit ideköt munkássága? Eötvös örömmel értesült, hogy van egy ilyen baráti azilum: a természettudós *Frivaldszky Imrének* a Svábhegyen kőből épült nyári laka. Frivaldszky boldog volt, hogy Eötvöséket huzamos időre is vendégül láthatta, Eötvösné hugával, a másik szép kis Rosty leánnyal, Ilonával együtt. Trefort persze a Svábhegyen is felkereste Eötvöséket. Így különösen emlékezetes volt az 1845. év tavasza, amikor a fiatal tudós mélyen nézett Rosty Ilonka szemébe. A szép svábhegyi májusnak mátkaság, majd 1847-ben esküvő lett a folytatása. Ily módon váltak sógorokká Eötvös és Trefort. Frivaldszky bácsi mind invitálta Trefortékat is a Svábhegyre, hiszen jóemberek kis helyen is elférnek s a Frivaldszky-ház kastélyszámba megy a hegyen! De a két tudós már a magáéban akarta élvezni a Svábhegy gyönyörűségét. Ezért elhatározták, hogy házat építenek maguknak. A Svábhegy tetején terjedelmes ingatlant vásároltak s azon svájci emlékeik hatása alatt [tudniillik Siklóssy tévesen úgy tartja, Eötvös és Trefort 1837-ben együtt mentek külföldi útra – D. B.] svájci stílusban kétszárnyú épület építésébe kezdtek. Az egyik szárny Eötvöséké lesz, a másik Trefortéké.”⁸

Gárdonyi Albert azonban *A budai hegyvidék első nyaralótelepei* címmel a *Tanulmányok Budapest Múltjáról* II. kötetében 1933-ban közölt dolgozata az Eötvös-villa építésének Siklóssy-féle történetét (illetve azon változatát, „amely azt hirdeti, hogy a villát eredetileg Trefort Ágoston vásárolta, s csak az 50-es évek elején engedte át Eötvös Józsefnek. [Siklóssy László, 69. l.]”⁹) pusztán legendának minősíti, és összefoglalja a budai telekátírási jegyzőkönyvek alapján a telekszerzések valódi történetét. Ámde ő úgy látszik nem ismerte Trefort önéletírását, hiszen

⁷ Siklóssy László: Svábhegy. Bp. 1987. 69.

⁸ Siklóssy László: Báró Eötvös József a Svábhegyen. Ismeretlen adatok alapján. A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1931. augusztus 30. 30.

⁹ Gárdonyi Albert: A budai hegyvidék első nyaralótelepei. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. II. Bp. 1933. 170.

akkor tudta volna, hogy a Siklóssytól kiinduló legendában, és főként annak a Gárdonyi által írt formájában mégis van igazság.

Gárdonyi Albert az 1854. évi telekkönyvi összeírás alapján állapítja meg aényt: Eötvös mikor szerezte a későbbi épületek helyszínéül szolgáló telket, illetve azt, előbb Trefort vásárolt telket a Svábhegyen, még hozzá három évvel Eötvös előtt, már 1842-ben, igaz, ő négy évvel később már el is adta: „Eötvös József svábhegyi ingatlanát 1845-ben Culmann Fülöptől vette; Trefort Ágoston pedig 1842-ben a Szép Juhászné mellett vett hat hold Waldgrund-ot és azt 1846-ban Sieber Károlynak adta el.”¹⁰

Elképzelhető tehát, hogy Trefortban merült fel előbb a svábhegyi nyári lak építésének gondolata, az is lehet, Eötvös is eleve vonzódott a természetközeli helyhez, de a legvalószínűbb, hogy mindketten szerették az ilyen helyeket. Ezt mutatja, hogy a Wodianer-ház mellett évről évre tavasszal a várostól távolabbi helyekre költöztek, később az emigráció ideje alatt 1849 telén Münchenben éltek, 1850 áprilisában azonban Trefort önéletrajza tanúsága szerint átköltöztek Salzburgba: „ahol a nyár folyamán az Aigenen lévő fürdőházban laktunk. Állandóan gyönyörködhattünk a szép, nagyszerű természetben, gyakran jártunk kirándulni, habár mindennek keserű mellékíze volt.”¹¹

A Svábhegy szűkebb környékét csakugyan alaposabban megismerhették mindketten, ezt Trefort önéletírása mellett az ahhoz jegyzetekben a házak helyszínét pontosabban megadó Szalay Gábor igazolja. 1845-ben a Frivaldszky-féle házba költöztek nyárra, ez Szalay 1918-ben tett jegyzete szerint még „jelenleg is álló, gótikus külsejű nagy ház az Eötvös villánál lejjebb a Normafa irányában.”¹² Ezzel összhangban ír az épületről és annak helyszínéről Gál Éva *A budai hegyvidék újkori beépülésének kezdetei* című, eredetileg a *Történelmi Szemle* 1971. évi 3–4. számában megjelent tanulmányában: „Frivaldszky Imre tudóstársasági tag építtetett ugyancsak az 1840-es évek közepén nagyméretű, romantikus, középkori lovagvárat utánzó villát 1838-ban vásárolt 14 holdas erdőtelkén. [...] A romantikus stílusban épült emeletes villa, amelynek ábrázolása egy XIX. század végi kiadványban maradt fenn, erősen átalakított formában ma is megvan (a Szabadsághegyi Gyermekszanatórium Béla király út 20. sz. alatti épülete).”¹³ 1848-ban pedig Trefort szerint Rosty Ilka a

¹⁰ Uo. 170.

¹¹ Trefort Ágoston önéletírása. Ford. Barsi János. Sátoraljaújhely 1991. 24.

¹² Uo. 22. 68. jegyz.

¹³ Gál Éva: A budai hegyvidék újkori beépülésének kezdetei. *Történelmi Szemle* 14. (1971) 533–534.

Svábhegyen lakott a Libasinszky-féle házban, és bár nem beszél róla, de bizonyos, hogy Ilka családjával élt itt. Így Rosty Ágnes a férjével, illetve két kicsi lányával is többször megfordult itt, ha csak nem eleve úgy olvassuk Trefort önéletírását, hogy Eötvösök is itt éltek ezen a nyáron. Szalay Gábor 1918-as jegyzete szerint a „Libasinszky-féle ház jelenleg a Normafa út 11. és a Mátyás király út 14. számú telken van.”¹⁴ És Gál Éva ezzel ismét csak összhangban adja meg az épület helyét: „Kraits telke mellett feküdt Libasinszky Vince pesti szabómester özvegyének hatalmas erdőtelke, amelyre – a mai Mátyás király út 14. sz. alatt – Hild József épített 1846-ban emeletes, nagyméretű, klasszicista, ma műemlékként védett villát.”¹⁵

A két épület, az Eötvös-villa és a Karthausi-lak megépülése körülményeit pontosan nem ismerjük, abban lehetünk biztosak, hogy mindkét épület többször át lett építve. A telket Eötvös József üresen vásárolta, Gárdonyi Albert a Svábhegy régebbi házai felsorolásakor egyértelműen ezt állapítja meg: „472½/490+491, melynek telkét báró Eötvös József 1845 szeptember 20-án vette Culmann Fülöp budai telekkönyvvezetőtől, a házat tehát már br. Eötvös József építette.”¹⁶ Gál Éva Jancsó József a Svábhegy 1846-os felmérésére alapozva ezzel egészíti ki Gárdonyi adatait: „Az 1840-es évek közepén lett svábhegyi ingatlantulajdonos Eötvös József, miután 1845-ben 10 ½ hold erdőt vásárolt, nagyjából a mai Eötvös út, Művész út, Széchenyi emlékút, Evetke u. által határolt területen. 1846-ban már két épület is állt az Eötvös birtokon: az egyik a később, a szabadságharc után továbbépített és kibővített Eötvös villa, kb. a mai *Eötvös út* 12 helyén, a másik egy kis ház azon a helyen, ahová Eötvös az 1860-as évek elején a ma is meglevő, romantikus stílusú Karthauzi-villát, a Karthauzi út névadóját építette.”¹⁷

A Budapesti Történeti Múzeum Térképtárában több térkép fennmaradt, amelyek használható információkat tartalmaznak a két egykori épületről, így például az 1846-os mértan tanszéki felmérés 96. és 70. darabja: Jancsó József, a mértanszék segédje mellett Lájpczig István mértani hallgató rajza is megmaradt a területről, és ő is mindkét épületet feltüntette térképén. A Lájpczig-féle térkép egyrészt kisebb területet mutat, mégpedig leginkább Eötvös József ingatlanját, másrészt többlet információja, hogy a felmérés időpontját pontosan megadja: felvétel 1846. év

¹⁴ Trefort Ágoston önéletírása i. m. 22. 72. jegyz.

¹⁵ Gál É.: A budai hegyvidék i. m. 533.

¹⁶ Gárdonyi A.: A budai hegyvidék i. m. 173.

¹⁷ Gál É.: A budai hegyvidék i. m. 534.

Május hava 22étől 23ig”.¹⁸ A Jancsó József-féle térkép pedig azért érdekes, mert ezen hat darab miniatűr illusztráció is látható, melyek közül a két alsó lenge öltözetben lévő ifjakat ábrázol mértani felmérés közben, a két felső pedig egy-egy kisebb látkép a Svábhegyről: a jobb oldali egy haranglábat ábrázol, a bal oldali pedig nem mást, mint a Karthausi-lakot eredeti fából készült formájában.¹⁹

Nem valószínű, hogy a Svábhegy 1846-os felmérését követően készült térképek tévednének az épületeket illetően. Trefort Ágoston azonban önéletírásában az Eötvös-villa építéséről mást állít, tudniillik későbbre teszi azt. 1851-nél egy mellékmondatban megjegyzi, hogy a villa építését közösen kezdték el 1848-ban: „Javaink a forradalom alatt jelentős károkat szenvedtek, s csak arról lehetett szó, hogy némileg rendbe szedjük, ami maradt, s ehhez jött még, hogy Nina, a sógornőm az elmúlt év szeptemberében férjhez ment Amadéhoz, s ezzel a még közös Rosty-féle javakat is megosztotta. Akkoriban ezzel voltam elfoglalva, úgyhogy az osztályt áprilisra véghez vittem. A feleségem kapta Csabacsüdöt és még ötven holdat Szent-Tornyán, amit hatvanezer gulden adósság terhelt. Ez, és a svábhegyi ház gondja, ami most Eötvösé, noha közösen kezdtünk el 1848-ban építeni, ekkorára már beköltözhető állapotban volt, s legalább a reményt tartotta bennem.”²⁰ Trefort vagy az Eötvös-villa átépítéséről írhat, vagy alighanem eltéveszti az időpontot. Trefort mellett azonban nem más, mint Eötvös Loránd is a felmérésekben megörökített állapottal ellenkezőleg hagyományozta tovább a két épület elkészültének idejét és módját. A svábhegyi Eötvösszobor 1890. július 6-án történt felavatását követően az akadémia akkori elnökeként is megjelent a költő fia, és az avatást követő lakomán felszólalásában így mesélte el a két épület történetét: „E ház [t. i. az Eötvös-villa], a melyben ma lakomázunk, 1848-tól 50-ig épült s az első évben két családnak, atyám és Trefort családjának, szolgált lakhelyül. Hat kisgyerek lármázott akkor e helyen, s atyám nyugalmas dolgozó helyet

¹⁸ *Lájpóczig István*: A Budai Sváb hegy felmérésének C nevű osztálya. BTM Fővárosi Képtár Térképtár 4226.

¹⁹ *Jancsó József*: Az 1846dik évi a Swáb hegyen tett gyakorlati felmérésnek egy harmadára a felmérés léptéknek kisebbítet térképe, BTM Fővárosi Képtár Térképtár 4227.

A Pest-budai látképek a tizenkilencedik századból című, Seenger Ervin és Rózsa György munkája alapján készült katalógusban így található meg:

„266. [»Karthausi«-lak.]. Jelezve: Rajzolta Jancsó József Mértanszék Segédje. Vízfestmény, 10. 5 x 13,7 cm. Megjelent: »Az 1846dik évi a Swábhegyen vett gyakorlati felmérésnek. térképe« keretképeként. Ábrázolás: földszintes faépület, háttérben erdős domboldal, mögötte Pest. Helye ma XII. Karthausi-út 14. Átépitette Schunda V. hangszergyáros.” (<http://www.btmfk.iif.hu/seenger.php?inx=3>, letöltés ideje 2015. aug. 25.)

²⁰ Trefort Ágoston önéletírása. i. m. 21–22.

akart magának teremteni, akkor és e célból épült az a kis »svájci ház«. Abban [...] dolgozott, több művén. Ez sem tarthatott soká, mert mi gyermekek megnőttünk, s abban a völgyben ütöttük fel mulatótanyánkat. Akkor tehát atyám nekünk hagyta azt s visszatért dolgozni e háznak – mely most vendéglő – nyugati sarokszobájába.”²¹

Többen is úgy vélik, nyilván Trefortot követve, hogy 1848-ban épült a villa, és ekkor már lakható is volt. Siklóssy László 1931-es cikkében például egyértelműen a forradalom évéhez köti az építkezés megindulását, és azt írja, ebben az évben már lakható formába is került az épület: „Az építés ideje alatt élte Eötvös legszebb napjait. Esze, tudása, szorgalma, hazafiui lelkesedése, jelentős részt juttatott neki politikában, sajtóban egyaránt. Vezető szerepe volt a márciusi eseményekben is, aminek eredményeképpen V. Ferdinánd kinevezte őt az első független magyar minisztérium kultuszminiszterévé. Ugyanekkor lett földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi államtitkár *Trefort Ágoston*. [...] Az 1848-i mozgalmas nyarat erős megszakításokkal mindketten a tető alá került villában töltötték ugyan, de szomorúan látták a szabadságtörekvéseknek forradalomba való csavarodását.”²² Belia György Eötvös a svábhegyi út építéséhez való 1848 májusában történt 100 forintos hozzájárulásával indokolja a villa épülésének ekkor történt megkezdését: „A 100 forint, melyet Eötvös az út építésére felajánlott, azt is jelenti, hogy hozzáfogott a villa építéséhez.”²³ Belia aztán következő bekezdésében a mozgalmas 1848-as évben történő villaépítést Silóssynál némileg regényesebben így festi: „Az 1848-as tavaszi és nyári események annyira nyugtalanná teszik a főváros éjszakáit, hogy Eötvös jónak látja, ha Treforttal együtt a hegyen éjszakázik. Van aki azt mondja, hogy az utat lóháton teszi meg, olykor naponta kétszer is; a fárasztó szellemi munka után bizonyára jólesik neki a lovaglás, s a kintlakás arra is jó, hogy naponként lássa, hogyan haladnak az építkezéssel.”²⁴ A svábhegyi új út készültéről Gárdonyi Albert írt először, részletesebben, pusztán a tényekre hagyatkozva, és anélkül, hogy Eötvös úthozzájárulását bizonyítéknak állítaná a villa építésének elkezdéséhez: „1846 augusztus 27-én a svábhegyi telektulajdonosok a budavárosi tanácshoz fordultak a Svábhegyre vezető kocsút jókarba helyezése tárgyában. Beadványukban rámutattak, hogy a már felépült és felépítendő nyaralók céljuknak csupán akkor fognak megfelelni, ha a kényelmes közlekedés biztosítva lesz. Kijelentették, hogy hajlandók az útépitési költségekhez hozzájárulni,

²¹ Báró Eötvös József szobra a Svábhegyen. Vasárnapi Ujság, 1890. július 13. 454.

²² Siklóssy L.: Báró Eötvös József a Svábhegyen i. m. 30.

²³ Belia Gy.: Eötvös József i. m. 184.

²⁴ Uo. 184.

de a várostól is támogatást vártak. A tanácsi határozatot nem ismerjük, az iratok között fekszik azonban egy 1848 május 4-én kelt kötelező nyilatkozat, melyben az »úgynevezett Servitaháztól egyrészt jobbra a Király-kútig, másrészt balra a Rupp-féle telekig vízfolyással ellátott és kövezett útnak elkészíttetésére« egyenként 100, illetőleg 50 forint hozzájárulást ajánlottak fel. 100 forintot ajánlottak Ürményi József, Koits Pál, Perger Ferenc, Steindl Ferenc, Karezag Benjamin, Heidrich Ferenc, Libasinszky Teréz, Reisinger János, Friwaldszky Imre, Steindl Károly, Bidschofsky András, br. Eötvös József, Rupp Jakab és Patachich Károly; 50 forintot ajánlottak Karczag József és Ferenc, Jóry Ferenc, Zlamál Vilmos, Rupp Frigyes, Szuppiny Ödön és Kraits János, de ezek közül Karczag József és Ferenc az út egy részének megcsináltatását is vállalta Patachich Károllyal egyetemben. Az iratok mellett fekvő elszámolás szerint ez az út 1851/1852-ben elkészült s ezáltal a svábhegyi telkeken épült nyaralók megközelíthetősége biztosítva volt és a további fejlődésnek nem volt többé akadálya. (Budai levéltár. 3076/1867).²⁵

Természetesen akárcsak az út, a villa építése is mindenképp több évig tartott. Trefort Ágoston 1851-es idézett feljegyzése utolsó mondata ezen év tavaszára teszi Eötvösék az épületbe való beköltözését: „Április 24-én költöztünk ki a házból, Eötvösék májusban költöztek be.”²⁶ Gárdonyi Albert tanulmányában az 1854-es telekkönyvi összeírásra hivatkozva azt állítja, Eötvös József két telke azok közé tartozott a Svábhegyen és a vele kapcsolatos Orbánhegyen, melyeken ház állt, a 472½/490+49, illetve a 473¾/490+491 helyrajzi számúak.²⁷

Az Eötvös-villáról csupán végső állapotából áll rendelkezésünkre ábrázolás, az sem túl sok. A Berza László főszerkesztésében készült *Budapest története képekben 1493–1980*, továbbá a Rózsa György és Seenger Ervin *Pest-budai látképek a tizenkilencedik századból* című katalógusok alapján úgy tűnhet, több képet is közöltek az épületről még Eötvös haláláig bezárólag. A két katalógus bibliográfiai hibáinak kiszűrése, és a kiadványok végignézése után az látszik, mindösszesen egyetlen ábrázolásról van szó, ami eredetileg Zombory G. rajza után jelzéssel jelent meg a *Vasárnapi Ujság* 1864. június 19-i számában, és a katalógus szerint a rajz után Rusz K[ároly] készítette. A Cassiustól, azaz Áldor Imrétől 1866-ban Heckenastnál megjelent *Magyarország Fővárosa. Budapest leírása, képekkel* című kiadványban, és

²⁵ Gárdonyi A.: A budai hegyvidék i. m. 176.

²⁶ Trefort Ágoston önéletírása i. m. 22.

²⁷ Gárdonyi A.: A budai hegyvidék i. m. 172.

Liptay Pál: *A Széchenyi-hegy* című írása mellett a *Hazánk s a Külföld* 1867. június 20-i számában megjelent képek ennek a rajznak az utánközlései apró átdolgozással.

Zombory Gusztáv rajza mellett a Seenger-féle katalógus két akvarellt ad az Eötvös-villáról, egyet Klette Károlytól és egyet Kelety Gusztávtól, mivel azonban Eötvös Loránd nevelője, Kelety Gusztáv festőművész volt az, aki több festményt is készített a Svábhegyről mint az Eötvös-család nyári lakainak környékéről az 1850-es – 1860-as években, így valószínűbbnek látszik, hogy tévedés lehet az apa, Klette Károly alkotóként való megjelölése a katalógusban. Kelety Svábhegy-sorozatának nem minden képéről tud a Seenger-katalógus. Van egy harmadik Eötvös-villás Kelety-akvarell, a Ferenczi Zoltán 1903-as Eötvös József monográfiájában 51. sz. képillusztrációként megjelent mű, továbbá van egy Kelety-olajfestmény is, ami fekete-fehér fényképfelvételen látható Juhász Árpád és Gál Éva *A budai hegyvidék* című munkájukban 29. szám alatt Kelety Gusztáv: *Br. Eötvös József nyaralója a Sváb-hegyen*. Olaj, BTM. jelzettel.²⁸ Kelety akvarelljei, és Zombory rajza mellett Siklóssy László 1931-es cikkében szerepel még a villáról egy kép, az aláírás szerint Trefort Ágnes rajza 1861-ből.

Kelety svábhegyi akvarelljei a villát csak részletében ábrázolják, a ház maga egy emeletes, két kiugró oldalszárnnyú épületnek látszik, aminek földszintjén a két kiugró szárny közti összekötésül fedett fa terasza volt.²⁹ Ezt a formáját az épület talán az 1848-as átépítéskor nyerte, mivel az 1846-os svábhegyi felmérésről készült térképek szerint ekkor még kisebb alapterületű, kereszt alakú volt az épület alaprajza. Trefort Ágnes 1861-es és Zombory Gusztáv 1864-ben megjelent ceruzarajza alapján elképzelhető, hogy eredetileg 1846-ban csak az egyik kereszt alaprajzú és kereszt nyeregtejű ház készült el, majd az átépítéskor egy másik ugyanolyan épületet emeltek mellé, a két részt pedig az északi, első oldalról fedett verandával kötötték össze. A *Vasárnapi Ujság* 1855. szeptember 9-i számában megjelent a budai Svábhegyet bemutató cikkben így adták közre a ház leírását: „A templomon fölül látszik báró Eötvös, tudóstársasági alelnök két szárnyra osztott palotaszerű nyári laka, hol nagy művein dolgozni

²⁸ *Ferenczi Zoltán*: Eötvös József. Bp. 1903.; *Juhász Árpád – Gál Éva*: A budai hegyvidék. H. é. n. [Bp. 1988.] Sajnos sem az akkor még Eötvös Loránd tulajdonában lévő akvarellt, sem pedig az olajfestményt nem sikerült megtalálnom a Fővárosi Képtárban.

²⁹ *Kelety Gusztáv*: A svábhegyi Eötvös-villa. BTM Fővárosi Képtár 59.31. (A Seenger-féle katalógusban: 291.); *Klette Károly*: Báró Eötvös József villája a svábhegyen. MNM MTKcs 11.824. (A Seenger-féle katalógusban: 263.)

szokott, a legmagasabb pontrul látva el a világ felett ott is úgy, mint műveiben”,³⁰ és ilyesmi leírást kapunk Liptay Pál 1867-es *A Széchenyi-hegy* című cikkében is: „Ha Jókai nyaralójától kissé jobbra tartunk, a »Vadásztanyához« jutunk, mely szintén jó-nevű vendéglő; itt már szemünkbe tűnik báró Eötvös József oktatásügyi miniszterünknek szintén svájci modorban épült s magasan fekvő diszes nyaralója. Nagyobb mint Jókaié, és két oldalt folyondárral befutott emeletes épületek állnak, melyek közt a nyílt kilátású tág folyosó fut végig; innen nyílnak a lakosztályok.”³¹

1. kép A budai Svábhegy: B. Eötvös József nyaralója (Zombory G. rajza után)

Forrás: Vasárnapi Ujság, 1864. június 19. 241.

³⁰ A budai Svábhegy. Vasárnapi Ujság, 1855. szeptember 9. 283.

³¹ Liptay Pál: A Széchenyi-hegy. Hazánk s a Külföld 3. (1867) június 20. 390.

Kelety Gusztáv svábhegyi akvarellsorozatának köszönhetően a Karthausi-lakról is rendelkezünk ábrázolással még korábbi állapotából, a Jancsó József-féle térkép miniatúrája mellett. A „Karthausi lak” című 1850 körüli Kelety vízfestményen dúslombú erdő szélén látható a faházikó, melynek törzse kőből épült, körbefutó erkélye négy cölöpön áll.³² Siklóssy László 1931-es cikkében megjelent Trefort Edit rajz alapján úgy vélem, a lak Eötvös életében nem bővült, hiszen ezen a képen is apró, emeletén fa oldalfalú, körbefutó erkélyű épület látható.

Mint említettük, Trefort Ágoston révén úgy tudjuk, hiába vette meg Eötvös a svábhegyi telkeket 1845-ben, nyaranta nem itt voltak, hanem (1845-ben) a Frivaldszky-féle házban, illetve (1846 és 1847-ben) a Krisztinavárosban. 1848-nál sajnos Trefort nem tér ki arra, barátja hol élt nyáron, csak arról szól, Rosty Ilka a Svábhegyen lakott a Libasinszky-féle házban. Ezek szerint 2007-es Eötvös-életrajzomban hibásan minősítettem tévedésnek az Eötvös-villa építésének 1846-ban történt elkezdését, azonban jelenleg sem tartom egyértelműen eldönthetőnek, hol laktak 1848 nyarán Eötvösök.³³ Talán úgy van, ahogy Trefort önéletírása alapján Siklóssy László, vagy Belia György írja, miszerint az épülő villában él a család, és ahogy velük összhangban Plósz Katalin is megállapítja Eötvös Loránd születési helyét meghatározó írásában: az „1848-as bizonytalan és feszült helyzet miatt Eötvös a családját Svábhegyre, az épülő villába menekíti.”³⁴ Mivel azonban egy ekkora épület megépítése évekig is eltarthatott, az Eötvös-villa elkészültét pedig még a jól használható út híján való nehézkes közlekedésnek is hátráltatnia kellett, nem tartom kizártnak, hogy akár a Karthausi-lakban töltötték 1848 nyarat (a kisebb, kő aljzatú faház nyilván hamarabb tető alá kerülhetett, még ha alaprajza szerint a későbbi villa sem tűnik igazán nagyobb alapterületűnek az 1846-os svábhegyi felmérés alapján), akár azt, hogy a Rosty lányok közösen éltek ezen a nyáron a Libasinszky-féle házban.

Ez a kérdés persze elsősorban Eötvös Loránd születési helyének tisztázása miatt fontos. Eötvös József két fiának írt levelében említi Loránd születését. 1868. július 27-i levelében a heidelbergi tanulmányait folytató fiának az időpont mellett a születés körülményeiről írt az apa:

³² *Kelety Gusztáv*: Karthausi lak. BTM Fővárosi Képtár 27.729. (A Seenger-féle katalógusban: 267.)

³³ Vö. *Devescovi Balázs*: Eötvös József 1813–1871. Pozsony 2007. 134.

³⁴ *Plósz Katalin*: Hol született Eötvös Loránd? Fizikai Szemle 53. (2003) 9. sz. 347.

Kedves fiam!

Ma töltöd be huszadik évvedet. A nap, melyen születél, életem egyik legkínosabb napja volt. Anyád a szülés következtében életveszélyben forgott. Benn a városban a felséges nép lázongott, s míg feleségem betegágyánál ülve, remény és kétségbeesés között számoltam érvéteit, a Pest s Buda-i tornyokról a vészharang hangjai tölték be az éji csendet, s egy üzenet jött a másik után, mely minisztertanácshoz hítt. Soha nem szenvedtem többet, mint ezen órákban, míg hajnal felé Balassa tudtomra adá, hogy anyád veszélyen kívül van, s őt megcsókolva a városba siettem. Úgy látszik, a kegyes végzet ki akarta egyenlíteni akkori szenvedéseimet, s úgy rendelé, hogy éppen általad, ki akkor öntudatlanul kínjaimat okoztad, életem legfőbb örömeit élvezzem. Tartson az ég sokáig, tartson testi s lelki egészségben s úgy, hogy önmagaddal megelégedve érezzed magadat.³⁵

1869. március 2-án pedig Svábhegyről írt levelében Eötvös lánya, Ilona első gyerke születéséről Lorándnak hírt adó levelében az ő születése helyszínéként megadta a Svábhegyet:

Kedves fiam!

Ma reggel fél ötkor szült Ilona egy egészséges fiút, s csak azért írom e sorokat, hogy a szerencsés eseményről tudósítsalak. Tegnap este még sokáig sétáltunk Ilonával a kertben, s mikor fél tizenegykor elváltunk, nem gyanította senki közülünk e közelgő eseményt, úgyhogy mikor felkeltem, ez öröndetes hírral lepettem meg, s már ebből láthatod, hogy minden jól folyt le. Hogy ez alkalomból senkire se gondoltunk többször, mint reád, ki ma holnap 21 esztendeje léptél a Svábhegyen pályádra, azt elgondolhatod.³⁶

A helyszínt a maga módján Eötvös Loránd keresztelési anyakönyve is rögzíti, hiszen a krisztinavárosi római katolikus plébániatemplom keresztelési anyakönyvében 1848. augusztus 5-énél Lorándnál ezt jegyezték be az apáról: Polgári állása és

³⁵ *Eötvös J.*: Levelek i. m. 511.

³⁶ Eötvös József levelei fiához, Eötvös Lorándhoz. S. a. r. Benedek Mihály. Bp. 1988. 52.

lakhelye: „Magyar Országai Cultus Minister. Schwábhegyen B. K. V.”, azaz Buda Krisztina Város.³⁷

Plósz Katalin a dokumentumok alapján azt állapította meg, „Eötvös Loránd Budán a Svábhegyen, az Eötvös-villában, 1848. július 27-én született.”³⁸ Maga Eötvös Loránd apja svábhegyi szobrának felavatása után az egykori házukban tartott lakomán beszédében inkább csak utal erre, és egyértelműen nem jelzi a helyszínt: „Köszönetet mondott, mert neki, a fiunak, is lehetővé tették, hogy részt vegyen ily ünnepélyen, s újra átlépje annak a hajléknak a küszöbét, hol minden fűszál, minden fa, minden völgy kora ifjúságára emlékeztet. »Megvallom, – így folytatta – husz éve körülbelül, hogy nem voltam itt; nem mertem idejönni, mert félttem a sokaság zajától és félttem a csendtől, melyet még a zajban is észreveszek, mert nem hallom annak a szavát, ki nekem ezt a hajlékot a legkedvesebbé tette. [...] Sok emlékem fűződik bérczekhez, völgyekhez, fákhoz s az emberekhez is, hol ezelőtt 42 évvel megláttam a napot.«”³⁹

A villa építése jelentős összegbe kerülhetett, Trefort nemhiába említi a svábhegyi ház gondját. Belia György is azt írja, a villa nem kis költségbe került: „Nem is villa voltaképp, hanem pompás kastély, melyet – ha igaz – Treforttal közösen építtetnek, nem kis költség árán, mert – Eötvös saját kezű számadásaiból tudjuk – csaknem haláláig törleszti a több ezer forintos kölcsönt és busás kamatait.”⁴⁰ Igaz, Eötvös József maga Szalay Lászlónak 1851. december 31-én írt számvető levelében azt írja: „Svábhegyi lakásom felépült, szerény, de kényelmes”,⁴¹ vagyis éppen nem valami hivalkodó hatalmas épületről szól.

Az Eötvös család svábhegyi villába való 1851. májusi beköltözése és a Rosty-féle javak megosztása nem jelentett valódi elkülönülést Trefortéktól: a két család folytatva a házasságuk első éveiben és az emigrációban követett gyakorlatot, ekkor is sokat időzött együtt, gyerekeik több mint unokatestvéri viszonyban álltak. Bár a szakirodalom konzekvensen Eötvös József alföldi magányáról beszél,

³⁷ Krisztinavárosi Havas Boldogasszony Plébánia, Kereszteltek anyakönyve 3. 1842–1848. 150. fol.; Eötvös József életének legfontosabb anyakönyvi forrásait Merényi-Metzger Gábor közölte a Magyar Országos Levéltárban található mikrofilmmásolatok alapján. Lásd *Merényi-Metzger Gábor: Eötvös József életének anyakönyvi forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények* 115. (2011) 483–484. Én minden esetben a plébániákon található eredeti dokumentumokra hivatkozom.

³⁸ *Plósz K.*: Hol született i. m. 347.

³⁹ Báró Eötvös József szobra a Svábhegyen i. m. 454.

⁴⁰ *Belia Gy.*: Eötvös József i. m. 185.

⁴¹ *Eötvös J.*: Levelek i. m. 220.

a naplóbejegyzések azonban világosan mutatják, ha Békés megyei Szentetornyán Eötvös valóban magányosan időzött is, Békés megye nem csak ezt jelentette neki és főleg családjának. Ha ide jött, akkor Csabacsüdön is megfordult Trefortnál, nem egyszer ide-oda ingázott, sőt egy Szalaynak írt levél végén meglehet, csupán poétikai okból, de összemossa a két helységet. Továbbá nemcsak Eötvös, de felesége is a gyerekekkel többször és hosszan tartózkodott Csabacsüdön, olykor Trefort hozta le az Eötvös gyerekeket ide. Így például a naplóba Pesten feljegyezte Eötvös 1864. november 3-án: „Ma reggel ment el nőm leányaival Csabacsüdre”,⁴² Szt. Tornyai 1864. december 12. keltezéssel pedig azt írja: „Tegnap érkeztem ide Csabacsüdön át, hol leányaim vannak.”⁴³ A másik oldalról Trefort önéletírása számos pontja igazolja ennek kölcsönösségét: mindjárt 1851. június vége felé Ilkával elutazott Gasteinbe: „a gyerekek, akik szépen fejlődtek, Eötvös Ágnesnél maradtak a Svábhegyen”,⁴⁴ 1852. május 27-én született harmadik lányuk, Ilonka – a gyermekágy után felköltöztek a Svábhegyre, majd Ilka a két nagyobbik leánnyal elutazott Gasteinbe, Trefort Csabacsüdön házuk építésén dolgozott, és Szent-Tornyán is elkezdett egy majort építeni, „a kicsi a Svábhegyen maradt.”⁴⁵ Szintén a Trefort-önéletrajzból tudjuk, hogy 1855 októberében teljesült egy vágyuk Rosty Ágnes és a gyerekek látogatásával: „Októberben Nessi járt nálunk a gyerekeivel. Ez már régi kívánságunk volt. Nagyon otthonosan érezték magukat nálunk.”⁴⁶

A svábhegyi villáról és életről elég sok apró részletet tudunk. Írásos emlékként talán Voinovich Géza leírása a legismertebb: „Kényelmes nyári-lakot építtetett az erdő szélén, rózsákat ültetett a ház körül, bolyongott a hegyek közt, a csonka Normafa s Mátyás király kútja felé. Rendesen kertjében dolgoztatott. Verandájáról nagy kilátás nyílt a városra. Jobbra a Sashegy kettős orma s a Szent Gellért hegye, »büszkén hordva bársonyát, fején mint gondot, az új koronát.« Szemközt a várhegy, a helyőrségi templom csonka tornya, a Boldog-asszony átépített temploma, a királyi várak, s a bástya, melynek ódon házaiban a szabadságharcz ágyúgolyói feketéllnek. A hegyen túl a Duna, s hajjai közt a tündérsziget, fölötte Széchenyi hídjának könnyű íve, túlhan a város, a róna, amelyre kéken leborul az ég. Mintha egész vérző hazája tárult volna fel szemei előtt. Gyalog járt be

⁴² *Eötvös József*: Vallomások és gondolatok. Bp. 1977. 594.

⁴³ Uo. 602.

⁴⁴ Trefort Ágoston önéletírása i. m. 26.

⁴⁵ Uo. 27.

⁴⁶ Uo. 29.

a városba, a várhegyen át [...]. Délelőtt rendszeren kertjében dolgozott, írta röpiratait és vezércikkeit. Itt látogatta meg Bluntschli, aki jól jegyezte meg, hogy e nagy kilátás hatását érezni lehet iratain. Egészen családjának élt s gyermekei nevelésének. Szabadon nevelte őket, keveset korlátozta vágyaikat, örvendett jó kedvöknek s edző mulatságaiknak. Maga is részt vett játékaikban feleségével s Trefortékkal együtt, kivel sógorságban volt, s gyermekeik is együtt nőttek.”⁴⁷

A panorámát bizonyára maga Eötvös is kedvelte, különben nem írta volna Szalaynak 1851 szilveszterén a frissen elkészült villáról: „Te minden svájci praxisod dacára a mászásnak nem nagy barátja vagy, ha egyszer feljöttél volna, jól éreznéd magadat a kis szobákban, melyeknek minden ablakából oly nagyszerű kilátás nyílik”.⁴⁸ Fiának, Lorándnak 1867. december 12-én írt levelében annak a tudományos pályát illető választását helyeselve elmélkedett a valódi nyugalomról. Ezt a pár sort választotta Siklóssy László az Eötvösről szóló emlékezése díszéül, mivel részéről ebben találta meg a Svábhegy Eötvös által adott apotheozisát:

A nyugalom egymaga még nem boldogít. Leheverni kényelmesen a pamlagon, szobájában, minden kellemetlenség nélkül, még nem nagy élvezet. Jólesik az is, ha elfáradtunk, s mert én is fáradt vagyok, nem kívánok mást; de még koromban is a nyugalom maga sokára nem elégíthet ki. De pihenni egy magas tetőn, honnan határtalan kilátás nyílik, vagy pihenni a hajó fedezetén, mely duzzadt vitorlákkal továbbhalad, s míg semmi idegen zaj nem bánt, míg minden zavaró érintkezéstől mentek vagyunk, végetlen tért látni magunk alatt, egy dicső látkört fogni fel, egy tekintettel, vagy míg magunk nem mozdulunk, érezni, hogy haladunk: – ez már a legfőbb gyönyör, s ilyent csak a tudományos foglalatosság adhat. A legszebb, a leg-háládatosabb, s az, mely szabad férfinak legméltóbb. És azért örülök, hogy ezt választád magadnak, s azon pályán jársz, melyet én, ha hajlamaimat követhettem volna, soha nem hagytam volna el.”⁴⁹

Eötvös 1864. szeptember 11-i naplófeljegyzéséből tudhatjuk, ez a környék még ekkor falusias volt. Harmadik leányuk, Mariska születés- és nevenapját ünnepelték:

⁴⁷ *Voinovich G.*: Bárány Eötvös József i. m. 284–285.

⁴⁸ *Eötvös J.*: Levelek i. m. 220.

⁴⁹ Uo. 514.

„Az idő gyönyörű volt. Feleségem három rossz muzsikust szerzett össze, a leánya-im s cselédjeink, kikhez később a szomszéd majorok cselédjei csatlakoztak, 8-ig táncoltak a legszebb holdvilágnál. Szerény falusi mulatság volt, melynél senkinek eszébe nem jutott volna, hogy a főváros közelében adatik.”⁵⁰

Tudjuk, hogy Eötvös szívesen élt itt, naplója több feljegyzése tanúsítja, kelletlenül ment le a városba hivatalos teendő miatt, ám szívesen tett a környéken az erdőben gyerekeivel sétákat. 1864 szeptemberében igen sűrűn csupán egy-egy rövid emlékeztetőt tett Eötvös, nem valami lelkesen napi rutinjáról, főként, ha Pestre kellett mennie. Szeptember 22.: „A városban voltam, s dolgaimat végeztem. Nem eresztettem Almásy Pálhoz. Korrigáltam.”; szeptember 29.: „A városban voltam, dolgoztam.”; október 2.: „Dolgoztam. Ülés Pesten a palota dolgában.”; október 3.: „Városban voltam az Akadémia dolgában, dolgoztam.”⁵¹ 1865. június 20-án hasonlóan írta naplójába: „A városban voltam. Tudóstársasági ülés. Unalmas a lehetőségig. Két felolvasás az »A« partikuláról. Egy Joannovicstól, a másik Toldytól.”⁵² Ezzel szemben lelkesebbnek látszik ugyanezen ősz azon feljegyzése szeptember 10-én, amikor Csabacsüdről felérkezik a Svábhegyre, és itt viszontlátja családját: „Feljöttem a hegyre, a leggyönyörűbb időnél. Családomat egészségesen találtam. Ma van Mariskám születésnapja. Az ég tartsa e kedves gyermeket, ki oly szerencsésen fejlődött eddig, boldogan. Hisz az egészség és a szerencse, melytől földi boldogságunk s minden törekvésünk sikere függ, az égnek adományai. A szülők szeretete vajmi keveset tehet a gyermekekért, még boldoggá sem teheti őket, mint más szeretet; hisz a legjobbak azon korban, midőn e szeretetet magok nem érzik, nem képesek felfogni azt egész nagyságában.”⁵³ Naplójegyzéseiben 1864-ben és 1865-ben háromszor jelezte, aznap családjával, lányaival vagy fiával tett sétát az erdőben, a János-hegyen.⁵⁴ Gyaníthatóan ezekre, illetve az idézett Svábhegy apoteozisát adó néhány naplósorra alapozva Siklóssy László, a Svábhegy monográfusa nem mulasztja el megjegyezni: „József báró a Svábhegyen nevelte híres turistává fiát, *Eötvös Loránt* bárót.”⁵⁵

A séták fontosak lehettek Eötvös számára. Falk Miksa mesélte el egy lírai svábhegyi sétáját Eötvössel eredetileg 1891-ben az aradi Kölcsey-egyesületben

⁵⁰ *Eötvös J.*: Vallomások i. m. 565.

⁵¹ Uo. 578., 580–581.

⁵² Uo. 619.

⁵³ Uo. 564.

⁵⁴ Lásd *Eötvös J.*: Vallomások i. m. 570., 620., 641.

⁵⁵ *Siklóssy L.*: Svábhegy i. m. 71.

Apróságok egy nagy férfi életéből címmel tartott felolvasását, ami mutatja, Eötvös mit tudott megélni egy-egy séta alkalmával:

Mikor egyszer gyalog sétáltunk a Svábhegyen, váratlanul egy hatalmas zivatar lepott meg bennünket, mely azonban rövid záporosó után ismét elmúlt. Az eső ellen egy fabódében találtunk menedéket; azután nem sokára a nap ismét kijött, a felhők szétfolytak, a zöld leveleken csillogva és reszketve függtek az esőcseppek és balzsamos illat töltte be a léget. Midőn a fakunyhóból kiléptünk, Eötvös megállott, arcát, melyet mintegy dicsfény folyt körül, az ég felé emel és az elragadtatás hangján kezdé szavalni Hölderlin gyönyörű szavait: „A mi történik, gyönyörből történik és békével végződik. A világ disszonáncziái olyanok, mint a szerelmesek czivódásai. A vizály közepette ott van a kibékülés és a mi szét volt választva, újra találkozik. A szivnek hulláma nem tudna oly szépen föltajtékezni, ha a sors, ez a néma régi szikla, néha-néha útját nem állaná.” Azután elnémult s úgy látszott, hogy magában szövi a gondolatok fonalát. Csak lassanként tért vissza a valóságba; azután pedig mosolyogva fordult hozzám e szavakkal: „Látja, még nem felejtettem el régi kedvencz klasszikusaimat.”⁵⁶

Az Eötvös-villa ma már nincs meg, még az egykori telken ma, az Eötvös út 10–14. szám alatt lévő épületek is szomorú képet mutatnak, lévén már lassan húsz esztendeje elhagyottak és üresen állnak (utoljára 1979-től az 1998. áprilisban történt kiürítésig a SOTE III. számú Belgyógyászati Klinika üzemelt a területen). Eötvös József 1871-es halála után a család eladta az ingatlant a Fogaskerekűt építő társaságnak. Siklóssy László Svábhegy-monográfiájában olvasható részletesen, hogy aztán a „a hetvenes években a Fogaskerekűvel szoros összeköttetésben kezdődik az *Eötvös-villának mint vendéglőnek fénykora* és tart a századvégen át”,⁵⁷ majd a Vaskovits-féle vízgyógyintézet, 1909-től pedig a Svábhegyi Szanatórium része volt (ezek két különböző épületben működtek, amik az egykori Eötvös-villától függetlenek és odébb voltak), végül a II. világháborúban annyira megsérült, hogy utána lebontották vagy széjjelhordták.⁵⁸

⁵⁶ Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből. In: *Uő: Kor- és jellemrajzok*. Bp. 1903. 236–237.

⁵⁷ Siklóssy L.: Svábhegy i. m. 140.

⁵⁸ A Hegyvidék 2007. augusztus 8-i számában a Svábhegyi Szanatórium lehetséges jövőjéről szóló cikkében Janzsó Tamás azt írja, a villát „1948-ban életveszélyes állaga miatt kellett lebontani.” Lásd Janzsó Tamás: Gyógyszálló és lakóház is lehet az egykori Svábhegyi Szanatóriumból. (Hegyvidék, 2007. augusztus 8. 3.) Erős Zoltán pedig irodalmi topográfiájában azt írja, a „második világháború

A Karthausi-lak jelenleg is megtekinthető a Karthauzi utca 14. szám alatt. Siklóssy 1929-ben ezt írta az épületről és új tulajdonosáról: az egyik „kisebb rész, amelyen a Karthausi-lak áll, *Schunda V. József* tulajdonába kerül, aki kegyelettel gondolja e történelmi becsű nyaralót”.⁵⁹ A jelenlegi helyi műemléki védettségű épület az eredeti faházikó helyén állhat, külsejében némileg ahhoz hasonló, ám nagyobb és természetesen kő épület. Átépitése a lakról megjelent képek szerint 1876-ban már bizonyosan megkezdődött. A *Budapesti Bazar Melléklapja* 1876. július 15-i számában már a hegy felőli déli oldalán merőleges keresztoszárnyal bővített épület látható. A század végén pedig további bővítést, vagy inkább teljes újjáépítést kapott – így aztán teljes joggal szerepel *Schunda* nyárilakként a Máté Lajos által összeállított *Emlékkönyv I. Ferencz József apostoli magyar király 25 éves koronázási jubileumára* című 1892-ben megjelent kiadványban. A védettségéről szóló 11/2006-os határozat ezt a leírást tartalmazza a mai Karthauzi-lakról 30. sorsszám alatt: 9236 helyrajzi szám, 1860. körül épült. „Svájci stílusú egyemeletes villa-épület, hatalmas kertben. A kert felé háromtengelyes homlokzatú, a középső rész rizalitszerűen kiemelt, az emeleten faszerkezetű, kétoldalt üvegezett nyitott verandával.”⁶⁰

Az utcanevéken (Eötvös, Karthauzi és Juliska utcák) továbbá az Eötvös parkon kívül – amiben Eötvös Stróbl Alajos által készített és 1890-ben felavatott mellszobra áll – ez az újabb svájci típusú Karthauzi-lak őrzi Eötvös József emlékét. Pontosabban igazán nem ma, hanem a 19. század végén őrizte. A kegyelet ekkorra ugyanis karthausi völgynek nevezte el a helyet, és az terjedt el, hogy Eötvös itt írta első regényét. Ez a buzgó emlékeztetapolás – úgy tűnik – a lak későbbi tulajdonosától eredhet. Az *Emlékkönyv I. Ferencz József apostoli magyar király 25 éves koronázási jubileumára* című kiadvány leírása az épületről azt mutatja, a hangszergyár tulajdonos *Schunda V. József* külön mellszobrot állított a laknál, amit még lánya is ápolt: „Jelenleg még épen áll a nyári lak, melyben Eötvös a nagybecsű »Karthausit« írta, e laknak jelenleg *Schunda V. József* kitűnő derék polgárunk a tulajdonosa, a ki Eötvös szobrával együtt kegyelettel, most is azon állapotban őrzi ez emlékezetes lakot, melyben egykor hazánk eme nagy férfja birta s a melyet a lelkes honleány, *Schunda* fenkölt szellemü leánya Irma, koszoruival borit el. Adjon az ég hazánknak számos ily hazafit és lelkes honleányt.”⁶¹ A *Schunda* hangszergyár 50 éves működése tiszteletére kiadott kötetben olvasható kisebb írás az addigra a Karthauzi villa

alatt oly súlyosan megsérült, hogy néhány év alatt még a romjait is széthordták.” (*Erős Zoltán: Magyar irodalmi helynevek A-tól Z-ig*. Bp. 2012. 253.)

⁵⁹ Siklóssy L.: Svábhegy i. m. 72.

⁶⁰ <http://www.hegyvidek.hu/onkormanyzat/rendeletek-tara/11-2006-130704>, letöltés 2015. aug. 26.

⁶¹ *Emlékkönyv I. Ferencz József apostoli magyar király 25 éves koronázási jubileumára*. Bp. 1892. 67.

nevet nyert épületről a korábbi leíráshoz hasonlóan mutatja a kegyelet buzgó megnyilvánulását az új tulajdonos részéről: „Hogy *Schunda V. József* félszázados czége körül kifejtett nagy tevékenysége mellett is mennyire vonzódik a természet poétikus nyugalmaához és mennyi kegyeletet ápol a szívében azok iránt, akik a természet magasztos összhangját megtudták szóltatni költői műveikben: jellemző bizonyosága ennek az a tény, hogy a mikor nyájas Tusculanumot keresett magának a főváros közelében, a hol a munka fáradalmait időnként kipihenje, éppen ott választott magának csendes és boldog fészket abban a szép svábhegyi völgyben, a hol sok évvel ezelőtt báró *Eötvös József* a *Karthauzit*, országra szóló remek regényét megírta. Gyöngéd pietással vette át az egyszerű kis házat, a hol báró *Eötvös József* fényes költői fantáziájából a mélabus szerzetes megszületett. A körülötte levő térségből pompás kertet csinált, a hol nyaranta gyönyörű rózsák nyílnak és epedő csalogányok énekelnek, olyan búsán és olyan szépen, mintha a költőre való visszaemlékezés tenné a hangjukat ilyen édessé, ilyen bánatossá. A kis karthauzi ház immár *karthauzi villává* bővült, de a kegyeletes tulajdonos tiszteletben tart minden talpalatnyi helyet, a hol valamikor báró *Eötvös József* elmélázva járt; a tulajdonos aranyos betűkkel jelölte meg a szobát, a hol báró *Eötvös* a *Karthauzit* megírta s a hol ez a saját maga szerette fölírás hirdeti mindörökké, hogy a nagy magyar génus valamikor ott tündökölt:

Fáradt valék s pihenni jöttem
E falak árnyéka alá
Mint a munkás, kit a dél heve ellankasztott,
A fa alatt nyugszik.

Báró Eötvös József.⁶²

A felirat versszerűségével is megragadhatja figyelmünket, mert noha Eötvös írt költeményeket, ilyen verssorai nincsenek, illetve első regénye természetesen prózai formájú. A *Schunda V. József* által készített felirat pedig nem más, mint a regény Első rész IV. fejezete utolsó előtti mondatának rövidített változata – a hangszergyár fennállásának jubileumára kiadott kötetben formáját tekintve abszolút versnek látszó kinézettel.

A regény itteni keletkezése legendájának másik meghatározó példáját Prém József 1883-as cikke nyújtja, melyből kiderül, a Vaskovits-féle vízgyógyintézet itt időző

⁶² A *Schunda V. József* Cs. és Kir. Udvari Hangszergyár története. 1848–1898. A cég 50 éves fennállása alkalmából 1898. január hó 20. és 21-én a Budapesti Vigadó termeiben rendezett jubiláris hangszerkiállítás és hangverseny emlékeül. Bp. 1898. 30–31.

vendégei közül sokan itt olvassák kúrájuk közben a regényt: „Báró Eötvös Józsefnek, ki néhány évtized előtt első gondolt arra, hogy ezt a pompás fensikot s a szomszédos völgyeket divatos nyaraló helylyé kellene átváltoztatni, egyik legszebb óhaját látják teljesedve az itt időző vendégek, kik közül nem egy újra elolvassa e helyen a »Karthausi«-t s kegyelettel sétál ama házhoz, hol e remekét a költő írta. Ez a völgy most is oly regényes, mint a mikor egykori tulajdonosa itt remetészkedett.”⁶³

Fájdalom, a legendából természetesen egy szó sem igaz. Megcáfolta már Eötvös Loránd 1890-ben a szoboravatás után, mivel határozottan rámutatott beszédében: abban a házban „a »Karthausit« atyám nem írta, mert az már akkor régen meg volt írva”.⁶⁴ Őt követően pedig Siklóssy László is világosan a legenda minden alapot nélkülöző voltáról beszélt monográfiájában: „Abból, hogy Eötvös *Karthausi-lakot* is építtetett, az a hiedelem támadt, hogy Eötvös *Karthausi* c. klasszikus regényét *itt* írta, holott e műve 1839–1841 közt jelent meg folytatásosan a *Budapesti Árvízkönyv* öt kötetében. Arról, hogy Eötvös ezidőben a Svábhegyen lakott volt, semmi adatunk nincs. A későbbi irodalomban azonban ez a mende-monda unosuntalan felbukkan.”⁶⁵

JÓZSEF EÖTVÖS'S HOLIDAY RESORT ON SVÁBHEGY: THE EÖTVÖS MANSION AND THE CARTHUSIAN LODGE

by Devescovi Balázs

SUMMARY

The paper deals with József Eötvös's privately owned real estate on the Svábhegy, the so-called Eötvös Mansion, and the adjoining Carthusian lodge. Its aim is to explore the history of Eötvös's holiday resort. It starts by listing the reasons for, and the precedents of the settlement of Eötvös and his friend, Ágoston Trefort, on the Svábhegy in Budapest. The author describes the purchase of the estate, the construction of houses, and the layout of the buildings. Finally, based on the letters and diary entries of Eötvös himself, it presents all the information about the life of the Eötvös family there. In conclusion, it dispels the inaccuracies and legends that have so far haunted the historiography of the Eötvös resort.

⁶³ *Prém József*: Isten hegye. Pesti Hírlap, 1883. augusztus 11. 13.

⁶⁴ Báró Eötvös József szobra a Svábhegyen i. m. 454.

⁶⁵ *Siklóssy L.*: Svábhegy i. m. 71.

Tamás Ágnes

KARIKATÚRÁK A PROPAGANDA SZOLGÁLATÁBAN (1939–1944)*

A két világháború között mind Magyarországon, mind pedig Németországban elterjedt az a nézet, hogy a Nagy Háborút nem a csatatéren, hanem a sajtó- és propaganda-hadjáratok területén veszítették el a központi hatalmak. Adolf Hitler a rosszul szervezett (sajtó)propagandán kívül magukat a vicclapokat is bírálta, őket is hibáztatva a vereségért.¹ Az első világháború alatt és után – a propaganda hatásának kortárs vizsgálatával párhuzamosan – vált bevetté az az álláspont, amit Hitler vádjai is tükröznek, nevezetesen hogy a sajtó kiemelkedően nagy hatást gyakorolt az emberekre a háború alatt.² Sokan hittek abban, hogy a megfelelően alkalmazott propagandával lehetett csak megnyerni a Nagy Háborút, amiből azt a következtetést vonták le, hogy egy újabb háborúban hatásosabb propagandával diadalt lehet majd aratni az ellenség felett. Mai ismereteink ezzel szemben arról tanúskodnak, hogy az emberi agy információfeldolgozása jelentősen korlátozottabb, mint ahogy azt a kortársak vélték a 20. század első évtizedeiben, s nincs olyan direkt összefüggés a propagandaképek és hatásuk között, mint amelyet korábban feltételeztek, mivel a szemlélő előzetes tudása, egy téma iránti attitűdje is befolyásolja a képek értelmezését, nem csupán a vizuális elemek.³ Az első világháború alatt és után a sajtó propagandahatásának tanulmányozása közben karikatúraanyaggyűjteményeket tettek közzé, amivel ugyancsak a propaganda hatékonyságát kívánták demonstrálni. Ez a tudományos igényű lelkesedés e grafikus műfaj iránt már nem jellemezte a második

* A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok – OTKA PD 109069 számú pályázat keretében készült. Ezúton köszönöm Heinermann Péternek az újvidéki Matica Srpska Könyvtárában nyújtott segítségét, és Hajdú Attila közreműködését a latin nyelvű képaláírások fordításában. Köszönettel tartozom Vörös Boldizsárnak, amiért felhívta figyelmemet a Drótkefe című lapra.

¹ *Adolf Hitler*: Mein Kampf. München 1943. 198.

² Külföldi munkák közül lásd *Harold D. Lasswell*: Propaganda Technique in World War I. London 1927.; hazai írás például *Dr. Gesztesi Gyula*: A magyarság a világsajtóban. Magyar sajtópolitika. Bp. 1918.

³ *Sipos Balázs*: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban: politika- és társadalomtörténeti vázlat. Bp. 2011. 43–52.; *Robert Sekuler – Randolph Blake*: Észlelés. Bp. 2004. (különösen Tudás és észlelés. 491–493.).

világháború időszakát, ekkorra ugyanis szinte természetessé vált, hogy a propaganda irányítói művészeket is alkalmaztak.⁴

Az elemzés forrásai

Az ellenségről sugallt, vagy kialakítani kívánt képet a következőkben karikatúrákon keresztül elemezzük, 1939 és 1944 között megjelent műveken.⁵ Ma már evidenciának számít, hogy a grafikus műfajok, mint a karikatúra vagy az illusztrált röplap igen alkalmasak ellenségképek generálására, terjesztésére, mert széles társadalmi rétegekhez eljuthatnak, a vizuális elemek pedig gyorsabban dekódolhatók és ráadásul figyelemfelkeltőbbek, mint a szövegek.⁶ Az analízis forrásául elsősorban egy magyar (ekkor már szélső) jobboldali politikai napilap, a *Magyarság* (1939–1944) és egy náci ideológiát hirdető vicclap, a berlini *Kladderadatsch* (1939–1944) karikatúrái szolgálnak. A *Magyarság* alkalmas az összehasonlításra, mivel napilap létére rendszeresen közölt karikatúrákat, de bevonjuk az elemzésbe a háború alatt életre hívott vicclap, a *Drótkéfé* képeit is. Stílusában, vizuális eszköztárában a *Magyarság*éhoz hasonló képeket közölt ez a szélsőjobboldali, antiszemita élclap is, amelyet 1940–1944-ig forgathattak az olvasók. Az elemzést tovább színesíti a nem a központi hatalmak oldalán álló jugoszláviai *Ošišani jež*, mely az ország megszállásáig szórakoztathatott (1939–1941), és a romániai magyar *Flekken* (1942–1944)

⁴ Első világháborús kortárs kiadványok például *Ernst Schulz-Besser*: Die Karikatur im 1. Weltkrieg. Leipzig 1918.; *Wilhelm Schuster*: Witz und Satire. Der Humor im Weltkrieg. Sammlung auserwählter zeitgenössischer Kriegs-Zornbilder. Mainz 1915.; *Eduard Fuchs*: Der Weltkrieg in der Karikatur. Bd. 1: Bis zum Vorabend des Weltkriegs. München 1916. Később publikált elemzések, gyűjtemények a második világháború időszakából is rendelkezésünkre állnak, de kisebb számban, mint ahány a nagy háborús torzrajzokról napvilágot látott. Második világháborús karikatúrákat mutat be *Roy Douglas*: The World War, 1939–1943. The Cartoonists' Vision. London–New York 1990. (A címűben megjelölt évszámtól eltérően a szerző 1945-ig válogatott karikatúrákat elsősorban brit, amerikai, francia és szovjet rajzolóktól.) A második világháború eseményeit karikatúrákon kronologikusan bemutatja *Christopher Tiffney*: World War II in 100 Cartoons. Sparkford 2009.; *Mark Bryant*: World War II in Cartoons. New York 1989.

⁵ Az ellenségképről lásd *Reinhart Koselleck*: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. Bp. 1997.; *Reinhart Koselleck*: Ellenségfogalmak. In: Az ellenség neve. Szerk. Szabó Márton. Bp. 1998. 12–23.

⁶ Koselleck a karikatúráknak tulajdonítja, hogy a sztereotípiák megismételhetővé váltak. *Koselleck, R.*: Ellenségfogalmak i. m. 15.

karikatúráinak felvillantása.⁷ A magyar vicclapok között nem találunk a hosszú tradíciókkal rendelkező *Kladderadatsch*hoz hasonlót (első példányát 1848-ban adták ki), hiszen a nagymúltú *Borsszem Jankó* nem jelent meg 1938 után, s majd ismét évtizedeken keresztül megjelenő vicclapot csak a háború utolsó éveiben alapítottak (*Ludas Matyi*), de már egy gyökeresen átalakult politikai környezetben. A *Magyarság* szerkesztői az utolsó évben gyakran átvettek a *Kladderadatsch*tól ötleteket, sőt olykor magát a karikatúrát is publikálták – az eredeti szignó nélkül –, ami még inkább indokoltta tette a német élclap bevonását az elemzésbe. Ily módon ugyanis képet alkothatunk arról is, hogy milyen mértékben jelentettek meg önálló gúnyrajzokat a nem németországi sajtótermékek egy olyan országban, ahol szigorú cenzúra és erőteljes külföldi nyomás érvényesült.⁸

A *Kladderadatsch* gúnyrajzainak stílusát néhány alkotó határozta meg, közülük a legjelentősebb Arthur Johnson volt, aki mindkét világháborút „végigrajzolta”. A második világháború propagandaképeit meggyőződéses fasizstaként készítette, s karikatúráin szinte tökélyre fejlesztette az emberi alakok eltorzításának művészetét. A többi élclap is élt ezzel az eszközzel, de korántsem olyan mértékben, mint Johnson. A *Magyarság*ba és a *Drótkefe*be viszont már nem rajzoltak azok a kiemelkedő művészek, akik a korábbi évtizedek magyar vicclapjainak arculatát meghatározták, így a gúnyrajzok művészi kivitelezése, komplexitása elmaradt mind a korábbi magyar torzrajzokétól, mind pedig a *Kladderadatsch*ban publikált hasonló stílusú képektől. Az *Ošišani jež*ben a *Kladderadatsch*éhoz hasonló típusú képek láttak napvilágot – gyakran magasabb művészi színvonalon, mint a magyar nyelvű lapokban.⁹

⁷ A lapok megjelenési helyei: *Kladderadatsch* (Berlin), *Magyarság* (Budapest), *Drótkefe* (Budapest), *Flekken* (Marosvásárhely), *Ošišani jež* (Belgrád). A *Kladderadatsch* kiadóhivatala az utolsó szám végén (1944. szept. 3.) közölte, hogy a lap megjelenését beszüntetik, hogy így is segítsék a háborús erőfeszítéseket. A *Drótkefe* szerkesztősége már 1940-ben utalt a papírhányra, illetve az abból következő drágaságra, ami megnehezítette a lapkiadást: „A papír drágulására való tekintettel, versek tömeges beküldésének szíves mellőzését kérjük. [...] Rövidebb lélegzetű költemények telefonon is leadhatók a központi sóhivatal 5-ös számú mellékállomásán.” *Drótkefe*, 1940. ápr. 12. 12.

⁸ A karikatúrák átvételét magyarázza, hogy Magyarország német megszállását követően azonnal megkezdődött a magyar sajtó „gleichschaltolása” (1944. március – április). Ezt megelőzően is előfordult, hogy áttemeltek egy-egy rajzot a német vicclapból, de ezt követően rendszeressé vált ez a gyakorlat. *Vásárhelyi Miklós: Sajtócenzúra, 1939–1944*. In: *Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából*. Szerk. Márkus László – Szinai Mikós – Vásárhelyi Miklós. Bp. 1975. 40–43.

⁹ 1937-ben – visszatekintve a 19. századi karikatúrákra – Hans-Hermann Schwalbe disszertációjában megjegyzi, hogy a művész nem nélkülözhető a hatásos karikatúrák elkészítéséhez, azonban a művészi jelleg igen. A túlzott mértékű művészi igény a gúnyrajz publicisztikai funkcióját tekintve kifejezetten hátrányos is lehet, főként, ha azt olvasóközönsége (már) nem érti, értékeli. Idézi

A háborús időszakból származó gúnyképek – mint ahogy a politikai karikatúra általában – igen érzékenyen reagáltak a politikai vagy katonai eseményekre, persze a propagandacélok és a cenzúra szabta szűk keretek között. A karikatúrákat nem kronológiai sorrendben vizsgáljuk, mert nem az a célunk, hogy a jól ismert háborús eseményeket illusztráljuk, hanem hogy az ellenfél kigúnyolásának eszközeit bemutassuk. A szimbólumokat, motívumokat és az „ellenség” kigúnyolásának módszereit az élciklapokban megjelent torzképeken hasonlítjuk össze, reflektálva az első világháborús karikatúrák elemzésének eredményeire, mivel ezek minden bizonnyal előképként szolgáltak a rajzolóknak számára.¹⁰ Az összehasonlítást a következő szempontokat követve végezzük: 1. Önkép, önreprezentáció: a szélsőjobboldali jelképek térhódítása, 2. Magyarországi revízió és a kisantant országai, 3. Ókori és bibliai történetek új köntösben, 4. Emberarcú ellenség – animizált ellenség, 5. A „főellenség” nyomában, 6. Civilizáció versus barbarizmus, 7. Az egyetemes ellenség: a zsidóság.

Mielőtt szemügyre vesszük a torzrajzok szimbólumait, motívumait, tekintsük át, hogy a két, a teljes időszakban megjelent újságba milyen gyakran került karikatúra a háborúról.¹¹

1. táblázat Karikatúrák, képsorozatok száma a második világháború időszakában

	Magyarság	Kladderadatsch
1939. szept. – dec.	9	138
1940	90	505
1941	120	485
1942	59	423
1943	33	371
1944	43	242
Összesen	354	2164

Forrás: Magyarság, Kladderadatsch (1939–1944)

Angelika Plum: Die Karikatur im Spannungsfeld von Kunstgeschichte und Politikwissenschaft. Eine ikonologische Untersuchung zu Feindbildern in Karikaturen. Aachen 1998. 72.

¹⁰ Az első világháború karikatúráinak elemzését lásd *Tamás Ágnes:* Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül. A Borsszem Jankó, a Figaro és a Kladderadatsch rajzainak elemzése. Aetas 29. (2014) 3. sz. 59–77.

¹¹ A karikatúrák számának jelentős különbségét magyarázza, hogy a Kladderadatsch nagyobb terjedelemben látott napvilágot, mint a többi lap, illetve hogy a Magyarországon általában egy karikatúra jelent meg naponta, de nem is minden nap. A Flekken a hazai és a kolozsvári egyetemi könyvtárban sem érhető el hiánytalanul. Az Ošišani ježt csak 1941 áprilisáig, az ország megszállásáig publikálták (a háború után Jež címmel 1945 októbertől ismét kézbe vehették az olvasók). A belgrádi élciklap és a Drótkéfe hiánytalanul rendelkezésre állnak.

Önkép, önreprezentáció: a szélsőjobbaldali jelképek térhódítása

A horogkereszt, a Harmadik Birodalom jelképe azokon a rajzokon bukkant fel gyakran a *Magyarságban*, melyek az ellenség elleni támadásokat propagálták, míg azokon, amelyeken a trianoni béke előtti országhatárok (részleges) helyreállítását ünnepelték, már csak a nyilaskereszt jelent meg, egyszerre általában a tűzzel vagy a (nap)fénnyel. Mindkét utóbbi jelkép pozitív jelentéstartalmat hordoz, a tűzhöz a megtisztulás, a bűnös erők legyőzése kapcsolódik a keresztény szimbolikában, a fényhez pedig a Bibliában több szereplő és esemény is köthető, például Isten vagy a Messiás megjelenése.¹² A fény absztraktabb tematikájú képeken is feltűnik, például a „Két út” címűn, amelyen az alkotó a két világrend közötti különbséget mutatja be: az egyik alagút felfelé tart, világos, a végét a nyilaskereszt fénye ragyogja be, a másikban, melyre a „demokrácia” felirat került, teljes sötétség uralkodik; a lépcső lefelé halad, a rendszer, melyet szimbolizál, hanyatlik.¹³ Az értelmezés szerint a demokrácia nem a megfelelő társadalmi rend, mivel nem vezet sehová, már csak azért sem, mert szoros kapcsolatokat ápol a zsidósággal, amit a grafikus azzal is igyekszik egyértelműsíteni, hogy az alagút végén egy Dávid-csillag tűnik fel.

A horogkereszt önállóan akkor szerepelt a *Magyarság* hasábjain, amikor a képek a hitleri Németország harctéri sikereiről tudósítottak. Felbukkan kard markolatán vagy bárdon, mely lecsapni készül, üstön, melyben Winston Churchill brit miniszterelnök „fő”, de életre is kel azon a képen, melyen egy katonai bakancsot viselő, fegyveres horogkereszt a Szovjetunió jelképét, a sarlót és kalapácsot üldözi, aminek arcára kiült a félelem, s a menekülés közben erősen verejtékezik. A horogkereszt megküzd a brit font jelével, vagy eső képében lehull Sztálinra, aki a „Zalán (Sztálin) futása” című rajzon szalad el a náci jelkép elől.¹⁴ A horog- és a nyilaskereszt a *Magyarságban* – főként, ha a képek arányát is figyelembe vesszük – jelentősen többször látott napvilágot, mint a *Kladderadatschban*, ahol a horogkereszt ritkán vált a karikatúrák központi

¹² *Magyarság*, 1940. máj. 12. 12., illetve 1940. aug. 20. 15. *Újvári Edit*: Fény/sötétség szócikk. In: Szimbólumtár: jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Szerk. Borus Judit – Ruttkay Helga. Szeged 2001. 115–118.

¹³ *Magyarság*, 1940. nov. 7. 8.

¹⁴ *Magyarság*, 1940. aug. 15. 5.; 1940. aug. 28. 7.; 1940. okt. 16. 8.; 1941. júl. 25. 8.; 1941. okt. 11. 8. Egyszer a *Kladderadatschban* horogkeresztes kalapács, illetve öklő sújt le: *Kladderadatsch*, 1940. márc. 10. 123.; 1940. dec. 1. 567.

elemévé, a háború első éveiben is csak évente néhány képen szerepelt, majd 1943-tól el is tűnt a lap hasábjairól. További eltérés, hogy a berlini lapban a horogkereszt nem aktor, nem maga a szimbólum ront rá az ellenségre, hanem ha megrajzolták, akkor a Harmadik Birodalom valamilyen hivatalos jelképeként (például zászlón, katonai karszalagon). Csupán egyetlen képsorozatban találunk egy olyan képkockát, ahol a horogkereszt villámként lecsap egy papírlapra, melyen a „Versailles” felirat olvasható.¹⁵ Míg az önkép erősítését az első világháború alatt a hős német katonákat – első sorban a sikeres német hadvezért, Paul von Hindenburgot – ábrázoló képek szolgálták, a dicső harcosok szinte teljesen eltűntek a második világháborús gúnyrajzokról: a propagandaeszközök csupán az ellenség lejáratására korlátozódtak a német lapban.¹⁶

A pozitív önképet a *Magyarság*ban sem hősök vagy közkatonák erősítették, mint a Nagy Háború alatt publikált magyar karikatúrákon, hanem a nyilaskeresztet ruházták fel a rajzolóok pozitív erőkkkel: ez a szimbólum semmisíti meg az ellenfelet és hozza el az új kikeletet, állítja helyre Nagy-Magyarországot, azaz a megújulás, a győzelem csak a szélsőjobboldal vezetésével lehetséges.¹⁷ A nyilaskereszt e pozitív szerepére példa a „Minden télre tavasz jön” című rajz, melyen Nagy-Magyarországot tavaszi virágokból rajzolta meg az alkotó, a térkép közepén a nyilaskereszt látható a háttérben, az előtérben pedig egy kislány ünnepli a tavaszt kezében két csokor virággal. Az országhatárt fény övezi, ami ünnepi hangulatot kölcsönöz a képnek, szinte a szakrális szférába emeli, a nyilaskereszt megjelenítését is a világosság jellemzi. A kép szöges ellentétben áll a trianoni békeszerződést követő, hasonló jellegű alkotásokkal, melyeken elhaló növények, falevelek láthatók Nagy-Magyarország azon területein, melyek az új országhatárokon kívülre kerültek, de a határvonalakon belül maradt régiók sem fénylettek, virágoztak ily módon.

¹⁵ Kladderadatsch, 1939. okt. 1. 621.; 1940. máj. 26. 253.; 1940. dec. 1. 567. Ugyanez mondható el a Flekken képeiről is, melyeken kizárólag hivatalos jelképként látható a horogkereszt, ez alól az Ošišani ježben is csak egy kivételt találhatunk, amikor a szovjet medve, a Szovjetuniót szimbolizáló állat a horogkereszt ellen támadásra készül (1940. júl. 6. 8.). Hasonló motívumként felbukkant „Versailles” a *Magyarság*ban is, amikor az igazság győzelmét hirdetik a „Trianon”, „Versailles” és „Párizs” szavakba becsapódó horogkeresztes lövedékek. A karikatúra Párizs esete és a compiegne-i fegyverszünet (1940. június 22.) után készült, ezért ünnepelhette a diadalt. *Magyarság*, 1940. jún. 29. 8.

¹⁶ Kivételt alig említhetünk, s az is a háború elejéről származik, német katona: Kladderadatsch, 1939. szept. 10. 577. Erwin Rommel az egyetlen hadvezér, aki teret kapott észak-afrikai győzelme után a vicclapban, amint egy harckocsi tetején állva nyomul előre: Kladderadatsch, 1942. febr. 15. 99. A Drótkéfében is ritka motívum a horogkereszt, de a nyilaskereszt sem kapott gyakran teret (kivétel például Drótkéfe, 1941. jún. 27. 1.).

¹⁷ Például *Magyarság*, 1940. márc. 24. 17.

A semleges Jugoszlávia élclapja némileg másként közelített a háború és az önreprezentáció témájához. Mindkét szövetségi blokk meghatározó országait bemutatta az ádáz harcok közepette, mégis a hangsúlyt egyrészt a haditechnikai fejlődésre, s ezáltal a még nagyobb mértékű pusztításra, másrészt a balkáni országokban honoló békére, azok semlegességére helyezték.¹⁸ A belgrádi élclap nemcsak büszke volt országa neutralitására, hanem gyakran ábrázolta a többi semleges ország helyzetét is, melyek – megítélése szerint – kiszolgáltatottak voltak a hadviselő felek kénye-kedvének.

Magyarországi revízió és a kisantant országai

A korszak magyar önképéhez szorosan kapcsolódott a trianoni békeszerződés – teljes – területi revíziója utáni vágy, melyet a hivatalos propaganda még a dokumentum aláírása előtt elkezdett hirdetni, majd e tétel a magyarság hétköznapi életének szerves részévé vált; látványos akciókat generált ugyan, de a gyakorlati megvalósításra a két világháború között egyre kevésbé mozgósított.¹⁹ Az önkép és a revízió kapcsolatát mutatják a már fentebb tárgyalt képek is, de ezek mellett még kétféle rajztípuson lelhetők fel e témához tartozó figurák, motívumok. Egyrészt azokon, amelyek egy-egy terület visszaszerzésének megünnepléséről tudósítottak, másrészt a kisantant országait degradáló karikatúrákon. E torzrajzok sem előkép nélküliek, hiszen a két világháború között a magyar humoros sajtóban végig ellenséggént tekintettek ezekre az országokra, ahogy a kisantant országainak vicclapjaiban is folyamatosan jelen volt a magyarellenesség és az antirevizionizmus.²⁰ Az első típusra példa, amikor Észak-Erdély, Székelyföld és a Partium visszacsatolásáról (1940.

¹⁸ Még a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulása előtt deklarálta Szerbia, hogy az új balkáni állam fő feladata a béke biztosítása az adriai- és a földközi-tengeri régióban, s ennek (vélt) eredményeit igyekeztek propagálni karikatúrákon is. *Bíró László: A jugoszláv állam, 1918–1939.* Bp. 2010. 85–86.

¹⁹ A revíziós propagandáról és annak hétköznapi megjelenési formáiról lásd *Zeidler Miklós: A revíziós gondolat.* Pozsony 2009. 230–267.

²⁰ Lásd például a zágrábi Koprive című élclap arról készített karikatúrát, hogy Benito Mussolini és Bethlen István együtt készülnek háborúra Jugoszlávia ellen. Koprive, 1927. márc. 26. 193. A kép azon jugoszláv aggodalmaknak adott hangot, hogy mind Olaszország, mind pedig Magyarország felléphetett az országgal szemben területi igényekkel. A prágai *Humoristické listy* kifejezetten agresszívnek, militaristának ábrázolta a magyarokat például azon a képén, melyen a magyar figura a csehkel békésen beszélget a Magyarországot szimbolizáló ház előtt, majd hirtelen katonák törnek rá a cseh alakra, akiket János bíztat a támadásra, s közben káromkodik. A verbális agresszió tovább erősíti a kép üzenetét, s még ellenszenvesebbé teszi a magyart. *Humoristické listy*, 1928. jan. 27. 74.

augusztus 30.) két kép emlékezik meg, melyeken a nap, a napsugarak megjelenítése a közös motívum. Az egyik a napon kívül egy jobb kezét és Erdély címerét láthatjuk, míg a másikon egy magyar zászlót és az ismét Magyarországhoz tartozó terület térkép formájában, amit virágok borítanak.²¹ A kisantant országok ábrázolására példa „Szerbia” lerohanása: a szerb alak véres törrel üldöz egy tankot (legalábbis azt hiszi), miközben a „valóságban” az országba betörő harckocsik kergetik őt.²² A délszláv katona kézfegyvere jelentősen elmaradottabb, mint a tengelyhatalmak harci gépei, így – a kép üzenete szerint – nem indul jó esélyekkel harcra. Mind a *Drótkefe*, mind pedig a *Magyarság* közölt olyan rajzokat, amelyeken német katonák kisöprik a nem odavaló elemeket a Balkánról: előbbin törrel ábrázolt fegyvereseket, utóbbin patkányként ábrázolt zsidókat és briteket.²³

A kisantant országok vezetői közül Edvard Beneš csehszlovák elnök volt az a politikus, aki a legtöbbször szerepelt, de mivel általában nem egyedül, hanem nyugati szövetségeseivel együtt, ezért a legtöbb őt is ábrázoló karikatúrát a későbbiekben mutatjuk be. Egyedül csupán „Az örök méregkeverő” képében tűnt fel, aki a kétfarkú cseh oroszlánt, az ország címerállatát uszítja a tengelyhatalmak ellen, azonban a vadállat igen sovány, megjelenése nem félelmet keltő, s nem valószínű, hogy kibír még egy mérgező adagot. Halálos méregként az „uszítás” szó olvasható, amelyet Beneš keverget, s amit meg akar az oroszlánnal etetni.²⁴

A *Drótkefe* a többi magyar nyelvű humoros sajtótermékhez képest jelentősen többször ábrázolta – Benešen kívül – a románokat, 19. századi, általuk sérelmesnek tartott megnevezésüket, az oláhot használva. Vonásaik, ábrázolásuk is azonos a 19. századi karikatúrákéval, ami civilizálatlanságot, elmaradottságot, barbárságot volt hivatott sugallni.²⁵ A román flottát például a *Drótkefe* tudósítója szerint egy kis csapat bocskoros, hosszú hajú, kucsmás férfi alkotja, akik teknőben, fakádban és dézsában eveznek kézi erővel. A „Nehéz eset” című képen pedig a kucsmás-bocskoros román alak háborog a „Délkelet Európa kávéház” előtt: „Hogy majd le kell vetnem a bocskort, ha én is be akarok ide ülni... Hát már a Balkánból is Európát csinálnak?”

²¹ *Magyarság*, 1940. szept. 4. 5., illetve 1940. szept. 3. 11.

²² Uo. 1941. ápr. 18. 8. A karikatúra akkor látott napvilágot, miután – a német támadást követően – Magyarország területeket foglalt vissza déli szomszédjától. Korábbi és kevésbé patetikus hangvételű rajzon a „revízió” kását kerülgeti a „Románia” macska. *Drótkefe*, 1940. aug. 16. 3.

²³ Uo. 1941. ápr. 18. 1.; *Magyarság*, 1941. ápr. 19. 8.

²⁴ Uo. 1942. jún. 6. 9.

²⁵ *Tamás Ágnes*: Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon. Pozsony 2014. 158–161.

A volt román miniszterelnök, Iuliu Maniu is megjelent egy gúnyos alkotáson, amint a gyulafehérvári fényképész megörökíti, amint Maniu üldözi az ellenséget.²⁶ A karikatúrán az látható, hogy Maniu mögött a katonák csak bábuk, az ellenség pedig egy vászonra kivetített német csapat.²⁷ A karikatúrák a második bécsi döntést készítették elő, annak jogossága mellett törtek lándzsát, már csak azért is, mert – a képek sugallata szerint – a magyarok civilizáltabbak, mint a románok. Máskor kommentálták a tervezett lakosságáttelepítést is. A lap szerint Románia a székelyeket az Alföldre kívánta költöztetni („Az oláhok a székelyt az Alföldre szeretnék áttenni”).²⁸ A képen a román figura egy halat visz fel egy fára, míg a cinkét a vízbe szeretné rakni, amivel a szerző az ötlet abszurditását hangsúlyozta.²⁹ A későbbi években nem jelentek meg többé románok a rajzokon, legközelebb majd csak 1944-ben, amikor egy karikatúrán egy román férfi távcsövön keresztül kémleli a csillagokat, s azt kérdezi beszélgető partnerétől, hogy csupán csillagok láthatók-e, vagy Nagy-Romániát is megpillanthatja? A válasz szerint elérhetetlen távolságban, a Holdon, „Ott, abban a nagy kiflialakú csillagban lesz alighanem a mi Nagyromániánk is.”³⁰

Ókori és bibliai történetek új köntösben

A 19. századi tradíciókat követve a karikaturisták újra meg újra felhasználták – a kortársak által jól ismert – ókori jelképeket, így például a görög, római vagy éppen germán mítoszok és a bibliai történetek szereplőit. Az első világháború lezárásának időszakában – sőt az 1920-as évek közepéig – a karikatúrák stílusuk,

²⁶ Iuliu Maniu, nemzeti parasztpárti politikus, az 1930-as évek elején többször román miniszterelnök, harcolt a királyi diktatúra ellen, szorgalmazta a kisebbségi jogok törvényes rendezését. Maniu vezette a „Pro Transilvania” nevű egyesületet, melynek célja a második bécsi döntés revíziója volt. *Bárdi Nándor – Weber Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai* (<http://adatbank.transindex.ro/regio/kutatoiolidak/htmlk/pdf372.pdf>, letöltés 2016. okt. 2.).

²⁷ Drótkéfe, 1940. júl. 12. 3.; 1940. aug. 2. 1.; 1940. aug. 9. 3.

²⁸ A második bécsi döntést megelőzően is már agitált a magyar kormány a székelyek betelepítése mellett, de csak 1941-ben jött létre Budapest és Bukarest között az áttelepítésről szóló megállapodás, ami egy román–magyar lakosságcserét jelentett. A magyar kormányt sürgette, hogy – mintegy a területi gyarapodásért cserébe – minél előbb teljesítenie kellett a bácskai terményszállításra vonatkozó német követeléseket, továbbá a magyarellenes romániai légkör is motiválta a mielőbbi telepítést. A telepítéssel kapcsolatban sajtótájékoztatókat tartottak el, az első cikkek csak 1941 nyarán láttak napvilágot. *A. Sajti Enikő: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941.* Bp. 1984. 45–46., 48.

²⁹ Drótkéfe, 1940. aug. 23. 7.

³⁰ Uo. 1944. szept. 22. 1.

művészi kivitelezésük tekintetében még ezer szállal kötődnek a 19. századi alkotásokhoz. A *Magyarság* vagy a *Drótkefe* alkotóinak munkáit azonban már az egyszerűbb vonalakkal megrajzolt karikatúrák jellemzik, s a korábbi motívumkészletből csupán néhány elemet állítottak a propaganda szolgálatába. Bár a *Kladderadatsch* képeinek stílusa is változott, a művészek eszköztára jobban kötődött a megelőző évtizedekhez, mint a magyar lapok munkatársai esetében. A mitológiai alakok ábrázolása jelentősen gyakoribb volt mindkét országban az első világháború alatt, mint a második világháború éveiben. Ekkorra megcsappant az ókori jeleneteket felvonultató képek száma – elsősorban a mélyebb mitológiai ismereteket követelő tematikák maradtak el –, a *Magyarság*ból, a *Flekken*ből és a *Drótkefe*ből pedig szinte teljesen kihagyták ezt a szimbólumrendszert. A belgrádi lapban meglehetősen sok ókori témájú jelenetet láthatunk, de nem túl változatos szereplőkkel, csupán néhány motívum ismétlésére szorítkoztak.³¹

Nem meglepő, hogy az első világháborús képanyaghoz hasonlóan, a háborút és a békét perszonifikáló római, illetve görög istenek is meg-megjelentek a torzrajzokon, hiszen ezekkel jól lehetett szemléltetni a háborúval kapcsolatos legalapvetőbb kérdéseket. A berlini lapban például egy 1939. októberi rajzon zsidó újságírók ébresztgetik a még alvó Marsot, ergo ők felelősek a háború kitöréséért.³² 1940-ben megjelenik a győztes római hadisten, majd 1941-től Mars és Vénusz szerelme elevenedik meg legtöbbször a magyar és a német képeken. A páros férfi

³¹ Ezt a változást a Kladderadatschban nem okozhatta az alkotógárda cseréje. Mind Magyarországon, mind pedig Németországban inkább az lehetett a meghatározó, hogy felnőtt egy új generáció, amelyet már nem biztos, hogy meg lehetett szólítani klasszikus mitológiai történeteken keresztül. Magyarországon 1890 és 1924 között az ógörög már nem szerepelt a kötelező tantárgyak között, az iránta való érdeklődés drasztikusan csökkent. Az 1920-as évek elejére a latin hegemoniája is megszűnt, s az 1924. évi oktatási reformmal jelentősen háttérbe szorult, előtérbe a modern nyelvek oktatása került. A németországi gimnáziumokról ugyanez nem mondható el, mivel mind a latin, mind pedig a görög magas óraszámban tanított kötelező tantárgy maradt, mindehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a tanulók csupán 9%-a járt ebbe az iskolatípusba, s az itt képzett elit általában nem az NSDAP szavazótáborát erősítette, így ők nem váltak a náci propagandagépezet elsődleges célpontjává. *Lovász Lilla*: A középiskolai ógörög nyelvoktatás 1850 és 1945 között az ELTE Trefort Ágoston Gyakorlóiskolájának értesítői alapján. Kézirat. Bp. 2010. 45–52.; *Borzsák István*: És mégis... In: Kell-e a latin? Szerk. Uő. Bp. 1990. 74–77.; *Fritz Karsen*: Deutsche Versuchsschulen der Gegenwart und ihre Probleme. Leipzig 1923. 14–15.; *Peter Kuhlmann*: Humanismus und Alte Sprachen im Dritten Reich. Archiv für Kulturgeschichte 88. (2006) 410–411.

³² Az Ošišani jež is ábrázolta a háború kitörésének okát: a karikatúrán Németországot és Nagy-Britanniát perszonifikáló alakok mutogatnak egymásra, egymást hibáztatják a pusztításért (1939. dec. 2. 1.).

és női tagjai eltérők lehettek a rajzokon, felbukkant Franklin D. Rooseveltt amerikai elnök és Winston Churchill brit miniszterelnök, de „a zsidóság” is lehetett a kigúnyolt nász egyik résztvevője.³³ A *Magyarság* a vérszomjas Marsot ábrázolta, összekapcsolva jelenlétét és pusztítását a „zsidósághoz köthető pénzzel, nyeresékdéssel, háborúból származó profittal.” A *Kladderadatsch*-ban tovább gondolták ezt a motívumot, s egy torzra rajzolt „zsidó attribútumokkal” rendelkező háborúisten borítja lángba az egész Földet. Mars legutolsó alkalommal halálként látható min két lapban.³⁴

1. kép „A háború első hónapja a nyugati fronton”

Forrás: Ošišani jež, 1939. okt. 7. 1.

³³ Mars Victor például *Kladderadatsch*, 1940. dec. 1. 565., illetve 1941. máj. 18. 260. A mitológiai történet szerint Mars és Vénusz közös gyermeke Amor, a szerelem istene. Példák Mars és Vénusz szerelemre: Mars Sztálinként, míg Eleanor Rooseveltt Vénuszként (*Kladderadatsch*, 1941. dec. 28. 769.), illetve Mars – az ókori ábrázolásoknak megfelelően hadistenként – egyesül az amerikai elnök feleségével (Uo. 1942. jan. 4. 3.). Ezek a torzképek azt a *Kladderadatsch*-ban többször szemléltetett vádat fejezik ki, hogy az Egyesült Államok okolható azért, hogy a második világháború (is) elhúzódott.

³⁴ Mars és a háborús profit: például *Magyarság*, 1941. aug. 15. 4.; *Kladderadatsch*, 1943. aug. 15. 441. Mars zsidóként: *Kladderadatsch*, 1943. nov. 7. 587. Mars halálként: *Magyarság*, 1944. júl. 16. 15.; *Kladderadatsch*, 1944. máj. 28. 251. Az utolsó rajz a *Magyarság*-ban (1944. jún. 18. 8.) a *Kladderadatsch*-ból átvett kép (1944. máj. 28. 251.).

A második világháború alatt – a Nagy Háborúval ellentétben – a pesti és a berlini újságokban is alig kapott helyet Pax, igaz, a lapok még a fegyverletétel éve előtt megszűntek.³⁵ A belgrádi élc lap sokkal inkább teret engedett a béke jelképeinek, miközben Mars is gyakori szereplője az *Ošišani ježnek*, hiszen Jugoszlávia semlegességét megőrizve a hadisten ábrázolásán keresztül könnyen kommunikálhatta a harci eseményeket, mégsem kellett állást foglalnia azáltal, hogy valamelyik felet kigúnyolja-e vagy sem. A jugoszláv élc lapban Mars csak hadistenként látható, sem gúnyos szerelmi jelenetek, sem pedig a zsidóság képe nem kapcsolódik hozzá.³⁶

A háború végét hirdető mondatok és a folytatáshoz segítségkérő gesztusok egymásmellettségét, a hatalom kétféle kommunikációját a magyar és a német rajzoló a kétarcú római isten, Janus ábrázolásán keresztül fejezték ki. A brit miniszterelnök egyik irányba már a „Sieg”, azaz győzelem, a másikba pedig az „SOS” szavakat kiáltja, míg Amerika Janus-arcának egyik fele Eleanor Roosevel, a másik férje portrékarikatúrája, melyen a first lady mosolyog, párja arca azonban gondterhelt. A berlini laphoz hasonlóan a *Magyarság*ban is Churchill látható kétarcúként, aki Amerikától kétségbeesetten kér segítséget, Európa felé pedig a végső győzelmet propagálja.³⁷

A karikaturisták további ókori és germán mitológiai jeleneteket és szereplőket is világháborús kontextusba helyeztek. Annak ellenére, hogy a tengereken komoly hadműveletek folytak a második világháborúban is, a karikatúrákon a tenger istenei, szörnyei veszítettek korábbi, első világháború alatti népszerűségükből, csupán egy-egy példát említhetünk. Ägir alig fordult elő ekkor korábbi szerepében: örült annak, ha ellenséges hajók süllyedtek el. Neptunus évente néhányszor bukkant fel Britanniát, a szigetországot megtestesítő hölgyet, vagy a miniszterelnököt, a „tengerek urát” legyőző istenként, illetve Churchill követett el kegyetlenségeket a tengereken Neptunushoz hasonló lény képében.³⁸ Sztálin

³⁵ Például Pax az igazság gyermeke, akit az anya a hazugságtól akar megvédeni: Kladderadatsch, 1939. okt. 22. 649.; Paxra fegyvereket szegeznek: Magyarság, 1940. márc. 13. 8.; Paxnak még várnia kell, mert éppen Mars került sorra: Drótkéfé, 1940. márc. 29. 1.

³⁶ Például Ošišani jež, 1939. szept. 9. 3., 1940. márc. 16. 1., 1941. márc. 8. 6.

³⁷ Eleanor Roosevel (1884–1962) a Fehér Ház egyik legaktívabb first ladyje a 20. században, a feminizmus lelkes támogatója, a két világháború között a pacifizmus szószólója, de síkra szállt az afroamerikaiak érdekeiért is. A first lady politikai aktivitását számos fejezetben tárgyalja *Frank Freidel*: Franklin D. Roosevel. A rendezvous with destiny. Boston–New York 1990.; Kladderadatsch, 1940. nov. 10. 531., illetve 1941. jún. 15. 327.; Magyarság, 1941. márc. 4. 5.

³⁸ A brit tengeri szörny a semleges államokat jelképező nőt hajuknál fogva húzza ki a vízből: Kladderadatsch, 1940. febr. 4. 72. A germán mitológiában Ägir és felesége, Rán gyakran együtt

Neptunus bőrébe bújva kétszer fenyegette a szigetországot, illetve egyszer szóviccet alkottak a szerzők a vizek és tengerek istenének nevével. Ekkor Churchill és Roosevelttől tűnnek fel a római isten attribútumával, a szigonyyal, de nem félelmet keltő formában, s a képaláírás szerint ők valójában csalók, hisz nincs olyan mértekű hatalmuk a tengereken, mint amekkorát hirdetnek.³⁹

Míg a földrajzi kötődések folytán az első világháborúban az Odüsszeia szereplői populárisak voltak a gúnyrajzokon, Törökország második világháborús semlegessége miatt e mondakör nem gyakran kapott teret. Kivételt képez a *Drótkefe* egy rajza, melyen zsidók tolják be a trójai falovat egy templom kapuján, s azt tervezik, hogy ha már beértek vele, fel is ülnek a hátára.⁴⁰ A német lapban pedig két-két rajz látott napvilágot a trójai falóról, illetve Akhilleuszról, aki harcra kész és angolokat keres, illetve Churchillről kiderül, hogy az ő Akhilleusza a brit flotta, amely igencsak sebezhető. A szovjet katonákkal teli vörös trójai falovat Roosevelttől húzza be Európába – ezzel szándékosan fenyegetve a kontinens biztonságát, máskor pedig vörös katonák ugrálnak ki a falóból London utcáin.⁴¹ A korábban ugyancsak többször ábrázolt Rodoszi kolosszus csupán egyszer szerepel, amikor John Bull, a briteket megtestesítő alak egyik lábát Görögország, másikat pedig Egyiptom területére tette, s az óriás mindkét helyszínen olasz katonákkal kényszerül háborúzni. Kréta elfoglalása azonban egy másik mitológiai alaknak, Minotaurusznak adott aktualitást: a brit Minotaurusz katonái egyenruhában áll Kréta szigetén, s már elfogyasztotta a neki szánt áldozatokat, illetve II. György görög király tartja Minotauruszt láncon, mivel a krétai vereség után csak ő maradt a brit–görög védőknek a szigetből.⁴² A háború elhúzódásával – az első világháborúhoz hasonlóan – megjelent a *Kladderadatsch* hasábjain Kronosz, az idő

szerepelnek, mint ahogy az első világháborús karikatúrákon is felbukkant női alak is a tengerek mélyén. Rán ölelése veszélyes a tengeri utazók számára, s mivel a hajótöröttet és a fuldoklót is ő keríti be a hálójával, ő a tenger alatti holtak birodalmának uralkodónője. *Hans Wilhelm Haussig: Götter und Mythen im alten Europa. II. Stuttgart 1973. 79–80. Ágir: Kladderadatsch, 1940. okt. 20. 501.*

³⁹ *Kladderadatsch, 1943. szept. 26. 524., illetve 1944. ápr. 2. 163.; „Die beiden Nepp-tune”, azaz „A két csaló”. Uo., 1941. jún. 29. 349.*

⁴⁰ *Drótkefe, 1944. júl. 21. 1.*

⁴¹ *Kladderadatsch, 1940. jan. 1. 7.; 1942. aug. 9. 503.; 1944. jan. 16. 30–31.; 1942. aug. 16. 513.*

⁴² Uo. 1940. nov. 17. 552.; 1940. nov. 24. 553.; 1941. máj. 25. 271. Egy másik nem emberi alak a *Drótkefe*-ben is teret kapott egy antiszemita karikatúrán és szóviccben: Kentaur, a félig ember, félig ló beszélget Grün Árpáddal, egy kikeresztelkedett zsidóval, s közli vele, hogy „Én csak derékig vagyok ember, azontúl csak ló, vagyis Kentaur, no és maga is derékig keresztény, de tovább még zsidó ... Vagyis egy Khontaur.” A torzrajon egy magyaros öltözetben álló, de tipikusnak tartott zsidó vonásokkal rendelkező gesztikuláló alakot láthatunk. *Drótkefe, 1941. jún. 20. 1.*

múlását perszonalifikáló titán is. A négy második világháborús Kronosz-ábrázolás üzenete minden esetben az, hogy az idő „Németországnak dolgozik”; biztosítanak arról, hogy a Harmadik Birodalom győzelmét fogják hozni a hosszantartó harcok, tehát érdemes kitartóan harcolni és támogatni a küzdelmeket a hátszínről.⁴³

További ókori mitológiai figurák is feltűntek – elsősorban – a *Kladderadatsch* hasábjain 1940–1942 között, a legtöbb szereplő azonban csak egyszer-kétszer, mindig aktuális eseményekhez kötődve olyan formában, hogy a mítosz eredeti üzenete is tovább degradálja az ellenséget, nem csak a gúnyos ábrázolásmód. A képek közül csupán néhány példát említünk: a brit Zeusz Görögországra papírpénzt szór, így segíti az országot a harcokban, miután Benito Mussolini olasz kormányfő seregei megtámadták 1940 októberében.⁴⁴ Mindkét világháború során felelevenedett Diogenész története, mely szerint a filozófus fényes nappal járt lámpással a spártai utcákon, s „embereket” keresett, utalva arra, hogy kortársait nem veszi emberszámba – elsősorban pénzhasználásuk miatt. Mindkét háború alatt Nagy-Britanniához köthető Diogenész ábrázolása a berlini lapban; vagy a britek kerestek valamit (például: a háború kitörésének okát) a filozófus képében, vagy őket igyekezett megtalálni a gondolkodó – sikertelenül.⁴⁵ Marson és Paxon kívül Diogenész a másik alak, aki az *Ošišani jež*ben szintén többször látható, melynek rajzolói így is igyekeztek kifejezni értetlenkedésüket a háború kitörésével, eseményeivel kapcsolatban. A háború kirobbanását követően bunkerben és gázmaszkban pillanthatjuk meg a filozófust, később az amerikai diplomata Summer Welles képében tűnt fel, aki a harcmezőn kutat a béke után.⁴⁶

⁴³ Kladderadatsch, 1940. jan. 1. 1.; 1940. dec. 29. 622.; 1942. okt. 25. 680–681.; 1942. dec. 27. 832.

⁴⁴ Uo. 1940. dec. 1. 576. Zeusz Danaét a mitikus történet szerint aranyeső képében termékenyítette meg. Danaét és gyermekét is a tenger habjai közé vetette dühében Danaé apja, Akrisziosz, az argoszi király. *Jean-Claude Belfiore*: A görög és római mitológia lexikona. Bp. 2008. 148. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a második világháborúban szövetséges Olaszország – ellentétben a Nagy Háborúval, amikor az ország antantoldalon való hadba lépése folytán a gúny céltáblájává vált – nem igazán kapott teret a lapokban. Talán a sikertelenebb olasz hadvezetés következménye, hogy ritkán bukkant fel az ország, s természetesen azt sem tematizálhatták a magyar és a német vicclapok, amikor Mussolini már saját hazájában is visszaszorult, s nem csupán támadásai vallottak kudarcot.

⁴⁵ Színopéi Diogenész (i. e. 414 – i. e. 323) cinikus, népszerű görög filozófus, aki szerint a boldogság csak az erényes étellel érhető el, aminek feltétele, hogy anyagi javainktól megszabaduljunk. Azzal, hogy egy hordóban élt, megvetését igyekezett kifejezni a fennálló társadalmi rend ellen. Pallas Nagy Lexikona, V. Bp. 1893. 336.; Kladderadatsch, 1939. dec. 24. 764.; 1940. nov. 24. 557.; 1940. dec. 22. 601.; 1943. máj. 9. 281.

⁴⁶ Ošišani jež, 1939. szept. 9. 3., illetve 1940. márc. 2. 1. Summer Welles: amerikai diplomata, aki 1940 februárjában–márciusában Németországban, Olaszországban és Nagy-Britanniában járt, hogy közvetítsen egy mielőbbi békekötés érdekében.

A berlini lapban a második világháború alatt meglevénedett Nero, az örült, kegyetlen római cészár is Rooseveltként, aki még embertelenebb, mint maga a császár, mivel nem Rómát gyújtotta fel, hanem a teljes civilizált világot, amiben a zsidók segítették. Sztálin is tündökölt vérszomjas imperátorként – jobbán John Bull-lal, balján Uncle Sammel –, s halálba küldte az embereket, mint egykor a császárok az arénában a gladiátorokat. A Prométheusz-mítosz is teret kapott, amikor egy rajzon Churchill fekszik egy sziklán, s kínozza egy keselyű, a brit címerállatnak, az oroszlánnak pedig Herkules tépi ki a nyelvét, így a brit vadállat már nem tud „propagandát csinálni”.⁴⁷

A belgrádi élclapban ezzel szemben nem tébolyodott zsarnokot vagy véres jeleneteket, hanem sikeres hadvezéreket választottak ókori szereplőkként, például Hannibalt, aki a „Hannibal ante portas” című képen a „Balkán” vár kapuja felé vonul, melyet igyekeznek megvédeni a balkáni országokat perszónifikáló figurák. Egy másik karikatúrán Cézár megállapítja, hogy „De hideg ez a Rubikon!”, miközben hadserege mögötte várakozik, míg egy másik alkalommal egy római történetíró híres mondatát idézi a felfegyverkezett Sztálin: „Ha békét akarsz, készülj a háborúra!”⁴⁸ Az ókori történetek átdolgozásaival az olvasók számára ismert és többször ismételt ábrázolásokkal a szerkesztők és az alkotók interpretálták – a propaganda elvárásainak megfelelően, igen leegyszerűsítve – a hadi eseményeket, a politikai megegyezéseket. Mindezt oly módon igyekeztek világossá tenni, s a negatív képet az ellenségről erősíteni, hogy az ne lehessen kétértelmű, félreérthető.

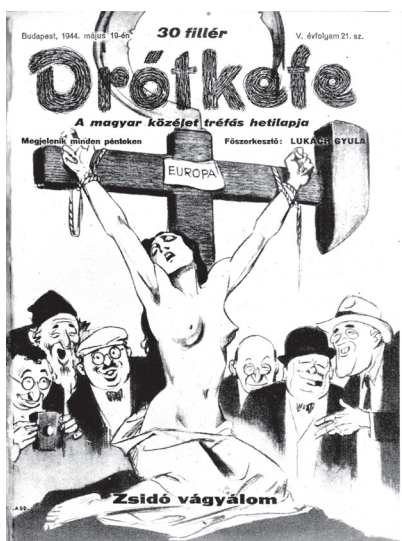
⁴⁷ Kladderadatsch, 1943. aug. 15. 446–447.; 1944. júl. 23. 353.; 1940. szept. 15. 441.; 1940. nov. 24. 555. A monda szerint Herkules első próbatétele a nemei oroszlán megölése volt. *Belfiore, J.:* A görög és római mitológia lexikona i. m. 247.

⁴⁸ Vegetius, késő római kori történetíró *Epitoma rei militaris* című művében így írt: „Igitur qui desiderat pacem, praeparet bellum.” azaz „Tehát aki békére vágyik, készüljön a háborúra.” III. könyv, praefatio. *Flavi Vegeti Renati: Epitoma rei militaris.* Lipsiae 1885. 65.

Ošišani jež, 1940. máj. 18. 8.; 1940. máj. 11. 8.; 1939. szept. 30. 2. Nemcsak Iulius Cézár és Hannibál kelt életre a belgrádi újság lapjain, hanem más korok dicső hadvezérei is kommentálták a háborút, elsősorban a sohasem látott mértékű pusztítást. A mennyből figyelni a harcokat Timur Lenk mongol fejedelem, Attila hun király, II. Frigyes porosz király, Napóleon, Bajazid oszmán szultán, Cézár és Nagy Sándor. Hasonló kép egy év múlva is megjelent, amint a felhők közül szemlélik a háborút a dicső ősök, máskor a francia vezér nézi felülről a harci gépeket, miután május 10-én megindította Németország Franciaország elleni támadását. A csataterre csak Marko Kraljević (14. századi szerb király, aki a török ellen vívott harcokról ismert, lásd *Barbara Jelavich: A Balkán története.* I. Bp. 1996. 162.) merészkedett, aki buzogánnyal akart szembeszállni a tankokkal. Ošišani jež, 1939. szept. 9. 1.; 1940. jún. 29. 1.; 1940. máj. 18. 2.; 1940. máj. 25. 3.

A bibliai ihletésű karikatúrák esetében szembevetendő, hogy a keresztre feszítés motívuma a pesti és a berlini alkotásokon a második világháború alatt többször bukkant fel, mint az első alatt. A tematika először úgy jelent meg, hogy egy nő és egy gyermek szenvedte el a kereszthalált, akik a képaláírás szerint – Chamberlain álmában – a transvaali koncentrációs táborokat és azok áldozatait szimbolizálják. Később angol vagy francia katonák és a semleges országok képviselői kerültek a feszületre, a háború utolsó évében pedig sarló és kalapács alakú „keresztben” végezték ki Európát,⁴⁹ vagy a Vörös Hadsereg által felszabadított területeket, illetve a szabadságot megtestesítő New York-i Szabadság-szobrot. Európa megölését ábrázolja a „Júdás vágyálma” című gúnyrajz, amelyen az „árulók” között látjuk Rooseveltet, Churchillt és a zsidókat.⁵⁰

2. kép Zsidó vágyálom

Forrás: Drótkefe, 1944. máj. 19. 1.

⁴⁹ A „keresztre feszített Európa” jelzős szerkezet a két világháború között elterjedt szóösszetétel, talán Romain Rolland francia író tollából származik (1916). *Romain Rolland: Napló a háborús évekből, 1914–1918.* Vál. Benedek Marcell. Bp. 1960. 6.

⁵⁰ A második búr háború alatt elkövetett (vélt) kegyetlenségeket és az ártatlan nőket, gyermekeket koncentrációs táborokban láttatja még a Kladderadatsch, 1939. dec. 17. 753.; 1940. febr. 18. 88.; 1941. jún. 20. 355.; 1939. nov. 12. 688.; 1940. márc. 31. 159.; 1940. ápr. 28. 205.; 1940. jún. 9. 283.; 1944. jan. 23. 39.; 1944. aug. 13. 383., illetve a Magyarország, 1944. szept. 2. 4. A „Júdás vágyálma” című karikatúrát átvette a Drótkefe, amit „Zsidó vágyálom” címmel eredeti szignó nélkül közölt. Drótkefe, 1944. máj. 19. 1.

A képet a teheráni konferencia (1943. november 28 – december 1.) ihlethette, ahol először találkozott Sztálin, Churchill és Roosevelt, s egyeztettek nemcsak a háború folytatásáról, hanem a háborút követő konszolidációról is. Más képeken keresztre feszítve láthatjuk még a semleges országokat szimbolizáló nőalakot is, aki mellől brit katonák lőnek, illetve „58.000 népi németet, akiket a lengyelek öltöztet meg”. A keresztfán mellett nevető, kártyázó brit katonákat pillanthatunk meg, Churchill és Chamberlain pedig esernyőt tartanak a fejük fölé, nehogy „megáz-
zanak” a keresztről lecsöpögő vértől.⁵¹

A két világháború közötti magyar ikonológiát, plakátokat és képeket a keresztre feszítés motívuma mellett is a töviskoszorú ábrázolása jellemezte, így ez – ugyan csak egyszer –, de a *Magyarság* hasábjain is teret kapott. (A berlini lapban nem.) A „Nagypéntek 1940” című rajzon a földgömbön, annak is elsősorban az Európát ábrázoló részén fonódik át a töviskoszorú, s a glóbuszból egy vércsepp is kicsordul.⁵² A harcok okozta kín a krisztusi szenvedések magaslatába emelkedett, de nagypénteki megjelenése a feltámadás reményét is magában rejtette – enyhítendő a fél éve tartó öldöklés okozta fájdalmat. A szenvedéstörténethez szorosan kapcsolódik a húsvéti ünnepkör, s az *Ošišani jež* szerint a „Balkán” feliratú tojásból boldog kiscsibék kelnek ki, akik mellett azonban egy katonává változtatott szárnyas halad el, ami felhívja a figyelmet az országra leselkedő veszélyre.⁵³

A háború borzalmaihoz – amelyek a propagandaképek sugalmazása szerint elsősorban az ellenséget sújtották – szorosan kapcsolódik Lucifer, a rombolás szimbóluma

⁵¹ A kép utalás a Lengyel Korridor területén fekvő Brombergben elkövetett gyilkosságokra (1939. szept. 3–4.), melynek során – a német propaganda állításaival ellentétben – nemcsak németeket öltöztet meg. A második világháború krónikája. Ford. Jónás Edit et. al. Bp. 2004. 16. Kladderadatsch, 1940. ápr. 28. 205.; Uo. 1940. febr. 25. 97. Chamberlain fekete esernyője a korszak emblematisztikus tárgyaiinak egyike, a semlegesek védelmét jelképezte. Ő volt azonban az a politikus, aki megegyezett a náci Németországgal (müncheni egyezmény, 1938. szeptember 29.), amit bíralt az a karikatúra, melyen az esernyő fegyverre alakult át. Lásd Ošišani jež, 1939. szept. 9. 2. Chamberlain esernyő alakú ágút süt el: Drótkefe, 1940. júl. 5. 1.

⁵² A szenvedéstörténet megjelenítéséről lásd *Krasznai Zoltán*: Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon. Pécs 2012. 177–180. *Magyarság*, 1940. márc. 22. 2. A két világháború között nem csupán a propagandát elsősorban szolgálni kívánó sajtótermékek, rölapok kedvelt jelenete volt a szenvedéstörténet, hanem a festőké is, ami egyben „általános korhangulátor” tükrözött. *Szűcs György*: A „Nagy Háború” és az „új művészet”: a világháború és következményei. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk. Tomka Béla. Bp. 2015. 211. A belgrádi lapra jellemző megközelítés, amikor a „háború” kereszttjét viszi a Béke a vállán, s egy piros földgömbön sétál: Ošišani jež, 1940. ápr. 26. 1.

⁵³ Uo. 1940. ápr. 26. 3.

és a pokol, illetve a halál tradicionális ábrázolásmódja kaszásként.⁵⁴ A halál és a hozzá köthető szimbólumok (például csontok, koponyák) a második világháború időszakában sokkal gyakrabban kaptak teret a berlini lapban, mint korábban, de a többi elemzett élclap képein is megtalálhatók. Egyik alkalommal például Sztálin és Churchill küzdenek egymással egy focipályán, s a labdájuk egy koponya. A (tömeg-) gyilkosságok, a halál, az öldöklés és a vér látványának élvezete, a kegyetlenkedés elsősorban Sztálin jellemzője a képeken. A karikaturisták azt üzenték, hogy Sztálin nyugati szövetségesei szemet hunytak a diktátor emberiség elleni bűncselekményei felett, aki ezeket nem csupán a Szovjetunió területén követte el, hanem például a lengyel hadifoglyok ellen is.⁵⁵ „A purifikátor” című képen például Sztálin egy koponyából épített magaslaton áll, kezéről vér csepeg, a háttérben, a karikatúra bal oldalán tarkón lőnek egy embert, míg a jobb oldalon férfiak akasztófákon lógnak. A képalírás szerint a szovjetek nem bánnak rosszul a német hadifoglyokkal, amit alátámasztanak a diktátor szavai: „Az én katonáim *ehhez* vannak szokva, a német bánásmód pedig nem felel meg az emberiség törvényeinek...” [kiemelés az eredetiben – T. Á.].⁵⁶ E képek a diktátor rémuralmát és annak brutalitását mutatták be, annak nagyszámú áldozatát is ábrázolva például akkor, amikor egy rajzon Sztálin ördögi mosollyal tekint le kopjafák ezreire.⁵⁷ A halálhoz kapcsolódó egyéb szimbólumok, mint a koporsó vagy a temetés általában a brit gyarmatbirodalom nagyságának vagy a koloniális birodalomrendszer végét jelképezte: Churchill eltemette az „Empire” koporsóját, vagy a birodalom sírját ásta meg.⁵⁸

⁵⁴ A halál a képek szerint csak az ellenségre leselkedik, az ő soraikat tizedeli. Például Kladderadatsch, 1939. szept. 10. 585.; 1940. jan. 1. 12.; 1941. febr. 23. 93.

⁵⁵ A német lapban a gúny céltáblájává váltak az ortodox papok elleni kivégzések. Kladderadatsch, 1941. júl. 20. 403.; 1942. jan. 25. 53.; 1943. márc. 7. 155; 1943. okt. 10. 545. Csakúgy, mint az 1939-ben a Vörös Hadsereg által elfoglalt lengyel területeken a lengyel értelmiség és hadseregvezetés elleni tömeggyilkosság (Kladderadatsch, 1943. máj. 23. 302–303., illetve 1943. júl. 18. 398–399.), melyre 1943-ban derült fény. Lásd *Allen Paul*: Katyń. A sztálini vérengzés és a lengyel feltámadás ígérete. Bp. 2009.

⁵⁶ Magyarország, 1941. nov. 29. 8.

⁵⁷ Kladderadatsch, 1944. júl. 9. 329. A brit sajtót azzal vádolta a Magyarország, hogy a szövetséges, de valójában tömeggyilkos Sztálint angyalként festi le olvasói előtt – egy karikatúrán a szó szoros értelmében –, mivel egy festmény készül Sztálin-angyalról. Magyarország, 1942. dec. 22. 10. A semleges belgrádi lapban nem Sztálin ül koponyahegyen, hanem maga a Béke (Ošišani jež, 1939. szept. 16. 3.), illetve a Kaszás tart szünetet Európában (Uo. 1940. okt. 26. 5.), a Flekken szerint pedig Churchill inasa a Halál (Flekken, 1943. jan. 15. 6.).

⁵⁸ Kladderadatsch, 1940. jún. 23. 308., illetve 1942. ápr. 5. 217.; Magyarország, 1940. okt. 15. 8.; Drótkefe, 1940. nov. 1. 5.

A sátán szinte csak a *Kladderadatsch*-ban látható, de ott valamilyen szereplővel azonosítva mindkét háború majdnem minden egyes évében felbukkant. Sztálint, Churchillt és Rooseveltet is az ördög bőrébe bújtatták a rajzoló, továbbá a zsidóságot, sőt az egész nyugati világot egyenlővé tették az alvilággal.⁵⁹ A pokollal ellentétes paradicsom is rajzok témájává vált. A bibliai jelenetet a berlini lap többször is tematizálta: két kép szerint a britek a brit paradicsomban tudatlanok, nem ismerik a valós híreket a háborúról és szövetségeseik politikájáról, egy másik ábrázolás pedig Rooseveltet és feleségét mutatja gránát alakú *gránátalmával* a kezükben Ádámként és Évaként, akiket dollár jelekkel és az amerikai zászlóval díszített ruha fed, az őket kísértő kígyó pedig zsidó képében jelenik meg. Britannia és John Bull azonban még szégyenlősen igyekeznek magukat eltakarni, miközben a dzsungel állatai kinevetik őket, tehát a „Malajzia, az elveszített paradicsom” című képen Johnson a kiűzetés utáni pillanatot gondolta újra,⁶⁰ amit az motiválhatott, hogy egy japán akció következtében 1942 februárjában Nagy-Britannia elveszítette délkelet-ázsiai gyarmatait.

Egy ironikus szófordulat, „A szovjet paradicsom”, mely eredetileg egy 1934-es Szovjetunióról szóló németországi kiállítás, majd később – immár a támadások jegyében – egy náci propaganda-film címe (1942), mind a német, mind pedig a magyar lapok karikaturistáit megihlette, több kép címében vagy képaláírásában is szerepelt, miután Németország hadat üzent a Szovjetuniónak. A karikatúrák célja, hogy megmutassák a kommunizmus „valódi” arcát: a halál, az éhezés és a terror jellemzi a bolsevik paradicsomi állapotokat, ahol a szovjet figura mellett a zsidóság is rendszeresen feltűnik. Nem emberi alak, hanem – a fentiekhez hasonlóan – a kígyó vált zsidóvá a *Drótkefe* karikatúráján („A szovjetparadicsom végnapjai”), melyen „Sztálin Ádám” és „Bolsevik Éva” beszélgetnek, s miközben Éva egy koponyát nyújt Ádám felé egy akasztófa alatt állva, amin végigtekeredik a kígyó, Ádám a következőket mondja a nőnek: „Menekülnünk kell a szovjetparadicsomból. Nagyon telezabáltuk magunkat a tiltott fa gyümölcséből.”⁶¹ Az első párt visszataszítónak ábrázolták, az akasztófa tetejére pedig egy létra is vezet, ahol további emberi koponyák

⁵⁹ Kladderadatsch, 1940. febr. 25. 99.; 1940. ápr. 14. 184.; 1941. jan. 26. 46.; 1941. márc. 2. 106.; 1944. jan. 2. 6–7.; 1944. jún. 25. 297.; 1944. júl. 9. 323. Egyetlen rajzon a Drótkefében is megpillantható a sátán a zsidókkal azonosítva. Drótkefe, 1942. okt. 16. 1.

⁶⁰ Kladderadatsch, 1940. ápr. 7. 174.; 1944. júl. 16. 341.; 1941. aug. 3. 429.; 1942. febr. 15. 103.

⁶¹ Magyarország, 1941. jún. 26. 8.; Kladderadatsch, 1941. aug. 10. 452–453.; Drótkefe, 1941. júl. 11. 1.

várnak az elfogyasztásra. A rajz a végletekig degradálta a Szovjetunió megjelenítését, mivel ezen az ábrázoláson már a kannibalizmus vádja is megjelent.

A bibliai szimbólumok közül mind a pesti, mind pedig a berlini lapokban teret kapott az aranyborjú szobra, melyet egy bibliai történet szerint a zsidók istennek kijáró tisztelettel imádtak. A jelenet a pénzimádat jelképe, mely a zsidókhoz kapcsolt negatív asszociációkat domboríthatja ki oly módon, hogy e képzettársításokat nem csupán a zsidókra, hanem a velük vagy helyettük megjelenőkre is vonatkoztatja. Az aranyborjúhoz elsősorban amerikai és brit szereplők kapcsolódtak, az ő jellemző vonásuknak tulajdonították a pénzéhséget: a *Kladderadatsch* egyik alkotásán zsidók fejik a dollár- és fontjelekkel díszített állatot, máskor amerikaiak és britek táncolják körbe az aranyborjút, míg a *Magyarság*ban Rooseveltt imádkozik a „zsidó arcvonásokkal” ellátott szoborhoz.⁶² A bibliai ihletésű karikatúrákon néhány jól ismert – elsősorban a teremtéshez, a születéshez és a halálhoz kapcsolódó – motívum kapott teret, melyeken keresztül szemléltették olvasóiknak a jót és a rosszat, az életre érdemeset és a pusztítandót. Az az ellenség, amely halálként jelenik meg, óriási veszélyt jelent a saját csoportra, ennek következtében feltétlenül elpusztítandóvá, megsemmisítendővé válik, a küzdelem ellene tehát legitim.

Emberarcú ellenség – animizált ellenség

A karikaturisták leghatásosabb eszközeinek egyike az emberi arcok, testek, testarányok eltorzítása, mozdulataik, cselekedeteik kifigurázása, legyen szó akár ismert politikusokról, akár a nemzeteket perszonifikáló figurákról (a gall sapkás Marianne-ról, Uncle Samről, Ivánról, a kozákról és John Bullról), akik a világháborús karikatúrákon – a harcok előrehaladtával – megjelentek sérülten, kötözve és vérezve. A művészek így mutatták be az ellenfél (vér-)vesztességeit, s demonstrálták a saját csoport fölényét az ellenséggel szemben. Mivel a szövetségesek vagy

⁶² Mózes 2: 32,1–14. *Kladderadatsch*, 1944. ápr. 30. 201.; 1940. dec. 29. 616.; 1941. jún. 15. 325.; 1944. ápr. 30. 201.; 1944. jún. 23. 208.; *Magyarság*, 1942. febr. 27. 8. Az aranyborjú alig kapott teret az első világháború alatt, mert ekkor a tradicionálisan a börszéshez, a zsidókhoz és a nyereszkeskedéshez kapcsolt szimbólum kevésbé volt releváns. A Nagy Háború végén már megjelentek az erősödő zsidóellenes hangulatot tükröző karikatúrák, azonban a nyílt antiszemitizmus még nem nyert teret, már csak azért sem, mert tilos volt és a cenzor szigorát vonta maga után a felekezetek elleni izgatás. *Ungváry Krisztián*: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon. Pécs–Bp. 2013. 88.

a saját hadsereg sosem jelent meg vérezve vagy csonkítva, ez a szemlélőben a legyőzhetetlenség illúzióját kelthette. A torzítás mértéke a magyar és a német lapokban eltér a két világháború alatt készült rajzokon: a későbbi alkotásokon jóval erőteljesebb a vezető politikusok, vagy az országokat szimbolizáló alakok vonásainak megváltoztatása, s ezek gyakrabban bukkantak fel, mint a korábbi időmetszet képein, s az állatábrázolások azok, amelyek ezzel párhuzamosan teret veszítettek. Míg a pesti lapok alkotói elsősorban arcokat, testtartásokat változtatnak meg, a berlini rajzolóknál ennél szélesebb eszköztárral dolgoztak: az ellenséget láthatjuk mezítelenül vagy foltos ruhában, arcuk, testarányaik mindig torzak, gyakran idősek és – ha nem az éhezésre, a rossz körülményekre utal a rajz – túlsúlyosak, miközben a németek fiatalok, fittekek és szépek.⁶³ Meztelenségük, illetve az, hogy feltűnnek szeretőkként (gyakran két férfit szimbolizáló szereplő; a második világháború alatt Churchill párjául vagy Rooseveltet vagy Sztálint választották az alkotók), esetleg prostituáltként, különösen ellenszenvenessé tehetette az olvasók számára az – erkölcstelennek bélyegzett – antant országokat. Utcalányként, illetve kihívó, könnyűvérű nőként általában Marianne-t láthatták az első világháborús képeken, majd e megvetett tulajdonságot az amerikai hölgyekre ruházták rá a második világháborús torzrajzokon.⁶⁴ A háború elején azonban még a francia hölgy is megjelent „régébbi szerepében”, amikor majomra hasonlító fekete férfivel bújt ágyba, vagy amikor Nagy-Britanniával együtt igyekszik a semleges országokat elcsábítani.⁶⁵

⁶³ Churchill foltos ruhában feltűnik a Magyarság hasábjain is, amint pénzt kér az Egyesült Államoktól: Magyarság, 1941. márc. 25. 8. Az Ošišani jež és a Flekken alkotói is ugyanazokkal a figurákkal testesítették meg az országokat, de a belgrádi lap alkotói kerülték a torzításukat, csonkításukat, egy-egy szituáció keretei között gúnyolták ki – általában magát a háborús helyzetet (például kártyapartin izzadó szembenálló felek Ošišani jež, 1939. okt. 28. 2.; illetve 1940. máj. 25. 1.).

⁶⁴ Szeretők: Kladderadatsch, 1942. nov. 1. 691.; 1941. aug. 3. 435.; Magyarság, 1941. márc. 23. 8.; 1941. máj. 31. 8. Erkölcstelen amerikai nők: Kladderadatsch, 1941. okt. 19. 613.; 1941. nov. 2. 644–645.

⁶⁵ Kladderadatsch, 1940. jan. 21. 45.; 1940. febr. 18. 96. A semleges országok bevonásának szándéka a jugoszláv lapban is tetten érhető hasonló jelenetben „A kérők” című képen. Franciaország elfoglalása után Marianne csak egyszer kapott teret az elemzett lapokban, máskor még a kollaboráns Vichy-Franciaország megszemélyesítőjeként sem. A Drótkéfe képén Pierre Laval volt francia miniszterelnök – később a Vichy Köztársaság miniszterelnöke – és Marianne egy kötélén egyensúlyoznak Vichy és Párizs között. Drótkéfe, 1941. febr. 14. 4. A Flekken lapjain egyszer felbukkant Charles de Gaulle, a francia ellenállás vezetője. A karikatúrán Churchill az úszómester, aki kintartásra buzdítja úszóit: Sztálint, Csang Kaj-sek kínai elnököt és de Gaulle-t. Flekken, 1943. febr. 15. 1. A belgrádi lapban az európai hatalmakat ábrázoló alkotásokon 1940. július 27-ig bukkant fel

A későbbi gúnyrajzokon az erőszaktevő szerepét kapták a szövetségesek férfi figurái vagy katonái. Általában a brit erőszakoskodik az ellenséget jelképező nővel, de akár a szövetségesével is. Ugyanolyan erőszakos a legyőzött francia hölgygel, mint a saját gyarmatain élő indiaiakkal. Általában a barbarizmus csúcának számított és számít ma is a nők elrablása és megerőszakolása, így nem csoda, hogy ezzel az eszközzel szívesen éltek a lapok munkatársai.⁶⁶ Ekkor már nem félelemkeltésre, hanem a gyűlölet szítására törekcszenek. Ezen a képtípuson – mint általában a karikatúrán – a nő nem csupán a megerőszakolt nőt jelképezi, ami háborúk alatt tömeges és valós jelenség volt, hanem az egész ország ellen elkövetett agressziót.

Hasonlóképpen az ellenség lejáratása volt a célja azoknak a képeknek, melyeken John Bull ittasan a whiskysüveg, a bolsevik pedig a vodka társaságában vagy alkoholfogyasztás közben láthatók, illetve étteremben vagy mulatóban veszekednek az antantot megszemélyesítő figurák. Az italozás Sztálint és Churchillt jellemezte leginkább, a hőstettek helyett a képek szerint az antant országokat perszónifikáló személyek inkább alkoholt fogyasztanak és egymással flörtölnek, tehát kevésbé veszélyesek, főként, ha a katonákat is „feltöltik” a roham előtt vodkával.⁶⁷

Az ellenség erejét, tehetségét becsmérelik, teszik nevetségessé azok a képek is, amelyek az ellenség bohócként, cirkuszi jelenetben vagy gyermekjátékot megformázó bábuként jelenik meg. Ezt a humoreszközt a magyar lap rajzolói gyakrabban használták, mint a németé, ahol egy cirkuszi külön lapszámon kívül alig éltek az alkotók ezzel a módszerrel. A *Magyarság* előszeretettel ábrázolta őket bohócként – aki már önmagában a „valóság” túlzó, karikaturisztikus lenyomatát reprezentálja – vagy sikertelen bűvészként, amit általában katonai akcióik minősítésére használt. Bűvészműtatvány lenne, úgymond, ha nyernének, komolytalanok ők maguk és a próbálkozásaik is, mint a színpadi mókamesterek – sugallják az olvasónak a rajzolók.⁶⁸

Marianne. Ekkor „Az aratás” című képen Német Michel – a németeket megtestesítő alak – már learatta a búzát, kévéin a „Franciaország”, „Belgium”, „Norvégia”, „Hollandia” feliratok szerepelnek, a rajz másik képkockáján Marianne szakadt ruháit és sapkáját már csak egy madárijesztő viseli (Ošišani jež, 1940. júl. 27. 8.).

⁶⁶ Plum, A.: Die Karikatur im Spannungsfeld i. m. 127.

⁶⁷ Sztálin és Churchill: Kladderadatsch, 1941. aug. 3. 435.; Drótkefe, 1943. jún. 4. 5. Churchill whisky-tengerbe merül el az Unicum jól ismert plakátját utánzó karikatúrán, melyen az italo süvegre egy Dávid-csillag került: Uo. 1942. ápr. 10. 1.

⁶⁸ Magyarság, 1940. máj. 21. 9.; Kladderadatsch, 1944. ápr. 9. 173.; Magyarság, 1944. máj. 31. 6. (átvétel a Kladderadatschból). A berlini lap cirkuszi különszáma: 1942. jan. 11.

Visszatérő elem a német lapban a brit miniszterelnök nevének rövidítésével való gúnyolódás, hiszen az egybeesik a mellékhelyiség jelölésével, Churchill például gyakran szék helyett WC-n ülve tárgyal, kabinetjének ajtaján is a „WC” felirat olvasható, az Atlanti Chartát pedig WC-papírként készül használni.⁶⁹

A háborús küzdelmek gigantikus méretét – az első világháborúhoz hasonlóan – sporteseményeken keresztül is megjelenítették a karikaturisták. Ezek közül a bokszt tekinthető a legnépszerűbb ábrázolt sportágnak, mivel ez lehetőséget adott arra, hogy két politikust vagy két országot állítsanak egymással szembe. Mindkét változatban jól szemléltethető, hogy az ellenfél gyengébb, véznább, izzad, sőt vérzik is, s el fogja veszíteni a küzdelmet, a saját csoport pedig győzni fog, mivel bokszolója fizikai adottságai jobbak.⁷⁰ E szimbólumokkal, jelenetekkel a szövetségesek vereségét kívánták megjósolni vagy megünnepelni a (várható) fölényt és a területi, illetve egyéb erőforrásokban bekövetkezett veszteségeket sejtettek.

Mind az antanthatalmakat, mind pedig a tengelyhatalmakat perszifikáló állatok felbukkantak a képeken, s az emberek vonásainak eltorzításához hasonlóan ábrázolásuk alkalmat adott az ellenség kigúnyolására, lekicsinyítésére, illetve ha sérülten jelenítették meg őket, a hatalmuktól való megfosztást, erejük megfogyatkozását is sugallhatták. A második világháború időszakában a medve már nem a cári Oroszországot, hanem a Szovjetuniót testesítette meg. Láthatunk olyan képet, mely szerint a szovjet medve árnyéka kísért Európa felett, vagy Sztálin feje bukkan ki a medve szőréből, s vicsorog a kisnemzetekre, sőt akár szövetségesére, Churchillre is. Nem gyakran, de sérülten is feltűnik a medve, például amikor a *Magyarság* alkotói szerint a vadállat egy horogkeresztes harapófogóba szorult.⁷¹ A német rajzolóknak követték a propagandagépezet utasításait, így 1939-ben az állat még kineveti Chamberlaint, aki nem jutott hozzá az orosz vodkához, azaz nem brit–szovjet szövetség jött létre, majd 1940-ben a medve levizeli a Népszövetség sírkövét, de többször

⁶⁹ Kladderadatsch, 1939. dec. 17. 747.; 1940. jan. 21. 37.; 1943. aug. 1. 428.

⁷⁰ Sztálin a bokszoló, de már nagyon kimerült, Churchill és Roosevelt az edzők: Kladderadatsch, 1942. szept. 20. 608.; Churchill vérzik, az ellenfél a nagyobb, erősebb német, de a brit új edzőt kap, Roosevelter: Kladderadatsch, 1941. ápr. 13. 175.; Magyarország, 1942. okt. 4. 13.; Anthony Eden az elfáradt küzdő, zsidó a tréner: Kladderadatsch, 1940. jan. 28. 49. (Eden 1939–1940-ben a brit domíniumok ügyeiért felelős miniszter volt, 1940-től külügyminiszter.); John Bull és Német Michel a sportoló: Ošišani jež, 1940. nov. 9. 8.

⁷¹ Kladderadatsch, 1943. febr. 14. 107.; 1944. márc. 19. 133.; 1943. márc. 21. 181.; 1941. aug. 31. 193.; Magyarország, 1941. nov. 27. 8.

nem tűnik fel a Szovjetunió megtámadásáig.⁷² Az *Ošišani jež*ben ritkán jelentek meg címerállatok, még leginkább a medve a Finnország ellen indított háború alatt: 1940 januárjában a Finnországot megtestesítő kisgyermek felé öt medve közelít minden irányból, ami már a „téli háború” végét és Finnország vereségét jósolja.⁷³

Az angol címerállatok – az unikornis és az oroszlán – ábrázolásai hasonlóak a medvééhez. Amikor az antant erők a szárazföldön veszteségeket, vereséget szenvedtek el, vagy ezt kívánták sugallani a magyar és a német alkotók, bekötözve, sebesülten, vérezve, testrészeit elvesztve és néha sírva láthatjuk az oroszlánt mindkét időmetszet rajzain.⁷⁴ A második világháború időszakában a pesti és a berlini élclopokban egyértelműen a leggyakrabban szerepeltetett címerállat a brit oroszlán. Az unikornis ritkábban – s csak a *Kladderadatsch*ban – kapott helyet oly módon, hogy általában valamelyik brit politikus „lovagol” rajta, vagy az állat nekiront valaminek.⁷⁵ A hadviselő felek és a szövetségek változását visszatükrözve 1941 nyarán már a medve és az oroszlán nászának lehetünk szemtanúi. Az alkotó mindkét állat fején zsidó arcvonásokkal jelezte a vélt kapcsolatokat a zsidóság és a szovjetek, illetve a britek között.⁷⁶ Két alapvetően eltérő politikai rendszer megtestesítőjét is gond nélkül ábrázolták zsidóként, hogy mozgósítsanak régi, már berögzült sztereotípiákat egy ismert ellenségről egy-egy – esetleg kevésbé jól ismert, távoli – ellenfél ellen. Franciaország lerohanását megelőzően, s a hadműveletek alatt 1940-ben egy-egy alkalommal még feltűnt a gall kakas, például akkor, amikor a brit bulldog házához láncolva kér segítséget mélyen alvó szövetségesétől, aki a hangos kukorékolásra sem ébredt fel, de ezt követően eltűnt a német lap hasábjairól, s a magyarokban is alig jutott szerephez.⁷⁷ A három szövetségest „jelképező” állat egyszerre is megjelenhetett a rajzokon, például, amikor az amerikai keselyű és a szovjet medve nyálukat csorgatva a brit birodalmat, egy „Empire” feliratú földgömböt szorongató oroszlánt

⁷² Kladderadatsch, 1939. nov. 19. 708.; 1940. jan. 1. 7.

⁷³ Ošišani jež, 1940. jan. 13. 1. A belgrádi lap egy másik ábrázolásán nem köthető konkrét háborús eseményhez a medve szerepeltetése, mivel a „Nostradamus nyomában” című kép jóslata szerint a Szovjetuniót perszonifikáló állat üldözi a horogkeresztet (Ošišani jež, 1940. júl. 6. 8.). A Flekken sem gyakran szerepeltette az országokat jelképező állatokat, e lapban is csupán a szovjet medve tűnt fel (például Flekken, 1943. júl. 1. 3.).

⁷⁴ Például mankós, sebtapaszos, kötözött oroszlán: Kladderadatsch, 1941. máj. 4. 236.

⁷⁵ Churchill lovagol az unikornis hátán: Kladderadatsch, 1944. júl. 16. 333.; szögcsőrűnek ront az unikornis Churchill-lel a nyeregben: Uo. 1940. aug. 25. 408.

⁷⁶ Uo. 1941. júl. 6. 365.

⁷⁷ Uo. 1940. márc. 24. 145.; 1940. ápr. 7. 171.; 1940. jún. 9. 277., menekülő francia kakas: Drótkefe, 1940. okt. 25. 3.

közelítenek meg.⁷⁸ Ez a karikatúra a szövetségesek (vélt, vagy valós) érdekellentéteit illusztrálta, s azt az üzenetet igyekezett közvetíteni, hogy ennek következtében nem egységesen lépnek fel, ezért könnyebben legyőzhetők.

A „főellenség” nyomában

A világháborús évfolyamokat átlapozva feltűnő, hogy a háborús „főellenség”, akit a legtöbb „képi támadás” ért a vicclapokban – a háború állásának megfelelően – nem minden évben azonos. 1939–1940-ben a hitleri Németország gyors sikereket hozó nyugati és északi akciói nem kaptak teret a *Magyarság* hasábjain, kezdetektől fogva a Nagy-Britannia ellen „viseltek hadat” az alkotók. A szigetország elleni hadjáratot a „Készen a nagy támadásra!” című rajz hirdette meg, melyen egy óriási, megállíthatatlan horogkeresztes kerekű páncélos a szárazföldről célba vette a brit szigeteket.⁷⁹ Az ország (Nagy-Britannia) esélyét a győzelemre az „angliai csatában” szinte lehetetlennek mutatja be az a karikatúra, amely szerint Churchill szövetséges nélkül maradt, így csupán két mankóra támaszkodhat: Benešre, a londoni emigráns csehszlovák politikusra és az ugyancsak emigráns Hailé Szelasszié etióp császárra, akik azonban harci erőt nem képviselnek.⁸⁰ Azt, hogy a két politikus valódi segítséget nem tud nyújtani a brit miniszterelnöknek, jól szemlélteti, hogy mankóként jelentek meg, s a mankó tetején lévő arcvonásaik alapján azonosíthatók. Az olvasónak a német karikaturista – akinek szignója nem látható a magyar lapban – segítségül a csehszlovák politikus-mankó mellé odaírta a nevét, az afrikai ország császára mellé azonban csupán a „Negus” szó került.⁸¹ Churchill kísérete sem örvend jobb egészségi állapotnak, hiszen a kicsi brit oroszlán sérült, másik

⁷⁸ *Magyarság*, 1943. febr. 28. 13.; egymást bántalmazák: *Kladderadatsch*, 1942. jún. 7. 368.

⁷⁹ *Magyarság*, 1940. júl. 17. 5.

⁸⁰ Uo. 1940. júl. 27. 8. A *Magyarság* szerkesztője e rajznál jelzi, hogy nem eredeti alkotásról van szó, közli, hogy „A V. B.-ből vesszük át ezt a gyilkos karikatúrát”. A V. B. rövidítés a *Völkischer Beobachter* című náci pártlapot takarhatja. Hailé Szelasszié Etiópiát önként hagyta el (1936), miután Mussolini csapatainak támadása már hónapok óta tartott, s a második világháború alatt ő irányította a harcokat Olaszország ellen.

⁸¹ Később publikált magyar alkotásokon is megjelent a „Negus” Hailé Szelasszié neve helyett, mint ahogy a *Kladderadatsch*-ban is. Például: *Magyarság*, 1940. szept. 11. 8. Az etióp császár Péntekként áll a magányos Churchill mellett, akinek lába alatt egy kiterített oroszlánbört láthatunk, mellettük még egy címerállat, a brit unikornis tűnik fel legelés közben, papagáj képében pedig Chamberlain ül egy faágon. *Kladderadatsch*, 1940. júl. 21. 343.

oldalán pedig egy csontvázát pillanthatunk meg. 1940 őszétől 1941-ig számos karikatúrát publikáltak a *Magyarságban*, melyek mindegyike Nagy-Britannia sikertelenségét, kudarcát vizionálta. Churchill lángoló térképrészleten ül, kezében a brit zászlót tartja és egy kardot, lábai alatt koponyák sokasága, azonban egyenruhája és fegyvere inkább Napóleonéra emlékeztet, mint egy második világháborús katonáéra.⁸² Vagy a brit miniszterelnök gilisztaként lóg ki egy sas, Németország címerállata csőréből, s azt kiabálja, hogy „Németország nem bír velünk!”; egy másik ábrázoláson pedig a brit oroszán erősen vérzik, ami azt a benyomást kelthette, hogy a német támadás a vége felé közeledik, s a diadal biztosra vehető.⁸³

3. kép Churchill: „Kicsikém, ne tétovázz...”

Forrás: *Magyarság*, 1941. máj. 31. 8.

⁸² *Magyarság*, 1940. szept. 24. 8.

⁸³ Uo. 1940. dec. 17. 10.; 1941. okt. 3. 8. Az Ošišani jež is szemléltette, hogy Nagy-Britannia egyedül maradt a küzdelemben azokon a karikatúrákon, melyeken John Bull egymaga tartózkodik a brit szigeteket szimbolizáló térképvázlatokon, s német támadásnak van kitéve földön, vízen, levegőben (Ošišani jež, 1940. júl. 27. 8.).

A háború harmadik évében azzal a témával igyekeztek nevetségessé tenni Nagy-Britanniát a magyar rajzoló, hogy az ország utolsó reménye már csupán az amerikai segítség lehet, amiért Churchill bármire hajlandó.⁸⁴ A brit miniszterelnök például ágyban fekvő beteg, aki várja Rooseveltnél injekcióját („Amerikai segítség”), de az amerikai elnök ahelyett, hogy brit kollégája mellé lépne, s beadná neki az orvosságot, a következőkkel nyugtatja meg: „Csak fel a fejjel barátom, nincsen semmi baj!”⁸⁵ A brit kormányfő „Szerelmi vallomás”-t tesz az amerikai dollárt megszemélyesítő hölgynek a Lend–Lease Act elfogadását követően, majd a foltozott ruhákban, sebtapaszkokkal és lyukas cipőben ábrázolt – nem túl vonzó – Churchill akarja a fiatal amerikai nőt becsábítani a „Bombázlak” feliratú házába. Kéri tőle, hogy most már „ne tétovázzon”, lépjen be a hadviselő felek közé, mert Nagy-Britannia erőforrásai végesek. A New York-i Szabadság-szobortól, amely azonban befogja a fülét, ugyancsak a hadba lépést követeli Churchill dühösen, miközben – az Atlanti-óceán helyett – koponyákon kel át a túlpartra, a háttérben pedig egy csatahajó sülyed el.⁸⁶ A rajzok Nagy-Britannia veszteségeit, kétségbeesettségét, s az Egyesült Államok hadba lépése előtti optimizmust sugallják.

A Szovjetunió a *Magyarságban* 1941-ig, az ország megtámadásáig egyetlen képen sem szerepelt.⁸⁷ 1941 júniusában azonban megjelenik „A szovjet igaz urai” című karikatúra, mely szerint az országot a halál és a zsidók irányítják, azaz már az első publikált rajzon „egybemosta” az alkotó a zsidóellenes sztereotípiákat a Szovjetunióról élt negatív képpel, amit később többször is megismételt, mint ahogy a halál és a Szovjetunió is gyakran felbukkanó képzettársítás marad mind a magyar, mind pedig a német lapban.⁸⁸ A szovjetekkel kapcsolatban rendszeresen kigúnyolják a lakosság rossz anyagi körülményeit, ami negatívan befolyásolhatta

⁸⁴ Az Egyesült Államok 1941. december 7-ig, a Pearl Harbor elleni támadásig nem hadviselő fél, de az év során több szerződést kötött az ország Nagy-Britanniával, illetve a Szovjetunióval: fegyverek és hadianyag szállításáról állapodtak meg 1941 márciusában, majd 1941 augusztusában megszületett az Atlanti Charta.

⁸⁵ *Magyarság*, 1941. jan. 18. 8.

⁸⁶ *Uo.* 1941. márc. 23. 8.; 1941. júl. 13. 11. Churchill fegyvereket kér: *Drótkefe*, 1941. jún. 20. 3.

⁸⁷ A napilap cikkeit Sipos Balázs vette górcső alá, s megállapította, hogy a *Magyarság* főszerkesztője a német propaganda vonalát követve 1939 augusztusától igyekezett nem szovjetellenes hangnemű írásokat publikálni, de kevés figyelmet szentelt annak, hogy pozitívan tüntesse fel a nagyhatalmat. Főként a szovjet–finn háború időszakában érződött, mennyire kényszerű helyzetbe került a szerkesztő. 1941 nyarától azonban megváltozott az írások hangneme, élesen támadták a Szovjetuniót. *Sipos B.*: Sajtó és hatalom i. m. 239–252.

⁸⁸ *Magyarság*, 1941. jún. 25. 8.

a harci kedvüket. Az egyik illusztrált vicc szereplője a zálogház előtt állva kérdezi, hogy „Mennyit ad elvtárs ezért a fogsorért?”, de a zálogház becsüse nem érti a felvetést: „Miért akarja eladni?”. A válasz szerint azért, mert a férfi úgysem tudja mire használni, „Nincs mit enni vele.”⁸⁹

Ha a Szovjetunió hadba lépéséig vizsgáljuk a gúny elsődleges célpontjának kérdését, egyedi vonásként jelentkezik a berlini lapban, hogy 1939-ben Nagy-Britannián kívül Lengyelországra sütötték rá a rajzoló a „főellenség” bélyegét, így is legitimálva a megkezdett háborút. A hangsúlyt a Lengyelországban élő német kisebbség ellen elkövetett (vélt) etnikai alapú kegyetlenkedésekre helyezték, illetve a brit–lengyel kapcsolatokra.⁹⁰ 1940-re a szigetország maradt az egyetlen ellenség a *Kladderadatsch* karikatúráin is, míg 1941-ben egyre gyakrabban tűnt fel az Amerikai Egyesült Államok, amely segít a kimerült John Bullnak folytatni a küzdelmet, így okolható a háború elhúzódásáért.⁹¹ Miután Nagy-Britannián kívül már mind az Egyesült Államok, mind pedig a Szovjetunió hadviselő fél, gyakran jelentek meg vezető politikusaik – vagy mindhárman, vagy csupán kettő-kettő közülük – együtt a karikatúrákon. A Sztálinról rajzolt igen negatív kép ellenére 1942–1943-ban is a legtöbb gúnyrajzon a két angolszász ország nyert teret, mindhárom nagyhatalomról hasonló számú torzképet csak 1944-ben láthatunk.

A leghatásosabb propaganda Alice Goldfarb Marquis szerint legjobban az egyetlen ellenség elleni teljes körű támadással valósítható meg, de ezt a taktikát a karikaturisták a háború elhúzódásával, többfrontossá válásával egyre kevésbé tudták betartani.⁹² A rajzok különböző tematikát, motívumokat alkalmazva, de általában a szövetségesek nehéz helyzetére utaltak, illetve arra, hogy viszonyuk nem harmonikus, nem tudnak együttműködni, mi több, ellenségesek egymással, ami egyben azt is sugallhatta, hogy a tengelyhatalmakra és szövetségeseikre ennek ellenkezője a jellemző.⁹³ Az egyik gúnyrajzon Maxim Maximovics Litvinov, az ápoló „Molotov-kotyvalék”-ot önt a beteg Rooseveltra szájába, s megtudjuk, hogy

⁸⁹ Uo. 1942. okt. 30. 10.

⁹⁰ Például *Kladderadatsch*, 1939. szept. 24. 612.

⁹¹ Sztálin és Churchill Roosevelthez imádkozik: Uo. 1942. márc. 29. 193.

⁹² A hatékony háborús propagandáról lásd *Alice Goldfarb Marquis: Words as Weapons. Propaganda in Britain and in Germany During the First World War. Journal of Contemporary History* 13. (1978) 467–498.

⁹³ Sztálin és a bolsevizmus Rooseveltre és Churchillre támad: *Kladderadatsch*, 1944. febr. 20. 87.

Churchill, a „csodadoktor” is igen beteg, nem tud segíteni szövetségesének.⁹⁴ A brit miniszterelnök hasonlóan kétségbeesetten viselkedik, amikor a New York állambeli Sing sing börtönben lévő rab vérét pumpálja át az „inváziós hadsereg”-et megtestesítő férfinak az „Angolszász »vérátömlesztés«” című torzrajon, ami az olvasó szemében nagymértékben diszkreditálhatta a hadsereg harci értékét, illetve bűnözők gyülekezeteként jelentette meg azt.⁹⁵ Sérülten pillanthatjuk meg Rooseveltet, Sztálint és Churchillt, akik mindhárman szuronyokkal telítődött ágyon fekszenek, az ágyakat horogkeresztek díszítik, állapotuk azonban nem egyformán rossz: az angolszász politikusok izzadnak, míg a szovjet diktátor karba tett kézzel nevet, ő a kínzást jobban tűri, mint szövetségesei, mivel már hozzászokott.⁹⁶ E rajzok megjelenésekor mind a nyugati, mind pedig a keleti fronton a szövetségesek a tengelyhatalmakkal szemben már komoly sikereket értek el, a propaganda mégis azt sulykolta az olvasóknak, hogy az ellenség – ilyen kondíciók között – képtelen a győzelemre, így nem meglepő az az ábrázolás sem, hogy egy torzképen Churchill beszélget utolsó szövetségésével, a Dávid-csillagos sisakban látható kaszával.⁹⁷

Civilizáció versus barbarizmus

A civilizátlanság bemutatására leggyakrabban alkalmazott eszközként a német lap az első világháborúban a francia hadsereg afroamerikai katonáin gúnyolódott,⁹⁸ őket többször kannibálnak vagy a majmokkal hasonlatosnak állította be,

⁹⁴ Magyarország, 1942. jún. 28. 13.; Churchill Britanniának adja be az „illúzió” injekciót: Kladderadatsch, 1942. szept. 6. 561.; Rooseveltet az indiai beteg férfi mellkasát hallgatja, miközben a földgömb alakú hátsával ellehetetleníti a beteget, fájdalmat okoz neki: Uo. 1942. dec. 6. 773. A szövetségesek propagandája természetesen arra igyekezett rámutatni, hogy viszonyuk mennyire harmonikus, s az orvos–beteg kapcsolatot is megrajzolták, csupán fordított szereposztásban. *Douglas, R.*: The World War i. m. 103., 205.

⁹⁵ Magyarország, 1944. máj. 17. 6.; A brit uralkodó kék véréhez vérátömlesztéssel piros, szovjet vér kerül (a bolsevik ábrázolása nem sokban tér el a Magyarország képén lévő bűnözőkétől): Kladderadatsch, 1943. okt. 24. 565.

⁹⁶ Magyarország, 1944. aug. 24. 6.

⁹⁷ Uo. 1944. júl. 16. 15. Hasonló ötlettel találkozhatunk: Kladderadatsch, 1944. máj. 28. 251.

⁹⁸ Az antantpropagandát az első világháború alatt jellemezte Henri Bergson kijelentése, mely szerint a háború a „civilizáció harca a barbarizmus ellen”, míg a német nézőpontot a „Felhívás a kultúrvilághoz” című nyilatkozat deklarálta, mely szerint a német kultúrát ért támadások egyben a német hadsereg elleni támadások. Ennek jegyében működött a propagandagépezet a Nagy Háború alatt. Idézi *Tomka Béla*: Az első világháború mint történeti korszakhatár. In: Az első világháború következményei Magyarországon. Szerk. Uő. Bp. 2015. 16.

így becsmélve a francia haderőt.⁹⁹ A második világháború első időszakában még találhatunk hasonló üzenetű rajzokat: majomra emlékeztető katona lő az Eiffel-torony alól, Marienne egy fekete férfi mellett fekszik, illetve gyermeke egy majom-arcú fekete bébi.¹⁰⁰ A szexualitás – mint már említettük – Nagy-Britanniával kapcsolatban is megjelent, de a szigetország esetében erőszakkal társítva: Anthony Eden, a brit hadügyminiszter (korábban gyarmatügyi miniszter) erőszakolja meg az indiai nőt, s a kép címe szerint ez lenne a „brit kultúrmisszió”.¹⁰¹ A második világegés elején még kontinuitás figyelhető meg az első és a második világháborús képek között, az ellenség katonái feketék, kannibálok, olykor majomként jelennek meg. A későbbi években azonban egyre inkább felerősödik az amerikai, hollywoodi kultúra elítélése, megbélyegzése, mivel az – a náci ideológiával ellentétben – nem követeli meg a fajtisztaságot. Fontos téma a zsidóság és a barbárság összekötése, s a gyarmatokon – elsősorban Indiában – folyó brit kegyetlenkedések bemutatása, valamint a bolsevik kultúra azonosítása a terrorral. A fajelmélet is teret kapott egy-egy alkotáson, amikor a keveredő feketékből és fehérekből álló társadalmakat faji szégyenként stigmatizálták.¹⁰²

A *Magyarság* alkotói a második világháború időszakában Nagy-Britannia gyarmati országokból származó katonáin élcelődtek hasonló eszközökkel. Az egyik karikatúra szerint például már a Fidzsi-szigetek kannibáljait is besorozták a britek, s a képaláírás alapján ezzel már civilizált emberré váltak a szigetek férfi lakói, ami nem csupán a brit civilizációs missziót gúnyolta ki, hanem kétségbeesettséget is sugárzott: a szigetországban már nem tudtak képzetesebb férfiakat hadra fogni.¹⁰³ A *Magyarság* hasábjain tárgyalták még a brit kolóniák engedetlenségét, a kultúrmisszió bukását: Eden brit furulyája például nem hatásos többé, a kigyóbúvuló már nem tudja befolyásolni a kobrák – Irak, Arábia és India – viselkedését, így ezek számára veszélyessé válnak; máskor az indiai

⁹⁹ Az ellenség animizálása, kifejezetten, ha az majomként vagy kukacként történt, a 19. század utolsó évtizedei óta a lealacsonyítás olyan módszere, mellyel a darwini evolúciós tanokra is igyekeztek utalni, arra, hogy az ellenség „nem-ember”, hanem egy alacsonyabb rendű fajhoz tartozik, ezáltal irtandóvá, megsemmisíthetővé válik. *Koselleck R.*: Az aszimmetrikus ellenfogalmak i. m. 73., 77.

¹⁰⁰ Kladderadatsch, 1940. jún. 23. 312.; 1940. jún. 16. 300.; 1940. jún. 16. 297.

¹⁰¹ Uo. 1940. dec. 8. 588.; 1939. nov. 5. 676.

¹⁰² Uo. 1940. febr. 11. 73.; 1940. jún. 16. 300.; 1940. jún. 16. 312.; 1941. márc. 23. 136.; 1942. márc. 29. 197.; 1942. szept. 13. 587.; 1944. márc. 19. 141.

¹⁰³ *Magyarság*, 1941. okt. 11. 4.

szent tehén veti le magáról a hátán ülő Churchillt.¹⁰⁴ Az első világháború során még óriási gazdasági és humán erő tartalékokat adó gyarmatok – a képek üzenete szerint – ellenszegültek a kolonizáló hatalmaknak, így ezek az erőforrások már nem aknázhatók ki számukra. A brit kormányfő a gyarmati népek – ritkábban a kism nemzetek – elnyomójaként bukkant fel, s nem valódi civilizátorként, ahogy a brit propaganda hirdette, hanem olyanként, aki a semleges államokat eltiporja, harcra kényszeríti.

Az első világháború alatt a német alkotók nagy hangsúlyt fektettek az ellenséges propaganda által sugallt germán–barbár (német) kép megcáfolására. A második világháború alatt a német lapban kevésbé fontos téma lett a brit propaganda túlzásainak, „hazugságainak” bemutatása. Ugyan jelentek meg hasonló szellemben készült képek a háború első éveiben, s szimbolikájuk sem szakított a nagy háborús trendekkel, mindent egybevetve jóval ritkábban fordultak elő, mint az azt megelőző háborúban. Példaként említhetjük, amikor brit politikusok vagy Britannia kürtölnek világgá nem igaz állításokat, illetve Reuter – zsidóként – látható, akinek hazugságait Times asszony teszi közzé.¹⁰⁵ Az első világháború időszakában „megedzödtek” az olvasók, megtapasztalhatták a széles körű, mindenre kiterjedő propagandagépezet működését, így a lapok talán kevésbé ítélték szükségesnek, hogy rámutassanak arra, hogy az ellenség – megítélésük szerint – hamis képet közvetít róluk. A sajtó „zsidó kapcsolataira” azonban továbbra is fel kívánták hívni a figyelmet. A *Magyarságban* például a „brit–zsidó” – ritkábban a „magyar–zsidó” – újságokat tették meg a gúny céltáblájául, megvádolva őket azzal, hogy valótlanságokat állítanak.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Uo. 1941. máj. 7. 8.; 1942. ápr. 12. 13.

¹⁰⁵ A Reuter/Reuter's hírügynökséget Paul Julius Reuter alapította 1849-ben Aachenban, aki egy német rabbi fiaként látta meg a napvilágot, később brit állampolgár, aki kikeresztelkedett, székelyét 1851-ben tette át Londonba. Pallas Nagy Lexikona XIV. Bp. 1897. 518. Kladderatsch, 1939. szept. 3. 576.; Uo. 1939. szept. 17. 608.; 1939. szept. 24. 616.; 1941. febr. 9. 67. A Times „zsidó kapcsolatain” élcelődik az a karikatúra, melyen az újságot egy fiatal hölgy testesíti meg, akinek a ruhája a Times címlapja. A nő a saját tükörképét nézi, s ekkor dőbben rá, hogy a napilap neve ott „Semit”-ként látszik, s a tükörben pózoló vonásai is átváltoztak azáltal, hogy más lett a sajtóorgánus címe. Kladderatsch, 1940. jan. 7. 13.

¹⁰⁶ Magyarság, 1942. dec. 19. 10.

Az egyetemes ellenség: a zsidóság

A fentebb bemutatott karikatúráknál már számos alkalommal utaltunk arra, hogy a zsidóság és az ellenség között az alkotók igyekeztek szoros kapcsolatokat sugalmazni azzal a céllal, hogy a zsidókról hosszú ideje élő negatív sztereotípiákat rávetítsék az ellenfélre, s így módon egyetemes bűnbakként szerepeltették a zsidókat szinte bármiért.¹⁰⁷ Az elemzett lapokban az ellenségeképektől nem választhatók el a zsidók. A karikaturisták alkotásaikkal azt sugallták, hogy minden „rosszért” a „zsidók” a felelősek és a szövetségesek, akik „természetesen” összejátszanak az izraelitákkal. A sztereotípiák megjelenítésekor és a zsidóság, illetve a szövetségesek párhuzamba állításakor a zsidókról élő évszázados negatív vélekedések könnyen mozgósíthatók voltak, s a szemlélőkben az érzelmi transzfer – a propagandacéloknak megfelelően – működhetett akár egy ismeretlen, távoli ellenség esetében is. A Nagy Háborúhoz képest a második világháború időszakában a vizuális degradálás új eszközeként alkalmazták a zsidó jelképeket, jellemzőnek tartott vonásaikat. Már önmagában az is a szövetségesek lejáratását szolgálta, ha zsidó szimbólumokkal, vonásokkal vagy zsidókkal együtt ábrázolták őket.

A „zsidó test” és a hozzá kapcsolódó hiedelmek, előítéletek ábrázolásmódja nem tekinthető novumnak a 19. századi (antiszemita) karikatúrákhoz képest, mint ahogy az sem jelentett újdonságot, hogy az ellenség vonásait torzítják el az alkotók a zsidókra jellemzőnek vélt vonásokkal, vagy hogy éppen izraeliták – „Krisztus gyilkosai” – társaságában tüntetik fel ellenfelüket.¹⁰⁸

Az ellenség harci erejét becsüli le például az a gúnyrajz, amelyen a Beneš mögött felvonuló hadsereg minden tagja zsidó. Testtartásukkal harcképtelenségüket demonstrálják, fegyvereik sem támasztják alá alkalmasságukat: középkori elmaradottságot suggerálva kalapács, fogó és kés van a kezükben, míg Beneš egy kicsorbult, ugyancsak használhatatlan kardot tart a magasba.¹⁰⁹ (A zsidók katonai

¹⁰⁷ Zsidókról a 19–20. századi karikatúrákon lásd például *Eduard Fuchs*: Die Juden in der Karikatur: ein Beitrag zur Kulturgeschichte. München 1921.; *Vörös Kati*: Judapesti bulváron. A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élcsepokban a 19. század második felében. Médiautató 4. (2003) 1. sz. 19–43.; *Tamás Á.*: Nemzetiségek görbe tükörben i. m. 132–135., 141–143., 171–174.

¹⁰⁸ A 19. század második felében például magyar ellenzéki politikusokat vagy a nemzetiségi mozgalmak képviselőit változtatták át a művészek „zsidókká”. Vö. *Tamás Ágnes*: Ellenséges humor – humoros ellenség? In: Szemelvények ötszáz év magyar történelméből. Szerk. Antos Balázs – Tamás Ágnes. Szeged 2011. 253–268.

¹⁰⁹ Magyarág, 1940. márc. 31. 11. A dualizmus kori karikatúrákon a csehek sem bátor katonák. Katonai alkalmatlanságuk kapcsán elég felidézünk Jaroslav Hašek főhősét, Švejkét.

alkalmatlanságának mítosza sem új keletű általánosítás, már a dualizmus korában elterjedt előítélet volt.) Mint láttuk, nemcsak Beneš, hanem a bolsevikok és nyugat-európai szövetségeseik is kapcsolatba kerültek az alkotásokon az izraelitákkal. Az Egyesült Államokhoz kapcsolódó rajzokon egyértelműen azt az összefüggést sugallták az alkotók, hogy az USA-hoz hasonlóan a zsidók is kapzsik, számukra a pénz és a spekuláció a legfontosabb érték. „Az élelmiszerjegy-hamisító” zsidó, aki a *Drótkefe* karikatúráján liszt-, zsír- és kenyérjegyet nyomtat, különösen ellenszenves lehetett az olvasó szemében, hiszen az egyébként is nyomorúságos hétköznapiakat nehezíti így meg – az „átlagember”-ek számára. Új elem a rajzokon, hogy a pénz és a zsidók elnyomó uralma – mely még a (miniszter)elnököket is sakkbán tartja – igen hangsúlyos témává vált.¹¹⁰ Az élclapokban megfigyelhető, hogy eleinte az amerikaiak zsidó kötődéseit ábrázolták a pénz és a tőzsde motívumain keresztül, majd ahogy az ellenségek sorába belépett a Szovjetunió is, s az első képeken azonnal megjelent a „bolsevik–zsidó kapcsolat”.¹¹¹

Nemcsak a „zsidó test”, hanem a zsidó szimbólumok is negatív kontextusban jelentek meg a lapokban. A *Magyarság* rajzán például nyilaskereszt sújt le a Dávidcsillagot viselő kígyókra, melyeken a következő feliratokat olvashatjuk: „A magyar feltámadás gáncsolói”, „A magyar jövő elsikkasztói”, „Rágalmazók”. A zsidóság ellen többször megfogalmazott sztereotípiá a korszakban, hogy a kezükben lévő sajtótermékek segítségével uszítanak, mint ahogy gazdasági szerepvállalásuk miatt a sikkasztás is gyakori vád volt. Olvasható még a „lajos ivánok” felirat is egy rajz alatt, utalva Lajos Iván politikai íróra, aki 1939-ben, a második világháború előestéjén kifejtette, hogy a hitleri Németország esélytelen a közelgő háború megnyerésére, azaz a hivatalos propagandával ellentétes nézeteket hirdetett.¹¹² A zsidók-

¹¹⁰ Kladderadatsch, 1941. márc. 9. 117., illetve 1941. ápr. 6. 164–165; *Drótkefe*, 1943. jan. 22. 5.; Kladderadatsch, 1943. aug. 29. 476.

¹¹¹ Uo. 1941. máj. 18. 253.; 1941. júl. 6. 365.; 1944. febr. 6. 61. A kommunista (bolsevik)–zsidó asszociációnak teret engedett az is (amellet, hogy Karl Marx is kikeresztelkedett izraelita családba született), hogy a tanácsköztársaság meghatározó alakjai között számos zsidó származásút találhatunk Magyarországon, illetve a Szovjetunió vezetésében is (például Lev Davidovics Trockij származása az 1920-as években az élclapokban a gúny céltáblájával szolgált). Ennek az összekapcsolásnak Németországban és Magyarországon is megvoltak a hagyományai a szélsőjobboldali írásokban (lásd például a fajvédők szövegeit az 1920-as évekből). *Sipos B.*: Sajtó és hatalom i. m. 240.

¹¹² *Magyarság*, 1940. jún. 26. 8. Lajos Iván (1906–1945-ben eltűnt) jogász, fogalmazó. 1944 nyarán a nácik Dachauban internálták, ahonnan 1945 júniusában hazatért. Művének címe: *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében*. Pécs 1939. *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. Megindította: id. Szinyei József: új sorozat XVII. Bp. 1995. 882.

nak tulajdonított vonásokat összegzi egy Dávid-csillagot ábrázoló karikatúra is, amely szerint jellemző rájuk a „hazaárulás, feketepiac, fajgyalázás, nemzetgyalázás, destruálás, rémhírterjesztés”.¹¹³ Mindegyik jelzőhöz képi magyarázatot is fűzött az alkotó: a hazaárulást a bolsevikokkal való sugdolózással ábrázolja – utalva az 1919-es magyarországi eseményekre –, a nemzetgyalázó a magyar zászlót tapossa meg, míg a fajgyalázó zsidó keresztény hölgyhöz közeledik. A destruáló ravasz mosollyal az arcán keresztényt próbál meggyőzni valamiről, a feketepiachoz egy ördögi attribútumokkal rendelkező házaló társul, míg a rémhírterjesztő száját eltakarva beszél. E gúnyrajz mondanivalójához hasonlóan a fajelmélethez kapcsolódik, amikor a zsidók a „magyar fa” megrongálójaként tűntek fel a fa gyökerénél növvő gyilkos galócák képében, a jövőt pedig úgy képzelte el a *Magyarság* rajzolója, hogy a zsidó alak egy nyilaskeresztes présgépbe kerül, mely végső soron a halálát okozza majd.¹¹⁴ A ruhájukon már Dávid-csillagot viselő zsidók szögesdróttal a Harmadik Birodalom területén saját magukat kerítették be, mellettük pénzeszsákok láthatók, azaz saját üzérkedéseik áldozataivá váltak, sorsukról ők maguk tehetnek a kortárs alkotó szerint, amivel legitimálni igyekezett a zsidók elleni kegyetlenkedéseket.¹¹⁵ A zsidók tervezett kitelepítéséről is számos rajz született, például a zsidókat és a bolsevikokat – élükön Sztálinnal – söpri ki Európából egy erős kéz, vagy a *Drótkefe* képe, melyen zsidók állnak sorba a pályaudvaron, hogy elhagyják az országot.¹¹⁶ A *Kladderadatsch*ban önállóan, csupán szimbólumokon keresztül nem jelentek meg a zsidók, inkább az asszociációkat, képzettársításokat részesítették előnyben a rajzoló, az *Ošišani jež* és a *Flekken* hasábjain pedig egyáltalán nem kaptak teret az antiszemita rajzok. A *Drótkefe* 1940-ben még alig közölt antiszemita karikatúrákat, azonban ezek száma minden évfolyamban egyre inkább nőtt, s a dualizmus kori asszimilációs politika helyességét is kétségbe vonta, amikor egyik karikatúráján Szent István elborzadva lovagol végig a fővárosban, miközben az üzletek neveiben csupa zsidó családnevet olvas (Fuchs, Klein, Kohn, Mermelstein).¹¹⁷

¹¹³ *Magyarság*, 1944. ápr. 29. 6.

¹¹⁴ Uo. 1940. aug. 23. 7., illetve 1940. okt. 4. 7.

¹¹⁵ Uo. 1940. aug. 9. 8. Douglas gyűjteményében azt láthatjuk, hogy – a felszabadítással párhuzamosan – a szövetséges sajtó vizuálisan is tematizálta a zsidók ellen elkövetett tömeggyilkosságokat. Douglas, R.: *The World War* i. m. 243–244.

¹¹⁶ *Magyarság*, 1941. nov. 12. 8.; *Drótkefe*, 1942. márc. 13. 7.

¹¹⁷ *Drótkefe*, 1941. aug. 22. 1.

Összegzés

A tanulmányban az „ellenség” sokféle arcának bemutatására törekedtünk, rávilágítva arra, hogy a rajzolóok a torzítás bizonyos eszközei tekintetében (például régi tradíciókkal rendelkező ellentétpárok, mint szép és csúf, idős és fiatal, ókori és bibliai történetek alkalmazása) nem változtattak a 19. században jól bevált élclapokbeli sémákon. Megállapíthatjuk azonban azt is, hogy a hangsúlyok tekintetében észlelhetünk eltolódásokat, ha a két világháború alatt született karikatúrákat összevetjük: a mitológiai ihletésű rajzok száma csökkent a második világháborús rajzokon, míg jelentősen nőtt a torzítás mértéke az emberábrázolásokon. A második világháború alatt a cenzúra ismét szigorúbban működött, a magyar nyelvű vizsgált lapok pedig igen egyszerű szimbolikával nyíltan támogatták a fasiszta–náci ideológiát. Közös vonása az elemzett karikatúráknak, hogy – a belgrádi élclap kivételével – pacifista hangokat semmilyen módon sem szólaltattak meg.

Az első világháború előtt senki sem tapasztalhatott meg egy totális háborút, így a helyzet változásával a harcokról szóló karikatúrák is megváltoztak. Korábbi hasonló időszakokban az élclapok közölhetek képeket más témákról is (például belpolitikai konfliktusokról a Balkán-háborúk alatt), az ellenséget nem démonizálták, térképek – az újonnan meghódított területeket szimbolizálva – gyakran teret kaptak, a területvesztéset pedig sokszor az ellenséges figura amputálásának folyamata jelképezte.¹¹⁸ A második világháborús időszakában azonban a rajzolóok igyekeztek elkerülni a térképábrázolásokat a területi nyereség, illetve veszteség ábrázolásakor, mint ahogy amputálást sem láthatunk a világháborús képeken, csupán a „műtét” eredményét az eltorzított, animizált vagy démonizált ellenség testén. Az ellenség, mint ember megalázása is új jelenség az első világháborús karikatúrákon, ami ismét megjelent a második világháborús alkotásokon.

Az olvasók – akár a katonák, akár a hátország lakosai – alaposan „megfigyelhették” az ellenfelet a vicclapok hasábjain, de ugyanazt az üzenetet nagyon hasonló vizuális degradálási módszerekkel más grafikus források is közvetítették (például szórólapok, röplapok, plakátok). Az ellenség megjelenítési módja sztereotip, általánosító, sematikus, s ugyanaz a mondanivaló ismétlődik újra meg újra: az ellenség és annak céljai gonoszak, értékrendjük sekélyes, pénzközpontúak, erkölcstelenek, alsóbbrendűek és fajgyalázók. A karikaturisták számos módon igyekeztek

¹¹⁸ Vö. *Tamás Ágnes*: Torzrajzok a Balkán-háborúkról. *Létünk* 43. (2013) 2. sz. 42–62.

a szemlélők tudtára adni ezt a gonoszságot, s széles eszköztárral dolgoztak az ellenség degradálásán: vezető politikusaik gyengének vagy vérszomjasnak tűnnek, felbukkannak sérült állatként vagy mitikus alakként, s ezekben a mítoszokban ők a negatív figurák. Az ellenséges katonák kegyetlenek, s teljes társadalmak láthatók civilizálatlan barbárként, a zsidóság pedig bármiért felelőssé tehető csoporttá vált.

Mindezzel szemben az önkép megjelenítésekor teljesen más, éppen ellentétes jelentéssel bíró eszközöket használtak: a saját és a szövetségesek katonái jószívűek és bátrak, a vezetők hőiesen viselkednek, az általuk képviselt ideológia az egyetlen helyes út. Míg az első világháború alatt a hátszág problémái (például rekvirálások, sorozás, nincstelenség, élelmiszerhiány stb.) is meg-megjelentek vizuálisan, a második világháború karikatúráiról ez már teljesen hiányzik. A propagandaképek általános jellemzőiből és abból, hogy ismétlődően, hosszú éveken keresztül feltűntek, az következik, hogy a karikatúrák bizonyos elemei befolyásolhatták az ellenségről, politikusaikról való gondolkodást, így segítségükkel az olvasók előítéleteibe könnyebben beépülhettek a sztereotípiák.

CARTOONS IN THE SERVICE OF PROPAGANDA (1939–1944)

by Ágnes Tamás

SUMMARY

The present paper examines the cartoons published in satirical newspapers such as *Ošišani jež*, *Kladderadatsch*, *Drótkefe*, *Flekken* and the political daily *Magyarság* in terms of the symbols and scenes through which the authors represented the horrors of the Second World War. It also portrays the means of self-representation, the ways in which the results of the territorial revision of Hungary and the countries of the Petite Entente were presented, the ancient and biblical scenarios, the portrayal of the enemy and the propaganda techniques, as well as the ways of depicting the Jews.

Ignácz Károly

A KORREKTÍVUMOK ÉS JELÖLTAJÁNLÁS KÉRDÉSE A HORTHY-KORSZAK VÁLASZTÁSI RENDSZERÉBEN

Hozzászólás Hollósi Gábor: Az 1937. évi választójogi novella
című közleményéhez*

Hollósi Gábor új irányokat kíván kijelölni a Horthy-korral foglalkozó választástörténet számára, mégpedig két területen. Erre azért van szükség, mert – ahogy ő fogalmaz – „[ú]jabb szakirodalmunk [...] nem fektet megfelelő súlyt” (1507.) a jelöltajánlás kiemelt szerepére, továbbá a korabeli választójogi korrektívumok sincsenek rendesen feltárva, hiszen azoknak „a mai napig hiányzik a pontos katalógusa, sőt a fogalmi meghatározása is” (1508.). E kérdésekben nyilvánvalóan a szerző maga igyekezne a fenti írásával megtenni a hiányzó kutatások első lépéseit. Az olvasó ilyen benyomását – azaz hogy a szerző „járatlan” úton kénytelen haladni – erősíti az is, hogy cikkének több mint 150 lábjegyzetében Hollósi csak hétszer hivatkozik más történészek írására, és ebből öt csak általános, „lásd még” típusú utalás. Mindez azonban erősen félrevezető: a jelzett hivatkozások csekély számát nem a téma újdonsága magyarázza, hanem az a prózai ok, hogy a szerző egyszerűen elfelejtette feldolgozni a szakirodalmat, nem forgatta eleget sem a korabeli politikai rendszer egészéről szóló, sem a szűkebben a választástörténetet tárgyaló könyveket és tanulmányokat. Írásának másik problémája az, hogy Hollósi szinte kizárólag a választási jogszabályokra és az 1937-es törvénymódosítás országgyűlési vitájára támaszkodik, nem alkalmaz megfelelő forráskritikát, az ott olvasottakat érdemben nem veti össze más forrásokkal és a szakirodalommal. Így szűkebb témájának, az ajánlási rendszer korszakbeli történetének és szerepének a bemutatása sem lehet teljes. Végül összefoglalásában több téves és megalapozatlan következtetést fogalmaz meg. Hozzászólásomban ezeket a kritikus állításaimat fogom sorra, konkrét példákkal és érvekkel bizonyítani.

* Megjelent: Századok 150. (2016) 1483–1512.

Elsőként érdemes rögzíteni azt, hogy a választójogi korrektívum kategóriája – amely Hollósi definíciója szerint „a népakarat kifejeződését korlátozó, azt módosító, általában jogi eszközök gyűjtőfogalma” (1489. 44. lábjegyzet) – eddig sem volt ismeretlen a Horthy-korszak kutatói előtt. Sőt, Hubai László a sokat idézett 1998-as tanulmányában pont azokat a törvényi eszközöket mutatta be, amelyek „segítették a hatalmon lévő politikai erőket a hatalom megtartásában”, így korlátozták és torzították a szabad politikai akaratnyilvánítást.¹ Katalógusában szerepelt a választójogosultak körének korlátozása, a nyílt szavazás, az egyhangú szavazás, a választókerületek egyenlőtlen beosztása, a mandátumallokációs rendszer megváltoztatása, a szavazatok mandátumértékének eltérései, az ajánlási küszöbök és a választási kaució. Erre építve Hubai egy másik tanulmányában átfogóan mutatta be a választási rendszer, és benne – a korabeli szóhasználatot átvéve – a korrektívumok szerepét a Horthy-korszak politikai rendszerében.² Hubai módszerét követve pedig magam írtam a korrektívumok széles körű alkalmazásáról a fővárosi parlamenti és törvényhatósági választásokon, azaz „a hatalom eszközeiről a választói akarat korrigálására”.³

A Horthy-korszak politikarendszerét átfogóan elemző szerzők, mint Püski Levente vagy Boros Zsuzsanna könyvei szintén foglalkoztak a választási rendszerbe épített korlátozásokkal.⁴ Ráadásul mindkét munka foglalkozik az 1936–1938 közötti történelemmel, amikor a titkosság bevezetéséhez kapcsolódva a korrektívumok „uralták” a választási reformról szóló közbeszédet, és amelyekbe a konzervatív politikusok mind a választójogon belüli korlátozásokat, mind a parlamenttel szemben más alkotmányos intézmények (kormányzó, felsőház) megerősítését beleértették.⁵

¹ Hubai László: Választók és választói jog Magyarországon (1920–1947). Társadalmi Szemle 53. (1998) 7. sz. 104–117., 106.

² Uő: Parlamenti választások és a politikai rendszer a Horthy-korszakban. In: Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések. Szerk. Püski Levente – Valuch Tibor. Debrecen 2002. 89–106.

³ Ignácz Károly: A hatalom eszközei a választói akarat „korrigálására”. A törvényhatósági választási rendszer elvei és gyakorlata Budapesten a Horthy-korszakban. Múltunk, 50. (2005) 1. sz. 210–237.; Uő: Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945. Bp. 2013. 83–112.

⁴ Püski Levente: A Horthy-rendszer (1919–1945). Bp. 2006. 97–117.; Boros Zsuzsanna – Szabó Daniél: Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Parlament, pártok, választások. 2. kiadás. Bp. 2008. 235–251.

⁵ Püski L.: A Horthy-rendszer i. m. 108.; Boros Zs.: Parlamentarizmus Magyarországon i. m. 238. – Főleg Püski munkája esetében érthetetlen, hogy ha abból egyébként Hollósi vesz át adatokat, akkor a témája szempontjából fontos leírásra miért nem hivatkozik.

Szintén szó esik a 1930-as évek választójogi reformterveiről és benne a korrektívumokról Sipos Péternek az 1935-ös választásokról írt tanulmányában.⁶

Hollósi munkájának pedig épp az lehetne az érdeme, ha az eddigi tudásunkat kiegészítené a korrektívumokról szóló korabeli vitákkal és dilemmákkal – ezek helyes értelmezéséhez és értékeléséhez azonban szükség lett volna a fenti szakirodalom ismeretére és használatára.⁷ Az ugyanis nem elég, ha pár példával egy hosszú lábjegyzetben illusztráljuk, hogy akkor a korrektívumok, „kautélák köre mennyire tág és parttalan volt” (1490. 44. lábjegyzet), hanem érdemes rákérdezni e jelenség hátterére is. Hangsúlyozni lehetett volna, hogy miközben a diktatúra és a szélsőjobboldal előretörésének árnyékában az ellenzéki, liberális és szociáldemokrata politikusok is átvették a korrektívum fogalmát, régóta hangoztatott elvi álláspontjuk szerint éppen hogy biztosítani kellene a választójog szabad és tiszta gyakorlását (Rassay Károly), illetve az általános, egyenlő és titkos választójogot, és emellett nem lehet elfogadni választók szabad akaratának meghamisítását (Peyer Károly).⁸ Ugyanakkor ezek az irányzatok alkalmazkodva az adott helyzethez, amikor az általuk kívánt átfogó demokratikus és szociális reformokra nem volt esély, a titkos és szabad(abb) választások reményében⁹ elfogadták mind a meglévő, korlátozott választójogot mint adottságot (de nem annak további szigorítását), és a választási rendszeren kívüli olyan korrektívumokat, mint a kormányzó jogkörének kiterjesztése és a felsőházi reform. Ezek fényében felületesnek érzem Hollósinak azt a főszövegben kétszer is hangsúlyozott állítását, hogy a miniszterelnök által összehívott pártközi választójogi értekezleten és a parlamentben mindenki egyetértett a titkos szavazást ellensúlyozó választójogi korrektívumok

⁶ Sipos Péter: Őrségváltás szavazócédulákkal – 1935. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010. Szerk. Földes György – Hubai László. Bp. 2010. 151–180., 156–159.

⁷ A korabeli nézetek és viták kutatásához nélkülözhetetlen Boros Zsuzsanna munkásságának ismerete, lásd kiemelten: Parlament, pártok, választások a Horthy-kori Magyarországon. Korabeli nézetek, viták, tanulmányok. I. Tudósok, írók, publicisták. Szerk. Boros Zsuzsanna. Bp. 2002.; II. Parlamenti viták a Horthy korban. 1–2. Szerk. Boros Zsuzsanna. Bp. 2006.

⁸ Rassay véleményére Hollósi is utal (1490. 44. lábjegyzet), de nem mutat rá a fenti kettőségre. A szociáldemokraták álláspontját azonban csak rész kérdésekben mutatja be, az átfogó véleményük hiányzik, pedig az 1936 végi pártközi konferencia anyagában részletesen benne van Peyer Károly felszólalása. Lásd *Krivoss Árpád*: Választójog, népesség, adóteher. Gazdaságpolitikai alapon készült választójogi tervezet. Bp. É. n. [1937]. 38–41.

⁹ Amely reményben aztán csalódnuk kellett, ugyanis 1939-ben bebizonyosodott az, amit Peyer Károly még 1936 végén hangsúlyozott: „a titkosság önmagában még nem biztosítja a választás tisztaságát és alkotmányos lefolyását”. Uo. 38.

bevezetésével (1489. és 1503.), mert mindenki attól félt, hogy az „intelligencia vezető szerepe meggyengülhet” (1490.) – ez utóbbi „bethleni gondolat” nem valószínű, hogy meghatározó lett volna például a szociáldemokraták esetében. Hollósi itt egyszerűen a konzervatív politikusok egyébként befolyásos álláspontját általánosította. A teljes képhez hozzátartozik az is, hogy a parlamenten kívüli politikai szereplők körében pedig a széles értelemben vett korrektívumok teljes elutasítására is van példa. Nemcsak a szélsőjobboldalt lehet itt említeni, hanem például az 1937-es Márciusi Frontot,¹⁰ és az abban részt vevő, különböző hátterű Féja Gézát és Donáth Ferencet, akik ezért élesen elítélték a demokratikus ellenzéki pártok fentebb bemutatott, szerintük megalkuvó magatartását.¹¹

Hollósi megalapozatlanul állítja azt is, hogy más választójogi korrektívumokkal szemben „a szavazás nyíltságának vagy titkosságának kérdése túl nagy szerepet kap a szakirodalomban” (1508.). Érdemi érvnek ugyanis nehéz elfogadni azt, hogy a szerző ennek alátámasztására csupán egy, a *Rubicon* népszerűsítő folyóiratban 1990-ben megjelent rövid ismertető írásra hivatkozik (1508. 147. lábjegyzet).¹² Ehhez képest a fentebb általam megadott (e kérdést is taglaló) szakmunkák bőven foglalkoztak a korrektívumokkal és a nem törvényes választási visszaélésekkel, mérlegre tették azok korlátozó hatását, és annak eredményeképp hangsúlyozták a nyílt szavazás, illetve a közigazgatási és választási szervek tevékenységének kiemelt jelentőségét. A további tényezők közül voltak még fontosak, de azok mégiscsak másodlagos szerepet játszottak. A nyílt szavazásról, mint a korabeli Európában szinte egyedülálló eszközről írja például Püski Levente, hogy „[a] választási rendszernek ezt az elemét tartották a legkorszerűtlenebbnek a hazai és külföldi kortársak és ez került a legnagyobb mértékben támadások keresztüztébe az ellenzéki politikai erők részéről – nem véletlenül”.¹³ Természetesen az új kutatóknak lehet és kell is kritikusnak lenniük a korábbi szakirodalommal, rámutatni

¹⁰ A Márciusi Front programjának 3. pontja követelte: „Az általános, egyenlő és titkos, minden korrektívum nélküli választójogot”. Népszava, 1937. március 17.

¹¹ *Féja Géza*: A titkos választójog színjátéka. In: Parlament, pártok, választások i. m. I. 295–299.; *Donáth Ferenc*: Választójogi színjáték. Híd. Magyar fiatalok lapja, 1938. március. 4.

¹² Ráadásul véleményem szerint *Romsics Ignác* cikkének (Nyíltan vagy titkosan? A Horthy-rendszer választójoga. *Rubicon*, 1990/2.) legfeljebb a címében kap „túl nagy szerepet” a kérdés, magában a mindössze kétoldalas írásban más korlátozásokról is szó esik.

¹³ *Püski L.*: A Horthy-rendszer i. m. 104. – Egyébként a korabeli szakértők egyike is egyértelműen a nyílt szavazást tartotta a legfőbb jogi korrektívumnak, ezért írt az országgyűlés esetében 18,8% demokratikus elemről és 81,2% korrektívumról (ez a titkos, illetve a nyílt szavazással megválasztott képviselők aránya). *Berecz Sándor*: A tökéletes választójog. Bp. 1932. 25–27.

a tévedésekre, rossz értékelésekre – ehhez azonban komoly és alapos érvelésre van szükség. Hollósi ehhez képest azzal gondolja elintézni a dolgot, hogy „a nyílt szavazás csak egy volt a korrektívumok közül, s az ajánlási rendszer miatt sokszor egyáltalán nem is került sor szavazásra”. (1508.) Itt azonban nem számol azzal az egyébként nyilvánvaló és ismert összefüggéssel, hogy a nyílt szavazás hatása kiterjedt az egész választási rendszerre, így az ajánlásokra is, azaz nemcsak a szigorú ajánlási rendszer, hanem pont a nyílt szavazás miatt volt az egyhangú, egyjelöltes választókerületek aránya magas 1926 és 1935 között (27–44%).¹⁴ Ha Hollósi az ilyen kerületek arányát – részben pontatlanul – nemcsak ezen időszak három választásánál adta volna meg (1488.), hanem kitér az 1939-es, jóval alacsonyabb adatra is (7,4%),¹⁵ akkor talán szembeötlik számára, hogy a titkosság bevezetése szerepet játszott az egyhangúság visszaszorulásában.¹⁶

Mégis, miért tűnik ennyire problémásnak, vitatottnak a Hollósi által vizsgált ajánlási rendszer a korabeli politikai szereplők körében? Mert abban az állításában azért van igazság, hogy az „1925. évi választójogi törvénynek a jelöltajánlási rendszere volt a legebevezetőbb része a gyakorlatban [...]” (1488.).¹⁷ Ahogy ilyesmire utalt korábban Ruszoly József („Az ajánlás e korszakban a választási küzdelem [...] egyik legdöntőbb szakasza volt”, ahol sok jelölt eleve elvérzett.) és Boros Zsuzsanna is („A jelöltállítás, a választásokon való indulás lehetőségének megszerzése talán még fontosabb aktusa volt a választási folyamatnak [...], mint

¹⁴ Ezek az adatok az egyéni, nyílt szavazásos választókerületeken belül mutatják az egyhangú kerületek arányát. *Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza. I–III. Bp. 2001. I. 43., 50., 58.* – Az egyhangúság adatainál Hollósi is utal oldalszámok nélkül a Hubai-atlaszra, de 1926-ra rossz arányt ad meg.

¹⁵ Ez az egyéni, immár titkos kerületeken belül az egyhangú kerületek aránya. Uo. 66–67.

¹⁶ Természetesen az egyhangúság visszaesésében számos tényező szerepet játszott. A választási rendszeren kívüli fontos ok a megváltozott politikai helyzet és az átformálódó pártstruktúra, azaz a szélsőjobboldal előretörése. Az ajánlási rendszer hatása kettős volt: részben könnyebb lett (kevesebb ajánlás kellett), de a szigorítások (kaució bevezetése; a kormány az utolsó pillanatig titkolta az új választókerületi beosztást és igen rövid időt hagyott az ajánlasyűjtésre) is jelentősek voltak, miközben a közigazgatási és választási szervek ellenzéket sújtó szigora és visszaélései megmaradtak. 1939-ben az új választási rendszer, főleg a titkosság bevezetése valószínűleg egyfajta, utólag illúzióknak bizonyult reményt is jelentett a változásra, ami szintén az egyhangúság ellen hatott. Ez bizonyos párhuzamot mutat 1922-vel, amikor a bethleni új rendszer első választásán az ellenzék még sok helyen próbálkozott a küzdelemmel a nyílt szavazás ellenére, így az egyhangú kerületek száma szintén alacsonyabb volt (12% – az adatot lásd uo. 35.).

¹⁷ Ezt a gondolatot Hollósi, bár konkrétan nem jelöli, Zsedényi Béla korabeli kritikájából veszi át: „A gyakorlat rámutatott arra, hogy az erre [a képviselő-jelölésre] vonatkozó rendelkezések a [z 1925-ös] törvény legebevezetőbb pontjai.” (A képviselőjelölés. Miskolc 1927. 4.)

maga a voksolás.”).¹⁸ A magyarázatot a titkosság és az ajánlás kérdésének eltérő jellege adja meg. A titkos szavazás egy általános, és mint utaltam rá, a korabeli Európában általánosan elfogadott *alapelv* volt, és az 1930-as években már Magyarországon is majdnem minden politikai erő elismerte a szükségességét, még ha a megvalósítása egyéb okok miatt jócskán el is húzódott. Részletes és hosszú vitákat nem folytattak róla – már nem is lett volna miről –, az ellenzék is csak időről időre szemére vetette a kormányoknak, hogy még mindig nincs titkosság. Ehhez képest az ajánlásnál nem két lehetőség közül lehet választani, hanem egy többtényezős rendszert kell megalkotni, amelyre nem volt, és mai napig sincs általánosan elfogadott, „tökéletes” megoldás – elég, ha itt az 1990 utáni magyarországi demokratikus választások ajánlási problémáira és vitáira utalunk. A Horthy-korszakban ezért a szigorú és visszaélésekkel terhes ajánlási rendszer értelemszerűen *a választások lebonyolításának* állandó, *gyakorlati* problémáját jelentette, amely sokszor vált panaszok és petíciók tárgyává, és amelyről általában és a különböző konkrét javaslatok kapcsán is hosszú és részletekbe menő vitát lehetett folytatni. Abból azonban, hogy a politikai, és főleg a parlamenti vitákban esetleg többet olvashatunk az ajánlási rendszerről mint a titkosságról, még egyáltalán nem következik az, hogy az előbbi fontosabb alapkérdés lett volna az utóbbinál.

Hollósinak az a korábban már idézett állítása, hogy az újabb szakirodalom „nem fektet megfelelő súlyt” az ajánlás kérdésére (1507.), szintén bizonyítatlan maradt, és inkább annak az ellenkezője igaz: a szerző a szűkebb témájával kapcsolatban sem foglalkozott eleget más történészek munkáival. Ehhez szorosan kapcsolódik az a véleménye, hogy a „választási visszaélések története ugyan már kutatottabb terület, de a visszaélések okai nincsenek mélységükben feltárva.” (1508.) – ez is konkrét hivatkozás és igazi kifejtés nélkül. Ha pedig megnézzük, mire támaszkodott e témáknál Hollósi, akkor mindössze egy utalást találunk: Pamlényi Ervinnek a korszak választási visszaéléseiről szóló 1958-as munkáját ajánlja olvasói számára (1493. 65. lábjegyzet). Így írásából érthetetlen módon hiányzik Ruszoly József alapmunkája a választási bíráskodásról, amelyben ráadásul külön kigyűjtve szerepelnek a képviselőajánlással összefüggő panaszok.¹⁹ Ez azért is furcsa, mert Hollósi az országgyűlési vitát követve két olyan konkrét ügyet (Budapest déli választókerületében 1931-ben és 1935-ben) is

¹⁸ *Ruszoly József*: A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948. Bp. 1980. 439–440.; *Boros Zs.*: Parlamentarizmus Magyarországon i. m. 245.

¹⁹ *Ruszoly J.*: A választási bíráskodás i. m. 439–452.

igyekezne bemutatni (1493., 1495.), amely petíció nyomán a Közigazgatási Bíróság elé került, így Ruszolyánál is részletesen szerepel.²⁰ Hollósi talán a hiányos feldolgozásának védelmében írta azt, hogy az ajánlási „probléma minden aspektusa jól kirajzolódik a képviselői hozzászólásokból” (1493.), de ez itt és más esetekben sincs így, a történész ezért is használ több forrást és támaszkodik a szakirodalomra.

Mi maradt ki Hollósi leírásából? Például pont annak az 1935-ös, az egymást követő fővárosi választásokhoz kapcsolódó ajánlási botránysorozatnak a kellő „mélységű” leírása, amely az ajánlási rendszer reformjának szükségességét nyilvánvalóvá tette. Ennek kiindulópontja az elavult választói névjegyzék volt, amely egyszerre nehezítette az ajánlások gyűjtését és adott lehetőséget a visszaélésekre. Ahogy Hollósi idézeteiben is szerepel, Budapesten az országgyűlési választások nagyarányú hamisítással jártak együtt 1931-ben (és 1935-ben is), hiszen a pártok összesen több ajánlást adtak be, mint ahány választójogosult volt. Azt azonban tévesen érzékelteti, hogy ez ellen a választási bizottságok egymagukban nem tudtak mit tenni, miután 1935-ben jelentős számú segéderőt, köztük írásszakértőket és detektíveket is mozgósítottak az ajánlások hitelességének ellenőrzésére²¹ már az országgyűlési, de főleg az azt követő helyi, fővárosi törvényhatósági választáson. Az új módszer azonban nem sokáig látszott egy jó, bár költséges megoldásnak. A panaszok kapcsán ugyanis a Közigazgatási Bíróság kimondta, hogy a bizottságoknak nincs joguk írásszakértőkkel és detektívekkel nyomozni az esetleges hamisítások után. Emellett az egyik ügyben a bíróság szerint olyan súlyú szabálysértést követett el a déli kerület választási bizottsága az ajánlások elbírálásánál, hogy ott nemcsak a lezajlott országgyűlési választást érvénytelenítette (az ajánlás és a listás szavazás megismétlésére 1935 őszén került sor), hanem még fel is függesztette egy évre a bizottság elnökének választójogát és választhatóságát.²² Mindez tehát szinte egyöntetűvé tette azt a

²⁰ Uo. 442–444.

²¹ Hollósi szerint egy 1931-es belügyminiszteri „rendelet” egyértelművé tette volna a hitelesítés kérdését azzal, hogy egy választó többszörös ajánlása esetén a választási biztos vagy bizottság által elsőként elbíralt ajánlási íven szereplő aláírása az érvényes, és a többit kell törölni (1504.). Ezt a miniszteri magyarázatot azonban jogalap nélkülinek nevezte még abban az évben a Hollósi által máshol hivatkozott Borsos Endre közigazgatási bíró, ahogy konkrét 1931-es panaszok kapcsán a Közigazgatási Bíróság is kimondta, hogy az eredetiséget és nem a sorrendiséget kell figyelembe venni. *Berecz S.*: A tökéletes választójog i. m. 101–102.; *Ruszoly J.*: A választási bíráskodás i. m. 443.

²² Az 1935-ös fővárosi botránnyokról részletesen lásd: *Ignác K.*: Budapest választ i. m. 93–96., 105., 108–111.

véleményt, hogy még egy választást ezzel az ajánlási rendszerrel már semmiképpen nem lehet megrendezni, miután a fővárosi botrányok mindig jelentősen befolyásolták egy adott politikai kérdés országos megítélését is.

Szinén az ajánlási reform előzményéhez tartozik az a Hollósi által nem említett megoldás, hogy az ajánlóívekre a saját kezű aláírás mellé a választópolgár hivatalos szavazójegyének külön erre szolgáló szelvényét (az úgynevezett bolettát) is csatolni kellett. Ez elvileg mind az ajánlások hitelességének biztosítására, mind a többes ajánlás megakadályozására szolgált volna, és a fővárosi törvényhatósági választásokon vezették be 1925-től. Az ott szerzett negatív tapasztalatok miatt azonban az országgyűlési választási törvényjavaslat éppen akkor folyó vitája során elvetették ezt a bolettarendszert,²³ amely a fővárosi választásokon megmaradva 1930-ban és főleg 1935-ben ismét bírálat tárgya volt.

Összességében tehát komoly módszertani problémát mutat az, hogy Hollósi a korszak ajánlási rendszerének kérdését a csupán a jogszabályokból és az 1937-es parlamenti vitából, próbálja meg rekonstruálni. Az utóbbiból vett hosszú politikusi idézetek helyett a szakirodalom²⁴ feldolgozása teljesebb képet adott volna az 1937-es reform előzményeiről, ezáltal pedig érthetőbbek lennének az akkor elhangzott álláspontok, a javasolt és a választott megoldások. Természetesen azt szem előtt tartva, hogy önmagában az ajánlási rendszer reformja, de még a titkoság bevezetése sem eredményezett demokratikus választásokat – ahhoz az egész politikai rendszer alapos reformjára, azaz rendszerváltásra lett volna szükség.

Hollósi Gábor jól érzett rá arra, hogy a választójoggal kapcsolatos korabeli politikai és társadalmi viták területén még bőven van kutatni való, azok alapos feldolgozásával új összefüggésekre lehet rámutatni, és – akár a korábbi történeti álláspontokat bírálva – újra is lehet értékelni egyes kérdéseket. Mindehhez azonban az szükséges, hogy a(z új) kutató betartsa a tudományos vita alapszabályait, dolgozza fel és megfelelően hivatkozza a szakmunkákat, és kritikáját igazi érvekkel támassza alá.

²³ Zsedényi B.: A képviselőjelölés i. m. 14.

²⁴ A már említett összefoglaló munkák mellett olyan helyi esettanulmányokat is ide értve, amelyekben az ajánlások és visszaélések szerepet kaptak.

Enikő Buzási – Géza Pálffy

AUGSBURG – WIEN – MÜNCHEN – INNSBRUCK

Die frühesten Darstellungen der Stephanskronen und die Entstehung der
Exemplare des Ehrensiegels des Hauses Österreich
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2015. 167 oldal

Az MTA BTK Lendület Szent Korona kutatócsoportja 2012 óta foglalkozik a magyar királyi korona sok évszázados történetével, a koronázás tárgyi emlékeivel, a királyi jelvények megjelenítésével és kalandos sorsával. A korona megjelenítésének történetét és nem kevés új felfedezést tett közé elsőször magyar nyelven Buzási Enikő és Pálffy Géza 2014-ben a *Művészettörténeti Értesítő*ben [62. (2014) 2. sz. 217–264.] *A magyar korona eddigi ismert legkorábbi autentikus ábrázolásának keletkezéséről. A Szent Korona a Habsburg Ehrensiegeln* címmel. A folyóirat jellegéből adódóan az illusztrációk csak fekete-fehér változatban jelenhettek meg, külön öröm tehát, hogy a most önálló kiadványként látott napvilágot német nyelvű kötet kiváló minőségű színes illusztrációkkal teszi művészettörténeti szempontból is autentikusan tanulmányozhatóvá a magyar királyi korona ábrázolásának történetét.

A bevezető fejezetben Pálffy Géza felvázolja a magyar korona első hiteles ábrázolásának tartott Mátyás király-féle pecsét történeti szerepét és a hozzá kapcsolódó feltételezéseket, amelyek egyike sem tudott a mai napig választ adni arra, hol és mikor készült az első rajz, aminek alapján a királyi pecsétre a ma már alig felismerhető koronaábrázolás került. A kutatás számos elmélete a magyar királyi korona első képi megjelenítését 1440 és 1559 közötti több mint száz év legkülönbözőbb időszakára helyezi anélkül, hogy bizonyos dátumok mögött tényleges levéltári forrás vagy megbízhatónak tartott közvetett bizonyíték állna. A szerzők által legkorábbinak vélt koronarajzot a mostanáig Fugger-krónikának nevezett kódex tartalmazza, amelyet a Bayerische Staatsbibliothek Kézirattára őriz (Cgm 895, fol. 308r), s bár évtizedek óta ismert volt, ennek ellenére keletkezéstörténete mostanáig feltáratlan maradt. Az ún. Fugger-krónikával a hazai és a nemzetközi szakirodalom is foglalkozott, azonban sem tényleges keletkezése és tartalma, sem a keletkezés ideje tekintetében nem alakult ki közmegegyezés. A szakirodalom különböző megközelítésből, de elsősorban a kötésén található évszámot figyelembe véve a kódex keletkezését az 1547/48–1555 (esetleg 1559) közötti időszakra teszi, és a Fugger család krónikájának tartja a kéziratot. Radikálisabb álláspontot képviselt még a közelmúltban is Pap Gábor művészettörténész, akinek véleménye szerint a magyar királyi korona 1440 és 1463 között zálogban a Fugger család birtokában volt, és a családi krónikába ekkor rajzoltatták bele az első hiteles ábrázolást. Németh Zsolt fizikus ugyancsak a Fugger családnál őrzött koronát tekinti az ábrázolás alapjának, de a datálást 1555-re helyezi, nem kizárva, hogy a rajznak lehetett egy 15. századi – ma még ismeretlen – előképe is. Az előkép tekintetében hasonló véleményen van Wolfgang Jahn német kutató is, ő azonban II. (Jagello) Ulászló korára, a 15–16. század fordulójára (1490–1516) helyezi az

ábrázolás időpontját. A korona ma ismert első hiteles ábrázolásának felkutatása azért is elkerülhetetlen volt, mert a Fugger családi krónikával való vélt összefüggése alapján a legenda-képzésre- és befogadásra hajlamos szélesebb közönség éppen ennek alapján tételezte fel, hogy a magyar Szent Korona a 15. században a Fugger bankárcsalád tulajdonában volt, továbbá az interneten már olyan feltételezés is terjed, hogy a müncheni koronakép közepén nem a Pantokrator, hanem Szűz Mária a gyermekkel látható. A bizonyítatlan internetes hivatkozás (<http://martelyman.blogspot.hu/2013/08/a-magyar-szent-koronank-tenyleg-valodi.html>, letöltés 2015. jún. 25.) cáfolata Pálffy Géza tanulmányában is olvasható, ennek ellenére azóta ugyanott már egy újabb bejegyzés is terjeszti a megalapozatlan tévtanokat. Eszerint lehet, hogy az elzalogosított korona helyett a Fugger-bankárok egy másolatot adtak vissza Hunyadi Mátyásnak (<http://martelyman.blogspot.hu/2014/04/a-szent-koronank-egyik-rejtelye.html>, letöltés 2016. aug. 27.), tehát nem is az eredeti Szent Korona látható a Parlamentben.

Ezek a téves feltételezések is indokolták, hogy a Lendület kutatócsoport szisztematikus kutatással feltérképezze a legkorábbi koronaábrázolások keletkezését, a korabeli másolatok sorsát, s e kutatásnak köszönhetően számos új felfedezéssel is gazdagodott a koronatörténet. A legfontosabb tisztázó bizonyítás arra vonatkozik, hogy az első koronaábrázolást megőrző vaskos kódex nem a Fugger család történeti krónikája, és szerzője sem Jakob Fugger (1516–1575), miként azt a korábbi német kutatásokkal ellentétben a magyar történetírás még a közelmúltig is feltételezte. A müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzött közel 800 folió terjedelmű kézirat ugyanis nem a Fugger család történetét örökítette meg, hanem a Fuggerek megbízásából a Habsburg uralkodóház több évszázados krónikáját tartalmazza. Jakob Fugger szerepe a Fundatoré volt, a krónika szerzője pedig egy augsburgi történetíró, Clemens Jäger (1500 k. – 1561). Pálffy Géza kutatásai részletesen feltárják a rendhagyó pályafutású, cipészinasból történetíróvá avanszált szerző életét, rendkívül termékeny történetírói munkásságát. Clemens Jäger nevéhez számtalan történeti jellegű kézirat fűződik, kezdve az 1544-ben készült *Chronik der Weberzunft*től, de minden kétséget kizáróan a leghatalmasabb teljesítmény – és a magyar történetírás számára a legkiemelkedőbb forrás – a Habsburg-dinasztia történetét megőrkítő *Ehrenspegel des Hauses Österreich*, amelynek két kötete több száz miniatúrát, csata- és városképet, uralkodóportrét, tájábrázolást és több ezerre becsült címmerrajzot tartalmaz. A Habsburg-ház történetének leírása pedig egy olyan autodidakta történész, Jäger tollából származik, aki semmiképpen nem tartozott a kiemelkedő európai humanista történetírók sorába és még a humanisták „anyanyelvének” számító latin nyelvet sem sajátította el. Mindennek fényében még érdekesebb, miként került a magyar történelem Jäger érdeklődésének középpontjába, és hogyan jutott ahhoz a lehetőséghez, hogy a magyar koronát hiteles ábrázolással megőrkítse. A Lendület kutatócsoport alapos koronakutatásait a szerencse is segítette, így került a kutatók kezébe a bécsi nemzeti könyvtárban 2013 novemberében az a kézirat, amelyben az augsburgi „Clement Jeger” a bécsi udvarhoz folyamodott, hogy a koronáról egy olyan hiteles ábrázoláshoz juthasson, amelyről már Bonfininél olvasott. Bonfini *Rerum Ungaricarum decades tres* című monumentális művének három dekádja már 1543-ban megjelent Baselen, azonban a latinul nem tudó Jäger a két évvel később ugyancsak

Baselben megjelent *Des Aller Mechtigsten Künigreichs inn Vngern Varhafftige Chronik* című német fordításból ismerhette és idézhette kérelmében a korona külső leírását. A Bécsben megtalált Jäger kézirat jelentősége abban áll, hogy segít datálni az *Ehrenspegel* keletkezését éppúgy, mint a magyar koronakutatás szempontjából eddig egyáltalán nem tisztázott időpontot az első hiteles ábrázolás keletkezését illetően. Clemens Jäger datálatlan kérelme egy pontos koronarajz iránt csak 1553 után keletkezhetett, ennek bizonyossága, hogy a levélen megjelölt (augsburgi vámos) tisztséget csak 1553 végén nyerte el, a korona rajzáért csak ezután folyamodhatott. A koronaábrázolások és rajzmások változatos útját a kötetben pontos levéltári forrásokra hivatkozva Pálffy Géza dolgozza fel és arra a következtetésre jut, hogy az 1551-ben Bécsben őrzött koronáról készült első rajz nem egy 15. századi minta, hanem Hanns Sebald Lautensack (1520 k. – 1565 k.) rézmetsző és rajzoló munkája alapján készült, aki megbízást kapott az eredeti királyi insigniumról rajzot készíteni. Lautensack megbízatása feltehetőleg Wolfgang Lazius bécsi udvari orvos és történétírónak köszönhető, aki a magyar koronával is kapcsolatba hozható 1556-ban megjelent Magyarország-térképe, a *Regni Hungariae descriptio vera* című műve kapcsán. Ezt az Augsburgba megküldött koronaábrázolást használta fel Clemens Jäger a Fugger család megbízásából készült *Ehrenspegel*ben, amely Jäger életrajzi dátumai segítségével az 1555 és 1559/61 közötti időszakra datálható.

A kötet további hét fejezetében Buzási Enikő az *Ehrenspegel* történetét, a róla készült illuminált kópiákat elemzi a művészettörténet szempontjából. A Bayerische Staatsbibliothekban őrzött kétkötetes kódex (BSB Cgm 895, 896) mellett ismeretes az Österreichische Nationalbibliothek két teljes példánya (Sign. Cod. 8613, Cod. 8614) és egy másik variánsból az első kötet (Sign. Cod. 8614*), továbbá egy kétkötetes variáns a drezdai Sächsische Landesbibliothekban (SLUB Mscr.Dresd.L.2. Dresd. L.3.Gr. folio). A magyar korona valamennyi variánsban az első kötetben maradt fenn, miután azonban a drezdai példány a második világháborúban oly mértékben károsodott, hogy még a kutatás számára sem hozzáférhető, és a koronaábrázolás gyakorlatilag megsemmisült, a kötet szerzői sem láthatták. Kutatásukat azonban jelentős mértékben segítette, hogy Drezdából fontos információkat és néhány felvett kaphattak a kéziratról. Buzási Enikő mikrofilológiai módszerekkel és több egymás mellé helyezett illusztrációval, levéltári kutatásokkal mutatta be a kódexvariánsok keletkezésének történetét. A ma ismert másolatok 23 év alatt keletkeztek, miközben az eredeti példány ötször tette meg a München és Innsbruck közötti utat. Buzási Enikő kutatásai bebizonyították, hogy a mostanáig legkorábbinak tartott – és a III. Miksa főherceg számára készült, mára csupán egy kötetében fennmaradt példány (ÖNB Cod. 8614*) csak 1589 után keletkezhetett és két előképe volt: egyrészt a Jäger-féle teljes kétkötetes kódex, másrészt a Bécsben őrzött Ferdinand főherceg, majd halála után Rudolf császár számára készült másolat (ÖNB Sign. Cod. 8613). A szerzőnek azt is sikerült bebizonyítani, hogy ez a kódex is a bécsi III. Miksa főherceg számára készült másolatra támaszkodott, és így időrendben az utolsó volt.

A kéziratos koronaábrázolások történetét a szerzők kiegészítették a 17. századi nyomtatásban megjelent koronametszetek elemzésével. Kutatásuk új eredménye Sigmund von Birken 1668-ban Nürnbergben, az Endter nyomdában megjelent *Ehrenspegel*ére vonatkozik.

A megdöbbentő újdonsága az összehasonlító vizsgálatnak az, hogy ugyan Birken Jäger történeti munkáját adta ki nyomtatásban, a koronaábrázolást azonban nem onnan vette át, hanem a néhány évvel korábban ugyancsak Nürnbergben kiadott Nádasdy-féle *Mausoleumból*. A *Mausoleum* koronaábrázolása azonban a legkorábbi latin koronátörténetre, Révay Péter koronaőr munkájára vezethető vissza (*De Sacrae Coronae regni Hungariae ortu* [...] *Commentarius*, Augsburg 1613.), tehát a magyar történész munkájának ez volt – a jelenlegi kutatások szerint – első recepciója. Sigmund von Birken, aki bár nem járt Magyarországon, de érdeklődését a bestsellerként forgatott, sok kiadást, több nyelven megírt munkájával is bizonyította (első kiadás: *Der Donau-Strand*, Nürnberg 1665), ezzel a művével sem maradt visszhang nélkül. A Buzási–Pálffy szerzőpáros magyar nyelvű tanulmányuk megjelenése után tárta fel és illesztette a német kiadványba Conrad Balthasar Han (1633–1699) német matematikus, történetíró munkájának megemlítését. Han, akinek az első német nyelven nyomtatásban megjelent magyar koronátörténet (*Erzählung* [...] *Hungarischer Kron-Geschichte*, Nürnberg 1686) köszönhetjük, Sigmund von Birken 1668-as koronaábrázolását használta. Az *Ehrenspegel* azonban nemcsak a magyar korona első autentikus ábrázolásával vált a magyar történelem kiemelkedő forrásává, hanem a Buzási–Pálffy kutatópáros feltárta azt is, hogy ebben a kódexben található az egyik nevezetes koronázóváros, Sopron címerének rajza is, további magyar egyházi és világi méltóságok címerének rajzával együtt. A 16. század közepén keletkezett első kézzel rajzolt koronaábrázolás nem maradt az uralkodói kincstárak rejtett ritkasága, hanem a nyomtatott kiadásoknak, átdolgozásoknak köszönhetően folyamatosan bizonyította a magyar uralkodói jelvények kiemelkedő szerepét, és tanúbizonyságot tett arról, hogy az Augsburg–München–Bécs–Innsbruck négyszög tudósai kiemelkedő szerepet játszottak a magyar történelem forrásainak megörökítésében is. Buzási Enikő és Pálffy Géza munkája nemcsak számtalan újdonságával, hanem a gazdag és kiváló minőségű, nagyrészt első ízben megjelenő illusztráció közzétételével olyan kiadványt eredményezett, amelyet a kutatók a magyar történelem nemzetközi recepciójának alpműveként fognak forgatni.

Németh S. Katalin

TÖRVÉNY, JOG, IGAZSÁG – SZÉLL KÁLMÁN ÉLETMŰVE

Szerk. Ifj. Bertényi Iván

Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, Bp. 2015. 436 oldal

Széll Kálmán a magyar köztudatban sosem tartozott a történelem nagy, meghatározó miniszterelnökei közé, neve az utókor számára sokáig csaknem teljesen ismeretlen maradt. A változást e tekintetben a 2011-es stabilizációs kormányprogram és a Moszkva tér Széll Kálmán térre való visszanevezése körüli vitasorozatok hozták meg. Jóllehet, Széll Kálmán

hirtelen előtérbe kerülése sokakat meglepett, és többnyire csodálkozó értetlenkedésekhez vezetett. A téma aktualitását jól példázzák az azóta rendezett konferenciák, valamint a Kiscelli Múzeum kiállítása és az arra támaszkodó *#moszkvater – A Széll Kálmán tér története* (2017), valamint a Mathias Corvinus Collegium és a Széll Kálmán Alapítvány által támogatott *Törvény, jog, igazság – Széll Kálmán életműve* (2015) című kötetek megjelenése.

Miként a címek is jelzik, míg az első könyv kizárólag a térre és annak használatára fókuszál, addig az utóbbi, ifj. Bertényi Iván által szerkesztett munka a politikus életművének bemutatását, a köztudatban élő Széll Kálmán-kép gazdagítását tekintette fő feladatának. Ifj. Bertényi célja elérése érdekében a szakma ismert és elismert történészei mellett a fiatalabb generáció tagjait is bevonta a kutatásba. Az illusztrációkban gazdag, hatalmas forrásbázisra támaszkodó kötet egyszerre ismertet, értékkel és újraértelmez, valamint reflektál Sárkány Sándorné Halász Terézia Széll-biográfiájára, a tradicionális Széll-felfogásra, és a 2011 óta felmerülő kritikákra. A munka azonban nem elégszik meg Széll politikai szerepének ismertetésével, hanem teljességre törekszik és az államférfi mellett az „embert” is igyekszik megidézni. A szerkesztő érdeme, hogy a kötet csaknem teljes jellemrajzot ad Széll Kálmánról, és kellően kritikusan viszonyul közéleti szerepléséhez: a politikus szimpatikus tulajdonságai mellett tévedéseit és elhibázott döntéseit is számba veszi. Ennek ellenére a tanulmányokból alapvetően mégis pozitív kép bontakozik ki róla, és ezáltal a nagy magyar államférfiak sorába helyezik el. A közérthető stílus és a könyv rendezési elve az áttekinthetőséget szolgálja, így a tanulmányok többnyire kronologikus sorrendben követik egymást.

Mindazonáltal talán épp a (túl) szoros egymásra építkezés az, amely a kötet olvasását nehezíti. A sokszor ismétlődő motívumok és információk olykor monoton módon újra és újra megjelennek. A jelenséget nyilvánvalóan a kötet többszerzős mivolta, valamint a tanulmányok összekapcsolásának és egységesítésének szándéka magyarázza. Másfelől megállapítható, hogy a különböző elemek visszatérése nyomatékosabbá teszi a kötet fő mondanivalóját, és megkérdőjelezhetetlenül segíti az információk elmélyítését.

A szerzők lépésről lépésre építik fel a középneemesi családból származó szakpolitikus életútjának alakulását, és rámutatnak, hogy az egész pályáját tekintve Széll Kálmán miniszterelnöksége csak egy rövid fejezetnek tekinthető. Ezáltal a kötetben szereplő tanulmányok kiterjednek Széll rokoni kapcsolataira, gazdasági és kulturális, valamint pénzügyminiszteri és bankigazgatói tevékenységére. Mindezzel párhuzamosan a kötet Széll működésének fogadtatását és a korabeli magyar sajtó, valamint a kortársak véleményét is bemutatja. A különböző interpretációk összeütköztetése jól szemlélteti, hogy Széll kompromisszumkészségét már a saját korában is meglehetősen ambivalens módon értékelték: míg hívei „nagy békéltetőként” tekintettek rá, bírálói inkább a „paktumkötő bazárostr” vélték felfedezni tevékenységében.

Még fontosabb, hogy mindezen területeket a szerzők kontextusba helyezve tárgyalják, mely során az ok-okozati összefüggések és a hangsúlyok jól megmutatkoznak. Így az olvasó számára egyértelművé válik a „Széll-csend” valódi értelme, hogy miben mérhető Széll Kálmán igazi értéke, valamint hogy mit jelentett a „törvény, jog, igazság” szavak által kifejezett programja. Széll számára e jelmondat nem csupán egy egyszerű politikai programot,

hanem egyfajta életszemléletet foglalt össze. Egyfelől a fennálló osztrák–magyar viszony jog-szerű, de igazságos fenntartását, másfelől a „mindenkinek a magáét” elv érvényre juttatását. A tanulmányok az említett ars poetica kiforrásának fázisait mind sorba veszik. Így a kötetből kiderül, hogy Deák Ferenc hogyan befolyásolta Széll Kálmán közéleti szerepvállalását, és mennyire tekinthető Széll a „haza bölcse” politikai örökösének. Mindehhez azonban elengedhetetlen a dualista államrendszer működésének és a korszak jog- és törvényalkotási folyamatának ábrázolása is.

A kötet szerzői alapvetően egyetértenek abban, hogy Széll életében pénzügyi eredményei a legmértékesebbek, és ezért több tanulmány is a politikus gazdasági és közgazdasági tevékenységét mutatja be. Kövér György táblázatokkal kiegészített munkájában elemzi, hogy Széll milyen megfontolásokból szorgalmazta a különböző – sokszor kedvezőtlen – kölcsönök felvételét, és hogy az államcsőd elkerülését milyen lépések által vélte megvalósíthatónak. A tanulmányok betekintést nyújtanak Széll Bosznia-Hercegovina okkupálásának kérdésében alkotott álláspontjába is, s rámutatnak arra, hogy a pénzügyminiszteri tárcáról való lemondását elsősorban a katonai hadműveletek költségei indokolták. Noha Széll taktikai okokból az 1890-es évekig tudatosan visszavonult az aktívabb szerepvállalástól, bankigazgatóként és igazgatói elnökként továbbra is jelentékeny befolyással rendelkezett, és lehetősége nyílt későbbi pénzügypolitikájának kidolgozásához. Széll így látszólagos politikai passzivitása ellenére változatlanul országos politikus maradt, és a közvélemény szemében is megőrizte az udvarral szembehelyezkedni képes „elvű hazafiként” szerzett tekintélyét.

A kötetben igen hangsúlyos elemként jelenik meg a politikus miniszterelnöki jelölése. A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy bár Széll hiúságának imponált az őt övező közszeretet, sokáig nem vállalta a kabinetalakítást. Egy kedvezőbb pillanatra várt, amikor az udvar és Magyarország bizalmát élvezve megvalósíthatja elképzeléseit. Ezt az alkalmasabb pillanatot az ischli klauzula megalkotása miatt kibontakozó ellenzéki obstrukció, az „ex lex” állapotának beállta, a Bánffy-kormány válsága hozta el. A közhangulat megnyugtatóására és konstruktív együttműködés kialakításának feladatára Széll tökéletesen alkalmasnak bizonyult, hiszen kompromisszumkészsége némi dinamizmust vitt a parlamenti rendszer működésébe és a pártok közti kommunikációt is elősegítette. Anka László megállapítja, hogy Széll kormányzatának kereteit az 1899. február 22-i pártközi értekezlet pontjai határozták meg. Vagyis, amíg a kiegyezés kérdései újra fel nem merültek, biztosították a hatvanhetes és a negyvennyolcas tábor közti fegyverszünetet. Ezáltal Széll miniszterelnöksége valóban egy új korszak beköszöntését jelentette, melyet maga a politikus is előszeretettel hirdetett. E tekintetben érdemes megfigyelni a sajtó magatartásának változását: míg a lapok többsége eleinte jó szónokként, békehozóként, gondos gazdálkodóként cikkezett róla, a Széll-kormány válsága idején már önkényes irányítóként, Deák örökségének elherdálójaként ábrázolták. Ahogy Ady Endre röviden summázta: „igazságot az előző kormányfők se adtak, de nem is ígértek”.

Ahogy Schwarzwölder Ádám tanulmányából megtudható, Széll miniszterelnöksége során 149 új törvény lépett életbe, melyek közül több a 20. század első negyedének egyik legnagyobb problémájának kezelését, a be- és kivándorlás megállítását célozta. A kivándorlási

alap létrehozása és az útlevelek kiadásának szabályozása egyértelműen az óriási embertömeg könnyebb ellenőrzésére irányult, de az újabb csendőrkerületek szervezése, valamint a határrendőrség felállítása is ezt a célt szolgálta. A Széll-kormány törvényalkotása más területekre is kiterjedt. Törvény született a fogyasztási adók újraszabályozásáról, az Adria Hajózási Részvénytársaság újabb húsz éves állami támogatásáról, az országgyűlési képviselőválasztások feletti kúriai bíráskodásról, az árvaügy rendezéséről, valamint a munkás- és cselédség-elyező pénztárakról, de Ferenc Ferdinánd Chotek Zsófiával kötött házasságáról is.

A szerzők jelzik, hogy Széll politikájában a nemzetiségi konfliktusok csak mellékes jelentőséggel bírtak, és ezért csupán érintőlegesen taglalják a korszak egyik legmeghatározóbb problémájával, a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos véleményét. Noha Széll úgy vélte, hogy a törvény előtti egyenlőség, nyelvi, kulturális és vallási önrendelkezés mindenkinek elidegeníthetetlen joga, a magyar nyelv és kultúra terjesztését elsődleges feladatnak tartotta. A kötetben a miniszterelnök és a nemzetiségek kapcsolata, a nemzetiségek Széllről alkotott képe csak felszínesen jelenik meg, és ugyanez érvényes Széll a kisebbségek érdekében hozott törvényeire is, jóllehet néhány közülük a magyar jogfejlődés szempontjából mérföldkőnek bizonyult. Így például az 1901. évi IX. tc., amely elismerve Fiume autonómiáját, határon kívül helyezte a kikötőváros közigazgatási bizottságát, helyette megteremtette a fiumei kormányzói tanács intézményét.

Ezzel szemben a tanulmányok jóval részletesebben kiterjednek Széll új házszabályaira, melyek mindenekelőtt a technikai obstrukció letörését célozták. Az intézkedés különös jelentőséggel bírt, jóllehet a véderőtörvény és az újoncok létszámának felemelése során kibontakozó ellenállást nem akadályozhatta meg. Mindazonáltal Széll mégiscsak tekintélyét megőrizve távozott a kormány éléről, így nem tekinthető bukott politikusnak. Anka László tanulmánya helyesen vonja le a következtetést: egy intézményrendszer válságát nem lehet egy miniszterelnök kompromisszumkésziségevel kezelni.

A kötet szerzői Széll lemondását követő tevékenységét is vizsgálják. Székely Tamás felteszi a kérdést: miért és hogyan lett az egykori miniszterelnökből ellenzéki politikus, és mennyiben változott politikai helyzete a koalíciós kormány bukását követően? A szerző szerint Széll ellenzékivé válásában a legnagyobb szerepet Tisza István keménykezü politikája játszotta. A politikus az obstrukció letörését célzó házszabály-módosító javaslatok megszavazásának módját nemcsak jogtiprónak találta, hanem alapelveivel is éles ellentétben állt. Fejérváry Géza darabontkormányával szemben még elutasítóbb álláspontra helyezkedett. Széll felismerte, hogy a kialakult politikai válságot csak egy olyan kormány képes megoldani, amely bírja a negyvennyolcas többségű parlament bizalmát, azonban Béccsel szemben reális követelésekkel lép fel. Mivel Széll Tisza István választójogi és közigazgatási elképzeléseivel továbbra sem tudott azonosulni, és a megváltozott politikai struktúrák új kihívásaival szemben is tehetetlennek bizonyult, fokozatosan visszavonult a politikától.

Összességében elmondható, hogy a kötet egy jól szerkesztett, logikusan felépített igényes munka, amely árnyalt és kellően részletes képet nyújt Széll Kálmán életpályájáról. A levéltári kutatásokon alapuló tanulmányok, az izgalmas kérdésfelvetések folyamatos

együttgondolkodásra készítetik az olvasót, miközben a szerzők a korszak politikai viszonyaiba is betekintést nyújtanak. Mindazonáltal az újfajta, részletgazdag, forrásközpontú szemlélet és megközelítési mód, a közérthető, olvasmányos stílus, valamint a találóan összeválogatott illusztrációk lehetővé teszik, hogy a köztudatban egy modernebb Széll Kálmán-kép is elterjedhessen. Schwarzwölder Ádám hamarosan elkészülő disszertációja, majd a tervezett Széll-monográfiája ugyancsak ezt a célt szolgálják majd. Remélhetőleg a kezdeményezés példaként fog szolgálni más politikusok életrajzainak hasonlóan alapos bemutatásához.

Ordasi Ágnes

HÁTORSZÁGBAN – KECSKEMÉT AZ I. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Szerk. Gyenesei József.

MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét 2015. 550 oldal

Az első világháború 100. évfordulójának kapcsán országsszerte kutatások indultak annak érdekében, hogy a Nagy Háború hátországát, a háborúnak az otthon maradtak életére gyakorolt hatását feltárják. Ennek keretében a legjelentősebb hazai közgyűjtemények konferenciák, kiállítások és tanulmánykötetek révén az illetékességi körükbe tartozó iratanyag alapján dolgozták fel a világháború hátországának történetét. Ebbe a munkába kapcsolódott be a Bács-Kiskun Megyei Levéltár is, s eredményként 2015 novemberére megszületett a *Hátországban – Kecskemét az I. világháború idején* című kötet, mely hét tanulmányban foglalkozik a törvényhatósági jogú város világháborús történetével. Az első hat tanulmány tematikusan taglalja a város első világháborús szerepvállalását. Tóth Szilárd a sorozások és felmentések kérdését, Gyenesei József a város hadikölcsönjegyzéseit, Sóber Péter a hadifoglyok és internáltak ügyét, míg Hajagos Csaba Kecskemét közegészségügyét és rokkantpolitikáját vizsgálta. Péterné Fehér Mária kismonográfia terjedelemben megírt tanulmányában a városvezetés tevékenységén belül több problémakört tekint át, így a közigazgatás zavartalan biztosítását, a város közellátásának és közellátásának megszervezését, az itthon maradtak és hadba vonultak segélyezését, illetve támogatását, Kecskemétnek a felvidéki újjáépítésben való részvételét, a hadi munkaalkalmak megszervezését, illetve a városban állomásozó helyőrség és a lakosság kapcsolatrendszerét. Rigó Róbert tanulmánya elvileg nem kapcsolódna szorosan a városvezetés tevékenységéhez, viszont a szerző a sajtó tevékenységét elsősorban Kecskemét Város Polgármesteri Hivatalának iratai alapján ismerteti és elemzi.

A szerzők a tematikus bemutatás során a jogszabályi környezet ismertetését követően alapvetően kronologikus rendben ismertetik tanulmányuk témáját. Céljuk az, hogy az adott témák lehető legrészletesebb leírását adják.

A kötet utolsó írásában Szabó Bence a világháború időbeli határait kitágítva a román megszállás történetét mutatja be. A szerző a megszállás kérdését három szempont alapján tekinti át. Szabó leghangsúlyosabb kérdése, hogy milyen atrocitásokkal és károkkal járt a román megszállás Kecskemét és környéke számára. Ezen kívül vizsgálatának előterébe kerül a városvezetés – elsősorban a közellátás megszervezésére irányuló – tevékenysége a megszállás idején, illetve a szerző betekintést enged abba is, hogy a román katonai jelenlét alatt, illetve a román csapatok kivonulásakor miként kezd kiépülni az ellenforradalmi rendszer.

Üdvözlendő, hogy a Nagy Háború értelmezési határait kitágítva a kötetben a román megszállás időszaka is taglalásra került, mégis hiányt érezhet az olvasó, hiszen a nép- és tanácsköztársaság időszaka kimaradt a műből. Ennek bemutatása különösen indokolt lett volna az utolsó tanulmány tükrében, hiszen az igazolási eljárások, a fehér különítményesek atrocitásai, a városban felszínre törő antiszemitizmus, illetve maga a román megszállás ténye is szorosan összefügg az ezeket megelőző Tanácsköztársaság történetével.

A kötet tanulmányai teljes mértékben Kecskemét városnak a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárban található iratanyagára, elsősorban Kecskemét Város Polgármesteri Hivatalának elnöki irataira (IV. 1910. a) és Kecskemét Város Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyveire (IV. 1903. a) épülnek. Miközben tagadhatatlan, hogy a kötet a források feltárása terén úttörő munkát végzett, hiszen eddig fel nem dolgozott levéltári anyagokat használt fel, a kutatást érdemes lett volna más közgyűjtemények anyagára is kiterjeszteni.

Habár az idézett dokumentumok (kérelmek, levelek) bepillantást engednek a város társadalmának életébe, a feldolgozott forrásanyagból adódóan a kötet lapjain elsősorban a város, mint intézmény működése tárul fel. Kecskemét történelmének ilyen irányú feldolgozása nemcsak abban nyilvánul meg, hogy — a felhasznált forrásokból következően is — a világháború helyi eseményei és nehézségei mint hivatali problémák, teendőik jelennek meg a tanulmányokban, hanem abban is, hogy a szerzők általában azonosulnak a város tisztségviselőinek, hivatalnokainak nézőpontjával. Ez az egyébként elfogadható szemléletmód azonban a kötetben két módon is hátrányos befolyást gyakorolt a történeti munkafolyamatra. Egyrészt a szerzők nem mindig kezelték megfelelő forráskritikával a feldolgozott iratok információit. Így például tényként jelenik meg az a háborús pszichózis által szült állítás, miszerint „a mögöttes országgrészekben államellenes érzelmű egyének a katonákat öncsonkításra csábították, e célra szöveti elhalasztó maró savakat adtak nekik” (49.). Másrészt az elbeszélők nem mindig reflektálnak kritikailag a forrásokból átszűrődő narratív toposzokra, mint például arra sem, hogyan jelennek meg a korabeli magyar nacionalizmus elemei az idézett forrásokban (406.).

A kötetben publikált tanulmányok elsősorban helytörténeti műveknek tekinthetők, így lehetőségeik behatároltabbak. A szerzők célja minden tanulmányban elsősorban az volt, hogy minél több adatot felhasználva készítsék el témájuk részletgazdag áttekintését, de e mellől gyakran elmaradt az ismertetett adatok mélyebb elemzése. Másrészt az országos történetek, folyamatok megemlítésén felül nem került tágabb történeti kontextusba Kecskemét első világháborús múltja. Így nem tudjuk meg, hogy a Kecskeméten az első világháború során

fellépő nehézségek és ezek megoldási javaslatai mennyiben tekinthetők egyedi kihívásoknak és ötleteknek, illetve ezek mennyiben általános problémák és elgondolások az ország más településeihez viszonyítva. Mindezen törekvéseknek a hiányát jelzi az a tény is, hogy a tanulmányok bibliográfiáiban csupán 4–9 szakirodalmi művet találunk.

A fent említettek részletes kidolgozása az egyes tanulmányokban fontos lett volna, hiszen az ismertetett forrásrészletek sok, a tanulmányok témáján túlmutató folyamatra világítanak rá. Így például az egyes írások lapjain nyomokban felbukkan az, hogy miképp jelentkezik az ún. „zsidókérdés” a vidéki társadalomban, hogyan változott a közhangulat, milyen ellenségek jelentek meg az egyre romló közellátási helyzetnek és a háborús veszteségeknek köszönhetően. Lényeges kérdést vet fel Szabó Bence tanulmányának egyik részfejezete, melyben a társadalmi válságjelenségek morális következményeinek fontosságát elemzi. Jelentős adalékokat nyújtanak a korszak közbeszédéhez a Rigó Róbert által ismertetett sajtóvíták, melyek további elemzés tárgyait képezhetik.

A kötet kivitelezése igényes, ám kissé különös, hogy a borítón a kecskeméti városháza épülete mögött miért éppen egy brit katona sziluettje jelenik meg. Sajnos néhány olyan hiba is felfedezhető a műben, amelyek egy lektor közreműködésével elkerülhetők lettek volna, de mindenképpen elismerésre méltó a könyvben közölt fénykép és facsimile anyag.

Összegezve elmondható, hogy a kötet unikális iratanyagot feldolgozva fontos szakirodalmi tételként szolgál úgy Kecskemét, mint a magyar vidék első világháborús szerepvállalásának kutatásához. Miközben részletekben gazdag áttekintést adnak Kecskemét város tevékenységéről a Nagy Háborúban, a tanulmányok által feltárt források, adatok hasznos szolgálatot fognak tenni a háborús háttér mikroszintű kutatása számára. A recenzens csak remélheti, hogy a szerzők a város világháborús tevékenységének áttekintését követően további tanulmányokban folytatják Kecskemét története mélyrétegeinek feltárását.

Fóris Ákos

Tóth Imre

EGY POLGÁRI ARISZTOKRATA. KÁNYA KÁLMÁN 1869–1945

Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp. 2016. 259 oldal

Az első bécsi döntés jelentette siker után röviddel, a leköszönő Kánya Kálmán külügyminiszter alakját Márai Sándor méltatta a következő szavakkal (amiként azokat a kötet szerzője is idézte): „A régi nagy diplomata típus utolsó képviselőinek egyike Kánya Kálmán. Az emberek nyugodtabban aludtak el az elmúlt öt évben, ha gondterhes éjszakákon eszükbe jutott Kánya neve. »Majd Kánya vigyáz« – gondolták. S Kánya dolgozott, csendesén, nem adott politikai nyilatkozatokat,

és vigyázott.” E szavak, melyek az ősz diplomata atyai és joviális alakját idézték az olvasó elé, egyben a kor lelkületéből is felvillantottak valamit, amellelt, hogy az egyéniség arcélét megrajzolták.

A külügyi pálya hírnevén csorbát ejtett az első világháború és az azt követő ellentmondásos békerendszer. Kánya Kálmánra és másokra így nagy kihívás várt, az immár szuverén, de nemzetközileg elszigetelt, területileg összezsugorodott állam külkapcsolatainak alakításánál. Mindeközben igyekezni kellett a diplomaták hivatásának megtépázott imázsát is valamelyest helyreállítani. A két világháború között sokakban inkább a diplomatamesterség hamissága vagy rejtett cselszövései, mintsem e hivatás szépsége és eleganciája sejtett fel. E negatív kép megjelent például Mécs László papköltő népszerű versében is (*Vadócba rózsát oltok, hogy szebb legyen a föld*): „... s diplomaták, bitangok öt évig kaszabolták ágyékok szép vetését”. A versben, és jobbára a köztudatban is, a csonka ország traumától sújtott közvéleménye előtt, az ármánykodó „szélhámosok” toposza rögzült. A kor – mondhatni apokaliptikus – változásai társadalmat, egyént és intézményrendszert egyaránt válságba sodortak. Egyúttal azonban lehetőség is nyílt egyfajta újrakezdeésre, s kétségkívül Kánya pályafutása illusztrálja egyéniség és céljai gyökeres átalakulását e korban.

A hiánypótló életrajzi kötet – a személyes pályafutás és egyéni sors bemutatásán túlmenően – árnyaltan megfestett korrajz is. Olyan munka tehát, amelynek célja, hogy egy vezető diplomata pályaképét a kor diplomáciatörténeti eseményeinek kontextusában vázolja fel, vagyis életrajz és egyben korrajz is legyen, aminél Kánya kétségtelenül az egyik legjobb választás.

Kánya Kálmán kivételes karrierje – amelynek valamennyi állomásáról érzékletes képet kaphatunk a könyv lapjain – bővelkedett buktatókban, és nem nélkülözte a drámai pillanatokat vagy épp a tragikumot sem. Kánya életének vége, a régi Magyarország letűnte és a második világháború legpusztítóbb szakasza időben egybeestek. Az egyéni sorsnak és a világtörténelemnek ez a találkozása szomorú körülmények közt történt, s az ide vonatkozó ismereteink szintén bővülnek a kötet révén, ugyanis – néhány jó és hiteles forrásra támaszkodva – a Kánya utolsó heteinek történetét övező homályt is sikerült a szerzőnek eloszlatnia. Sokan talán ehhez az utolsó fejezethez lapoznak majd először. Szemléletes, hogy az idős, beteg, nyugalmazott külügyminisztert a nyilasok szükségesnek ítélték letartóztatni. Végül a gyakorlatilag haldokló embert Budapestre szállították, s méltatlan bánásmód után rokonaira hagyták, akiknél az ostrom idején tartózkodott; tőlük került a budai sziklakórházba, ahol 1945. február végén – az ostromot követően – hunyt el. E végső napokról adott kép állítható szembe a grandiózus pályáívvval, s így válik megfoghatóvá az egyéni és a nemzeti sors összekapcsolódása ebben a tragikus időszakban.

A kötetet felülvéve látható, hogy az egyes fejezetekben közöltek jól kiválogatott és szemléletes korabeli fotók, rajzok teszik érdekesebbé, így a szöveg érzékletesen illusztrált, lebilincselő olvasmánnyá válik. A képeken keresztül az egyes fejezetekben bemutatott életszakaszok és azok történelmi kontextusa szinte azonnal megragadható. A származás, családi háttér és diákévek illusztrációja például az a fotó, amely Sopronnak – Kánya szülővárosának – nagy múltú evangélikus líceumát ábrázolja. Az intézmény szerény számú katolikus tanulója közt szerepelt a későbbi diplomata, aki szorgalma és tehetsége révén már ekkor kitűnt iskolatársai

közül. Kisdiákként, majd felserdülve a sokszínű, polgári erényeire büszke, döntően németajkú város közegében élt, amely nagy hatást gyakorolt világlátására.

Igazán meghatározóvá azután – mint a legtöbb, két világháború között működő vezető magyar diplomata esetében – a bécsi Keleti Akadémián töltött évei váltak. Ezek kitörölhetetlen nyomot hagytak jellemén és habitusán. A Császári és Királyi Konzuli Akadémia kaszárnyaszerű épülete (melyet szintén képillusztráción láthatunk) egyben szimbólum is volt: az állam minden tekintetben hű hivatalnokainak elitképzőjét testesítette meg. Az intézmény – növendékei révén – valóban sokszínű, igazán „multikulturális” közeg volt, céljait illetően azonban, akárcsak a közös hadsereg tisztképzése, az egységes Monarchia elsőrangú állami szolgáit volt hivatott kinevelni. A hely szelleméből, illetőleg az ott élők mentalitásának vegyületeiből született meg az a maradandó, elitista szemlélet, ami hallgatóinak, így Kányának is, az intellektuális fölény életre szóló – sokszor csalóka – érzését kölcsönözte. Ezen múlhatott később az, hogy kikben látta Kánya a hajdani „esprit de corps” megtestesülését, úgy is, mint a tettek nélkül is előlegezhető bizalom egyik feltételét.

Tovább lapozva, feltűnik előttünk a császárváros impozáns terén, a Ballhausplatzon álló épület, amely az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztériumának otthonául szolgált. A Ballhausplatz a nagyhatalmi külpolitika egyik színtereként megmozgathatta a politika iránt érdeklődő és ambiciózus ifjak fantáziáját, de végül keveseknek adatott meg, hogy komolyabb beosztásba jussanak. Kánya több évig tartó konzuli karrierje után a központban kapott lehetőséget a hivatali ranglétrán való ígéretes emelkedésre. Az első világháború előestéjén már a sajtó érdeklődésének a homlokterébe került, nem is hagyva kétséget afelől, hogy tevékenysége és megnyilvánulásai által képes politikai csaták és erős érzelmi megnyilvánulások előidézőjévé válni. A Balkán-háborúk keltette feszültségek és politikai zavarok, valamint azok belpolitikai vetülete idézték elő, hogy a talán túlzottan is aktív Kánya számára felettesei tanácsosabbnak vélték egy távol eső, ámde mégis presztízzsel bíró követi poszt kijelölését. A pálya következő állomása így az Atlanti-óceán túlsó partján fekvő Mexikóváros lett.

A belső forradalmi válságok sora által sújtott közép-amerikai állam egy másik világot, egy idegen, zavaros „univerzum” nyomasztó valóságát testesítette meg. A latin-amerikai metropoliszban (amelynek 1910-es évekből származó látképe a pálya újabb szakaszát jelzi a kötetben) teltek el a háborús évek. Ellenséges légkör, elszigeteltség, betegség és kilátástalanság jellemezték a diplomata helyzetét. Jóllehet úgy tűnt, hogy ottani szereplése már-már „hatytyúdál”, végső soron itt sem kerülhetett el, hogy fontos események metszéspontjába kerüljön, hiszen épp Mexikó vált kulcsfontosságúvá az Egyesült Államok hadba lépését megelőző diplomáciai manőverek során.

Az összeomlást követően a Monarchia volt diplomatái közül sokan választották a rezignált visszahúzódást, de ez nem Kánya útja volt, aki ambíciókkal telt és az élet időszerű feladataiból kiinduló egyéniség maradt. Mondhatnánk azt is, hogy a megfelelő emberré vált a megfelelő helyen. A pálya újabb állomása, amelyről olvashatunk, a magyar külügyminisztérium, a várbeli Dísz tér nevezetes épületében, amelynek szellemiségét és belső hivatali működését Kánya markánsan befolyásolta.

A külügyminiszteri tisztségre Kánya kétszer is nemet mondott. Tudta ugyanis, hogy Bethlen mellett végrehajtó szerepre lenne kárhoztatva. Ez az időszak szintén bővelkedett fontos történetekben, és a fordulatos események sodrában, a múlt viszonylatában is, színt kellett vallani. Csak azok számíthattak ugyanis arra, hogy a döntéseknél szavuk lesz, akik alkalmazkodtak az új viszonyokhoz. Habsburg-hűség, legitimista felfogás, melyek Kányát egykor jellemezhették, immáron a sülylesztőbe kerültek. Ennek az időszaknak a megrajzolásakor is párhuzamba tudta állítani a szerző a személyes jellemrajzot a korrajzzal. Kánya esetében keveredett egymással a pedáns bürokrata alázata és a becsvággyal telt, önállóan cselekvő államférfi büszkesége, ami ellentétkebe is sodorta egyik-másik főnökével, így az őt kifejezetten nem szívlelő Bánffy Miklóssal vagy – más okok miatt – Gratz Gusztávval. Előbbivel a szakmai hiúság, utóbbival a személyes karakterjegyek különbözősége állította szembe. Kánya ugyanis a magához hasonló szellemes és az intellektuális ironia iránt érzékkel bíró embereket kedvelte. A szerző erről bőven értekezik a legváltozatosabb összefüggésekben, vissza-visszatérő motívumként, időnként talán túlzott hangsúlyt is fektetve erre.

Nehéz időszak következett a 20-as évek második felétől, amikor Kánya Kálmán ismét új megbízatással, berlini követként igyekezett áttörést elérni – végül szerény sikerrel – a magyar revízió érdekében. A kötetnek ide vonatkozó része kevésbé jól strukturáltnak látszik. A nagyhatalmi politika hullámváltozásai, a kisállamok igazodása és lehetőségei, majd utóbb a gazdasági világválság gerjesztette egyéb folyamatok elemzését (továbbá az egyéni látásmód és a nagy politikai döntések mozgatórugóinak egyidejű láttatását) a terjedelem korlátai nem tették itt igazán lehetővé.

Jól árnyalt és gördülékeny a kötetnek az a része, amely Kánya pályafutásának csúcspontjával foglalkozik, amikor is a Dísz térre visszatérve immáron maga irányíthatta a magyar diplomácia munkáját. Ennek az időszaknak az alapvető kérdése már az volt, hogy a hitleri Németország, valamint más európai hatalmak viszonyában milyen, nagyobb horderejű változások következnek be, s Berlin politikája nyit-e egyáltalán kapukat a magyar revízió előtt. Megnőtt az ideológiai tényezők, valamint a lélektani aspektus szerepe a magyar külügyminiszter döntéseinél. Kánya valóban mindinkább igyekezett „vigyázni”, nem engedve az országot könnyelmű táncba vinni. Le kellett küzdeni a környező államok ellenséges érzületét, értékelni a nyugati hatalmak sokat nem ígérő és meglehetősen Janus-arcú politikáját, kiszámítani Hitler váratlan húzásainak hatásait. Gömbössel Kánya sokáig harmonikusan együttműködő párost alkotott, de amint Tóth Imre elemzéséből kitűnik, a miniszterelnök egyre merészebben a régi ideálja (a Berlin–Róma-tengely) felé vezető utat egyengette, a külügyi tárca feje viszont inkább az egyensúlyra és az ideológiák veszélyeire volt tekintettel. Valóban, ahogyan azt a vonatkozó alcím frappánsan jelzi is: stílus és koncepció egyaránt elválasztották egymástól a tömegek felé forduló, dinamikus váltásokra kész Gömböst, illetőleg a még a parlamenti expozéktól is idegenkedő, a stabilitást és kiszámítható lépéseket képviselő Kányát. A 30-as évek sokrétű és mélyreható változásait illetően, Kányának szintén pontosnak bizonyuló, elemző meglátásai voltak, amelyeket szerencsére papírra is vetett. A vonatkozó levéltári forrás ismertetésének a szerző tag teret ad, többször visszatérve annak megállapításaira.

Tóth Imre egyik összegző megállapítása, amely egyben Kánya utolsó aktív miniszteri időszakának eszmei magvát adta, kiváltképp találó: „Kánya ugyan nem fordult el a korábban általa preferált német vonaltól, de már tisztában volt az ebben rejlő csapdákkal és veszélyekkel. Jól érzékelte, hogy a történelem olyan pontjához ért, amely teljesen új megközelítést és szemléletet követel ahhoz, hogy az eddigi károkat helyre lehessen állítani”.

Kánya visszavonulása után is tényező maradt, sőt amolyan külpolitikai orákulummá vált; mindenre volt találó megjegyzése, így gyakran látogatták, többek között az Egyesült Államok követe, John F. Montgomery is. Szerepét és lelkületét a kor alakította, így idővel, Tóth Imre megfogalmazásában, professzionalizmusa „egyre mélyebb bölcsességgé érett benne”, s valóban mindezt polgári, pragmatikus észjárása, valamint a pályája során felvett választékos modor tették teljessé és imponálóvá.

Joó András

A HORTHY-KORSZAK MAGYARORSZÁGA JUGOSZLÁV SZEMMEL

Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941

Vál., ford., szerk. Hornyák Árpád

Kronosz – MTA BTK Történettudományi Intézet, Pécs–Bp. 2016. 322 oldal

Az első világháborút (1914–1918) követően felbomlott az Osztrák–Magyar Monarchia, ami új államok megalakulását, illetve a dualista birodalom hajdani nemzetiségeinek az anyaországhoz történő csatlakozását vonta maga után. Így született meg többek között a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, 1929-től hivatalossá lett nevén Jugoszlávia, amely – Csehszlovákiával és Romániával együtt – a párizsi békekonferencia (1919) rendelkezései értelmében kiterjedt nagyságú területet szerzett meg Magyarországtól, melynek eredményeképp jelentős számú magyar nemzetiségű lakos is határon túlra került.

Ez teszi igazán érdekessé a magyar történetírás szempontjából azt, hogy miként alakult Magyarország viszonya ezekkel az államokkal. Az, hogy két ország milyen kapcsolatokat ápolt egymással, és népeik hogyan ítélték meg egymást egy adott időszakban, leginkább az elsődleges források segítségével tárható fel, amiben segítséget nyújtanak a kutatóknak a forráskiadványok. Bár Európa nagyhatalmaira vonatkozóan szép számmal állnak rendelkezésünkre dokumentumgyűjtemények, a kisebb államokat ezen a téren elhanyagolták.

Hornyák Árpád ezt a hiányt pótolja munkájával, amely a két világháború közötti, úgynevezett „első” Jugoszláviában keletkezett, magyar szempontból fontos dokumentumokból nyújt ízelítőt az olvasóknak. A kötet célját a szerző az *Előszó*ban határozottan megfogalmazza:

„Az olvasó által kézben tartott könyv a két világháború közötti évtizedek magyar–jugoszláv kapcsolatainak tanulmányozásához kíván segítséget nyújtani” (20.). A kötet nem csupán ezt a célt teljesíti, hanem a felépítése és a források válogatása tekintetében mintául szolgálhat a további forráskiadásokhoz is.

Amint azt az alcímből sejteni lehet, a kiadvány az összes lehetséges aspektusra példát hozva tárja elénk az időszak magyar–jugoszláv kapcsolatainak egyes mozzanatait. A közel 140 dokumentum – amelyek eredeti példányát a Jugoszláv Országos Levéltár (Arhiv Jugoslavije) őrizi – nemcsak a két állam közvetlen érintkezéseiről ad képet, hanem arról is, hogy Jugoszlávia miként ítélte meg Magyarország belpolitikai helyzetét, és a magyar kormány bizonyos külpolitikai lépéseit. Az iratokat Hornyák Árpád magyar fordításban teszi közzé, amelynek külön érdeme, hogy a szerző igyekszik visszaadni a korabeli diplomáciai érintkezésben használatos nyelvi fordulatokat.

Az időrendben közölt dokumentumok tematikus áttekintésében segíti az olvasót a munka elején elhelyezett *Forrásjegyzék*, amelyben a szerző a forráskiadás szabályainak megfelelően összefoglalja az iratok tárgyát. A tömör, mégis informatívan fogalmazott mutató rendkívül jól használható azoknak is, akik nem kifejezetten a magyar–jugoszláv viszony részleteit kívánják nagyító alá venni, hanem azt vizsgálják, hogy a délszláv állam milyen álláspontot képviselt Magyarország egyes politikai lépéseit illetően. A kötet használatát nagyban megkönnyíti a végén található *Névmutató*, amely megmutatja az egyes személyek előfordulási helyét. Életrajzuk legfontosabb elemeit a szerző a magyarázó jegyzetekben közli, ahol pontosítja az iratok szerzőinek esetleges tévedéseit is.

A *Bevezetés*ben Hornyák ismerteti a magyar–jugoszláv kapcsolatok mozgatórugóit, és azok vizsgálatának lehetséges szempontjait. A dokumentumok körütekintő válogatását bizonyítja, hogy a kötetben az összes, itt felsorolt tényezőre fellelhetőek példák, amelyek alátámasztják a bevezető tanulmányban megfogalmazott irányelvek helyességét. A leírtakból kiviláglik, hogy Magyarországnak sokkal inkább számított déli szomszédjának politikája, mint – az elsősorban a Balkánon érdekelt – Jugoszláviának a magyar lépések (26.).

A két állam közötti közvetlen érintkezésre meglehetősen kevés példa akadt, miután „Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatai a két világháború közötti korszakban alapvetően rosszak voltak, ez elmondható a korszak egészére vonatkozóan” (23.). Hornyák Árpád választ ad arra a felmerülő kérdésre is, hogy ennek tudatában miért fontos mégis Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatainak vizsgálata: „a világháború utáni években Magyarország köré font kisantant-gyűrű tagállamai közül többnyire [...] a déli szomszédval kialakult kapcsolatokat lehetett a legelfogadhatóbbnak nevezni” (23.).

A magyar belügyek közül a jugoszláv kormányt kiemelten foglalkoztatta a Habsburg-restauráció lehetőségével fenyegető királykérdés, és a politikai erőviszonyok alakulása, de találunk a kötetben forrásokat a magyarországi zsidóság helyzetéről is. A jugoszláv diplomácia figyelemmel kísérte, hogy más államok budapesti külszolgálatot teljesítő diplomátaival milyen kapcsolatokat ápolnak a magyar körök. Kitüntetett figyelmet élvezett az olasz külképviselet, amelyről a magyar fővárosban állomásozó jugoszláv megbízottak megállapították, hogy

„az olasz követség vált a magyar társasági elit találkozóinak fő központjává”. Hangot adtak annak a véleményüknek is, hogy a magyar vezetés nem utolsó sorban Jugoszlávia ellenében törekedett az olaszokkal való mélyebb szövetség kialakítására (9. dok.). Ez az irat remekül példázza a bevezetőben megfogalmazottat, miszerint Jugoszlávia viszonyát Magyarországgal szemben a bizalmatlanság jellemezte leginkább (24.).

Külpolitika tekintetében a belgrádi kormány azokat a magyar lépéseket kísérte élénk figyelemmel, amelyek hatással lehettek a jugoszláv politikára. Így hangsúlyosan jelenik meg a forrásokban Magyarország viszonyulása a kisantant államaihoz, Olaszországhoz, Törökországhoz és a horvát szeparatistákhoz. Utóbbiak tevékenységéről, és a külföldi államokkal – köztük Magyarországgal – történő kapcsolatkereséséről a hivatalos belgrádi körök alapos információkkal rendelkeztek (32. dok.).

Jugoszlávia jócskán birtokolt magyarlakta területet, így kiemelt figyelmet kapott Belgrádtól a magyar revíziós politika és annak külföldi – brit, olasz, német – támogatása is. A forrásokat olvasva szembeötlő, hogy a jugoszlávoknak már 1924-től kezdve voltak értesülései arról, hogy Magyarország nem tartja be a trianoni békeszerződés fegyverkezésre vonatkozó rendelkezéseit, s Győrben már ekkor harci járművek gyártása folyhatott (27. dok.). Ugyancsak tájékozottnak bizonyult a jugoszláv kormány az olyan, kifejezetten a revíziós propagandának intézményes háttereként alapított szervezetek tevékenységéről, mint például a Területvédő Liga (37. dok.), vagy a revizionista szellemben zajló oktatásról (51. dok.).

A magyar–jugoszláv kapcsolatokat közvetlenebbül befolyásoló tényezőket a határkérdés, a magyar kisebbségek (ezen belül az optánsok), és a kereskedelmi egymásrataltság jelentették. A határokkal a délszláv állam elégedett volt, Magyarország azonban – az önállónak elismert Horvátország kivételével – célul tűzte ki a Jugoszláviához került magyarlakta területek visszaszerzését (25.). A jugoszláv–magyar határ esetében specifikusnak számított a baranyai kérdés, ugyanis a terület 1918 és 1921 között szerb megszállás alatt állt. A jószomszédi viszony nyilvánvalóan megkívánta az ehhez hasonló vitás pontok rendezését (5. dok.).

Ami a kisebbségeket illeti, Magyarországon nem képviseltette magát számottevően a délszláv lakosság. Jugoszláviában ezzel szemben mintegy 300 ezer főre tehető a magyarság lélekszáma a korszakban, ami jelentősnek számított. Ennek ellenére a magyar politikai elit az elcsatolt területek közül a Délvidéket tartotta legkevésbé jelentősnek, és ennek megfelelően a délszláv állammal szemben támasztott revíziós követelésekhez sokkal kevésbé ragaszkodott, mint Erdély, vagy a Felvidék visszaszerzéséhez (27–29.). A vajdasági magyarságról a jugoszlávok elismerték, hogy kitűnő munkaerőt képviselnek – elsősorban a mezőgazdasági és az ipari foglalkozások területén –, azonban az önszerveződő tevékenységük miatt erős kritikával illették őket, köztük olyan jelzőkkel, amelyek rendkívül radikális, irredenta népcsoportként jellemezték a magyarokat (92. dok.).

Magyarország és Jugoszlávia kapcsolataiban a nagyhatalmi érdekelttség, azaz a „szereplők” helye az európai nemzetközi viszonyrendszerben bizonyult a legmeghatározóbb tényezőnek. A szerző Olaszország, Németország, Nagy-Britannia és a másik két kisantant állam szerepét emeli ki, s elsősorban a jugoszláv–magyar örökbarátsági szerződést (1940. december 12.) megelőző tárgyalások időszakát kezeli hangsúlyosan a bevezető tanulmányban (30–36.).

Miután Jugoszlávia legfőbb ellenfelének a délszláv állam körbekerítését, avagy kiiktatását tervező Olaszország tekinthető, a belgrádi kormány különösen hangsúlyosan kezelte az olasz külpolitikai lépéseket, amelyek magyar vonatkozásairól több irat is fellelhető a kötetben. A magyar–olasz közeledésre a belgrádi körök 1925-ben lettek figyelmesek, és láthatóan tisztában voltak azzal, hogy Olaszország balkáni térnyerése megvalósításához számít Magyarország segítségére (34. dok.). Bár az olasz–osztrák–magyar együttműködést megalapozó római jegyzőkönyvek (1934. március 17.) elsősorban gazdasági természetű kérdésekről rendelkeztek, a belgrádi vezetés a Jugoszlávia bekerítésére irányuló újabb olasz lépésként értékelte ezt az okmányt is (89. dok.).

A kiadvány rámutat arra a meglehetősen elhanyagolt tényre, hogy Magyarországot Törökországhoz is élénk kapcsolatok fűzték, ennek intenzitását a közölt források jól érzékeltetik. A török–magyar közeledés főként gazdasági indíttatású volt, ugyanis Magyarország remek felvevőpiacnak tartotta a balkáni államot (22. dok.). A külpolitikai vonatkozású források közül ugyancsak szembeötlő az a dokumentum (75.), amely a kisantant államok Magyarország és Bulgária ellen elfogadott haditervét taglalja arra az esetre, ha a két állam egyike megtámadná valamelyiküket. Az ettől való félelem különösen az 1930-as évek végén öltött jelentős méreteket, amikor erőteljesebbé váltak a revíziós törekvések, és mind többször felmerült a fegyverkezési egyenjogúság kérdése is (98. dok.). A belgrádi kormány – érthető okokból – figyelemmel kísérte a bécsi döntéseket, és Kárpátalja visszacsatolásának menetét is, amelyről szintén több forrást tartalmaz a kötet.

Ami a gazdasági kapcsolatokat illeti, a dokumentumokból kiviláglik, hogy Magyarország a trianoni békeszerződést követően nem kívánt szorosabb politikai kapcsolatokat létesíteni a kisantant államokkal, csupán gazdasági együttműködésre korlátozta volna (18. dok.) az együttműködést. Noha 1929-től, a nagy gazdasági világválság kirobbanásának hatására sorra merültek fel a közép-európai gazdasági kooperációt célzó elképzelések, a belgrádi kormány értesülései szerint Magyarország mereven elzárkózott ezek elől (59. dok.).

A felsoroltakon kívül még számos, a kötetben helyet kapó dokumentum felsorolásával szemléltetni lehetne, hogy Jugoszlávia milyennek látta a Horthy-korszak Magyarországának politikáját.

A szerző megfogalmazása szerint olyan dokumentumgyűjtemény összeállítására törekedett, amely „alapul szolgál majd a két ország gazdasági, kulturális és politikai-diplomáciai kapcsolatainak jobb megértéséhez. Esetlegesen választ adhat a magyar levéltári források alapján megválaszolhatatlan, vagy fel sem vetett kérdésekre Magyarország kisantant- és Balkánpolitikáját illetően.” (22.). Úgy vélem, a kitűzött cél megvalósult, a könyv nemzetközi keretbe ágyazza a magyar–jugoszláv kétoldalú kapcsolatokat, amivel lehetővé teszi a korszak európai viszonyrendszerének széleskörű áttekintését. A kiadvány hiánypótló munka, mivel elsőként tesz közzé forrásokat arról, hogy Jugoszlávia miként vélekedett Magyarországról, a Horthy-korszak külpolitikájáról, annak revíziós törekvéseiről és politikai lépéseiről.

Hamerli Petra

*Ablonczy Balázs***KELETRE MAGYAR! A MAGYAR TURANIZMUS TÖRTÉNETE**

Jaffa, Bp. 2016. 297 oldal

A turanizmusról a kevésbé tájékozott, vagy csak a jelenkorral foglalkozó olvasónak általában csupán a hagymázás örületek jutnak eszébe: a „Dévénytől Tokióig” húzódó hatszázmillió turáni faj, a magyar–sumér rokonság, vagy a hun–magyar eredetmítosz. Ezek az abszurdumok csak fokozódnak, ha Ablonczy kötetét elolvassuk: a „magyar” ideológia bölcsőjénél zsidó származású tudósok álltak, későbbi képviselőik túlnyomó többsége német vagy szláv aszimiláns volt, a turanizmus antikapitalista és keresztényellenes irányzatai éppen a keresztény nyugati emigráció köreiből fejlődtek ki, és nem a pártállami Magyarországon, ahol utóbbi szemléletmódra egyébként lehetett volna politikai igény.

Ablonczy a turanizmust a maga történeti valójában kívánja bemutatni, kialakulásától egészen napjainkig. Kőrösi Csoma Sándortól Cholnoky Jenőn át Szörényi Leventéig tart azon közismert magyarok sora, akiket a turanizmus gyűjtőfogalom alatt ismert eszme alapvetően befolyásolt. 1918 és 1944 között majdnem minden magyar miniszterelnök a Turáni Társaság tagja volt. Ebből is látható, hogy Ablonczy Balázs egy fontos kérdésről írt könyvet.

Nem könnyű feladatra vállalkozott, és nem csak azért, mert a témában alig születtek megbízható és összefoglaló igényű publikációk. Ahogyan könyvében rögtön az elején is összefoglalja, a turanizmusnak sok jelentése van: a keleti őshaza és rokonság tudományos keresése, az ebből történő politikai következtetések, magyar imperializmus a magyarság számára „közel-külföldnek” minősíthető területeken, a kelet-nyugat közötti közvetítést, tudományos ismeretterjesztést, kísérletet egy nemzeti képző- és iparművészeti stílus megalkotására, a kelettel kapcsolatos lobbitevékenység és az orientalizmus magyar adaptációja, valamint a teljes magyar társadalom turáni alapon történő átalakítása.

Rögtön itt érdemes megállni egy szóra, hiszen a legutolsó ötlet nem más, mint a nyugat-európai politikai berendezkedés felszámolását és a történelmi egyházak szerepének megszüntetését. Nem véletlen, hogy ahogyan Ablonczy meg is jegyzi, „a turanizmusnak rettenetesen rossz a sajtója”. Mára ugyanis az eszmerendszerből alapvetően csak a retrográd, antikapitalista, nyugatellenes vonal maradt meg. Ennek a kötetnek köszönhetjük, hogy megismerhetjük azt is, hogy mi volt régebben ezen kívül ennek az ideológiának tartalma, amelyet Ablonczy „egy közéleti érzékenység története” kifejezéssel fogalmaz meg. Mindez azonban felveti azt a kérdést is – amit a mű szerintem nem kellő súllyal tárgyal – hogy egyáltalán mikor és meddig volt a turanizmus tudományosan komolyan vehető. Nem lett volna célszerű rögtön a mű elején – vagy legalább a végén – leszögezni, hogy a turanizmus minden bájos vonása ellenére is nem más, mint egy téveszme története? Nem lett volna pontosabb a turanizmust, a keletkutatás fattyúhajtásaként leírni?

Ablonczy nyilván nem kívánt kész ítéleteket erőltetni olvasóira, elsősorban a megértetés szándékával fordult vizsgálódásának tárgya felé. A kihívás nagyságát érzékelteti, hogy minden jóindulata és empátiája ellenére ebben az Ablonczy-műben található talán a legtöbb rendkívül erős jelzős szerkezet: szereplői „önértékelési zavarral” küzdenek, „monomániások”, megjelenésük „mint mindig most is tájfunszerű”, a tárgyalt személy „a magyar egyesületi élet másik sorscsapása.”

Megértés igénye nélkül csakugyan nem lehetséges a racionális elítélés. A turanizmus mint eszmerendszer pedig eléggé feladja a leckét. Elég, ha csak 19. századi szereplőinek életrajzait nézzük. Vámbéry Ármin, aki még Vambergerként egy koldusszegény talmudista gyermekeként látta meg a napvilágot, vagy Cholnoky Jenő a híres földrajztudós érdemei szakterületükön kétségbevonhatatlanok. Ráadásul mindketten elkötelezett turanistáknak számítanak. Ablonczy elképesztő életsorsokat mutat be a feministából lett vércsoportelemző földbirtokos lányon át a turáni egyistenhívó rádióműszerészen át a lövészárókasó gép feltalálójáig és egyetemi pofozkodások főszereplőjéig.

Ablonczy a turanizmus kapcsán több lehetőség közül választhatott. Tárgyalhatta volna szigorú eszmetörténeti szempontból, elkülönítve egymástól a különféle áramlatokat – ebben az esetben viszont nem fűzhette volna fel mondanivalóját kronológiai szálla. Vizsgálhatta volna a turanizmus különböző állításait a tudományosság szempontjából – ebben az esetben azonban az olvasó semmit sem tudott volna meg az eszmerendszer társadalmi beágyazottságának okairól. Mivel a turanizmus rendkívül összetett eszmerendszert takar, az a lehetőség is adott volt, hogy egyfajta kaleidoszkóp gyanánt ismerteti a magyar társadalom turanizmushoz kapcsolódó részeit. Minden jel szerint a szerző ez utóbbi megoldást tartotta leginkább célravezetőnek, azonban módszere hátránya, hogy a kötet struktúrája apró történetek csokraira esik szét.

A könyv kilenc fejezetre oszlik. Fejezetcímeik már önmagukban is jelzik a szerző irodalmi vénáját és a történetek személyességét. Bevezetőként az „Egy sütet kenyér” című fejezet szolgál, amely a „Turáni dalok” című alkotásával a 20. század elején hatalmas közönségsikert elérő, de mára teljesen elfeledett Zempléni Árpád sorsába enged bepilantást. Az „Ilosvay György levelet ír” és „A pillanat” című fejezetek a turanizmus többé-kevésbé romlatlannak nevezhető 19. századi indulását mutatják be. Az „Ezüstkor” a turanizmus 1918 utáni periódusát tárgyalja, egészen 1944-ig, amikor a szerző maliciózus megfogalmazásával „Turán eljött Budapestre”. A „Székelyek, pogányok, vadászok” és a „Hétköznapiak és ünnepek Turániában” fejezet kísérletet tesz a téma ágas-bogas kultúr- és eszmetörténeti rész kérdéseinek bemutatására. Itt lett volna érdemes kibontani a turanizmus antiszemita jellegének egyik nagy paradoxonát, nevezetesen hogy nemcsak a turanista tanok első összefoglalója, Vámbéry Ármin volt zsidó, hanem 1944 előtt a turanista művészek fő vásárlóközönsége is a zsidó nagypolgárság tagjaiból került ki, elsősorban azért, mert asszimilációjukat a minél nemzetibb művészet – esetünkben a magyar szecesszió legjobb képviselői – finanszírozásával kívánták demonstrálni. Megindító és sokat mondó dokumentuma ennek Ritoók Emma levele egy barátjához 1924 nyarán: „Tegnap egy végtelen kedves régi ismerősöm volt nálam Remsei Jenő a festő – évek óta nem láttam. Vad magyar, sőt turáni, vagyis nem kellene neki a vics-ek és a szki-ek

svábok és tótok, de azért azt mondta: Meg ne öljék a zsidókat, mert akkor ki veszi meg a képeinket? Mintha én ezt nem tudnám.”

A „Dévény meg Tokió” fejezet a turanizmus nemzetközi visszhangját ismerteti és megállapítja, hogy az erőtlensége miatt nem sok partnert lelt, európai visszhangja pedig egyenesen tragikus volt. Egy véleményem szerint igen fontos, bár csak közvetetten a turanizmushoz tartozó kérdés tárgyalása kimaradt, holott szerepeltetése sok mindent magyarázhatna. Ez pedig az örmény népiirtással kapcsolatos sajátos magyar politikai viszony, amelynek lényegét leginkább a korszakokon átívelő szisztematikus ignorálásban állapíthatjuk meg. Hiába létezett örmény kisebbség Magyarországon (nem is akármilyen társadalmi súllyal), hiába definiálta a rendszer magát „kereszténynek”, mégsem merült fel, hogy a törökországi örmény népiirtás (amely egyúttal a kereszténység elleni irtó hadjáratnak is minősíthető) akár csak napirendre kerüljön a magyar közbeszédben, legalább 1920 után. Mindez szöges ellentéte annak, ami az 1920-as években Németországban történt. A hallgatás oka feltételezésem szerint csak a turanizmusban megragadható törökpárti szimpátiában, illetve 1920 után a trianoni békeszerződés miatti mérhetetlen frusztrációban és ezzel összefüggésben a jobb békefeltételeket kiharcoló török állam iránti meglehetősen egyoldalú kritikátlan lelkesedésben érhető tetten.

A „Szélfordulóra várva” című fejezetben a turanista aktivisták 1945 utáni sorsát követhetjük nyomon. Jelentős részük, elsősorban a mozgalom szélsőséges képviselői emigrációba kényszerültek, meglepően sokan maradtak azonban itthon. Érdekes, de az előzőektől bizonyára nem független fejlemény, hogy erre az időre szorulnak ki a finnugor nyelvrokonsággal azonosulók a turanisták köréből és jutnak egyeduralomra a sumer-magyar és hun-magyar rokonsági hirdetői.

A nyugatellenesség kapcsán fellelhető szabad vegyértékek természetesen ebben az időben is megmaradtak a turanizmus eszmerendszerében. Magyarországon ez nem okozott gondot, érdekes viszont, amikor épp az egzisztenciájukat és szabadságukat nyugatnak köszönhető magyar emigránsok öntik dühüket arra a rendszerre, amellyel szemben mély hálát kellene érezniük. Mindez könnyen válhatott át a patológikus összeesküvés-elméletek hirdetésébe. Erről tudósít az a felháborodott levél is, amelyet egy Jugoszláviában élő volt huszártiszt, Magyar Adorján küldött az *Élet és Tudomány* szerkesztőségének, és amit szerző is idéz: „az egész ázsizás és nomádozás csak osztrák császári Wamberger Hermann-i [Vámbéry Ármin-i] zsidó gyártmány, amelynek sehol egyetlen adat bizonyítéka sincsen, hanem csak azért, mert orosz katonai parancsuralom alatt lévén most magunkat Oroszországból, például Baskíriából kell származtatniok, amely egyik szavát innen, a másikat onnan szedte összes stb.”

Ez a levél paradigmátikusan tartalmazza azokat a fantazmagóriákat, amelyeket a mai napig széles körben hirdetnek Magyarországon és amely egészen a popkultúrába is leszivárog: elég ha a Hungarica vagy a Romantikus Erőszak bizonyos dalszövegeire gondolunk. Példaként említhető a közismert énekes, Sziva Balázs „Magyar Vagyok” című számában szinte szóról szóra megismétli a „halszagú rokonság” és a lopott szavak vádjait. Ablonczy érdeme, hogy a tőle megszokott oknyomozó módszerrel bebizonyítja az olvasónak, hogy a „halszagú rokonság” valójában hogyan és ki által került be a magyar köztudatba, hogy ott egyfajta kiirthatatlan parlafűként terjeszkedhessen.

A kötet utolsó fejezete a „Reneszánsz és manierizmus” címet viseli. Ablonczy remek stílisza, és ebben a műben számos nyelvi bravúrral kápráztatja el az olvasót. Ehhez tartozik ez a fejezetcím is. Tartok tőle azonban, hogy a kifejezés félrevezető. Manierizmus a művészetben egyaránt jelentheti a misztikum felé fordulást, a féktelenséget, az újszerűséget és a túlzott aprólékosságot. Az ami turanizmus címszó alatt Magyarországon 1990 óta történt, szerintem még empatikus megközelítésben is súlyosabb eset annál, mint a misztikum keresése. Ez az egy megfogalmazásbeli pontatlanság nem lenne nagy probléma, ha az olvasót egy szigorúbb és értékelőbb eszmétörténeti összefoglalás segítené. Ablonczy a fejezet végén tesz is az értékelésre kísérletet: egyrészt túlságosan leegyszerűsítőnek tartja a turanizmust jellegzetes magyar illúzióknak nevezni a kudarcos imperializmus és a nemzeti délibábkeresés között, másrészt leszögezi, hogy a turanizmus kudarcra ítélt beszédmód.

Ablonczyval egyetértésben úgy gondolom, hogy a turanizmus első progresszív szakasza a keleti eredetkutatással köthető össze. Ez azonban Vámbéry tevékenységével lezárul. Ezt követően a turanizmus nagyhatalmi ideológia, a „magyar birodalmi gondolat” legitimációs forrása, amelynek árulkodó kitételei azok az Ablonczy által is idézett turanista megjegyzések, amelyek szerint a gyarmatosító hatalmakkal ellentétben Magyarország a Balkánon és másutt majd „szeretettel” fog gyarmatosítani. Ez kb. olyan, mint amikor a III. Birodalom hivatalosságai azt válaszolták a lekezelő viselkedésekre panaszkodó szövetségeseiknek, hogy a háború után majd „szisztematikusan szeretetreméltóvá teszik” saját magukat.

1920 után a turanizmus népszerűsége tovább növekedett, miközben funkciója átalakult. Nyugatellenesség, kollektívizmus és antikapitalizmus, esetenként pedig kommunisztikus elvek párosulnak benne egyre inkább szükségszerűen az antiszemitizmussal, néha pedig a germanofób antifaszizmussal. A kötet komoly hiányossága hogy éppen azoknak a turanistáknak az elemzése hiányzik, akik a nyilas mozgalomban meghatározóak voltak: Málnási Ödön és Vágó Pál (utóbbi apja ráadásul festőként, elsősorban az 1882-ben festett Magyarok Kijev előtt című képével a turanizmus imperialista vonalának kiemelkedő alakja). Szálasi Ferencsel ellentétben ők ketten érdemben is nyilatkoztak ezekről a kérdésekről, különösen emigrációs tevékenységük alatt. Amennyiben a turanizmus a keleti eredet iránti érzékenység, akkor egyúttal az ázsiai termelési mód, azaz a kollektívizmus, illetve annak 20. századi formája a szocializmus sem állhatna tőle távol.

Mindez pedig átvezet bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy mi okozza a turanizmus iránti egyre növekvő igényt? Ablonczy válaszával egyetérttek: az EU-csatlakozás utáni politikai-gazdasági krízis felerősítette azok hangját, akik a nyugattól történő elfordulást hirdetik. A helyzet azonban ennél rosszabb, mert sokkal mélyebb folyamatokról van szó.

Ablonczy helyesen mutat rá, hogy a turanizmussal rokon ideológiákat más országokban is találhatunk. Egy szempontból azonban a magyar helyzet különleges. Csak Magyarországon állítódott szembe a liberalizmus és a nemzetállam. A szomszédos államok nacionalistái szenvedélyeiket kiélhették és ma is kiélhetik liberális köntösben, hiszen a Párizs környéki békéket és az azt követő békerendszert végső soron a liberalizmus nevében hozták és hozzák létre. Ráadásul a liberalizmus 1920 előtt és 1990 után sem a teljes lakosságnak bizonyult sikertörténetnek. A magyar kapitalista átalakulás fő haszonélvezői elsősorban zsidó és német asszimilánsokból álltak.

Ezzel szemben Kelet-Európa más államaiban a liberalizmus minden esetben a sokkal kevesebb asszimilánst tartalmazó államnemzet gazdasági helyzetbe hozását jelentette – és ahol volt, ott rendre a magyar népcsoport kárára. A rendszerváltás után részben a volt pártelit, részben pedig a nyugati nyelvtudással és piaci képzettséggel rendelkező – elsősorban budapesti – értelmiségi elit tudott bekapcsolódni a szabad piac vérkeringésébe. Azoknak, akiknek ez nem sikerült 1945 előtt és 1990 után is csak az állami redistribúció növelésében, a járulékok várásában való reménykedés maradt. Ez a reménykedés pedig egyértelműen találkozott a turanizmus alapvetően szocialista és kollektivistá ázsiai szabad vegyértékeivel. Emiatt megjósolható, hogy a turanizmusra még sokáig lesz igény Magyarországon. Azok, akik a piacgazdaság vesztesei, akiket irritálnak az elképesztő vagyoni különbségek, akik a demokráciát és a parlamentarizmust egyaránt szemfényvesztésnek tartják, azok számára a turanizmus egyre inkább biztos fogódzót kínál. Tartok ezért attól, hogy ez a kötet nem lezárása, hanem csak kezdete annak a folyamatnak, amely egy terhes és egyre kínosabbá váló kulturális örökséggel történő szembenézést jelenti.

Ungváry Krisztián

Arday Lajos

NEMZETÁLLAMOK ÉS KISEBBSÉGEK

Történelem és identitás Közép-Európában

L'Harmattan, Bp. 2016. 468 oldal

Arday Lajos hosszú évtizedek óta kutatja Kelet-Közép-Európa nemzeti-kisebbségi kérdéseit, a 20. századi magyar–angol külpolitikai és nemzetközi kapcsolatok történetét, valamint a hazai nemzetiségek helyzetének alakulását. Egyéni érdeklődése mellett szerepe volt ebben széleskörű (angol, orosz, német, cseh, szerb–horvát, szlovén) nyelvtudásának is. Az említett témakörökben eddig közel száz cikke, tanulmánya és több alapvető kérdéseket tárgyaló monográfiája jelent meg – olyan problémákról, amelyekkel korábban a magyar történetírás nem, vagy csak keveset foglalkozott. Munkái közülük több idegen nyelven is napvilágot látott.

Jelen kötet Arday Lajos az elmúlt negyedszázadban írt cikkeit, tanulmányait adja közre, azokat az írásokat, amelyek a szerző mint kisebbségkutató, biztonságpolitikai tanácsadó és egyetemi oktató munkáiból születtek. Ezek java része különböző folyóiratokban (*Századok, Bécsi Napló, Valóság, Gazdaság és Társadalom, Európai Tükör, Új Horizont* stb.) jelent meg, más részük tanulmányköteteken, de van köztük olyan szakvélemény is, amely megírásakor bizalmas, titkos iratnak számított, s az akkor hivatalban lévő kormány nemzetiségi, kisebbségvédelmi, kül- és biztonságpolitikájáról közöl bírálatot. Van köztük olyan, amely a kisebbségpolitikában sűrűn használt fogalmak tisztázása, mint nép–nemzetállam–nacionalizmus,

önrendelkezés–önkormányzat–regionalizmus–autonómia vállalkozik, az első elméleti fejezetben pedig a 20. századi történelemre fókuszálva gondolatokat, tényeket közöl a nemzeti identitásról és mentalitásról. Meghatározza a sokat vitatott *Közép-Európa* fogalmát, e térség pontos határait, amely véleménye szerint a Balti-, a Fekete- és az Adriai-tenger, illetve a FÁK (Belarusz, Ukrajna) és Németország közötti területre terjed ki.

A második fejezet történelmi áttekintéseket, tanulmányokat tartalmaz. A Horthy Miklós angol–amerikai megítélésével foglalkozó írás angolszász történészek, politikusok, diplomaták (C. A. Macartney, T. Sakmyster, H. H. Bandholtz, C. V. Wedgwood) monográfiáit és emlékiratait idézve mutatja be a kormányzóról alkotott képet. A magyar történészek, diplomaták tanulmányait, visszaemlékezéseit idézve Ránki György, Juhász Gyula, Frank Tibor, Barcza György, Nemeskürty István, Shvoy Kálmán, Török Bálint véleményét ismerteti. Közülük érdemes idézni Frank Tibor szellemes összefoglalását az amerikai véleményről: „Amerikai szemmel nemcsak Hitler Németországa, hanem a sztálinista Szovjetunió is olyan fenyegetést jelentett, amelyhez képest a horthyzmus Washingtonból nézve megszépült: elveszett paradicsomnak látszott. Horthy tehát először jobbnak tűnt, mint a Habsburgok, majd jobbnak tűnt, mint a náci és végül jobbnak tűnt, mint a bolsevizmus” (155.). Külön tanulmány foglalkozik az 1938–1941 között végrehajtott békés határrevíziók, illetve fegyveres terület-visszafoglalásokkal. Ez alatt az idő alatt Magyarország területe a kétszeresére, lakosainak száma több mint másfélszeresére növekedett, és elérte a 172 ezer négyzetkilométert 14,7 millió lakossal. Ebből az 1941-es népszámlálás idején nemzetiség szerint magyar 81,0%, román 7,2%, német 3,6%, ruszin 3,7%, szerb–horvát 1,5%, szlovák 1,2%. A továbbiakban rövidebb tanulmányok, tényyszerű közlések ismertetik a népirtás, a ki- és áttelepítések adatait 1941–1948, illetve a kisebbségek helyzetét a *létező szocializmus*ban 1948–1991 között, valamint a magyarság helyzetét a szomszédos államokban, felsorolva azokat a kevés és csekély gyakorlati lépéseket, amelyeket a szomszédok (Jugoszlávia, Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia) kormányai hoztak a magyar kisebbségek érdekében 1948 és a rendszerváltás között. Az utóbbi időszakot illetően a szerző véleményével egyetértve érdemes kiemelni: „A térségünk országaiban híven másolt sztálini–brezsnyevi nemzeti–kisebbségi politika *internacionalizmus*a mindenütt a nemzeti tudat gyengítését, a szovjet nagyhatalmi érdekek érvényesítését szolgálta. A legnagyobb kárt azonban azzal okozta, hogy a kisebbségek elnyomásáról, kiszolgáltatott helyzetéről, az egyre élesedő ellentétekről nem volt hajlandó tudomást venni és a kérdést megoldottnak nyilvánítva, a valós problémákat a szőnyeg alá söpörte. Amíg a szovjet ideológiai–politikai és katonai hatalom ereje teljében volt, ez az elfojtó mechanizmus sikerrel működött évtizedeken át, azt a hamis látszatot keltve, hogy a *létező szocializmus* országaiban e téren is rendben van minden” (223–224.).

A kötet harmadik része a kisebbségi kérdésekkel foglalkozik. A már korábban említett kisebbségpolitikában használt fogalmak tisztázásán túl megemlékezést közöl, s egyúttal elemzi tudományos munkásságát is a fiatalon elhunyt neves kisebbségkutató Joó Rudolfnak. Joó első megjelent monográfiája a nemzetiségi kérdés problémáit tárgyalja Nyugat-Európában. Foglalkozott a nemzeti kisebbségek nemzetközi védelmével, a nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság kérdéseivel. Kutatta a magyarországi nemzetiségek

helyzetét, kultúráját, életművének kiemelkedő vonulata továbbá az erdélyi magyarság jogi, társadalmi helyzetét bemutató kilenc könyv és kisebb terjedelmű írás. Terjedelmes tanulmányban foglalta össze a dél-tiroli autonómia létrejöttének folyamatát és tanulságait, ez ugyanis példaértékű lehet számunkra a szomszédos országokban élő magyar nemzetrészek problémáinak rendezésében.

A területi autonómia földrajzilag és közigazgatásilag meghatározott területen érvényes kisebbségi jogok összessége. Az állam bizonyos jogosítványokat a kisebbségi területi autonómia önkormányzatára ruház át, s így az ott élő lakosság többé-kevésbé önálló életet élhet. „A siker elengedhetetlen feltétele – szögezi le Joóval egyetértésben Arday (Joó társszerzőként legtöbb munkáját Arday Lajossal írta – I. L.) – a kisebbség egyetlen pártban megjelenített politikai egysége és az anyaország szilárd és következetes védőhatalmi támogatása. Fontos tényező még a közös történelmi múlt, a hasonló vagy azonos gazdasági–társadalmi helyzet és vallás. Az alkotmányos–politikai rendezés módozatai lehetnek: területi decentralizáció, önkormányzat; hatalomlebontás, -megosztás (devolution); hivatalos kétnyelvűség; regionális, határokon átnyúló együttműködés. A legfontosabb azonban a többség és kisebbség közötti bizalom, a kölcsönös félelem és gyanakvás, sőt ellenségeskedés fokozatos felszámolása” (276.).

Arday Lajos külön tanulmányban elemzi a kisebbségek és a biztonság problémáit Kelet-Közép-Európában, előrebocsátva ama meggyőződését, hogy a térségben a legnagyobb veszélyt, a legerősebb destabilizáló tényezőt a gazdaság összeomlása jelenti, annak minden negatív, sőt tragikus hatásaival – az ipari és mezőgazdasági termelés jelentős, 30–50%-os csökkenése, a kivitel visszaesése (elsősorban a nagy és kevésbé igényes szovjet piac összeomlása folytán), infláció, korábban elképzelhetetlen méretű munkanélküliség, elszegényedés, gazdasági menekültek és hajléktalanok tömegeinek megjelenése – együtt, e cikkében elsősorban a nemzeti, kisebbségi és emberi jogi vonatkozásokat fejti ki részletebben. A második világháború után a szövetségesek teljes egyetértésben elutasították a kisebbségek kollektív (csoport) jogainak biztosítását, így az ENSZ-határozatokban és a nemzetközi jogban mindmáig csak az emberi egyéni jogok védelme szerepel. Ehhez járul az önrendelkezés elvének olyan általános értelmezése, amely nem érvényesíthető az ENSZ egy szuverén tagállamával szemben sem. Térségünkben – szovjet nyomásra és fenyegetés alatt – a nemzeti–kisebbségi–vallási problémákat, ellentéteket elnyomták és szőnyeg alá söpörték, illetve Lenin vagy Titó szellemében megoldottnak nyilvánították. Az elmúlt évtizedekben, különösen az 1980–1990-es évek fordulatait követően történt bizonyos elmozdulás a kisebbségek kollektív jogainak elismerése, autonómia-törekvések – legalábbis részleges – kielégítése irányában.

A fentebb említett törekvések közül, rövid történelmi visszatekintéseket követően napjaink regionalizmus folyamatába illeszkedő autonómia iránti igényeit ismerteti. Kárpátalja lakossága az 1991 decemberi népszavazáson 78%-os arányban voksolt a *különleges önkormányzatú közigazgatási terület* létrehozása mellett. A helyi lakosság jó része támogatta a ruszinoknak mint az ukránoktól különböző etnikumnak az elismerését és az autonóm köztársasági státusz elnyerését. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség autonóm körzet kialakításáért küzd a tömbben élő, határ menti magyarság számára. Ennek központja a beregszászi

járás lenne Beregszász székhellyel, amelyhez csatlakoznának a szomszédos ungvári, munkácsi és nagyszőlősi járáshoz tartozó, de összefüggő tömböt alkotó magyarlakta települések. Ezek a törekvések – mint tudjuk – zátonyra futottak. A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének háromlépcsős autonómia-tervezetét 1991 októberében dolgozták ki és 1992 áprilisában fogadták el. A Vajdaság a Milosevics-rezsim által megnyirbált önállóságát nem nyerte vissza, a VMDK természetesen továbbra is kiáll a tartomány korábban biztosított autonóm státusának helyreállításáért. Szlovákiában több politikai párt is képviseli az ott élő magyarságot. Az országban nem létezik a kisebbségi autonómia semmilyen formája, az alkotmány kimondottan a *nemzetiségi kisebbségekhez tartozó személyek* megfogalmazást használja, azok kollektívái nem minősülnek államalkotó közösségnek. A szlovákiai magyarságot képviselő pártok így arra az álláspontra helyezkedtek, hogy nem a kisebbségi jogok tiszteletben tartásáért, hanem a szlovákiai magyarságnak mint nemzeti közösségnek, a szlovákkal egyenrangú államalkotó társszervezetnek az elismertetéséért kell küzdenie. Románia jogrendszere sem ismeri a kisebbségi autonómia fogalmát, kulturális autonómia formájában sem. Alkotmányuk szerint Románia szuverén és független, egységes és oszthatatlan nemzetállam, ami jelenleg kizárja a területi autonómia fogalmának beillesztését a román jogrendszerbe. Az RMDSZ és a nemzeti kisebbségek politikai pártjai folyamatosan szorgalmazzák e rendelkezés megváltoztatását. Az RMDSZ 1993. november 18-án benyújtott törvénytervezete a *nemzeti kisebbségekről és autonóm közösségekről* foglalta össze a romániai magyarság igényeit. A vita azóta is tart. A határon túli magyarság folyamatos autonómia iránti igénye – közel egy évszázada – állandó aktuálpolitikai kérdés, változó realitás mellett. Gondoljunk csak napjainkban a Székelyföldön megvalósítandó területi autonómia problémáira.

A gyűjteményes kötet elméleti, módszertani cikkek és történelmi tanulmányok mellett politológiai írásokat is tartalmaz. Ezek a munkák a közelmúlt eseményeit, így a nyugat-európai és a kelet-közép-európai országok külpolitikái–gazdasági kapcsolatait, a Balkántérségben és Ukrajnában bekövetkezett történelmi változásokat (Nagy Szerbia helyett Nagy Albánia?; Ukrajna történelem, etnikum, identitás, geopolitika; A független Koszovó: stabilitás vagy láncreakció? stb.), valamint Magyarország szomszédsági kapcsolatainak alakulását – tekintettel a schengeni követelményekre – mutatják be, illetve elemzik. Végül a szerző két szubjektív magántörténelmi emlékeztést közöl, benne részletesen leírja azt a rögös utat, amelyet egy Nyíregyházán született, tisztviselő családból származó értelmiséginek a második világháború utáni Magyarországon végig kellett járni ahhoz, hogy szakmájában elérje a legmagasabb tudományos fokozatot, s egyetemi katedrához jusson. A kötet öt angol nyelvű összeállítással-fordítással zárul.

Arday Lajos, az itthon és külföldön is ismert és számon tartott történész, politológus, 80. születésnapjára összeállított kötetében arra törekedett, hogy az elmúlt 25 esztendőben megjelent írásainak teljes keresztmetszetét mutassa be. Ez nem volt könnyű feladat – a kötet sem könnyű olvasmány – ebből származik az is, hogy a munka itt-ott egyenetlen. Vannak részletesen, levéltári forrásokkal, szakmailag precíz jegyzetekkel ellátott tanulmányok, vannak olyan írások, ahol pusztán gondolatot vet fel és röviden elemez, s vannak tényszerű közlések.

A lényeg azonban az, hogy ez a könyv a jövőben nélkülözhetetlen lesz nemcsak a nemzetállamok és a kisebbségek történelmi problémáit kutatni kívánók számára, hanem azoknak is, akik a szomszédos országokban élő magyarság helyzetével kívánnak foglalkozni – a szélesebb olvasóközönség nagy táboráról nem is szólva. Ezen túl a kötet elengedhetetlen a magyar külpolitikai gondolkodás 20. századi történetének áttekintéséhez. A külpolitikával foglalkozók és a külpolitika iránt érdeklődők mellett ajánljuk a közép- és felsőoktatásban dolgozó történelemtanároknak, valamint politológus és történész hallgatóknak.

Izsák Lajos

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bácsatyai Dániel PhD, fiatal kutató

MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Bartha Ákos PhD, posztdoktor kutató

MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Borbély Zoltán PhD, egyetemi tanársegéd

EKE BTK Történelemtudományi Intézet, Eger

Devescovi Balázs PhD, adjunktus

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Budapest

Fóris Ákos PhD-hallgató

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Hamerli Petra doktorjelölt

PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs

Ignácz Károly PhD, tudományos munkatárs

Politikatörténeti Intézet, Budapest

Izsák Lajos az MTA doktora, professor emeritus

ELTE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Joó András PhD, tudományos főmunkatárs

VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest

Németh S. Katalin kandidátus, ny. tudományos főmunkatárs
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest

Ordasi Ágnes PhD-hallgató
KRE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Tamás Ágnes PhD, tudományos munkatárs
SZE BTK Történeti Intézet, Szeged

Tóth-Barbalics Veronika PhD, főosztályvezető
Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Könyvtári és
Agrárinformációs Főosztály, Budapest

Ungváry Krisztián az MTA doktora, tudományos munkatárs
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

<i>Dániel Bácsatyai</i> : France and Hungary in the 13th Century: Contacts, Questions and Observations.....	237
<i>Zoltán Borbély</i> : The Trial of György Drugeth of Homonna for High Treason	279
<i>Veronika Tóth-Barbalics</i> : Elected Members of the Upper Chamber of Hungarian Parliament.....	311
<i>Ákos Bartha</i> : From the Racist Party to National Radicalism: Endre Bajcsy-Zsilinszky 1926–1931	355

PAPERS

<i>Balázs Devescovi</i> : József Eötvös's Holiday Resort on Svábhegy: the Eötvös Mansion and the Carthusian Lodge.....	387
<i>Ágnes Tamás</i> : Cartoons in the Service of Propaganda (1939–1944)	407

DISCUSSION

<i>Károly Ignác</i> z: The Question of Electoral Correctives and Parliamentary Candidature in the Electoral System of Interwar Hungary. Remarks on “The 1937 Electoral Novella” by Gábor Hollósi.....	443
---	-----

BOOK REVIEWS

<i>Enikő Buzási – Géza Pálffy</i> : Augsburg – Wien – München – Innsbruck. Die frühesten Darstellungen der Stephanskronen und die Entstehung der Exemplare des Ehrensiegels des Hauses Österreich (<i>Katalin Németh S.</i>).....	451
ifj. Bertényi Iván (szerk.): Törvény, jog, igazság – Széll Kálmán életműve (<i>Ágnes Ordasi</i>)	454

Gyenesei József (szerk.): Hátszágban – Kecskemét az I. világháború idején (Ákos Fóris)	458
Tóth Imre: Egy polgári arisztokrata: Kánya Kálmán 1869–1945 (András Joó)	460
Hornyák Árpád (szerk.): A Horthy-korszak Magyarországá jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941 (Petra Hamerli)	464
Ablonczy Balázs: Keletre magyar! A magyar turanizmus története (Krisztián Ungváry)	468
Arday Lajos: Nemzetállamok és kisebbségek. Történelem és identitás Közép-Európában (Lajos Izsák)	472